

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

І. О. Рафальський

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ
САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ:
ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ТА ЗОВНІШНІ ВПЛИВИ

Монографія

Київ–Ніжин
2016

УДК 321.0115 (477) "312"
ББК 66.094 (4 Укр)
Р26

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 3 від 30 червня 2016 р.)*

Рецензенти:

Вакулич В. М., доктор політичних наук, професор
Зварич І. Т., доктор політичних наук, професор
Котигоренко В. О., доктор політичних наук, професор

Рафальський І. О.

Р26 Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2016. – 480 с.
ISBN 978-617-640-301-2

Монографія присвячена концептуалізації поняття і розкриттю феномена національно-державного самовизначення України як цілісного, динамічного суспільно-політичного явища, що змінюється й розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників державно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного змісту. Докладно проаналізовано внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники впливу на процес національно-державного самовизначення, починаючи з доби Перебудови в СРСР до теперішнього часу. Визначено актуальні напрями суспільно-політичного розвитку України в сучасних умовах.

Видання розраховане на науковців, які досліджують проблеми етнополітології та етнодержавознавства, процеси суспільно-політичного розвитку. Водночас книга може стати в нагоді аспірантам, студентам, всім, хто цікавиться політикою, прагне оцінити актуальні події у цій сфері та спрогнозувати їх розвиток.

УДК 321.0115 (477) "312"
ББК 66.094 (4 Укр)

ISBN 978-617-640-301-2

© Рафальський І. О., 2016
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА НАЦІОНАЛЬНО- ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ	
1.1. Концепт національно-державного самовизначення	
1.2. Держава як політичний інститут: історична феноменологія, становлення та зміна парадигм	
1.3. Концепти та політико-правові характеристики політичної нації	
1.4. Особливості національно-державного самовизначення в умовах політичної глобалізації	
Висновки до першого розділу	
Розділ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА ПРОЦЕС СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: 1985–1991 рр.	
2.1. Україна в період Перебудови в СРСР: державно-політичний статус і соціально-політичні трансформації	
2.2. Український національно-визвольний рух і процеси демократизації в УРСР	
2.3. Становлення державного суверенітету України як результат громадсько-політичного консенсусу	
Висновки до другого розділу	
Розділ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: 1992–1996 рр.	
3.1. Формування державно-політичних інститутів суверенної України	
3.2. Соціально-економічні та громадсько-політичні процеси в незалежній Україні	
3.3. Міжнародно-політичне визнання України на тлі геополітичних суперечностей із Російською Федерацією	
Висновки до третього розділу	

**Розділ 4. УСТАЛЕННЯ ОЛІГАРХАТУ ЯК ДЕСТРУКТИВНОГО
ПРОЯВУ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ:
1996–2004 рр.**

4.1. Особливості суспільно-політичного процесу в Україні у ситуації маргіналізації національно-демократичного руху

4.2. Багатовекторність як прояв національно-державного самовизначення в умовах зовнішньополітичних викликів

4.3. Помаранчева революція і розвиток національно-демократичної ідентичності в Україні

Висновки до четвертого розділу

**Розділ 5. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ
УКРАЇНИ ТА ПОЛЯРИЗАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ:
2005–2016 рр.**

5.1. Політико-інституційні суперечності як чинник кризи національно-демократичного розвитку України

5.2. Посилення авторитарних тенденцій – виклик українському національно-державному самовизначенню

5.3. Консолідація української політичної нації в умовах воєнно-політичної загрози державному суверенітету й територіальній цілісності

Висновки до п'ятого розділу

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Проголошення Акта про державну незалежність України – переможна віха на шляху надтривалої та сповненої жертвовності боротьби українського народу за національне самовизначення. «Багатовікова історія українського державотворення» і «право українського народу на самовизначення», як зазначається в преамбулі Конституції України, – це те підґрунтя, завдяки якому відбулось утвердження Української держави. Разом із тим, проголошення незалежності поклало початок нового етапу самовизначення, на якому вирішальної ролі набули інституційні чинники, насамперед – Українська держава як нова якість національно-державного самовизначення народу.

Актуальність наукового розроблення теми зумовлена значущістю досвіду національно-державного самовизначення України для з'ясування його проблемних аспектів, а також сприятливих умов і чинників, визначених відповідними політичними, правовими й іншими суспільними практиками. Аналіз й осмислення конструктивного потенціалу практик національно-державного самовизначення уможливилюватиме їхнє вдосконалення й краще інституційне забезпечення політики націє- та державотворення, діяльності органів місцевого самоврядування, примноження і мобілізацію ресурсів громадянського суспільства.

Дослідження заявленої проблеми актуалізується й перманентним упродовж усіх років незалежності протистоянням політичних сил щодо напрямів модернізації країни та визначення її зовнішньополітичних векторів розвитку. Якщо національно патріотичні сили послідовно обстоюють зміцнення незалежності унітарної Української держави, впровадження ринкової економіки, гарантування прав і свобод громадян, інтеграцію в євроатлантичні структури, то проросійські сили намагаються нав'язати суспільству курс на реінтеграцію з Росією, вступ до Митного та Євразійського союзів, федералізацію України, що вилилося в інспірований РФ антидержавний заколот

у Криму та на Сході країни. І нині, як і впродовж усієї своєї багатомілітичної історії, український народ відстоює власний суверенітет і територіальну цілісність країни.

Демократичний процес в Україні ускладнювався й тим, що політичні партії і проєвропейського, і проросійського спрямування, діючи в умовах олігархічного політичного режиму, були, здебільшого, вражені політичною корупцією. Здійснення державної політики в інтересах промислово-фінансових груп і використання політичними партіями маніпулятивних методів комунікації з громадськістю спричиняло суспільне відчуження, що проявлялось у недовірі до державно-політичних інститутів, ускладнювало демократичне волевиявлення на користь проєвропейських політичних сил. Лише Революція гідності, рушійною силою якої були не тільки опозиційні політичні партії, а й широка громадськість, визначила остаточну орієнтацію України на інтеграцію до євроатлантичних структур, послідовну імплементацію європейських норм і стандартів, подолання корупції й олігархічного політичного режиму. Тож, звернення до чинників, які уможливили формування в українському суспільстві проєвропейських цінностей і ціннісних орієнтацій, а також досвіду вироблення та реалізації політики національно-державного самовизначення України має не тільки теоретичне, а й політико-практичне значення.

Національно-державне самовизначення України – багатоскладовий процес національного розвитку та державотворення, який синтезує самовизначення нації та самовизначення Української держави, – обумовлюється як внутрішніми чинниками, так і зовнішніми впливами (РФ, СНД, ЄС, НАТО, США тощо). Комплексне дослідження національно-державного самовизначення України є доцільним і актуальним для політичної науки, оскільки має місце невизначеність, а почасти й суперечливість суджень щодо умов і чинників, які на різних етапах позначалися на суспільно-політичних процесах. Актуальність звернення до теми зумовлюється й загальним поступом політичної науки, розвитком нових теорій і методів,

використання яких уможливорює приріст знань з проблематики національно-державного самовизначення України.

З набуттям незалежності національно-державне самовизначення України потребувало ціннісно-сміслового осягнення історичного та геополітичного базису подальшого розвитку. У працях сучасних українських політологів, правознавців і філософів аналізуються цивілізаційні (В. Андрущенко, М. Михальченко, О. Моця, М. Обушний, О. Рафальський, М. Юрій та ін.), політико-правові (О. Мироненко, В. Селіванов, Ю. Шемшученко та ін.), етнополітичні (В. Вакулич, В. Войналович, В. Євтух, О. Картунов, В. Котигоренко, І. Кресіна, Л. Лойко, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Панчук, С. Римаренко, Ю. Римаренко, І. Цепенда та ін.) засади національно-державного самовизначення. Суспільно-політичні трансформації в Україні, які розгорнулися зі здобуттям незалежності, розкриваються в працях О. Бабкіної, О. Бойка, Є. Головахи, В. Горбатенка, В. Кременя, М. Розумного, В. Смолянюка, В. Ткаченка й ін. авторів. Інституційний чинник державотворчих процесів в Україні – предмет дослідження Г. Зеленько, М. Кармазіної, А. Коваленка, Ю. Левенця, Ф. Рудича та ін. Ціннісно-світоглядні та політико-міфологічні аспекти національно-державного самовизначення аналізуються в працях В. Бушанського, Ю. Шайгородського, О. Шевченка й ін. науковців. Разом із тим, актуальною залишається потреба в синтезі результатів досліджень, здійснених у різних галузях соціогуманітарних наук, у фокусі яких перебували окремі аспекти національно-державного самовизначення України. Саме завдяки актуалізації концепту «національно-державне самовизначення України» уможливорюється загальне осмислення тенденцій і практик суверенізації та подальшого розвитку України.

Основною метою дослідження є наукове осмислення характерних особливостей і закономірностей процесу національно-державного самовизначення України.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку таких дослідницьких завдань:

– обґрунтувати концепцію національно-державного самовизначення України як цілісного історичного феномена;

– виявити характерні ознаки та здійснити періодизацію національно-державного самовизначення України;

– визначити та дослідити внутрішньополітичні чинники соціально-економічного та суспільно-політичного процесів;

– проаналізувати визначальні умови та причини зовнішньополітичних впливів на суспільно-політичний процес в Україні, а також засоби та прояви їх здійснення;

– охарактеризувати культурно-історичний контекст національно-державного самовизначення України, починаючи з періоду Перебудови в СРСР до теперішнього часу;

– виявити внутрішні й зовнішні загрози національно-державному розвитку України та визначити можливі шляхи їх подолання;

– виокремити актуальні напрями подальшого національно-державного самовизначення України в сучасних суспільно-політичних умовах.

Об'єктом дослідження постає процес суверенізації України та подальшого поступу націє- та державотворення.

Предметом – національно-державне самовизначення України від середини 80-х років.

Теоретико-методологічну основу дослідження становить комплексне поєднання наукових підходів, принципів, методів, технік і прийомів пізнання. Дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, діалектичності й історичності, науковості, системності, цілісності, послідовності, соціального детермінізму, плюралізму. Теоретичною базою дослідження стали конструктивістські підходи, згідно з якими дискурсивні й інституційні чинники справляють визначальний вплив на становлення нації. Це, насамперед, теорії Б. Андерсона про націю як «уявлену спільноту», Е. Гоббсбаума про «винайдення традиції». Використано такі методи: системний, структурно-функціональний, порівняльно-ретроспективний, діяльнісний, індуктивно-

дедуктивний, аналогії та моделювання, необіхевіористські, структуралістські та постструктуралістські методи політичного аналізу.

Емпіричну основу дослідження склали, закони України, постанови, заяви та звернення Верховної Ради України, укази Президента України, постанови й роз'яснення Кабінету Міністрів України, міжнародно-правові акти, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Використано близькі до теми дослідження наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, матеріали ЗМІ, а також результати соціологічних опитувань, у яких розкривається ставлення респондентів до зовнішньополітичних векторів розвитку України та внутрішніх суспільно-політичних процесів.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в розробленні концепції національно-державного самовизначення України, використання якої за посередництва наукових принципів і дослідницьких методів уможливило конкретизацію таких головних положень.

Уперше:

– обґрунтовано, що примордіалістська за своїми основами концепція національного самовизначення, беручи до уваги особливості сучасної культури, потребує уточнення та розвитку. Попри те, що в наукових працях з етнополітології та в міжнародно-політичних актах ідеться про право націй на самовизначення, а в Декларації про державний суверенітет України та Конституції України наголошується на праві українського народу на державне самовизначення, концепт національно-державного самовизначення зазвичай трактується в контексті політичних теорій другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли, власне, етнонаціональна проблематика стала предметом наукових досліджень, а «національні питання» призвели до розпаду кількох імперій. У працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, О. Бочковського та ін. теоретиків політичної науки обґрунтовується просвітницька за своїми витокami концепція нації: об'єктивним і необхідним етапом розвитку нації є національна держава. Однак нині спостерігається криза просвітницького проекту. Світоглядні рамки доби Постмодерну спонукають до переоцінки традиційного трактування

взаємозв'язку «нація–держава». Відповідно, національно-державне самовизначення України потребує додаткового обґрунтування з урахуванням особливостей культури Постмодерну;

– викладено теоретичне обґрунтування феномена та запропоновано концепцію «національно-державне самовизначення України» в рамках сучасної культури. Національно-державне самовизначення України розглядається як багатоскладовий процес вибору та прийняття політичних рішень, обумовлених внутрішніми та зовнішніми чинниками і спрямованих на утвердження інтересів нації- та державотворення. Шляхом опосередковування структуралістських і постструктуралістських методів дослідження встановлено, що національно-державне самовизначення – це процес, що розгортається як реакція на виклики, і водночас має характер конструювання власної суб'єктності. Національно-державне самовизначення, яке зводиться лише до реагування на внутрішньо- та зовнішньополітичні виклики, є недостатнім і в підсумку спричиняє автаркію політичної еліти, що має наслідком встановлення недемократичних політичних режимів і загрозу розпаду держави. Додатковим і необхідним складником національно-державного самовизначення в умовах Постмодерну є конструювання глобального за своєю цілезумовленістю проекту національно-державного буття, що уможлиблює: по-перше, національну консолідацію; по-друге, функціонування демократичного політичного режиму; по-третє, міжнародно-політичну актуалізацію національно-державного проекту. Наголосимо, в добу Модерну державне самовизначення нації поставало як логічне та дійсно об'єктивне, що й відзначали теоретики політичної науки; в добу ж Постмодерну національна ідентичність є «уявленою» не лише з теоретичного погляду, а й фактично, а отже, державне самовизначення є можливим лише за умови конструювання структури ідентичності й надання їй глобальної цілезумовленості;

– показано, що просвітницький концепт національної держави базується на парадигмі соціального організму, яка опосередковує уявлення, за яким нація – це цілісний національний організм. Цілісність національного організму

тлумачиться як необхідна, першорядна та життєва цінність. За цим уявленням, національні інтереси мають пріоритетне значення щодо інтересів окремих груп чи індивідів. У рамках парадигми соціального організму боротьба за перегляд міждержавних кордонів задля забезпечення національної цілісності проголошується виправданою та необхідною. Нині ж культура Постмодерну веде до сутнісної трансформації базових парадигм. У фокусі культури опиняється ідентичність особи, уявлення про яку втрачає попередню визначеність і набуває принципової довільності та мінливості. Інтеграційні ж процеси в Європі та глобалізація, зростання статусу міжнародних інституцій і міжнародного права, зумовлюють потребу в переосмисленні просвітницьких парадигм держави та суспільства. Спостерігається тенденція до певної приватизації державних функцій, а мережеві структури комунікації й організації діяльності починають відігравати не менш впливову роль, аніж вертикальні структури державного управління. Розуміння визначених Постмодерном тенденцій зумовлює необхідність переакцентування державної політики України: розвиток освіти, науки та культури мусить набути пріоритетного статусу;

– виокремлено три типи самовизначення, які проявляються в політичному житті. Перший тип – суто реактивний: суб'єкт автоматично та неусвідомлено сигналізує про власне відношення до середовища, яке є джерелом позитивного чи негативного стимулу. Другий тип – усвідомлена реакція, яка, утім, є зумовленою негативною чи позитивною фіксацією на певному феномені; промовистий приклад – російські уявлення про Крим і Севастополь. Така орієнтація політичної свідомості має, як правило, ірраціональний характер, і пов'язана з трактуванням стимулів як загрозливих, пов'язаних з особливостями національної ідентичності, а також із браком критичного мислення. Третій тип – відношення до стимулу, яке опосередковується рефлексією політичного ідеалу й потребою в політичній самоактуалізації. Й у цьому сенсі українське національно-державне самовизначення, одним із складників якого є орієнтація

на ідеалізовані норми європейського співжиття, належить до третього типу самовизначення;

Уточнено:

– трактування суспільно-політичних трансформацій упродовж років незалежності. Проаналізовано істотний вплив ідей Перебудови на ціннісно-світоглядні основи українського суспільства. Показано, що доба Перебудови в СРСР стала, фактично, періодом набуття українським суспільством досвіду політичної діяльності – як мислення в політичних поняттях, так і практичної реалізації політичних інтересів і преференцій. Разом із тим, на початковому етапі цей-таки період увиразнив сутнісну невизначеність ідентичностей – національних, ідеологічних, релігійних тощо. Криза комуністичної ідеології та радянських практик спричинила, з одного боку, актуалізацію патримоніальних потреб, а з другого – уможливила початок формування сталих ідентичностей, зокрема, на основі належності до української політичної нації та прихильності до демократичних цінностей;

– концептуальні уявлення про домінантні напрями національно-державного самовизначення України – співпраця в рамках СНД та імплементація європейських політико-правових норм – мали, загалом, різну природу. Попри спроби РФ перетворити СНД на наддержавне утворення і системну політику дестабілізації соціально-економічної та політичної ситуації в Україні, зокрема на Кримському півострові з метою анігіляції її національно-державного самовизначення, Україні вдалось обмежити співпрацю в рамках СНД лише участю в тих угодах, що не суперечили її національним інтересам, стосувалися розподілу власності СРСР, поступово звести цю співпрацю нанівець, а 19 березня 2016 р. за рішенням РНБО Україна розпочала процедуру виходу з СНД. Участь України в СНД мала зовнішньо детермінований характер. Натомість, попри невизначеність політики ЄС щодо пострадянських країн, укладання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (1994 р.) і Тимчасової Угоди між Україною та ЄС про торгівлю та торговельне співробітництво (1995 р.) й, особливо, Угоди про асоціацію між

Україною та ЄС – започаткувало процес імплементації Україною норм і стандартів ЄС, що забезпечило основи євроінтеграційного вектора національно-державного самовизначення України. Важливість Угод між Україною та ЄС полягає у тому, що ініціатором їх підписання виступала саме Україна, що свідчить про внутрішньополітичну детермінацію євроінтеграційного напрямку національно-державного самовизначення України. За роки незалежності національно-державне самовизначення України набуло спрямування, що відповідає міжнародним уявленням про права та свободи людини.

Дістали подальшого розвитку:

– аналіз ставлення громадян України до зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних векторів розвитку нашої країни. Виявлено, що загальна невизначеність сприйняття зовнішньо-політичних і зовнішньоекономічних векторів розвитку України, яка зумовлювалася політикою багатовекторності, істотним чином змінилася завдяки Помаранчевій революції, коли в суспільстві відбулася різка поляризація – поділ громадян на прихильників або євроатлантичного, або проросійського напрямів інтеграції. Така поляризація ставлень, що межувала з суспільно-політичним розколом, була детермінована застосуванням Партією регіонів під час президентських виборів 2004–2005 рр. маніпулятивних технологій, які базувалися на міфологізації образів історичної пам'яті, мовних практик, конфесійних належностей і регіональних ідентичностей громадян;

– основні підходи до трактування причин, форм і наслідків революційних подій в Україні 2013–2014 рр. Показано, що політичний режим, який був встановлений В. Януковичем і мав ознаки авторитаризму, тотальної корумпованості та колабораціонізму, призвів до наростання протестних настроїв. Революція гідності відбулася під проєвропейськими гаслами, у чому й полягала одна з її принципових відмінностей від Помаранчевої революції. Заперечення негативних практик проросійського режиму В. Янукович проявилось і як радикальне утвердження альтернативи – євроатлантичного вектора розвитку України. Після Революції гідності спостерігається суспільна

підтримка політики, спрямованої на євроінтеграцію України. Доведено, що таке суспільне ставлення серед іншого зумовлюється й усвідомленням того, що тільки радикальна імплементація політичних, правових і соціальних норм і стандартів ЄС, уможливить подолання олігархічних рис державно-політичної системи України;

– уявлення про взаємообумовленість національно-державного самовизначення України та глобальних міжнародно-політичних процесів. У досліджуваній період відбувалися спроби РФ створити на базі СНД нове наддержавне утворення, надавши нової форми російському великодержавницькому проекту; інтенсифікувались інтеграційні процеси в Європі – створення ЄС; світовою спільнотою провадився пошук нових форм безпеки, зокрема, актуальних цілей і завдань існування НАТО. Різновекторність міжнародних процесів і загальна невизначеність безпекової ситуації позначилася на перебігові національно-державного самовизначення України. Зокрема, приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стало результатом неготовності політичної еліти України протистояти зовнішньополітичним впливам і переоцінка нею ролі та значення міжнародних політичних інститутів і механізмів реалізації норм міжнародного права;

– трактування відносин між Україною та євроатлантичними структурами (ЄС і НАТО), а також провідними Західними демократіями (США, Німеччина, Франція тощо), як таких, що набувають нині якісно нового розвитку. Починаючи зі здобуття Україною незалежності, проєвропейськи налаштована частина українського суспільства цілком обґрунтовано сприймала відносини з євроатлантичними структурами як вкрай актуальні з огляду на необхідність: по-перше, протистояти реваншистським і проросійським політичним силам (КПУ, Партія регіонів тощо), по-друге – запозичувати стандарти та взірці державно-політичного та соціально-економічного розвитку, імплементація яких сприяла б подоланню пострадянських практик й активній модернізації України. Однак російсько-українська війна і зволікання провідних Західних демократій із наданням Україні ефективної воєнно-політичної підтримки дедалі

переконливіше спонукають ту ж таки просвіропейськи налаштовану частину українського суспільства до висновку, що національно-державне утвердження України можливе тільки завдяки актуалізації й активізації внутрішніх ресурсів. Отже, криза, спричинена воєнно-політичною агресією РФ, і невиправданість надмірних очікувань щодо військової й економічної допомоги Західних демократій ведуть до більш реалістичного оцінювання і євроатлантичних структур, і тих завдань, які нині стоять перед Україною.

Теоретико-практичне значення дослідження полягає в його спрямованості на розкриття суттєвої теоретико-практичної проблеми – концептуалізації уявлень і практик національно-державного самовизначення України; у виявленні взаємозв'язку між національно-державним самовизначенням України та культурою Просвітництва, а також у виокремленні політично значущих тенденцій Постмодерну. Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть використовуватися у вищих навчальних закладах під час викладання курсів з теорії та історії політичної науки, етнополітології, політичної культури та ідеології. Отримані результати і рекомендації будуть корисні для політиків, громадських діячів і представників медій.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Традиційним предметом етнополітології є «національне самовизначення». Зазвичай дослідники позначають цим поняттям процес становлення національної держави. У цьому ж дослідженні ми повертаємо увагу до «національно-державного самовизначення». Вдавшись до згаданого поняття, ми позначаємо ним синтез національного та державного самовизначення. Доцільність цього поняття впливає з самого політичного буття. Скажімо, цілком очевидно, що розвиток української нації не припинився зі здобуттям незалежності України: державний статус впливає на розвиток нації, а набуття нацією тих чи тих нових якостей – позначається на функціонуванні держави.

У цьому розділі монографії ми ставимо собі за мету висвітлити теоретико-методологічні засади здійсненого дослідження національно-державного самовизначення. Окрім конкретизації наукового дискурсу проблеми (підрозділ 1.1.), ми проаналізуємо концепти й історичну феноменологію держави (підрозділ 1.2.) та нації (підрозділ 1.3.), а відтак – покажемо діалектичний синтез цих феноменів у конкретно-історичних умовах доби глобалізації (підрозділ 1.4.). Така послідовність викладу матеріалів дослідження відповідає теоретико-методологічній логіці й уможлиблює, на наш погляд, прозорість представлення результатів дослідження.

1.1. Концепт національно-державного самовизначення

Проблема українського національно-державного самовизначення є, з концептуального погляду, доволі прозорою і зрозумілою – вона пов'язана із відповіддю на питання про умови та чинники, які вплинули на процес становлення української нації й державно-політичних інститутів суверенної

України. Проте вже побіжний погляд на цю проблему засвідчує її складність і багатоаспектність, адже встановити прямий причинно-наслідковий зв'язок між певними суспільно-політичними чинниками та їхніми наслідками – проявленнями в національно-державному самовизначенні – це вкрай складне завдання.

Відповідно до концепції, яку ми обґрунтовуємо в цьому дослідженні, національно-державне самовизначення України розгорталося під впливом низки внутрішніх чинників і зовнішніх впливів. Утім, таке формулювання – це лише формальне окреслення дослідницького об'єкта. Уточнюючи внутрішні чинники та зовнішні впливи, зазначимо, що їхнє проявлення уможлиблювалося культурою (в найширшому значенні цього поняття). Бо ж даймо відповідь на просте запитання: що є самовизначення? – вочевидь, це є рішення, прийняте в ситуації вибору. Причому, це є рішення, яке стосується не тільки предмета діяльності, а й самоусвідомлення суб'єкта, який здійснює діяльність: він (суб'єкт) визначає самого себе – само-визначення. Таким чином, як бачимо, коли ми кажемо про самовизначення, то йдеться про рефлексивний аспект діяльності, що, звісно, пов'язаний із самосвідомістю суб'єкта. Ми ще докладно у цьому-таки підрозділі проаналізуємо цей когнітивний аспект проблеми самовизначення, але й уже зазначене переконливо, на наш погляд, свідчить про сув'язність процесу самовизначення із культурою, бо ж саме носії культури, особи, які перебувають в її структурному полі, актуалізують ті чи ті суспільно-політичні тенденції розвитку.

Представлене дослідження є першим досвідом звернення до проблеми національно-державного самовизначення України як комплексного феномена [1–4]. Утім, це не означає, що науковці не торкались окремих аспектів цієї багатоскладової проблеми. Не претендуючи на вичерпний аналіз наукової літератури, присвяченої найрізноманітнішим аспектам національно-державного самовизначення – теоретико-методологічним, культурно-історичним, етнополітичним, інституційним, економічним, зовнішньополітичним тощо,

відзначимо корпус праць, теоретико-методологічні принципи та результати яких слугують базою для нашого дослідження.

Насамперед істотне значення мають дослідження, які розкривають фундаментальну проблему етнополітології – становлення національних держав. У етнополітології є два домінантні дискурси – примордіалізм і модернізм (конструктивізм), які, ґрунтуючись на протилежних теоретико-методологічних позиціях, тлумачать становлення націй. Для примордіалізму виникнення націй є історично зумовленим і закономірним процесом. Відповідно, і створення національних держав є так само зумовленим і закономірним результатом націогенезу. Примордіалісти не відкидають факту субкультурної неоднорідності націй, але акцентують увагу об'єднувачих елементах культури – звичаях, традиціях, баченнях історії тощо. Модерністи, натомість, роблять протилежні акценти: ті ж таки складники культури, які примордіалісти трактують, як свідчення гомогенності нації, вони, використовуючи методи деконструкції, оголошують «винайденими», а нації, відповідно, «уявленими». Загалом, дискусія між примордіалістами та модерністами впливає із методологічних відмінностей – розбіжностей між історичним підходом і структуралізмом, на яких базується примордіалізм, і постструктуралізмом, що властивий модерністам.

Відомим представником примордіалізму є британський дослідник Е. Сміт [5–8], який наголошує на культурній зумовленості примордіального чинника в національному розвитку, доводячи, що становлення культури – це тривалий історичний процес, який неможливо ані відкинути, ані «винайти». Натомість представники модернізму, Е. Гоббсбаум і Т. Рейнджер [9], акцентують увагу на тенденції до конструювання історичних уявлень як форми політичної легітимації націй і панівних соціальних верств, фактично уточнюючи концепцію «винайденої спільноти» (Б. Андерсон [10]).

Трактування модерністами уявлень (витлумачених у найширшому сенсі) як визначального фактора суспільно-політичного розвитку є, на нашу думку, поверненням до ідей просвітників, зокрема, Дж. Актона [11] та Ф. Тьоніса [12],

які вважали, що поширення політичних, правових і етичних цінностей є найважливішим рушієм прогресу. Звісно, модерністи уникають поняття «прогрес», як уникають і суджень етико-політичного характеру. Будь-яку суспільно значущу ідею вони опредметнюють як нейтральний конструкт. Проте сам модерністський підхід, за яким ідея породжує суспільний інститут, навіть такий глобальний, як нація та національна держава, неминуче зумовлює актуальність аналізу ідей, у структурі яких визначальне місце завжди мають етико-політичні складники. Прикладом такої сучасної актуалізації в культурі етико-політичних складників слугує доробок Ч. Тейлора [13]. Показово, що українські науковці О. Майборода [14], О. Картунов [15], Г. Касьянов [16] конкретизують методологію застосування примордіалістського та модерністського (конструктивістського) підходів до трактування етнополітичних процесів в Україні, прагнуть зняти, загалом, штучне протиставлення головних висновків, яких доходять примордіалісти та модерністи.

Закономірне нівелювання теоретико-методологічних позицій примордіалізму та модернізму ми спостерігаємо в дослідженнях присвячених виникненню та проявам націоналізму (М. Грох [17], Е. Геллнер [18], Г. Кон [19]): зародження націоналістичних почуттів, звісно, є неминучим, але переростання націоналізму в домінуючу ідеологію, є, на нашу думку, суто модерним феноменом. Цю ж таки теоретико-методологічну тенденцію ми спостерігаємо й у дослідженнях меншинностей (Ф. Ермакора [20], Ф. Хекмен [21]), які являють собою своєрідну предметну альтернативу щодо дискурсу становлення нації та досліджень націоналізму. Незалежно від того, який критерій покладається в основу виокремлення меншини, окрім об'єктивних чинників, мають бути й чинники, пов'язані з конструюванням ідентичності – уявлені історія та традиції, а також елемент віктимності тощо. Дослідницька увага до проблеми меншин (не лише етнічних, а й соціальних) зумовлюється як суто науковими, так і політичними причинами, а саме – актуальністю політики мультикультуралізму. Фундаментальними для мультикультуралізму є праці

канадського науковця В. Кімліки, який заклав основи теорії групових прав в умовах культурного різноманіття. Дослідник розробив індекс мультикультуральної політики (МСР), за допомогою якого здійснюється кількісний аналіз політики мультикультуралізму в різних країнах [22, р. 33–47; 23]. Науковці, відштовхуючись від теорії мультикультуралізму В. Кімліки, як правило, або критикували її з погляду егалітаризму, або піддавали сумніву деякі постулати теорії групових прав (Б. Парех, Дж. Каренс, Р. Фрост) та інші. Концепт мультикультуралізму може використовуватися в усіх ідеологічних дискурсах: від консервативного, ліберального, соціалістичного, марксистського до расистського [24]. Безперечно, висвітлення проблеми національно-державного самовизначення України потребує опосередкування й культурного чинника. Ціннісно-світоглядні, політико-міфологічні й естетичні аспекти національно-державного самовизначення аналізуються в працях В. Бушанського [25], Ю. Левенця [26], Ю. Шайгородського [27], О. Шевченка [28] та ін. авторів.

Постструктуралізм збагатив наукову мову низкою важливих понять – «дискурс», «нарратив», «деконструкція» тощо. Серед постструктуралістських за своїми витокami понять найуживаніше в етнополітології – «ідентичність». Ідентичність – ідентифікація суб'єкта із групою, зокрема, й етнічною – позбавлена жодних об'єктивних критеріїв і зводиться лише до заяви про таку ідентифікацію. І тому, на наш погляд, політологічні пошуки критеріїв ідентичності часто позбавлені наукової коректності. Тож, якщо ґрунтуватися на тих-таки позиціях постструктуралізму, єдиний вартий уваги предмет дослідження – це виявлення причин, з яких суб'єкт заявляє про свою належність до групи (статі, етносу, конфесії тощо). Очевидним є, що серед домінантних причин першорядною є дискурсивна – вплив певного дискурсу, засвоєння якого й визначило ідентифікацію суб'єкта. Наступний аналітичний крок закономірно веде до питання про витoki дискурсу. Звернення до теорії дискурс-аналізу (М. Фуко [29], Т. ван Дейк [30], Л. Йорґенсен і М. Філіпс [31]) дає однозначну відповідь: дискурс завжди є політично зумовленим. Відповідно,

етнічні, регіональні, мовні й інші соціальні ідентичності – це завжди результат застосування політичного впливу, який реалізується за посередництва освіти, медій, мистецтва тощо.

Особливості етнополітичних і етнокультурних ідентичностей українських громадян привертають значну увагу науковців. Дослідники намагаються виявити специфіку ідентифікаційних процесів і прояви ідентичностей, зокрема, акцентують увагу на регіональних особливостях. В етнополітичному дискурсі нині мають місце навіть термінологічні розбіжності щодо того, за допомогою яких понять позначати ідентичність осіб, які, здебільшого, спілкуються українською мовою і прагнуть утвердження української культури, вбачають чітку розбіжність між українським і російським народами, та тими громадянами, які, переважно, послуговуються російською мовою і вважають, що українці та росіяни – один народ. Скажімо, В. Гриньов вважає, що ми маємо справу із «західноукраїнською» та «східноукраїнською» ідентичностями [32]; В. Кулик називає першу ідентичність «примордіальною», а другу – «інституційною» [33]; Дж.-П. Химка, відповідно, «центрально-європейською» та «пострадянською» [34]; С. Шульман – «етнонаціональною» та «східнослов'янською» [35]. Дослідження, які були здійснені С. Шульманом у Центральному та Південному регіонах України, підвели його до такого висновку: попри відмінності між «етнонаціональною» та «східнослов'янською» ідентичностями обидві вони являють собою відгалуження єдиної української ідентичності. По-перше, згадані ідентичності не мають чіткої регіональної локалізації: «етнонаціональна» ідентичність (домінуючи на Заході) представлена й на Півдні та Сході країни. По-друге, ці ідентичності не мають структурної цілісності та завершеності, вони плинні. Тобто, важливі складники, скажімо, «етнонаціональної» ідентичності можуть виразно проявлятися у структурі ідентичності мешканців Півдня та Сходу, де домінує «східнослов'янська» ідентичність. Ця структурна неоднорідність виразно проявляється в самоідентифікаціях представників різних вікових і соціальних груп. Та результати неупереджених наукових досліджень переконують, що

попри дихотомічну розщепленість, ідентичність українського народу є цілісною та єдиною.

Історичні чинники становлення української національної та політичної ідентичностей висвітлюються також у працях М. Кармазіної [36], О. Красівського [37], І. Кресіної [38], Л. Нагорної [39] й М. Панчука [40; 41], М. Рябчука [42]. Аналіз політичної історії українського народу, попри весь її драматизм, наводить на думку, що становлення української нації та боротьба за Українську державу – це закономірний за своїми проявами процес, який включав універсальні стадії, докладно простежені в працях К. Дойча [43; 44]. Суголосна за своїм теоретико-методологічним базисом і праця Ф. Таджмена [45], в якій також акцентується увага на взаємозв'язку інтеграційних і дезінтеграційних етнополітичних процесів. Дослідження, здійснені К. Дойчем і Ф. Таджменом, тяжіють до високого ступеня узагальнення, зокрема схематизації структур. Сепаратизм, іредентизм, навіть ксенофобські уявлення подаються як необхідні прояви національного становлення. Важливі для розуміння етнополітичних процесів в Україні й праці М. Кастельса [46]. Проаналізувавши ті ж таки інтеграційні та дезінтеграційні процеси, іспанський науковець доходить своєрідної максими: жоден із соціально-економічних факторів, жоден із зовнішньополітичних впливів не здатен ані забезпечити існування національної держави, ані покласти їй край, оскільки єдиним визначальним чинником є національна ідентичність. Тільки національна ідентичність уможлиблює становлення національної держави, доводить М. Кастельс; і лише криза цієї ідентичності здатна спричинити розпад держави. Подібні міркування ми спостерігаємо також у працях К. Гюбнера [47], який акцентує увагу на чиннику міфологізації нації, та Х. Ортеги-і-Гассета [48], що наголошує на істотному значенні політичного цілезумовлення – глобальної мети, необхідної задля консолідації нації.

Зазначимо, що чи не всі аспекти становлення української нації та Української держави ретельно проаналізовані в текстах українських науковців. Скажімо, конфліктні прояви етнополітичних процесів – предмет дослідження

О. Котигоренка [49], Л. Лойко [50]. Цивілізаційний аспект етнополітичних процесів в Україні розкривається в працях Я. Калакури, О. Моці, О. Рафальського, М. Юрія [51; 52]. Релігійний фактор соціокультурних трансформацій в Україні є предметом дослідження О. Шуби [53], В. Єленського [54], В. Войналовича та Н. Кочан [55]. Історичним джерелом і досвідом теоретичного осмислення політичних процесів в Україні, починаючи з доби Перебудови й до Помаранчевої революції, є монографія М. Михальченка та В. Андрущенко [56; 57]. Дослідження цього періоду в соціологічному ракурсі здійснено Є. Головахою та Н. Паніною [58]. Серед небагатьох наукових праць, у яких досліджується процес суверенізації України в добу Перебудови, важливе місце посідають монографії О. Бойка [59; 60]. Демократичний імператив суверенізації України, зокрема, його прояв у Помаранчевій революції, – предмет дослідження О. Бабкіної [61]. Важливе місце в політологічному дискурсі посідає монографія А. Аслунда [62], в якій здійснено порівняльне дослідження соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень у посткомуністичних країнах, зокрема, формування олігархічного режиму в Україні.

Значущою для етнополітичного дискурсу є колективна монографія «Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду» [63] за авторства Ю. Римаренка, М. Вівчарика, О. Картунова, І. Кресіної, С. Римаренка та ін., у якій розкриваються основні поняття та категорії етнодержавознавства. Теоретико-методологічний інструментарій вивчення етнополітичних процесів в Україні та їх регіональної специфіки описано в підготовленій М. Панчуком, В. Євтухом, В. Войналовичем, В. Котигоренком та ін. дослідниками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України колективній монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» [64]. В іншій колективній монографії – «Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій» [65] (Т. Бевз, В. Горбатенко, М. Кармазіна В. Солдатенко та ін.) зроблена досить удача, на наш погляд, спроба комплексного аналізу

суспільно-трансформаційних процесів в Україні, починаючи з другої половини XIX ст. до сьогодення. До цього дослідницького предмета звертається й Т. Горбань [66], у монографії якої йдеться про доцільність розмежування понять «національне самовизначення» та «національно-державне самовизначення». У цьому контексті поняття «самовизначення» використовує М. Обушний, досліджуючи умови та визначальні чинники становлення української нації [67; 68]. Важливим досвідом опосередковування поняття «самовизначення» є й праця М. Розумного, в якій протидія авторитарним тенденціям розглядається як актуальне завдання суспільно-політичного розвитку України [69]. У монографії В. Кременя та В. Ткаченка за метафоричною формулою «Україна: шлях до себе» перебуває те ж таки уявлення, що суттю суспільно-політичних трансформацій в Україні має бути зміцнення державного суверенітету [70].

Євроінтеграційні прагнення України, як прояв її національно-державного самовизначення, почали набувати міжнародно-правової визначеності з того моменту, коли в ЄС було взято курс на «розширення на Схід». Новий курс передбачав, що країни, які претендують на членство в об'єднаній Європі, мають пройти низку трансформацій, які уможливлювали їхню адаптацію до норм і стандартів ЄС. Тільки успішне виконання країнами-кандидатами всіх умов давало право на членство в ЄС. Така практика дістала в науковій літературі назву «європеїзації». Найбільш лаконічне і водночас всеохопне визначення цього феномена дають Ф. Шіммельфенніг та У. Зедельмаєр: процес, під час якого держави приймають правила ЄС [71, с. 12]. Взаємовідносини між ЄС як політико-економічним співтовариством і НАТО як військовим блоком, що також із розпадом СРСР зазнав «розширення на Схід», висвітлені в дослідженнях Г. Аппеля [72] й А. Лейсеса [73]. Місце України в новій системі європейської безпеки – предмет аналізу Т. Буквола [74]. Процес створення та засади функціонування ЄС, а також долучення України до процесу «європеїзації» розкрито в монографії В. Копійки і Т. Шинкаренка [75]. Своєю чергою, В. Посельський виокремлює три найпоширеніші в науковій літературі

напрями аналізу перебігу європеїзації: інституційний, коли за основу береться формальна імплементація норм і стандартів; поведінковий – дослідницька увага акцентується на практиках; дискурсивний – виявлення взаємозв'язку між формами та цілями проєвропейського політичного мовлення [76].

Особливий інтерес для нашого дослідження становлять праці, автори яких звертаються до зовнішніх впливів на національно-державне самовизначення України. Зокрема, В. Вакулич доводить, що процес глобалізації спричиняє низку негативних впливів суто політико-культурного характеру – зростання терористичної загрози, поширення екстремістських рухів і політичного радикалізму [77]. Суголосне застереження проти некритичного оцінювання глобалізаційних процесів, зокрема, тих, які розгортаються в ЄС, висловлюється й у дослідженні, здійсненому Г. Зеленько [78]. Безпековий аспект євроатлантичного вектора розвитку України порушується в дослідженнях І. Цепенди [78], Ф. Рудича [80]. Тенденції десуверенізації сучасних держав зазначає у своїх дослідженнях В. Смолянчук, наголошуючи на потребі зміцнення військової могутності України й удосконалення стратегій патріотичного виховання [81; 82; 83].

Увага до інституційного чинника національно-державного самовизначення України зумовлює інтерес до правових студій. Серед відзначеного, докладний аналіз одного з базових законів незалежної України – «Про громадянство України» у праці Ю. Шемшученка, П. Чалого, О. Майданника та ін. [84] та дослідження правових основ регулювання суспільних відносин у публікації В. Селіванова й Н. Діденко [85]. Політико-правові традиції українського державотворення висвітлені О. Мироненком та І. Усенком [86]. Актуальним є дослідження А. Коваленка, в якому проаналізовано теорію та практику місцевого самоврядування в Україні (муніципальна теорія), правові засади організації та діяльності органів місцевого самоврядування [87].

Характеризуючи політико-правовий дискурс етнополітичних проблем звернемо увагу на дослідження Х. Ханнума «Автономія, суверенітет і

самовизначення» [88]. Правознавець виокремлює три етапи становлення сучасних уявлень про національне самовизначення. Протягом першого етапу, який почався наприкінці ХІХ ст. і тривав до завершення Другої світової війни, національне самовизначення визначалось як принцип, що встановлював сутнісний зв'язок між поняттями «мова», «культура» та «національність», з одного боку, й поняттям «держава» – з другого. Водночас, цей принцип не застосовувався в його імперативному міжнародно-правовому розумінні, а був лише допоміжним під час розв'язання питань про кордони, міру автономії певних територій тощо.

Другий період пов'язаний із масштабним переглядом кордонів у Європі за підсумками Другої світової війни, а також із створенням Організації Об'єднаних Націй. Нюрнберзький процес став першим прецедентом верховенства норм міжнародного права над національним законодавством. Відтак Статуту ООН надавалася дуже вагома роль у регулюванні не лише міждержавних взаємин, але й у контексті його впливу на внутрішню політику держав-членів організації.

Ключовим питанням було визначення суб'єкта права на самовизначення. Традиційно, в категоріях початку ХХ ст. такими суб'єктами, за визначеннями В. Вільсона та В. Леніна, були «народи» та «нації». Однак відмінність між цими термінами не була остаточно встановлена. До того ж, на зміст понять суттєво впливали особливості слововжитку в англійській, німецькій, російській і французькій мовах, а це спричиняло серйозні труднощі для перекладу міжнародно-правових документів. У підсумку термін «нації» було віднесено до політичних утворень, які могли мати чи не мати статус держави. Натомість під поняттям «народу» вирішено було розглядати «групи людей, які можуть скласти, або не скласти держави і нації» [89, р. 97–120].

Ця відмінність є суттєвою в тому сенсі, що право на самовизначення Статут ООН визнавав спершу тільки за націями, але не за народами. Ознаками націй, тобто політичних утворень, володіли, зокрема, колонії європейських держав в Азії та Африці. Тому, коли 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея

ООН ухвалила Декларацію про надання незалежності країнам і народам, то правом на самовизначення скористалися саме ці квазідержавні утворення, а не етнічні спільноти. Це призвело до того, що кордони новоутворених держав пролягли без врахування етно-конфесійних відмінностей. Наслідком цього невдовзі стали численні конфлікти, які тривають і донині. Однією з причин такої недостатньої інструментальності поняття «народу» в контексті деколонізації стало визначення цього поняття в Декларації 1960 р. Запропонована представниками Великобританії дефініція «народу» визначала його як множину феноменів: «група індивідів з особливими зв'язками, що виокремлюють її серед іншого населення; все населення в кордонах окремої держави; мешканці окремої частини території; чи навіть група людей, які не живуть на визначеній території, але вважають себе народом» [88, р. 108].

Нарешті третій період, на думку Х. Ханнума, розпочався наприкінці 1970-х років і триває досі. У цей час набула поширення думка про те, що всі без винятку народи мають право на самовизначення у вигляді створення національної державності. Така позиція не набула ще свого вираження в міжнародно-правових документах, однак фактично застосовується світовим співтовариством для вирішення конкретних питань, пов'язаних з розпадом держав чи відокремленням територій, наприклад, утворення незалежних держав на території СРСР і СФРЮ.

Вище ми привернули увагу лише до найважливішого корпусу текстів етнополітологічної спрямованості. Утім, зв'язок між колективним уявленням про національний проект, який має реалізовуватись у рамках державно-політичного буття, та національно-державним самовизначенням – недостатньо розкритий у наукових працях, що й визначає актуальність цього дослідження. Тож, вважаємо за доцільне уточнити саме поняття «національно-державного самовизначення», яке є ключовим у нашому дослідженні.

Поняття «національне самовизначення» є усталеним у політології і, як правило, розкриває процес здобуття нацією власної державності. Національне самовизначення – тривалий, у край суперечливий історичний процес, що має

складну природу і включає формування національної свідомості, становлення та розвиток національної культури, громадський і політичний рух за незалежність. Уже сама постановка питання про державне самовизначення може слугувати точним індикатором початку становлення нації. Зазвичай питання про доцільність створення національної держави ставиться національною елітою, а якщо вдатися до коректнішого використання понять, – то елітою етнічною, котра таким способом набуває якості еліти національної. Тож, із суто соціологічної точки зору, сама лише артикуляція питання про національну державу не завжди є констатацією факту існування нації як складної структурно-функціональної соціально-політичної системи, яка охоплює ряд соціальних груп, що й уможлиблює її життєздатність.

Отже, взяття до уваги такої очевидності дає вагомі підстави говорити про становлення нації як процес, змістом якого є, по-перше, засвоєння етносом національної ідеї, сформульованої етнічною/національною елітою, і, по-друге, втілення цієї ідеї (мети) за допомогою актуальних політичних засобів. Тож, цілком очевидно, що національне самовизначення, оскільки воно є процесом, має певну структуру – необхідними етапами, – а своєрідними віхами неодмінно виступатимуть ті чи ті політичні феномени, тобто прояви певного якісного розвитку нації.

Разом із тим, можна взяти за основу подальших міркувань і таку тезу: набуття нацією державного статусу, тобто створення національної державності, не завжди є констатацією факту оформлення нації; процес становлення нації може продовжуватись і, як правило, приває й після проголошення державності та її утвердження. І причина цього також очевидна: держава, по-перше, є політичним інститутом, функціонування якого забезпечується діяльністю окремої соціальної групи. Ця група може бути пов'язаною з національною елітою. Але може мати й суто технократичний характер, а також – являти собою компрадорську групу. Цілком зрозуміло, що інтереси технократичної групи та групи компрадорської не завжди і не повною мірою мають збігатися з інтересами національної еліти й інших соціальних груп суспільства. Така

розбіжність інтересів, незбіжність мотивів, цінностей, ціннісних орієнтацій набуває характеру сукупності суперечностей, спричиняючи істотний конфліктний потенціал у соціально-політичних відносинах. Як проявлятимуться ці суперечності, як розгортатиметься цей конфліктний потенціал – значною мірою і визначатиме процес розвитку нації та її держави.

По-друге, за наявності демократичного режиму процес розвитку нації потрапляє в залежність не тільки від функціонування владної групи (умовного «політичного класу»), а й статусу, в якому перебувають інші соціальні групи, залучені до демократичного процесу. Простіше кажучи, якщо утворення національної держави відбулося передусім і виключно завдяки діяльності національної еліти як окремої соціальної групи, а національна ідея при цьому не була повною мірою засвоєна широкими соціальними верствами, то участь останніх у демократичному процесі є ще одним фактором ризику, котрий утруднює і розвиток нації – якісного стану суспільства, – і функціонування національної держави – політичного інституту, що відображає демократичне волевиявлення, а також забезпечує реалізацію подальшого самовизначення нації як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

По-третє, не зайвим, маючи на увазі український досвід, ставити питання й про якість і статус національної еліти. За логікою, національна еліта мусить продукувати технократичну групу – бюрократію, в класичному веберівському розумінні цього поняття. Однак постколоніальні студії дають нам безліч прикладів того, що й сама національна еліта може мати маргінальний соціальний статус; відповідно, й реалізація нею цього завдання вкрай ускладнюється, а іноді й узагалі унеможливорюється. Як наслідок, відбувається соціальне розмежування між національною елітою – носієм ідеї національного самовизначення – та технократичною групою, яка є індіферентною або ж навіть і вороже налаштованою щодо цієї ідеї. За такої ситуації цілком очевидно, що процес поширення національної ідеї, її входження до етнічної культури вкрай проблематизується, оскільки етнос (чи радше – народ) є реципієнтом тих ціннісно-сміслових імпульсів, які йдуть від статусних соціальних груп –

національної еліти та соціальної групи, котра володіє владою (політичною, економічною, символічною). Такий, умовно кажучи, «когнітивний дисонанс» спричиняє суперечливість соціально-політичних уявлень і перешкоджає формуванню загальносуспільного консенсусу щодо подальшого національного розвитку, а також утруднює вироблення консолідованих соціально-політичних практик.

Вище ми окреслювали загальну схему, варіативність якої уможлиблює опис і розуміння процесу національного розвитку в контексті функціонування національної держави. Процес національно-державного самовизначення зумовлюється внутрішніми чинниками та зовнішніми впливами. Серед чинників насамперед варто згадати економічні та культурні в найширшому сенсі – особливості етнічної структури суспільства, релігійні вчення та практики, ступінь розвитку ЗМІ та ЗМК, науково-філософські доктрини (яким, як правило, не приділяється особливої уваги ані в практичній політиці, ані в політологічних дослідженнях) тощо. Отже, очевидним є перше завдання етнополітологічного дослідження окресленої проблематики – розкриття стадіальності національного самовизначення; друге завдання – виокремлення структурно-функціональної системи національного самовизначення.

Оскільки розвиток нації остаточно не завершується із актом проголошення суверенітету й утвердженням національної держави, то ми ставимо питання про доцільність використання специфічного поняття «національно-державне самовизначення». Аргументом на користь слушності вжитку такого поняття є й те, що в науковій літературі наразі має місце зіткнення двох протилежних традицій послуговування поняттям «нація».

Перша традиція, безумовно, пов'язана з марксистським трактуванням етнополітичної проблематики. Відповідно до наукової термінології, яка була усталеною в СРСР, розрізнялися такі поняття: «народність», «етнос», «нація». Ці поняття чітко розмежовувались у науковій літературі [90]. Оскільки в період утворення СРСР розв'язанню національного питання приділялася чільна увага, то на практиці всі етноси СРСР набули найменування «нації», й таким

способом підкреслювався їхній високий статус. Разом із тим, практика національної політики в СРСР зводилася до формування своєрідного «супер-етносу» – «радянський народ», що, фактично, було тотожним продовженню русифікації, яка провадилася ще в Російській імперії. Це поняття – «супер-етнос» – чітко не конкретизувалось у науковій літературі періоду існування СРСР.

Сам концепт – «радянський народ» – виводився із марксистського вчення, згідно з яким: 1) нація – це результат розвитку капіталістичного способу виробництва, тобто, спрощено кажучи, – форма масової самосвідомості, яка виникає завдяки усталенню «внутрішнього ринку» й опануванню буржуазією політичної влади; 2) оскільки нація є результатом культури, адекватної буржуазному способу виробництва, тобто – уявлений культурний конструкт, покликаний «обслуговувати» економічні інтереси та легітимізувати чинну політичну систему, то і зміна способу виробництва мусить мати наслідком трансформацію (відмирання) націй, на зміну яким покликана прийти певна «інтернаціональна» спільнота¹. Цілком очевидно, що ця марксистська логіка хибує надмірною схематичністю і являє собою лише спробу, по-перше, витлумачити націю як наслідок економічних процесів; по-друге, дати обґрунтування тим неоімперським процесам, які розгортались у СРСР. Відповідно, й очевидна схематичність, і поверховість тлумачення етнополітичної проблематики, яку ми бачимо у випадку з суто побіжним трактуванням понять «інтернаціональна спільнота» й «радянський народ», – це, безперечно, спроба використати поняттєву невизначеність із суто політичною метою.

Друга традиція, котру ми спостерігаємо нині, утверджується під впливом англомовної наукової літератури, в якій має місце ототожнення понять «нація» та «держава», а також похідних понять, зокрема, «національний» і

¹ Цілком очевидно, що нація являє собою форму ідентичності. Однак поняття «ідентичність» невластиве традиційному марксистському дискурсу. Відповідно, конкретизуючи деякі аспекти марксистського вчення про націю, ми не використовуємо це поняття, попри всю його адекватність предметові міркувань.

«державний». Задля справедливості зазначимо, що така практика більше властива бюрократичним структурам, аніж науковим студіям (наприклад, прагнення перейменувати всі державні заклади на «національні»). Проте чіткий асоціативний зв'язок між «національним» і «державним» уже має місце.

Водночас, можна бачити своєрідний паралельний процес – розширення вжитку понять «етнос» та «етнічність». Поняття «етнос» вживається навіть до тих народів, які, за класичними характеристиками, виробленими в теоріях О. Бочковського, Е. Дюркгейма та М. Вебера, являють собою не етноси, а нації. У тій-таки англійській літературі та французькій антропології «етнічність» – це характеристика умовного «природного» стану народів, тобто народів, які не зазнали модернізації. Скажімо, традиційна етнопсихологія має об'єктом досліджень немодерні народи та соціальні групи. Відповідно, як на наш погляд, спостерігається хибна тенденція до дискурсивного витіснення феномена національного буття до естетично «заниженої» ціннісно-сислової сфери: національні питання починають сприйматися як далекі архаїчні, як такі, що нібито втратили актуальність і не мають пріоритету в сучасній культурі. Наслідки такого зміщення сенсу понять – це тема для окремого дослідження. Наразі ж ми мусимо акцентувати увагу на тому, що різночитання понять утруднюють процес концептуалізації етнополітологічної проблематики.

Утім, поняття «національне самовизначення» відображає один з ключових підходів щодо засад державотворення, який утвердився спочатку в Європі, а потім і в усьому світовому співтоваристві. Як ми вже писали [91; 92], самовизначення, згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, – це принцип, згідно з яким кожна спільнота має право на вільне влаштування свого громадського і політичного життя, сама вирішує питання про принципи внутрішньої політичної організації, зовнішньополітичні орієнтації тощо. На підставі цього принципу за кожним народом визнається право на утворення власної держави або добровільне входження в договірні відносини з іншими народами на засадах федерації, конфедерації, союзу держав тощо. Згідно з сучасними міжнародно-правовими нормами, реалізація цього принципу може

передбачати «заснування суверенної і незалежної держави, вільну асоціацію чи інтеграцію з незалежною державою чи набуття будь-якого іншого статусу, вільно прийнятого народом» [93].

Слушно вдатися до конкретизації поняття «національно-державне самовизначення». Зазначимо, що в науковій літературі вже має місце використання цього поняття. Зокрема, Т. Горбань, характеризуючи логіку розвитку української політичної думки кінця XIX – першої чверті XX століття, фактично означає сферу, яка цим поняттям охоплюється: синтез національного та державного буття. Українським політичним партіям і громадським діячам згаданого періоду, зазначає Т. Горбань, «доводилося боротися передусім за національно-етнічне самовизначення, паралельно розгортаючи діяльність, спрямовану на політизацію національного руху, кінцевою метою якого мусило стати політичне національно-державне самовизначення» [66, с. 12]. Тобто, відповідно до міркувань дослідниці, сфера «національного самовизначення» – це процес усвідомлення етносом себе як нації; сфера ж «національно-державна» – розвиток нації, яка вже набула державного статусу, та розвиток держави як політичного інституту виробленого нацією.

Доцільно привернути увагу й до взаємозв'язку між поняттями «нація» та «державна». Узагальнюючи теорію нації, В. Євтух в енциклопедичній статті зазначає, що «термін "українська нація" вживається у двох значеннях – етнонація і політична нація (нація-державна)» [94, с. 483]. На цьому-таки зв'язкові між нацією та державою акцентують увагу етнополітологи Ю. Римаренко й О. Картунов: «Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес утворення національної держави у різних формах її політичної організації та самостійності (Ф. Енгельс, К. Каутський, М. Вебер). На такій методологічній основі виникла політична теорія нації, яка трактує останню насамперед як політичну спільноту, котра має власну державу або прагне реалізувати своє право на самовизначення і змагається за її утворення чи відродження» [95, с. 396].

Не вдаючись до міркувань про значення поняття «політична нація», акцентуємо увагу лише на тому, що національне буття має іманентну тенденцію до переростання в буття національно-державне. Аналізуючи ж феноменологію національно-державного буття, ми можемо або чітко фіксувати розбіжність між інтересами нації та держави, або ж відзначати їхню тотожність. Очевидно, що за демократичного режиму інтереси нації та держави мають тенденцію до конвергенції. Утім, це, звісно, лише теоретична умовність, адже держава, як і будь-який інший соціально-політичний інститут, завжди має свої специфічні інтереси, зумовлені причинами структурно-функціональними (особливостями взаємодії з іншими інститутами та гештальт-принципом, що визначає системну єдність), а також інтересами бюрократії як окремої соціальної групи. Утім ми маємо намір лише намітити існування цієї проблематики, звернувшись до неї на інших сторінках свого дослідження.

Отже, ми окреслили загальну схему національного та національно-державного самовизначення. Відтак привернемо увагу до умовних «віх» – найважливіших політичних подій, які символічно відмежовуватимуть один етап національно-державного самовизначення від іншого.

На нашу думку, є рація виокремити **п'ять загальних етапів національно-державного самовизначення України**: перший, суверенізації України (1985–1991 рр.); другий, національно-державного становлення України в умовах суспільно-політичної та соціально-економічної невизначеності (1992–1996 рр.); третій, усталення олігархату як деструктивного прояву демократичного режиму в Україні (1996–2004 рр.); четвертий, поляризації ідентичностей (2005–2014 рр.); п'ятий, нинішній етап, який ми суто формально визначимо як «постреволюційний». (Перші чотири етапи докладно аналізуватимуться в наступних розділах нашої монографії.)

Кожен зі згаданих етапів доволі чітко окреслюється значущими політичними подіями та нормативно-правовими актами. Але, з суто політологічної точки зору, не менш істотне значення мають суспільно-політичні суперечності, які й визначали розгортання політичних процесів,

відображаючись у тих чи тих державно-політичних рішеннях, які й набували правової формалізації. Тобто, аналізуючи національно-державне самовизначення, доцільно передусім акцентувати увагу на змісті суспільно-політичних процесів, визначених інтересами, цілями, раціональними й ірраціональними мотивами соціальних груп і політичних суб'єктів. Суспільно-політичні суперечності – ідеться насамперед про ті суперечності, які мають соціокультурний характер, – по суті, й визначають питомий зміст кожного з етапів національно-державного самовизначення. Вони можуть мати як явний, так і латентний характер; можуть як напряду, так і опосередковано проявлятися у суспільно-політичному житті. Їхнє поступове нівелювання або ж переростання в конфліктну фазу є передумовою й об'єктивним рушієм суспільно-політичного розвитку та національно-державного самовизначення у внутрішній і зовнішній політиці. Суспільно-політичний розвиток і його прояв у національно-державному самовизначенні набуває послідовної та логічної стадіальності, оскільки являє собою розгортання суспільно-політичних суперечностей. Відповідно, ми з усією очевидністю бачимо актуальність опосередковування діалектичного підходу до дослідження політичних процесів.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що національно-державне самовизначення України має як універсальні стадії розвитку, властиві іншим постколоніальним і пострадянським державам, так і специфічні стадії, що проявилися на суто українському суспільно-політичному й історичному ґрунті. Конкретизація такої стадіальності, на наш погляд, має істотне значення для пояснення та розуміння політичної історії незалежної України та прогнозування подальшого суспільного політичного розвитку й актуальних завдань національно-державного самовизначення.

Водночас, відзначимо й наступний важливий аспект: національно-державне самовизначення – це завжди «сума» політичних рішень. Формально кажучи, це завжди визначення власної позиції щодо «чогось». І в цьому сенсі національно-державне самовизначення є реакцією на «щось», тобто позиціонуванням щодо «чогось». Опредметнення національно-державного

самовизначення як реакції уможлиблює його аналіз у системі понять «стимул – реакція». Відповідно, постає питання про адекватність і ефективність реакції. Проте тут ми виходимо на цілий комплекс питань, які, так чи інакше, в тій чи тій формі, а поставатимуть у контексті міркувань про національно-державне самовизначення. Скажімо: чи адекватно оцінено стимул? Чому саме певний феномен був сприйнятий як стимул, який потребував реакції? Наскільки реакція була зумовлена саме стимулом – маніпулятивним впливом, що визначав саме певну форму реакції? Ідучи за суто формальною логікою, ми можемо продовжити перелік питань. Але й уже поставлених питань цілком достатньо, аби бачити важливість необіхевіористських методів дослідження, важливих для аналізу національно-державного самовизначення як форми реакції на суспільно-політичні виклики та зовнішні впливи – «стимули», кажучи мовою необіхевіоризму.

Класичний біхевіоризм опредметнює суб'єкта, який вдається до реакції, як своєрідну «чорну скриньку»: процес прийняття рішення виноситься за дужки, а предметом дослідження стає лише саме рішення, тобто «реакція». Необіхевіоризм вводить цю «чорну скриньку» до поля культури: між стимулом і реакцією опиняється третій елемент – культура, яка, відповідно до теоретико-методологічних настановлень, і визначає оцінювання стимулу та процес вироблення реакції [96, с. 20–25]. Слушність такого теоретико-методологічного настановлення, звісно, не підлягає сумніву. Утім, на наш погляд, редукування проблеми національно-державного самовизначення до суто необіхевіористської структури має винятково методологічне значення. Це – модель, яка уможлиблює акцентування дослідницької уваги на формальних аспектах національно-державного самовизначення.

Однак зводити національно-державне самовизначення тільки до реагування на виклики («стимули») – було б помилково, адже сам концепт національно-державного самовизначення посутньо суперечить концепту реагування. Тобто поряд із самовизначенням як формою реагування (котра, безперечно, має місце в політичному процесі й може бути простежена в

політичній історії незалежної України) є й інші аспекти, які потребують дослідницької уваги.

Аби конкретизувати ці аспекти, спробуємо дати відповідь на просте запитання: що ми маємо на увазі, коли кажемо про самовизначення? «Самовизначення», безперечно, не є точним поняттям. У політико-правовому сенсі воно є близьким до поняття «суверенізація». Але поняття «суверенітет» і «суверенізація» відображають лише один із аспектів самовизначення – державно-політичний. На наш погляд, очевидно, що феномен самовизначення є ширшим, ані ж феномен суверенізації; відповідно, й поняття «самовизначення» є ширшим, аніж поняття «суверенізація» (процес набуття суверенітету) та, власне, «суверенітет» (статус нації-держави).

Поняття «самовизначення» дає нам відсилку до етико-політичної площини й таким способом спонукає до конкретизації уявлення про суб'єкта, щодо якого й використовується поняття «самовизначення». Здатен чи не здатен певний суб'єкт на самовизначення? – така постановка питання є, по суті, питанням про онтологічний статус суб'єкта, у площині ж політичної науки – питанням про його політико-онтологічну якість, у даному випадку – нації-держави.

У рамках нашої європейської культури здатність до самовизначення (особистості, етносу, нації, держави тощо) є, власне, ознакою самодостатності. Уявлення про особистість як про суб'єкта, здатного до відповідальної поведінки (самовизначення), – це одна з ключових цінностей лібералізму. Уявлення про здатність народу до політичного самоврядування – це своєрідна аксіома, базова цінність для легітимації демократії. Саме тому ми й акцентуємо увагу на тому, що трактування самовизначення лише як реакції на виклики є недостатнім. В етнополітичному самовизначенні є рушії, які надають цьому процесу характеристик саморозгортання (самореалізації), виводячи його за рамки елементарної реакції на зовнішні впливи.

Якщо прийняти реакцію на зовнішні стимули як найпростішу форму «самовизначення» суб'єкта, а свідому та цілезумовлену діяльність як набагато

вищу форму самовизначення, то ми можемо прийти до загальної типології цього феномена. Відповідно, **є, щонайменше, три типи самовизначення.**

Перший тип, – це чиста реакція, що властива будь-якому організмові. Реагуючи, суб'єкт сигналізує про власне відношення щодо середовища, яке є джерелом позитивного чи негативного стимулу. Така реакція суто автоматична; вона може бути навіть неусвідомленою.

Другий тип, це усвідомлена реакція. Тут ми вже можемо говорити не тільки про суб'єктність реакції, а також і про її рефлексію, однаке лише в предметній площині². Кажучи мовою біхевіоризму, суб'єкт усвідомлює стимул і реагує на нього, «реалізуючи одну із властивих йому форм поведінки». Сенс полягає в тому, що суб'єкт, по-перше, усвідомлює стимул (позитивний або ж деструктивний), по-друге, усвідомлює факт свого реагування на стимул, однак, і це по-третє, не усвідомлює обмеженість власного «репертуару реакції», тобто він діє суто в рамках притаманних йому стереотипних навиків. Яким є джерело цих стереотипних навиків? Безумовно, це досвід. Однаке, що є джерелом досвіду, який набув узагальнення у вигляді репертуару стереотипних реакцій? З погляду біхевіоризму, це, безперечно, соціальне навчіння. Відповідно, досвід постає неусвідомленим конструктом, який є частиною Самості суб'єкта. Тож, навіть коли необіхевіоризм опосередковує відношення «стимул – реакція» третім елементом – «культурою», то в підсумку все одно йдеться про соціальне навчіння.

Аби наші міркування не здавалися виключно теоретичними, наведемо приклад: для сучасних ізраїльтян абсолютно незбагненним є такий феномен, як «Бабин Яр». Як так сталося, що тисячі євреїв підкорилися наказу й пішли на

² Кажучи про предметну рефлексію, ми маємо на увазі традиційний поділ рефлексії на предметну й особистісну. Рефлексія предметна є оцінюванням способу дії як адекватного чи не адекватного щодо наявної мети. Будь-який аналіз діяльності, який здійснює сам суб'єкт, є предметною рефлексією. Особистісна ж рефлексія – це самоаналіз суб'єкта в контексті його діяльності. У працях українського психолога М. Боришевського вперше було введено поняття «соціальна рефлексія» [97]. Остання може проявлятися й у предметному, й у особистісному плані, тобто як колективна рефлексія соціальної групи. У контексті наших міркувань предметна рефлексія є усвідомленням і оцінюванням реакції на зовнішній стимул. Однак питання про Самість суб'єкта – вже належить до сфери особистісної рефлексії.

смерть!? Чому жоден із них не вдався до опору!? Поведінка євреїв, які йшли помирати в Бабин Яр, є поведінкою другого типу: вони усвідомлювали, що їх прирекли на смерть, усвідомлювали, що їхні дії (підкорення наказу) – це крок до загибелі, але при цьому вони діяли в рамках «культури» чи, кажучи іншими словами, відповідно до стереотипного досвіду. Коли ж сучасні ізраїльтяни ставлять питання «чому?», вони, фактично, заперечують цей історичний досвід як нормативний і мислять з позиції третього типу самовизначення.

Отже, третій тип самовизначення – це діяльність з позиції Самості, тобто опосередкована особистісною рефлексією. Досі, кажучи про попередні два типи самовизначення, ми вдавалися до поняття «реакція», тут же використовуємо ширше поняття – «діяльність», яке вказує на усвідомлену активність суб'єкта. Такий суб'єкт має досвід і, звісно, використовує його. Однак і ситуація, і властивий суб'єктові досвід піддаються рефлексії з позиції ідеального уявлення про власну Самість.

У цьому контексті звернімося до досліджень В. Бушанського, який обґрунтовує значущість рефлексивного чинника в конструюванні образів минулого, майбутнього й оцінюванні суспільно-політичної ситуації. Зокрема, дослідник пише про існування «поля рефлексії», що включає такі структурні елементи темпоральних уявлень суб'єкта про власне Я: «Я-колись, Я-начальне, Я-очікуване, Я-належне». «Структурна конфігурація рефлексії», що опосередковує виокремлені темпоральні уявлення, «використовується під час ідеологічного конструювання часової вертикалі – минуле, сучасне, майбутнє. «Кажучи точніше, – пише В. Бушанський, – ідеологія розщеплює минуле на хибне минуле (зумовлене залежністю народу чи держави від певних обставин) і начальне минуле (своєрідний метафізичний задум про певний народ чи державу). Аналогічним чином розщеплюється й майбутнє – те, що буде з народом і державою, якщо стан хибного буття збережеться, і те, що має бути, відповідно до метафізичного задуму. У контексті такого розщеплення здійснюється й поділ учасників політичного життя: виробляється політичний дискурс, у якому певні особи та соціальні групи набувають відповідних

найменувань і образних потрактувань, які вказують на їхнє відношення до образів минулого та майбутнього, а також їхню роль у сучасному політичному процесі» [98, с. 116].

В етнополітичному сенсі уявлення про ідеал, як правило, конкретизується в образі суверенної нації-держави, самостійної та самодостатньої як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Такий етнополітичний ідеал може наділятися й додатковими атрибутами: наприклад, єдність мови та релігії (тощо). В українській культурі цей ідеал відображено в образі соборності України. Але наразі для нас важливий аспект, пов'язаний із самовизначенням. І тут можна бачити, що саме поняття «самовизначення» набуває, по суті, ключового значення, оскільки, згідно з ідеальним уявленням, нація-держава є самодостатньою в засобах і цілях самовизначення. Відтак самодостатність у самовизначенні постає і передумовою, і є кінцевою метою.

Таким чином, самовизначення третього типу є обумовленим рефлексією ідеалу власної Самості і в процесі оцінювання зовнішніх впливів, і в процесі реагування на ці впливи, і в процесі життєдіяльності – актуалізації власного буття. Це – певний ідеал, котрого, відповідно до етичних настановлень, має прагнути будь-який суб'єкт, зокрема, й нація-держава. Самовизначення – це наявна здатність суб'єкта самостійно визначатися щодо зовнішнього світу, і кінцевою метою такого самовизначення третього типу є сам суб'єкт.

Виокремивши три типи самовизначення, ми ставимо питання про можливість виявлення стадіальності становлення нації. Перша стадія етнічного буття має суто неусвідомлений характер. Реакція етносу на зовнішні впливи є автоматичною, зумовленою наявними традиціями: етнос залежний від середовища, змінюється відповідно до його трансформацій. Прикладом такого стану є так званий «рустикальний» (селянський) характер українського етносу в XIX ст., який, вочевидь, тривав до радянської модернізації 20-х років XX ст. Здатність етносу, який перебуває на цій стадії становлення, до політичного самоусвідомлення та цілезумовленої політичної діяльності є надзвичайно утрудненою. Зазначимо в цьому контексті вже цитовані слова Т. Горбань:

українські громадсько-політичні діячі кінця XIX – поч. XX ст. боролися за політизацію українського етносу. По суті, йдеться про діяльність, спрямовану на перехід народу від суто етнічної до політичної самосвідомості. Той факт, що визвольні змагання поч. XX ст. не завершилися утвердженням державної незалежності, попри, безперечно, титанічні зусилля української інтелігенції, пояснюється саме особливостями самосвідомості українського етносу, залежністю цієї свідомості від середовища, яке й визначало соціалізацію.

Треба сказати, що такий стан свідомості був властивий не лише українському етносу. Діяльність сіоністських організацій, зокрема, Володимира (Зеєва) Жаботинського, мала мізерний соціальний результат. Дошукуючись причин такого стану розвитку масової свідомості, мусимо звернути увагу на той факт, що кінець XIX – поч. XX ст. для Східної Європи – це період переходу від традиційного до модерного суспільства. Відповідно, брак етнічного самоусвідомлення є нормативним для цього історичного періоду. Тож, і марксистська максима про залежність свідомості від способу буття є описовою, оскільки характеризує наявний стан розвитку свідомості.

Друга стадія розвитку етнічної свідомості – це, відповідно, виникнення самоусвідомлення та детермінованої реакції на зовнішні впливи, що піддається рефлексії. Виникнення самосвідомості (Самості) має неминучим наслідком формування образу Іншого. Відповідно, масові репресії й етнічні чистки XX ст. постають як закономірні феномени. Вони являють собою спонтанну реакцію на відкриття Іншого. «Іншування» відбувалось як надання додаткового атрибуту до вже наявної картини реальності, що радикально змінювало її сенс. Руйнування ж усталеної картини реальності (середовища існування) неминуче спричиняло потребу в захистові, одним із варіантів якого є агресія. І в цьому контексті варто акцентувати увагу на тому, що агресія (як одна із форм реакції) є детермінованою сприйняттям середовища, а не покликаною внутрішніми потребами в розвитку. Остання характеристика дає нам чіткий критерій для відокремлення другої стадії етнічного розвитку від стадії наступної.

Третя стадія – це є розвиток нації як відповідь не на зовнішні впливи, а суто внутрішні чинники. По суті, на цій стадії розвитку нація позбувається залежності від зовнішніх впливів. Не в тому сенсі, що зовнішні впливи не позначаються на її життєдіяльності, а в тому, що вони вже не мають визначального значення, тобто не детермінують уявлення нації про саму себе – образ Самості. На цій стадії відбувається усталення Самості. Образ себе, який притаманний нації, набуває рефлексивного розщеплення, постаючи в ідеальній і безпосередній формах. Ідеальна форма набуває якості образу домагання; безпосередня – оцінки соціально-політичної реальності та ступеня її відповідності ідеальному образу.

Окреслені нами стадії розвитку нації були проілюстровані на історичному матеріалі. Утім, очевидно, що вони мають не тільки історичну стадіальність. Розвиток нації може набувати зворотного характеру (що неодноразово спостерігалось в українській історії), він є нерівномірним у соціальному та регіональному відношеннях. Відзначені три стадії завжди присутні в соціально-політичній реальності «тут і нині» як форми мислення. Проаналізувавши політичну історію, можна бачити, що певні політичні події мають у своїй основі відповідний тип етнонаціонального мислення, що суголосний відповідним стадіям розвитку.

Отже, національно-державне самовизначення – це процес, який, з одного боку, розгортається щодо «чогось» (певних викликів), реалізуючись у формі реакцій, а з другого – має характер утвердження власної суб'єктності. Згідно із запропонованою нами схемою, вектори національно-державного самовизначення України розгорталися щодо зовнішніх викликів і внутрішньополітичних чинників – державно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного змісту. Разом із тим, зазначимо, що жоден процес не може вважатися самодостатнім (і в принципі не може бути таким), якщо він спричиняється насамперед зовнішніми впливами та внутрішніми процесами, які передусім мають, умовно кажучи, «негативний» характер, тобто відбуваються як форма заперечення, реагування в ситуації

конфлікту. На жаль, оцінювання політичного процесу в Україні доби незалежності спонукає до думки про превалювання саме негативних факторів у національно-державному самовизначенні. Українське суспільство здебільшого діяло в ситуації, яка була сконструйована іншими суб'єктами, а не створювало ситуацію власного буття.

1.2. Держава як політичний інститут: історична феноменологія, становлення та зміна парадигм

Кажучи про національно-державне самовизначення, неможливо оминати увагою сам феномен державності. Держава – провідний політичний інститут. Однак, поглянувши на історію розвитку держави як політичного інституту, можна бачити, що статус держави істотно змінювався. Водночас, звернувшись до сучасності, ми можемо бачити зіткнення національних держав із інститутами громадянського суспільства, наддержавними інтеграційними проектами і транснаціональними корпораціями, які претендують на те, щоб перебирати певні регуляторні функції, які дотепер були суверенними прерогативами держав. Одне слово, ми спостерігаємо складні політичні перетворення глобального масштабу, спрогнозувати які – надто непросте завдання. Але уточнення розуміння еволюції держави, трансформації її відносин з іншими політичними інститутами уможливиловатиме й більш адекватне трактування особливостей національно-державного самовизначення України.

Наприкінці XVII ст. політичні мислителі сформулювали концепт держави, розмежувавши його з формою правління – монархією та республікою. Зокрема, Т. Гоббс уперше визначив державу як «штучну людину», не тотожну особі правителя, а основою легітимності держави назвав згоду кожного громадянина на подібний суспільний устрій [99, с. 331]. Своєю чергою, Дж. Локк доходить висновку: найважливіше завдання держави полягає в тому, щоб захищати права громадян, якими вони наділені від природи, – право на

життя, свободу і власність, для чого необхідно уникати встановлення абсолютизму [100, с. 623].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. група європейських інтелектуалів сформулювала програму побудови національної суверенної держави. Їхні ідеї про необхідність побудови держави на принципах поваги до прав і свобод громадян. Англія після Славної революції 1688 р., а США і Франція в кінці XVIII ст. проголосили курс на встановлення республіканської форми правління і правового режиму конституціоналізму. Фактично були проголошені «республіки власників», які передавали політичну владу в руки заможних класів («громадянського суспільства»). Демократизм системи полягав у створенні інститутів представництва (що здійснювалося особами з високим майновим цензом). Як зазначає С. Білошицький, «характер еволюції національної держави доцільно описати з точки зору відносин, які виникли між державою та громадянським суспільством. При цьому важливо відзначити те, що поняття "громадянське суспільство" у класиків політичної науки використовувалось у геть іншому значенні, аніж у сучасних політологічних теоріях. Зокрема, Т. Гоббс і Дж. Локк використовували поняття "громадянське суспільство" як синонім держави, що виникла в результаті громадського договору, і відповідно громадянином вважався певний абстрактний суб'єкт – учасник подібного договору» [101, с. 127]. Як зазначає С. Кара-Мурза, поняття «громадянське суспільство» означало більшою мірою «цивільне» або «цивілізоване» суспільство, протилежне «варварському», «дикому суспільству» в межах дихотомії «цивілізація – природа» [102, с. 60].

Розмежування понять «держава» та «громадянське суспільство» було запропоноване Г. Гегелем, хоча німецький філософ і наголошував на взаємопов'язаності цих феноменів. Державу він розглядав як політичне явище, а громадянське суспільство – як господарсько-економічне об'єднання суб'єктів ринкової економіки («системи потреб»), що керуються егоїстичними інтересами. Відповідно до цього розмежування, держава – умовна «імунна система», яка захищає людей від можливих криз, створених громадянським

суспільством. Громадянське ж суспільство, відповідно, з огляду на притаманні йому тенденції розвитку, прагне до експансії – взяти державу під свій контроль, що є нищівним і для громадянського суспільства, і для держави [103, с. 227–285]. «Погляд Г. Гегеля на діалектичний взаємозв'язок держави і громадянського суспільства, – зазначає С. Білошицький, – став сприятливою теоретико-методологічною основою для подальшої еволюції "республік власників" у напрямі розбудови ліберальних демократій» [101, с. 128].

Досить поширеною в європейській політичній філософії є традиція розмежування державного й етнічного принципів існування спільнот, що передбачає застосування передовсім політичних критеріїв до розуміння природи держави та культурних критеріїв до розуміння національності. Ця традиція має свої витoki в XVII–XVIII ст., коли Вестфальська система стабілізувала абсолютистські режими й узаконила перебування європейських націй і народностей у межах держав, кордони яких визначалися не етнічними, а династичними відносинами. Подібні принципи сповідувалися також у колоніальних імперіях, що змушені були розробити спеціальну інтеграційну політику лояльності щодо різних етнічних і культурних спільнот, які потрапили під їхню зверхність. Аналізуючи результати Вестфальського миру, А. Дмитрієв зазначає: «Суверенітет, як всеосяжна зовнішня незалежність держав та їх самовизначення, ставав основним принципом європейського порядку. Таким чином розвивалися взаємовідносини держав, регульовані у горизонтальній площині, де всі суб'єкти міжнародного права... були в правовому відношенні рівні... Учасникам Вестфальського конгресу вдалося саме правовим шляхом, долаючи протиріччя між суб'єктами міжнародного права, досягти миру і створити той європейський правопорядок, який став основою для майбутньої Європи» [104, с. 21].

Отже, національні держави виникли на ґрунті принципів, визначених Вестфальським договором, що передбачає невтручання у внутрішні справи суверенних держав. Останні десятиліття свідчать про кризу Вестфальської системи і фактичний перехід світу в «довестфальську еру». У науковій

літературі обґрунтовуються глобального світоуправління, які обмежують національний суверенітет не на базі двосторонніх міжнародних договорів, а імперативно.

Уявлення про те, що в одній державі можуть вільно розвиватися різні національно-культурні спільноти, є для цього підходу основоположним. І в цьому сенсі британське розуміння етнічного принципу та його співвідношення з державним є близьким до пропозицій австрійських соціал-демократів О. Бауера та К. Реннера.

Лорд Дж. Актон чітко розрізняв патріотизм «племінний», що є продовженням сімейних відносин і є результатом дії природних сил у людині, та «обов'язок стосовно народу як політичного об'єднання» як етичний принцип. Співвідношення між цією політичною ідентичністю, яка пов'язує індивіда з наднаціональною державою, та етнічною належністю, що позбавлена на даний момент політичної форми, є тією самою, на думку британського мислителя, що існує між вірою та фанатизмом і релігійними забобонами [11].

Можна дійти висновку, що наявність потужної ідеології в поєднанні з сильною центральною владою може на певний історичний період змінити вектор національного самовизначення на користь наднаціональної інтеграції. Та історичний досвід вказує на те, що в сучасному світі жодна з таких наднаціональних спільнот не може «скасувати» принцип національної суб'єктності та замінити національну ідентичність, яка вже сформувалася або перебуває на шляху до свого оформлення, якоюсь іншою, такою ж тривкою та переконливою [105].

Чинники дезінтеграції й інтеграції, як можна дійти висновку із проведеного аналізу, постають за різних обставин і на всіх етапах національного самовизначення. Як правило, національне самоусвідомлення починається з акту виокремлення спільноти всередині того суспільного організму, до якого дійсні або гіпотетичні носії відповідної ідентичності на даний момент належать. Це може бути централізована імперія, що здійснює політику уніфікації, чи багатонаціональна демократична країна, що намагається

задовольнити потреби меншин. Відомі випадки, коли суб'єктом національного самовизначення виступала спільнота без окресленої території спільного проживання, представники якої були тривалий час розсіяні серед багатьох народів і держав (Ізраїль). Та в кожному з цих випадків має місце процес сепарації носіїв спільної національної ідентичності та пошуку ними шляхів для окремішнього влаштування свого культурного і політичного життя.

Уже на початкових етапах національного самоусвідомлення його важливим елементом стає належність до певної наднаціональної спільності, що стає додатковим чинником ідентифікації та сприяє її легітимізації. Цю роль може відігравати конфесійна належність (православ'я, іслам), уявлення про спільні історичні корені, єдність культури і мови (слов'янство, германізм, європеїзм), єдність світогляду чи ідеології (НАТО і країни Варшавського договору періоду холодної війни). Такий чинник має виразну інтеграційну інтенцію, однак у певних ситуаціях виконує роль додаткового стимулу дезінтеграції спільності, що, з національної точки зору, підсиленої конфесійною чи ідеологічною належністю, постає як штучна, побудована на насильстві та несправедливості.

К. Дойч характеризував народ як велику групу осіб, об'єднаних комунікативними можливостями, зокрема, можливостями спілкування, а країну – як територію і населення, які об'єднані «мережею з потоків комунікації та транспортних систем». За його твердженням, народи і країни починають інтегрувати внаслідок того, що вони стають взаємопов'язаними та взаємозалежними, а інтеграція – це головним чином розвиток мережі соціальних зв'язків і комунікацій. І саме внаслідок процесів інтеграції виникає «суспільство безпеки» (security community). За визначенням К. Дойча, суспільство безпеки – це «суспільство, в якому існує реальна впевненість у тому, що його члени не будуть вести між собою фізичної боротьби, а будуть вирішувати суперечки іншими шляхами» [43; 106; 107].

Заслуговує на увагу те, що мету і завдання інтеграційних процесів К. Дойч поділяв на чотири основні групи: а) досягнення й підтримання миру;

б) забезпечення більших досягнень у різноманітних сферах суспільного життя; в) розв'язання деяких специфічних проблем; г) створення нового власного іміджу та ролівої ідентичності. Дослідник також наголошував, що успішному розвитку інтеграційних процесів має сприяти ціла низка передумов, які він поділив на чотири блоки: 1) взаємна відповідність складових, які мають інтегруватися; 2) сумісність їх цінностей і деяких спільних винагород; 3) взаємна відповідальність, 4) певна міра спільної ідентичності або лояльності.

Окрім того, К. Дойч чітко визначив дванадцять умов, які, на його думку, мають сприяти розвитку інтеграційних процесів: 1) взаємна сумісність основних цінностей і норм політичної поведінки; 2) особливий, привабливий спосіб життя; 3) очікування більш міцних і корисних економічних зв'язків; 4) помітне збільшення політичних й адміністративних можливостей учасників інтеграції; 5) їхнє більш високе економічне зростання, порівняно із сусідніми територіями; 6) кілька важливих нерозривних ліній соціальних комунікацій через спільні кордони територій, які мають бути інтегровані; 7) розширення політичних еліт; 8) порівняно висока географічна й соціальна мобільність осіб, зокрема, серед політично активних страт; 9) різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації; 10) певна загальна компенсація винагород у потоках інформації серед учасників інтеграційного процесу; 11) досить часта зміна їх групових ролей, 12) взаємне передбачення поведінки всіх учасників цього процесу [44, р. 192–195].

Проблеми дезінтеграції, на відміну від проблем інтеграції, в сучасній політологічній літературі досліджені вкрай недостатньо. Тому знову звернемося до праць К. Дойча, коректність основних положень і висновків яких пройшли випробування часом і досі не втратили своєї актуальності та науково-теоретичного значення. На його слушну думку, є низка причин, які можуть призводити до дезінтеграції, а саме: а) швидке зростання тягара в економічній, військовій або політичній сферах для всієї спільноти або окремої її складової; б) вагоме піднесення соціальної мобілізації та політичної активності, більш швидке, аніж процес «громадянської асиміляції» (*civic assimilation*), та набуття

загальної політичної культури спільноти; в) різке посилення регіональної, економічної, культурної, соціальної, лінгвістичної або етнічної диференціації, більш швидке і потужне, аніж будь-який компенсуючий інтеграційний процес; г) суттєвий занепад у сфері політичних та адміністративних можливостей уряду, а також політичної еліти вирішувати поточні завдання; д) закритий характер політичної еліти, яка штучно гальмує доступ нових членів та ідей, що призводить до зростання ворожих контреліт серед потенційних членів правлячої еліти, які до неї так і не увійшли; е) нездатність уряду та еліти вчасно й ефективно проводити потрібні реформи та вирішувати питання, яких бажає чи очікує населення, або нездатність вчасно реагувати на занепад або втрату деяких привілеїв чи домінуючих позицій тощо [44].

Питання інтеграції національної спільноти набуває вже не тільки світоглядного, але й практичного політичного змісту в період здобуття та утвердження державної незалежності. Перед кожною нацією постає питання про напрям інтеграційної політики, міру та характер включеності в міжнародні і наддержавні об'єднання. Показовими прикладами в цьому відношенні є вступ колишніх радянських республік Балтійського регіону та постсоціалістичних країн Центральної Європи до НАТО і ЄС невдовзі після того, як цим національним спільнотам вдалося позбутися своєї залежності від Москви.

Але і цей вибір не є остаточним у процесі національного самовизначення, оскільки суперечливість інтеграційно-дезінтеграційних мотивацій спонукає культурні, інтелектуальні та політичні провиди відповідних народів і держав шукати нових можливостей і перспектив для забезпечення сприятливіших умов свого розвитку та самоствердження. На практиці це призводить і до митних та торгових конфронтацій, і пошуку механізмів диверсифікації політичних ризиків, і диверсифікації інфраструктурних ризиків. За подібною логікою зростає протистояння між «старими» і «новими» членами ЄС з приводу політичних та економічних пріоритетів, що за певних умов ставить під загрозу інституційні підвалини самого Євросоюзу (прикладом можуть бути численні

перешкоди на шляху затвердження проекту Конституції ЄС та Лісабонського договору).

Особливу увагу тут варто звернути на те, що інтеграційні процеси можуть мати як добровільний, так і примусовий чи напівпримусовий характер. Немає потреби доводити, що успішною, тобто конструктивною, може бути лише виключно добровільна інтеграція. Адже історія переконливо довела коректність висновку багатьох дослідників, зокрема, вже згадуваного К. Дойча, про те, що примусова інтеграція може «принести широкомасштабну війну», якої намагалися уникнути учасники цього процесу.

На жаль, у сучасній науковій літературі ознаки та критерії визначення ступеня добровільності інтеграційних процесів розроблені недостатньо ґрунтовно. Один з небагатьох винятків тут, мабуть, становлять праці західного дослідника Ф. Таджмена, який стверджував, що добровільна інтеграція: а) може відбуватися лише тоді, коли в ній виникає «історична необхідність»; б) свідчить про «завершення процесу самовизначення націй»; в) здійснюється на «справді добровільних основах»; г) «задовольняє національні домагання всіх націй»; д) «координує волю й інтереси кожної країни» тощо [45, р. 290 – 293].

Слід також відзначити тісний зв'язок внутрішніх і зовнішніх чинників національного самовизначення. У реальній політичній ситуації зовнішня активність національної держави, зокрема, її участь у тих чи тих інтеграційних проектах, часто має причиною внутрішні обставини, визначається політичною боротьбою груп і лідерів всередині країни, настроями і світоглядними установками населення, станом міжнаціональних і міжконфесійних відносин, економічними, соціальними, безпековими аспектами життя держави.

Не менш очевидним є і зворотний вплив, який здійснює зовнішньополітична кон'юнктура на перебіг внутрішніх процесів. Зростання напруженості в етнічних та конфесійних відносинах, поява відцентрових настроїв і радикальних політичних вимог, так само як і соціально-економічні деформації та зубожіння населення, досить часто бувають викликані

зовнішньополітичним курсом країни, її інтеграційним чи дезінтеграційним вибором, що здійснюється в конкретних історичних умовах.

Вестфальська система забезпечила абсолютистські режими Європи від значних потрясінь, якими був ознаменований попередній період релігійних війн. Протонаціональні держави, як визначає тогочасні монархії Е. Сміт [17, с. 67], отримали стабільні кордони і легітимну владу. Поширення просвітницьких ідей, зростання наукових знань, розвиток виробничих технологій привели до реорганізації практично всіх сфер суспільного життя на засадах раціоналізму. Поширення друкованого слова, що, на думку М. Мак-Люена, спричинило першу революцію у сфері суспільних комунікацій [108], сформувало сферу публічності, що мала політичні та культурні аспекти [16, с. 103]. Відтак у провідних країнах Європи склалися умови для формування в їхніх межах соціальних систем, які відповідали параметрам «суспільств» (у розумінні Ф. Тьоніса [12]).

Праці тогочасних соціальних і політичних філософів покликані рефлексувати нові реалії суспільної організації, в центрі яких стоять уже не конфесії, династії й феодальні ієрархії, а специфічний продукт цивілізаційного розвитку – нації. І якщо у «Засновках нової науки про спільну природу націй» Дж. Віко [109] йдеться про універсальні механізми функціонування політичного організму на засадах публічності, то в основоположній праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів» народи вже розрізняються за особливостями урядування і соціального ладу. Їх відмінності виводяться, за традиціями просвітницького натуралізму, з умов проживання, ландшафту, клімату тієї чи іншої країни [110, с. 412].

Однак найбільш суттєві характеристики нових суб'єктів історичного розвитку, якими дедалі виразніше характеризувалися буржуазні суспільства Європи, стали виявлятися в ті моменти, коли вони заявили про себе як про суб'єктів суспільної дії та суспільних перетворень. Тому дослідники ідеї самовизначення вважають, що в суспільній практиці в упізнаваному вигляді вона вперше з'являється в часи Великої французької революції [111].

Провідники революції цю ідею розглядали як демократичний ідеал, застосовний до всього людства. Урядування мало б засновуватися на волі громадян, а незгідні з ним повинні були отримати можливість відокремитися від спільноти на основі колективного чи індивідуального (як переселенці до Америки) волевиявлення. Таким чином, «територіальний принцип у політичному утворенні втратив свою феодальну перевагу, поступившись місцем особистісному елементу; людям належало перестати бути простим додатком до землі» [89, с. 17].

У ХХ ст. держава була змушена взяти на себе низку функцій і зобов'язань: в соціальній сфері – забезпечити певний життєвий стандарт, що гарантує право на життя, захист здоров'я, соціальне і пенсійне забезпечення, здобуття освіти тощо; у політичній – активне і пасивне виборче право; в економічній – можливість реалізувати підприємницьку ініціативу; в правовій – забезпечити захист від свавілля влади і співгромадян; у соціокультурній – право на вільне відправлення релігійних культів і право на національну ідентичність. Усі зазначені вище права утворили нормативний ідеал ліберальної демократії, що стабілізує внутрішньополітичну ситуацію і легітимізує правлячий режим.

Однак уже в останні десятиліття ХХ ст. відбувся різкий перегляд ролі держави в системі здійснення влади й управління. Громадянське суспільство втратило інтерес до підтримання тонкого балансу в системі «економічна влада – політична влада». Весь період холодної війни вимагав від громадянського суспільства значного перерозподілу своїх ресурсів на користь держави, а через нього – до соціальних низів, громадянська підтримка яких була необхідна для легітимації політичного режиму. Фактично «громадянське суспільство» (у гегелівському сенсі цього поняття) кілька десятиліть було змушене платити своєрідний «податок на демократію», щоб убезпечити себе від перспективи лівого перевороту або комуністичної експансії. Надалі громадянське суспільство заявило свої права на здійснення реальної політичної влади. Серед основних суб'єктів громадянського суспільства, які захоплюють політичну

владу й утворюють паралельні державні центри влади, можна виокремити такі соціальні інститути: фінансові та публічні еліти, їх об'єднання, корпорації, окремі регіони, релігійні та етнічні об'єднання, неурядові організації, аналітичні структури, ЗМІ, організована злочинність, тіньова економіка, приватні силові структури тощо, які усвідомили свій політичний інтерес або обслуговуючі інтереси інших інститутів, які виступають як їхні спонсори. Центральним елементом громадянського суспільства, який послаблює сучасна держава, виступають фінансові еліти (олігархія), що володіють ресурсами для здійснення економічної влади.

Уже за часів Античності тема олігархії як особливого соціального стану та форми державного правління, що здійснювалася цим станом, була розкрита в працях Платона, Аристотеля та інших мислителів. Тоді вони дійшли висновку, що олігархія як соціальне явище має універсальний характер, відтворюється за будь-яких режимів і втрачає владу на короткий період тільки внаслідок соціальних потрясінь, війни або міжусобиці [112, с. 596–597]. Проте олігархічний прошарок досить швидко відтворюється з неолігархічних верств населення [113, с. 370]. Фактично давньогрецькі філософи виявили низку соціальних законів, що описують процес самоорганізації суспільства шляхом виникнення ієрархій та вертикальної мобільності, в основі якої – боротьба за розподіл життєвих благ. Ця боротьба створює нерівність. Вертикальна мобільність сповільнюється. Олігархія перетворюється на впливову економічну та політичну силу. Потрібен тривалий час, щоб накопичилися сили, здатні зруйнувати сформовану систему нерівності та створити нову, адекватнішу новоствореній ситуації в суспільстві.

У сучасному суспільстві можна виокремити такі механізми і фактори, що дозволяють економічній еліті протистояти державі і впливати на сферу вироблення її політики. Передусім – це монополізація політичної системи. У сучасних розвинених суспільствах склалася система стійких політико-правових норм, що блокують доступ до політичної влади тих сил, які не враховують інтереси економічної влади. По-перше, на законодавчому, ідеологічному та

морально-етичному рівні дискредитується ідея революційного (насильницького) способу зміни форми правління, захоплення державної влади чи заміни правлячої еліти. По-друге, доступом громадян до участі в політичному житті, як правило, є наявність у них значної власності. По-третє, монополізація політичної системи виявляється і в монополізації партійної системи сучасних держав (переродження багатопартійних систем у двопартійні або двоблокові) [114, с. 215]. У цьому контексті лежить і діяльність лобістів; а також – корпоративне спонсорство державних або владних міжнародних інститутів. Різновид лобізму, при якому спонсорські гроші витрачаються не на виборчі фонди парламентаріїв або політичних партій, а безпосередньо на інституції, які проводять узгоджену політику [115, с. 119–120].

Американський соціолог Р. Міллс, автор праці «Панівна еліта», ще в 50-ті роки ХХ ст. передбачив, що до середини 60-х років у розвинених країнах еліти обростуть внутрішніми організаційними зв'язками, набудуть або закріплять об'єднання з правлячими групами інших країн, винайдуть для себе неіснуюче «аристократичне минуле», розвинуть мережу «джентльменських клубів», в яких будуть здійснюватися фінансові та комерційні справи, і, фактично, складуть соціальну «єдність, у рамках якої візьмуть на себе місію управління суспільством» [116, с. 58–61]. Неформальні соціальні зв'язки відтворюються в мережі приватних освітніх закладів. Уже А. де Токвіль спостеріг, що у США «брати участь в управлінні товариством і говорити про нього – ось найголовніше заняття і найбільше задоволення для американця» [117, с. 191]. Поготів, «із першого дня свого народження житель Сполучених Штатів Америки усвідомлює, що в боротьбі зі злом і в подоланні життєвих труднощів потрібно покладатися на себе; до влади він ставиться недовірливо і з занепокоєнням, вдаючись до її допомоги тільки в тому разі, коли зовсім не можна без неї обійтися» [117, с. 156].

«Німецький соціолог М. Вебер, який прибув у середині ХІХ ст. до США, продовжив вивчення феномена американського клубу. Він виявив, що первісні американські громадянські об'єднання та асоціації виникли як інститути, що

забезпечують на релігійній основі соціальну довіру між його членами, необхідну для ведення господарського життя. Розвиваючись в умовах бездержавності, ці громади виконували функцію третейського судді між учасниками господарських відносин» [118, с. 140]. Подібні інститути виступали гарантами виконання боргових зобов'язань або зобов'язань, викликаних укладеною угодою. Виключення з організації «за моральні проступки економічно спричиняло втрату кредиту та соціальне декласування» [118, с. 277].

Скажімо, Ф. Фукуяма зазначає, що існування клубів є проявом природної потреби суспільства в інституції, яка забезпечувала б довіру, котра є еквівалентною «соціальному капіталу». (Звернімо увагу, Ф. Фукуяма вдається до поняття «соціальний капітал» саме в тому сенсі, в якому воно використовується П. Бурдьє [119, с. 114–115].) Задля ефективного функціонування інститутів демократії і капіталізму, вважає Ф. Фукуяма, потрібно, щоб вони існували на базі таких громадських інститутів, які здатні були б генерувати морально-етичні норми. А серед усіх подібних організацій (церков, професійних асоціацій, благодійних установ тощо) саме клуби відповідають за узгодження норм поведінки представників правлячих еліт і тому виступають певним «ціннісним базисом» сучасної ліберально-демократичної держави [120, с. 28–29].

«Важливим суспільно-політичним інститутом, що здійснює перехоплення державної влади в сучасних умовах, – пише С. Білошицький, – виступає інтелектуальне співтовариство, організоване в мережу різних центрів вивчення, прогнозування та моделювання суспільних процесів (позначуване на Заході терміном "think tank" – "дослідницький центр" і перекладається в різних джерелах як "фабрика думки", "мозковий трест", "інтелектуальна корпорація" та ін.)» [101, с. 145]. Аналогічну точку зору висловлює й інший український політолог Є. Попов, який зазначає, що «аналіз функціонування недержавних центрів політичної аналітики свідчить про перебирання ними окремих функцій державно-політичних інститутів, зокрема, – аналітичної, інформаційної,

освітньої та мобілізаційної». На думку Є. Попова, у взаємодії між державно-політичними інститутами та недержавними центрами політичної аналітики спостерігаються «конфронтаційні» тенденції. «Однак трактувати відносини між державою та недержавними центрами політичної аналітики як виключно конфліктні недоцільно, ця взаємодія має радше комунікативний характер: державні інститути переймають певні практики аналітичної діяльності недержавних центрів, а ті, своєю чергою, зазнають політизації, що є невід'ємною рисою в умовах культури Постмодерну» [121, с. 16]. «Уряди, що змінюють один одного раз на 4–5 років, – констатує, у свою чергу, А. Паршнєєв, – не мають можливості планувати свою діяльність навіть на 15–20 років. Вони змушені весь час вести популярну політику, щоб подобатися виборцям». Отже, довгострокові програми суперечать інтересам правлячих еліт, виходячи з того, що віддача від них, як правило, настає набагато пізніше і дістається політичному опоненту [122, с. 245].

Добровільні об'єднання забезпечують групову та інституційну основу, «за допомогою якої люди можуть впливати на управління товариством або протидіяти іншим групам чи уряду, коли ті несправедливо обмежують їхні інтереси, перешкоджають діяльності або досягненню мети» [123, с. 35]. Активна діяльність неурядових організацій (НУО) зумовила їхнє «вбудовування» до системи державної та регіональної влади, як наслідок, НУО набули «біля-державної» [124, с. 393]. На думку Є. Попова, «подальший розвиток інформаційного суспільства й інститутів громадянського суспільства в умовах, коли стиратиметься чітка межа між політичною та неполітичною сферами, недержавним центрам політичної аналітики вкрай складно буде зберігати власну незаангажованість, яка нині є для них сутнісно нормативною» [121, с. 15–16].

«Своєрідним "рушієм" діяльності й розвитку недержавних центрів політичної аналітики, – зазначає Є. Попов, – є наявність конкурентного середовища. Незалежні центри політичної аналітики закономірно перебувають у конкурентній взаємодії з традиційними суспільно-політичними інститутами –

інститутами державної влади, політичними партіями, університетськими центрами, науковими інститутами, ЗМІ. Ця конкурентна взаємодія з державно-політичними інститутами закономірно має конфронтаційний характер, оскільки незалежні центри політичної аналітики виконують ту саму функцію, яку традиційно виконує держава, – конструювання уявлень про політичну дійсність й оцінювання суспільно-політичних феноменів» [121, с. 16].

Ф. Фукуяма вважає, що політичні системи Сербії, Грузії, України та ін. країн не були готові до «кольорових революцій». «Сполучені Штати і їх союзники, по суті, порушили суверенітет Сербії, Грузії, України, підтримуючи демократичні рухи в цих країнах за допомогою грошових вливань, допомоги радників і підтримки на виборах» [125, с. 235–236].

«Найважливішим інститутом громадянського суспільства, що активно здійснює вплив на формування державної політики, – констатує С. Білошицький, – виступають релігійні організації, котрі, як правило, функціонують на певній етнічній або, рідше, соціальній основі, що значно політизує самі релігійні інститути. Так, під час "холодної війни" серйозною групою тиску на політикум США з метою зміцнення "імперського" зовнішньополітичного курсу країни виступав правий рух релігійних сил» [101, с. 153–154] – фундаменталістські баптистські громади (мормони, південні баптисти, адвентисти сьомого дня), кількість прихильників яких досягала більш ніж 44 млн осіб [126, с. 146]. В останній чверті ХХ ст., зазначає С. Гантінгтон, релігія відновила свою значущу роль у приватному й у суспільному житті, як на рівні національних держав, так і в міждержавних відносинах. Релігійно-політичні рухи у всіх країнах світу, виключаючи західноєвропейські, отримують широку громадську підтримку [127, с. 555].

Інший інститут, що справляє помітний вплив на функціонування традиційних форм державно-політичної влади, – організована злочинність. Завдяки масовій культурі в суспільній свідомості подолано протиставлення злочинності та моральності; масова культура активно експлуатує взірці поведінки, мови й ціннісних стереотипів злочинного світу [128, с. 342].

У взаємодії держави та громадянського суспільства простежується зіткнення двох організаційних форм – «вертикальної» («ієрархічної») та «горизонтальної» («матричної», «мережевої»). На думку М. Кастельса, держава уособлює ієрархічну структуру, що функціонує завдяки централізації та регламентації; мережеві структури, натомість, принципово децентралізовані [129, с. 495–496]. За спостереженнями Д. Нейсбіта, в 60–70-ті роки ХХ ст. мережевий принцип організації почав домінувати над принципом ієрархії. Цей процес, вважає Д. Нейсбіт, пов'язаний із чинником зростання обсягів інформації, актуальних у процесі прийняття рішення. «Централізовані інститути суспільства, саме існування яких засноване на ієрархіях, почали всюди сипатися. А на їх місці почали виникати дрібні децентралізовані організації, пов'язані один з одним неформальними відносинами, а тому куди менше залежать від формальних структур» [130, с. 272]. Інститути громадянського суспільства, вважає М. ван Кревельд, зрівнялися за ступенем впливовості із державами; єдине, чого бракує таким інститутам, – суверенітету, який поширювався б на певну територію. Фактично, зазначає М. ван Кревельд, інститути громадянського суспільства «перетворилися на нового Левіафана» – «володіють своєю незалежною особистістю або юридичною особою», яка «визнається законом і може поводитися так, ніби вона була людиною – укладати договори, володіти власністю, захищати себе і т. п.» [131, с. 510].

Утім, як на наш погляд, сучасний поступ інститутів громадянського суспільства – це не є щось нове у світовій історії. Найпромовливіший приклад – це статус Церкви у добу Середньовіччя. Влада Церкви була, умовно кажучи, суто «моральною», що, однак, не перешкоджало їй справляти фундаментальний вплив на суспільне та політичне життя. Є й інші приклади подібного впливу – скажімо, торговельні й банківські корпорації Північної Італії доби Відродження. Звернувшись до української історії, ми можемо бачити, що Запорозька Січ – громадсько-політичний і військовий інститут (з формального погляду) – також являє собою приклад істотного впливу «громадянського суспільства» на політичні процеси.

Найважливіша функція держави – безпекова. Утім, як зазначає І. Валлерстайн, інститути громадянського суспільства спроможні конкурувати з державою й у безпековій сфері. Найрізноманітніші загрози можуть спонукати громадян звертатися по допомогу до «неформальних» інститутів. Так, І. Валлерстайн вдається до своєрідної максими: «Поняття держави пов'язане з розширенням і розвитком; поняття групи асоціюється із захистом і страхом» [132, с. 46–47]. Однак «те, що називають "громадянським суспільством", по суті, означає не що інше, як організацію громадян у рамках держави з метою здійснення узаконеної ним діяльності та залучення до непрямих (тобто непартійних) політичних відносин з державою» [132, с. 10].

Аналогічні тенденції зазначає і Ф. Фукуяма: «Різноаспектна сукупність міжнародних організацій, злочинних синдикатів, терористичних груп і так далі, які можуть певною мірою володіти владою та легітимністю», що вказує лише на необхідність «повернутися до суверенної національної держави і знову спробувати зрозуміти, як зробити її сильною та успішною» [133, с. 199].

Особливості взаємодії держави та громадянського суспільства – посилення останнього – є підставою ставити питання про характер демократії в сучасному світі, насамперед у розвинених країнах Північної Америки та Європи. Звернімо увагу на міркування С. Гантінгтона: «Америка стала непередставницькою демократією, оскільки в низці аспектів, особливо тих, що стосуються національної ідентичності, думка обраних лідерів категорично не збігається з думкою народу... американський народ дедалі більше відчужується від державної політики і сфери управління» [127, с. 507–508].

Суголосно висловлюється й Ф. Фукуяма: європейські еліти ігнорують «думку народу» [134]. У свою чергу, Ж. Бодрійяр вважає, що серед європейських еліт перемогла установка ніби «народ не знає, чого він хоче (і тоді марно і навіть небезпечно його про що-небудь запитувати, краще говорити від його імені, в цьому і полягає "демократія")» [135], а політичні «провали» трактуються як «дурість населення, яку потрібно демократичним способом придушити і тримати в темряві» [136]. Аналогічні оцінки ми знаходимо й у Ж.-

Ф. Ревеля: «Народи не знають, чого хочуть [по-справжньому]. Народи або не знають, чого вони хочуть, або ж те, чого вони хочуть, не відповідає тим інтересам, які визначає владна еліта. Нарешті, інтереси народу можуть і відповідати поточному, проте ніяк вищому і довгостроковому інтересу, розуміння якого завжди залишається привілеєм еліти» [137, с. 296].

Отже, звернувшись до особливостей взаємодії держави й інститутів громадянського суспільства, можна дійти таких узагальнень: по-перше, сам концепт суверенної держави чітко оформився після Вестфальського миру (1648 р.); по-друге, держава й інститути громадянського суспільства перебувають у складній взаємодії, якій властива і конкуренція, і взаємодоповнення.

1.3. Концепти та політико-правові характеристики політичної нації

Утвердження принципу національного самовизначення безпосередньо пов'язане зі становленням однієї з провідних течій європейської політичної і філософської думки XIX–XX ст. – націоналізмом. Світоглядну основу європейських національних рухів становить вимога, щоб «етнічні і політичні одиниці збігалися, а також, щоб керовані та керівники в цій політичній одиниці належали до одного етносу» [138, с. 5]. У своєму концентрованому вигляді цей підхід уперше був задекларований у вигляді гасла італійського Відродження: «Одна нація – одна держава».

Принцип національного самовизначення базується на уявленні про спільноту як повноцінного суб'єкта, а також про збірну волю громадян як джерело суверенітету та головну підставу для реалізації тієї чи іншої державної політики. Передумовами для утвердження такого підходу в суспільній свідомості дослідники вважають ідеї Просвітництва, зокрема, основні положення політичної філософії Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Дж. Віко, провідників революційних рухів Америки та Франції.

Національне самовизначення як феномен суспільної організації нерозривно пов'язане з особливостями становлення того секуляризованого буржуазного суспільства, яке досить нерівномірно, але впевнено формувалось у Європі протягом XVII–XVIII. Передумовою цього становлення була низка факторів світоглядного, соціального, економічного та політичного характеру. Е. Геллнер наголошував на тому, що «задоволення національного почуття не було попередньою умовою першого прояву індустріалізації, а лише продуктом її поширення» [138, с. 111].

У сучасній західній, та й вітчизняній науковій літературі, використовуються різні терміни і по-різному зображуються процеси виникнення націй. Історики найчастіше застосовують термін «зростання націй» (growth of nations), стверджуючи, що нації, подібно до будь-яких живих організмів, народжуються, розвиваються, старіють і вмирають, після чого все повторюється знову. Соціологи користуються переважно терміном «національний розвиток» (national development), під яким мають на увазі тривалий процес «повільних дій» і «тривалих очікувань мільйонів людей», що відбувається під впливом багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, минулого й сучасного тощо. Політологи та етнополітологи, зазначає О. Картунов, віддають перевагу термінам «формування нації» (national-formation) або «націобудівництво» (nation-building) тощо [15, с. 231].

Осмишуючи природу націостановлення як специфічного модерного феномена, британський дослідник Е. Сміт виокремлює кілька можливих мотивацій: 1) рух від пасивної покірності спільноти до її активного політичного утвердження; 2) рух за повернення спільноти на її батьківщину, безпечну і визнану компактну територію; 3) рух за надання територіальній спільноті економічної єдності; 4) рух за те, щоб поставити народ у центрі всіх інтересів і возвеличувати маси, даючи їм освіту в дусі національних вартостей і міфів; 5) рух за перетворення членів етносу на юридичних «громадян», надавши їм громадянських, соціальних і політичних прав [7, с. 73].

Залежно від обставин, ці прагнення та завдання, які висуває національний рух, можуть поєднуватись у різних комбінаціях, реалізовуватись у різній послідовності, але мета кожного національного руху полягає в тому, щоб нація виникла й почала функціонувати як культурна, соціально-економічна та політична цілість. А оскільки нація ніколи не виникає «з чистого аркуша», то слід завжди переглядати підставові суспільні реалії – територію, що вже належить якійсь державі; громадян, які вже мають якусь ідентичність і лояльність до певних соціальних і політичних інститутів; явища культури, які вже віднесені їхніми носіями до певної традиції. Відповідно, національний рух на певних своїх етапах завжди постає як рух за виокремлення національної спільноти.

Численні дослідники європейського націоналізму узагальнили логіку такого національного самовизначення та його рушійних сил. Чеський історик М. Хрох виокремив у класичній схемі націостановлення кілька етапів, упродовж яких національна свідомість із уявлень кабінетних науковців, етнографів, філософів і поетів переходить у загальновизнані форми та утверджується за допомогою шкільної освіти, академічної науки та, зрештою, політичних інститутів [17, с. 22–23]. Соціально-структурним, культурним і світоглядним передумовам цього процесу присвячено праці Б. Андерсона [10], Е. Сміта [7], Г. Кона [19], Е. Гоббсбаума [139], а також наукові розвідки українських дослідників національної ідеї О. Забужко [140], В. Мосійчука [141], А. Фартушного [142], М. Розумного [143], О. Майбороди [144] та ін.

Разом із виділенням з інонаціонального середовища нація проходить складний процес внутрішнього згуртування. Логіка перетворення донаціональної («демотичної», в термінології Е. Сміта) спільноти в класичну європейську націю Нового часу передбачає декілька важливих соціально-структурних трансформацій. Адже статус нації, на думку Е. Сміта, вимагає: 1) єдиного юридичного кодексу спільних прав і обов'язків із правом громадянства, якщо нація незалежна; 2) економіки, заснованої на об'єднаних підвалинах – поділ праці, рух товарів і людей національною територією;

3) досить компактної території, бажано з «природними» оборонними кордонами, серед таких самих компактних націй; 4) єдиної «політичної культури», загальної освіти всього суспільства та засобів масової інформації, аби підготувати майбутні покоління до виконання ролі «громадян» нової нації. [7, с. 77]

Вітчизняний науковець-етнополітолог О. Картунов виокремив п'ятнадцять чинників, які, на його думку, уможливають чи сприяють націостановлення. І хоча частина з них збігається із запропонованими Е. Смітом, вони, попри те, варті уваги: 1) перехід спільноти від «традиційного» («аграрного») суспільства до «індустріального»; 2) посилення процесів глобалізації та модернізації; 3) спільна територія; 4) поглиблення розподілу праці та зміцнення ринкових відносин; 5) розгалужена система масових комунікацій; 6) певний рівень цивілізованості, критеріями якої вважаються наявність літературної мови, урбанізації та структурованого уряду; 7) творення відкритого, правового, демократичного суспільства; 8) забезпечення рівних прав і обов'язків громадян; 9) розвиток масової освіти; 10) зростання еліти, зокрема, творчої інтелігенції; 11) етнічний ренесанс і політизація етносу; 12) піднесення націоналізму та послаблення етніцизму; 13) зростання волі до спільного життя; 14) поширення спільної культури, мови та самосвідомості; 15) готовність прийняти спільну назву тощо [15, с. 231].

Отже, вагомими чинниками національного самовизначення є на перших етапах елементи національної самосвідомості та відповідним чином інтерпретовані культурні феномени, що становлять основу національної ідентичності й відіграють ключову роль у відокремленні нації як специфічної соціально-комунікативної спільноти. Поступово ця спільнота розвивається в напрямі більш повної самостійності та самоврядності в усіх вимірах суспільного життя – культурному, економічному та політичному. Так на цьому етапі національного самовизначення вирішального значення набувають інституційні чинники, серед яких ключова роль належить національній державі.

Відповідно, і самовизначення вже набуває не суто етнічного, а національно-державного виміру.

Становить інтерес і питання про витoki дискурсу національного самовизначення у XVIII–XIX ст. Революційні рухи Нового часу постали перед необхідністю легітимізації нових політичних інституцій і норм суспільного співжиття. Саме в контексті такої легітимізації поняття самовизначення набуло практичного змісту й імперативної значущості. Лорд Дж. Актон, автор однієї з найвідоміших праць з теорії національного самовизначення XIX ст., вказував на два джерела розуміння цього принципу. Вихідною точкою одного з них він називав Славну англійську революцію 1688 р., а друге – пов’язував з подіями у Франції 1789 р. Англійська революція змінювала державні інституції згідно з новим принципом їхньої легітимізації, але залишала без змін сам принцип легітимності, успадкований від абсолютизму, та пов’язаний із ним централізм. Французька революція була переглядом усієї системи урядування і соціальної організації. На думку Актона, французький республіканізм, який поставив під сумнів усі закони, що не були схвалені шляхом всенародного волевиявлення, логічно призводив до розпаду держави як такої, оскільки передбачав самовизначення не лише національної спільноти, але й окремих територіальних громад у межах державного цілого [11]. Важливим наслідком реалізації принципу самовизначення в європейському цивілізаційному контексті – після зміни владних легітимаційних процедур – стало поширення нової форми колективної ідентичності. Інший чинник, що суттєво вплинув на становлення національних ідентичностей, – секуляризація європейської свідомості, яка відмовилася від релігійних сакральних цінностей, а отже, мусила компенсувати «ціннісну недостатність» іншими смислами і символами [140, с. 43–44].

З часів Великої французької революції дослідники відзначали поширення в Європі національної самосвідомості як особливої форми ідентичності, що тісно пов’язана з уявленням про національно-державний суверенітет, інститутом громадянства та представлена відповідною самоназвою – «французи», «поляки», «австрійці» тощо.

Витоки цієї ідентичності дослідники вбачали у поширенні раціоналістичної культури Просвітництва, що сформувала членів індустріального суспільства та передбачала узгодженість культури і державного устрою як націоналістичний імператив. Однак реалізація цього імперативу привела до перегляду уявлень про минуле. Згідно з новим принципом, заснованим на національній ідентичності, переглядається смислове наповнення подій і явищ європейської і світової історії. Точкою відліку в цьому процесі переосмислення історії саме як історії національних спільнот є праця німецького філософа Й.-Г. Гердера «Ідеї до філософії історії людства», яка є, по суті, першою спробою представити етнічні спільноти, племена і народи головними дійовими особами у світовій історії [145, с. 172].

Національний принцип організації людських спільнот є для Й.-Г. Гердера таким, що випливає з самої природи людини, а отже, жити в межах своєї нації є так само природно, як жити в своїй родині. Звідси і етикополітична максима: зазіхати на свободу нації, підпорядковувати одну націю іншій чи з'єднувати нації в одному державному утворенні є само по собі протиприродно, а отже, в уявленнях Просвітництва, і злочинно.

Погляди Й.-Г. Гердера є не менш революційними, ніж дії Робесп'єра чи Дантона. Хоча вони й змінюють лише світоглядні детермінанти самоусвідомлення сучасників, але матимуть впродовж майже двох століть визначальний вплив на європейську історію і її дійових осіб. Німецький філософ руйнує державно-політичний ідеал, який упродовж майже двох тисячоліть не ставився під сумнів європейцями – він знецінює в очах сучасників Рим. Велич імперської традиції для нього непорівнянна з трагедією сотень маленьких народів і племен, які були знищені в процесі колонізації. Таким чином, національний принцип уперше набуває цінності й легітимаційної переконливості не лише як виявлення збірної волі членів однієї спільноти, але і як вираження її культурно-історичної індивідуальності. Національне самовизначення покликане реалізувати цю індивідуальність і неповторність національного буття як такого, що має природну онтологічну основу. У цьому

сенсі народи для Й.-Г. Гердера подібні до інших явищ природи: «Народи видозмінюються залежно від місця, часу і внутрішнього характеру; кожний народ несе на собі відбиток співмірності власної, властивої тільки йому і незіставної з іншими досконалості» [145, с. 441].

Розуміння національного принципу як базового для суспільної природи людини породило нову культуру, першим яскравим зразком якої став німецький Романтизм. Ця літературно-філософська течія поглибила уявлення про національну ознаку як позаісторичну й сутнісну ознаку кожної людини, а також збагатила уявлення про суб'єктність нації в світовій історії поняттям «духовної місії» кожного народу. У найбільш завершеному вигляді ця концепція представлена в філософії історії Ф. Гегеля. На його думку, «конкретний дух народу» проектується на окремішню, самобутню, внутрішньо організовану культурну реальність [146, с. 68]. Індивідуальність такої культурно-історичної цілості виражається у всьому розмаїтті артефактів, відтак ця індивідуальність постає як особливий «принцип», – єдино можлива для даного народу форма культурно-історичного буття [146, с. 70–71]. У цивілізаційному ж вимірі ця форма усвідомлюється як одна з можливих, що відкриває перспективу її включення в досвід і культурний набуток усього людства: «Принципи духів народів у необхідній спадкоємності самі є лише моментами єдиного всезагального духу, який через них вивиснується і завершується в історії, осягаючи себе і стаючи всеохоплюючим» [146, с. 75].

Природно, що в такому ідейно-теоретичному контексті проблема національно-державного самовизначення набуває виняткової ваги і гранично широкого культурно-історичного змісту. Відповідно, імператив самовизначення породжує не лише політичні рухи, спрямовані на повалення чужоземного панування (Італія, Греція, Польща, Угорщина та ін.), але й спонукає до творення специфічної культурної дійсності, елементами якої є заново усвідомлена національна історія, унормована літературна мова, новостворена національна література (Німеччина, Шотландія, Росія, Чехія, Сербія, Фінляндія, Україна та ін.). Нерідко цей національно-культурний

контекст доповнюється різноманітними міфологічними елементами, що мають на меті легітимізувати певну національну «місію», підвищивши таким чином національну ідентичність та її атрибути до рівня сакральних цінностей.

Потужна світоглядна мотивація національного самовизначення перетворила історичний період XIX–XX ст. у фактично неперервний процес національної емансипації та виокремлення дедалі нових національно-державних утворень спочатку в Європі, а потім і в цілому світі. Цей процес супроводжувався неодноразовим переосмисленням принципу самовизначення націй та спричинив ряд концептуальних різнотлумачень і правових колізій, що далі ми розглянемо детальніше.

Перша рецепція національних вимог на рівні загальноєвропейського політичного консенсусу приурочена до рішень Віденського конгресу 1815 р. Наполеонівські війни інтенсифікували процеси національного самоусвідомлення по всій Європі. Французькі інституції урядування і норми запроваджувалися як ліберальна альтернатива монархічним режимам, однак вони, неочікувано для завойовників, спричинили хвилю не династичного, а національно-патріотичного спротиву.

Національний чинник уперше масштабно заявив про себе в межах цілої цивілізації, але не досягнув на цьому етапі жодних практичних результатів. Вимоги національного самовизначення після поразки Наполеона були висунуті поляками, німцями, італійцями й угорцями. Однак лідери Священного союзу вирішили повернутися до династичного принципу державного устрою в Європі, відкинувши таким чином не лише ідеї лібералізму, але й засади націоналізму.

Наслідком цього став етап національно-визвольної боротьби, позначений рухом карбонаріїв в Італії, а також повстаннями бельгійців проти голландського, греків – проти турецького та поляків – проти російського панування. Сепаратизм постав тоді формою національного самовизначення [147]. Цей період національного пробудження завершився утворенням організації Молода Європа під проводом Дж. Мадзіні. Народ, казав він у своєму зверненні до делегатів її першого форуму, перейнятий однією ідеєю, ідеєю

єдності і національної цілісності. Не існує міжнародного питання про форми правління, існує лише національне питання... Відповідних змін зазнають і базові принципи суспільної організації, серед яких чільне місце посідає свобода самовизначення. Якщо у положеннях французьких просвітителів ця свобода належала передовсім громадянам, які мали право визначати, до якої держави належати, то тепер ця свобода поширилася на цілі національні спільноти – як право утворювати власні держави.

«Весна народів», як називають в історії Європи події 1848 р, стала поворотним пунктом у питанні про національне самовизначення. Династичний принцип, суттєво розхитаний в Європі не лише Французькою революцією, але й національно-визвольними рухами першої половини XIX ст., уже не відповідав очікуванням народів. Після того, як були визнані законними вимоги німців, поляків, італійців, угорців, на порядку денному постали питання про ірландців, данців, численних слов'янських народів імперії Габсбургів. При цьому данський націоналізм протистояв німецькому, хорватський – угорському, русинський – польському і т. д. Тому фактичне визнання принципу національного самовизначення одразу ж породило питання про межу, до якої поділ державних утворень за національним принципом є можливим.

Тривалий час критерієм у тлумаченні права того чи іншого народу на національне самовизначення була гегелівська теза про історичні і неісторичні народи. За першими визнавалася історична суб'єктність і здатність зробити власний внесок у поступ загальнолюдського духу, тоді як другі, внаслідок тих чи інших обставин, залишалися осторонь магістральних шляхів розвитку цивілізації, себто були скоріше об'єктом формотворчої дії духу свободи, що визнавався Гегелем рушійною силою історії. До таких неісторичних народів німецькі філософи, починаючи з Й.-Г. Гердера, зараховували слов'янські етноси, більшість із яких станом на середину XIX ст. не мала своєї державності.

Націоналізм як принцип національної самодостатності і послідовного відокремлення спільноти на всіх рівнях матеріального і духовного життя був обґрунтований уже у концепції Й.-Г. Фіхте про «закриту торгову державу» як

суспільний ідеал. Згодом інший апологет національного принципу в економіці і суспільному житті Ф. Ліст, з врахуванням реалій середини XIX ст., розробив власну концепцію «національної економії», що була репрезентована 1841 р. в праці «Національна система політичної економії». На той час стало вже цілком зрозумілим, що капіталістичний ринок руйнує національні перегородки так само швидко, як національна свідомість їх творить у культурній і політичній площині. З одного боку, втрачали свій вплив централізовані наднаціональні монархії, а з другого – зростав вплив економічного чинника наднаціональної інтеграції.

Лідерські позиції у цій сфері на європейському континенті захопила Англія. Намагаючись протиставити цій новій гегемонії свою власну стратегію національного будівництва, Ф. Ліст обґрунтовував правомірність застосування національного принципу в економічній сфері, де він набуває вигляду протекціонізму. Не заперечуючи проти основ ринкової економіки, німецький теоретик націоналізму стверджував необхідність того, щоб кожна окрема нація досягла того рівня промислового розвитку, на якому союз з іншими такими самими розвиненими націями і, відповідно, вільна торгівля могли стати можливими і корисними для неї.

Критика економічного націоналізму стала одною з провідних тем теоретиків ліберального і комуністичного напрямів політичної економії (зокрема, Дж. Міля та К. Маркса). Утім, на практиці, як зазначають деякі дослідники, заходи комуністичної влади в Радянському Союзі у сфері економічних відносин дуже нагадували радикальні підходи, запропоновані ще Й.-Г. Фіхте. Водночас, етнічна самосвідомість, яка почала набувати в Європі дедалі більшого впливу, вимагала перегляду політичних принципів функціонування наднаціональних державних утворень.

Однак у цей час в Європі набуває дедалі більшого впливу інша суспільна ідея, що бере свої витoki у філософії Просвітництва. Прикметно, що саме в 1848 р., коли національна ідея в Європі триумфально завершила свою майже півсторічну боротьбу за визнання, виходить друком «Маніфест Комуністичної

партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Відтоді поряд з лібералізмом і націоналізмом постає нова система суспільних цінностей та уявлень про прогрес цивілізації, що пов'язана з політичними доктринами комунізму й соціалізму.

Питання про національне самовизначення в межах цих доктрин розв'язувалося по-різному, але спільним для підходів марксистів усіх відтінків до національного питання є те, що національну належність вони тлумачили як таку, що має другорядне значення, порівняно з ідентичністю соціально-груповою – класовою. В цьому полягає основний зміст тези «Маніфесту Комуністичної партії» про те, що «робітники не мають батьківщини» [19, с. 444].

Співвідношення національних і соціальних вимог визначалося скоріше тактикою революційної боротьби лівих сил за повалення буржуазного ладу, ніж світоглядними детермінантами. Оскільки національні рухи на той час ще були достатньо радикальними і спрямованими проти державних інституцій і норм, то марксистів їх підтримували. Так, під впливом польського повстання 1863 р. активізувалися робітничі організації Франції і Великобританії, які розпочали між собою тісні контакти та невдовзі прийшли до ідеї створення I Інтернаціоналу. У його програмі, прийнятій 27 вересня 1865 р., вимога незалежності Польщі прямо пов'язувалася з «правом кожного народу на самовизначення». А в рішеннях Лондонського міжнародного конгресу II Інтернаціоналу 1896 р. цей принцип сформульований уже досить докладно і йому відведено роль регулятора міжнаціональних відносин [148, с. 69].

Для того, щоб керуватися принципом національного самовизначення в реальній політиці, необхідним було його ґрунтовне теоретичне осмислення. Наприкінці XIX – на початку XX сторіччя це питання дуже активно обговорювалося в середовищі соціал-демократів, що набуло в суспільній думці тогочасної Європи визначального впливу. При цьому національне питання тлумачилося тими чи іншими теоретиками не стільки базуючись на класичних положеннях марксизму, скільки на реаліях тих країн, у яких пропонувалося здійснити соціалістичні перетворення.

Широкого розголосу набули погляди австрійських соціал-демократів О. Бауера і К. Реннера, які висунули ідею екстериторіальної національної автономії, що мала передовсім культурний зміст. Їхній підхід вочевидь відповідав тому стану національних відносин, який історично склався в Австро-Угорщині. Імперія Габсбургів традиційно не мала вираженого етнічного ядра. Хоча державна влада й послуговувалася переважно німецькою мовою, але це була не мова домінуючого етносу, а мова діловодства й управління. Численні народи, що входили до складу імперії, та їхні еліти об'єднувалися навколо монархічного принципу. Реформи 1848 р. надали національним групам значну автономію у сфері культури, освіти і шляхетського самоврядування, внаслідок чого австрійське суспільство стало на шлях реальної полікультурності. Ця обставина призводила до значної дистанції між питаннями громадянства і державності та питаннями національності і культури. Національність у цій частині Європи тлумачилася в успадкованому від німецького романтизму розумінні як спільність мови, території, походження, історичного минулого, звичаїв, законів і релігії. Встановлюючи змістовний зв'язок цих елементів між собою, Бауер дає власне визначення нації як «усієї сукупності людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільності долі» [149, с. 139].

Ця спільність долі, на думку Бауера, визначає національну ідентичність як культурну і відрізняє її від інших різновидів – професійної, класової, громадянської. Певну термінологічну двозначність, що виникає у зв'язку з таким розумінням поняття «нації», розтлумачував однодумець Бауера К. Реннер. Він розрізняв поняття нації в державно-правовому сенсі, племінну спільність та власне національність. Перше визначалося як належність до державного організму за умов рівноправ'я всіх громадян», друге – як етнічний зв'язок за умов наявності однієї говірки, а третє – як духовна і культурна спільність за наявності національної літератури, що є вираженням цієї спільності.

Практичні висновки з цих положень були зроблені найперше у сфері партійного будівництва. На своєму першому з'їзді австрійська соціал-

демократична партія вирішила утворити федерацію з шести автономних партій – німецької, чеської, польської, русинської, італійської та югославської. Спроби внести до резолюції наступного партійного з'їзду тезу про перетворення імперії на «федерацію народів» призвели до запеклої дискусії, в ході якої Бауер і Реннер відстоювали особистісний принцип національної автономії, згідно з яким національність розглядалася як сфера самоорганізації громадян у культурно-освітній сфері, а політичний принцип зберігав свою централізованість.

Утім, націоналізм уже впродовж двох століть – від моменту свого виникнення – сприймався мислителями ліберального та соціал-демократичного спрямування як архаїчна й тимчасова суспільна мотивація. Йому неодноразово передрікали смерть, але він на кожному історичному етапі знаходив нових послідовників, дедалі більше спільнот ставали на шлях національного самовизначення. Новітні тенденції у сфері колективних ідентичностей так само можуть привести до чергового сплеску національних, етнічних, конфесійних рухів, що розвиватимуться на новому соціальному ґрунті, але за традиційним сценарієм. Як зауважує іспанський дослідник М. Кастельс, «в історичний період, що характеризується поширенням деструктуванням організацій, делегітимацією інститутів, згасанням великих суспільних рухів та ефемерністю культурних проявів, ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів» [150, с. 2]. Недарма другий том своєї відомої трилогії «Інформаційна епоха» він назвав «The Power of Identity», що можна перекласти як «Сила ідентичності» або ж «Влада ідентичності» [46].

Класичний націоналізм протистоїть уявленням про неминучий занепад націй-держав. Він сповідується переважно серед народів, які щойно розпочали свій шлях національно-державного самовизначення. Альтернативою денационалізації є також новий різновид колективної самосвідомості, який апелює до ширших, аніж національні, принципів суспільної інтеграції. Прикладом цього є «ідея Об'єднаної Європи», що стала дійсністю в повоєнний період. «Ідея єдиної багатонаціональної держави, – стверджує німецький

дослідник К. Гюбнер, – заступає місце ідеї окремої нації в групі пов'язаних у ній націй» [47, с. 385]. Науковець при цьому визнає, посилаючись, зокрема, на міркування Х. Ортеги-і-Гассета, що європейська ідентичність стала спадкоємницею національної свідомості, зокрема, в її міфологічному сенсі [47, с. 388–389].

Український національний проект зародився на ґрунті європейських суспільних ідей Нового часу. В основі цього проекту, як ми вже писали, лежать уявлення про етнокультурну основу колективної ідентичності, особність української історії та мови, виразні індивідуалізовані риси української культури, народ як джерело влади і спільна воля громадян як основа державного суверенітету, та, нарешті, – право нації на самовизначення [151; 152].

Вітчизняні дослідники Н. Яковенко [153], З. Когут [154] знаходять елементи модерної національної самосвідомості вже в Україні XVII – XVIII ст. Однак дослідники національної ідеї переважно відносять оформлення основних складових національної свідомості чи появу її світоглядних передумов в українському суспільстві до кінця XVIII – початку XIX ст. При цьому визначальним фактором, на їхню думку, виступає включеність українського суспільства чи принаймні його освічених прошарків у контекст загальноєвропейських ідейних віянь і суспільних процесів. Ідентифікація точки відліку національного самовизначення є досить важливою. Адже від неї залежать основні характеристики національної спільноти, що лягають в основу національного проекту. Йдеться як про об'єктивні дані, на яких базується подальше самовизначення спільноти: територія посідання, чисельність нації, тип господарювання, форми державного і громадського самоврядування, – так і елементи національної самосвідомості, а саме – обсяг історичної пам'яті, культурно-цивілізаційна належність, геополітична роль, панівні мистецькі течії та світоглядні доктрини.

Іншою важливою детермінантою процесу національного самовизначення є самоназва, що може бути успадкованою від попереднього історичного

періоду, але, як правило, оформлюється в європейських народів уже в період національних рухів нового часу. Так, самоназва «француз» утвердилася лише в період Великої французької революції та наполеонівських війн. Самоназва «німець» та «італієць» утверджувалася впродовж десятків років від моменту виникнення відповідних національних рухів у ХІХ ст. і аж до створення відповідних держав. Ті самі закономірності простежуються у виникненні й утвердженні самоназв росіян, чехів, бельгійців, румунів та багатьох інших народів Європи.

Особливістю українського національного проекту було те, що між першими проявами національного самоусвідомлення у його європейських формах Нового часу та утвердженням самоназви «українці» для цілого народу, розділеного кордонами двох імперій, минуло понад сторіччя. Зрозуміло, що такий тривалий період латентного самовизначення суттєво вплинув на змістовні аспекти національної самосвідомості. Український проект (чи українська ідея, що в цьому разі є поняттями-синонімами) увібрав у себе всі основні моделі національного будівництва та на різних етапах виявляв риси французького республіканізму, німецького романтизму, італійської національно-визвольної боротьби, польського і російського месіанізму тощо. Кожна з цих моделей передбачає свої особливі світоглядні, культурні, аксіологічні, психологічні орієнтації, якими українська ідентичність збагачувалася впродовж двох століть до проголошення незалежності й початку національно-державного будівництва у 1991 р.

Отже, національне самовизначення – це процес, він включає не лише акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий історичний процес, що має складну природу формування національної свідомості, становлення і розвитку національної культури, громадський і політичний рух за незалежність. Після створення власної держави нація опиняється перед новими викликами самовизначення, що мають як внутрішні витoki, так і зовнішні.

Зовнішні виклики національному самовизначенню впливають з тієї обставини, що виокремлення національної держави чи її створення шляхом

злиття територій проживання одного етносу, по-перше, відбувається в контексті актуальних на той час міжнародних проблем, а по-друге, ставить на порядок денний необхідність включення нової політичної спільноти у систему відносин, які склалися у відповідному регіоні, на континенті чи в світі у цілому. Виникає необхідність самовизначатися щодо багатьох об'єктивних явищ і процесів міжнародного життя, починаючи від встановлення державних кордонів і закінчуючи входженням у міждержавні союзи, блоки, співдружності та інші наднаціональні утворення.

Процес національного самовизначення спрямовується двома різновекторними, але на практиці взаємопов'язаними імперативами, – з одного боку, імперативом виокремлення національного цілого та забезпечення його самостійного і самоврядного існування, а з іншого – імперативом включення в регіональну, цивілізаційну і світову систему міжнародних відносин з метою легітимізації свого статусу та повнішого задоволення національних інтересів.

Чинники дезінтеграції й інтеграції постають за різних обставин і на різних етапах національного самовизначення з різною мірою очевидності та актуальності. Як правило, національне самоусвідомлення починається з акту виокремлення спільноти всередині того суспільного організму, до якого дійсні або гіпотетичні носії відповідної ідентичності на даний момент належать.

Уже на початкових етапах національного самоусвідомлення його важливим елементом стає належність до певної наднаціональної спільноти, що є додатковим чинником ідентифікації та сприяє її легітимізації. Такий чинник має виразну інтеграційну інтенцію, однак, у певних ситуаціях виконує роль додаткового стимулу дезінтеграції існуючої спільноти, що, з національної точки зору, підсиленої конфесійною чи ідеологічною належністю видається штучною, побудованою на насильстві та несправедливості.

1.4. Особливості національно-державного самовизначення в умовах політичної глобалізації

Нині теоретичні погляди на проблему національно-державного самовизначення – майбутнє національних держав, націй і етносів, а також глобалізаційні процеси – доволі різноманітні. Їхньою особливістю є не стільки дискусійність, суперечливість чи альтернативність, як різноманітність, або ж навіть довільність – «мозаїчність», кажучи мовою Постмодерну³. Звернувшись, наприклад, до вельми консервативної царини міжнародного права, можна бачити, що є феномени, які просто ігноруються науковою спільнотою, в той час як у рамках іншої наукової традиції вони набувають у край негативного трактування. Скажімо, британська школа міжнародного права, як і в ХІХ ст., бачить головним суб'єктом світового співтовариства – суверенні держави; а основним інструментом регулювання відносин між ними – міжнародне право. Разом із тим, французька школа визначає головну тенденцію міжнародних відносин – посилення глобалістських тенденцій – як підриг державного суверенітету, розщеплення політичних ідентичностей і лояльностей. Іще більш вираженою різноманітність поглядів, оцінок і прогнозів є у сфері політичної науки.

Окреслюючи загальний контекст проблематики, відзначимо існування в політичній науці двох умовних «таборів» – політичних «реалістів» і «номіналістів», які набули своїх найменувань за аналогією зі школами середньовічних схоластів, утім, зовсім викрививши (перевернувши) сенс використаних назв⁴. Політологи та політики, яких називають «реалістами», як

³ Володимир Горбатенко виокремлює «мозаїчність» як специфічну ознаку політики й загалом культури в добу Постмодерну, що є протилежною щодо «цілісності» – ознаки Модерну. Згідно з дослідженнями, здійсненими В. Горбатенком, «мозаїчність» проявляється сув'язно із «гетерогенністю часу», в той час як «цілісність» – із «гомогенністю часу» [155, с. 173]. Зазначена взаємопов'язаність дискурсивної структури та переживань часу відображає політико-онтологічні характеристики «цілісності» та «мозаїчності», оскільки час є базовою онтологічною характеристикою.

⁴ Розмежування між середньовічними «реалістами» та «номіналістами» відбувалося по лінії їхнього трактування загальних понять і категорій. «Реалісти» вважали загальні поняття реальними, тобто надавали їм онтологічного статусу; «номіналісти», натомість, вважали їх лише логічними конструктами, породженими мисленням і мовою. За цим розмежуванням простежується очевидна відсилка до платонізму й аристотелізму, об'єктивного ідеалізму та панлогізму. Натомість, у сучасному політичному дискурсі має місце інверсія цих традицій, що також є специфічною ознакою Постмодерну. Політичний реалізм зводиться до апологетики військової й економічної сили, властивої вже існуючим державам; а номіналізм

правило, наполягають на доцільності збереження традиційних міжнародних відносин і статусу національних держава. Єдині політичні інструменти, які, на їхній погляд, можна вважати дієвими й у сучасному світі, – це економічний і військовий тиск, традиційна «дипломатія з позиції сили». Національно-державне самовизначення, в контексті політичного реалізму, набуває, знову ж таки, традиційної політики можливого. Політичний реалізм не ставить під сумнів суверенний статус національних держав і значущість міжнародних угод і принципів. Але політичний реалізм не відкидає і «відповідальність» наддержав – хрестоматійний «тягар білої людини».

Звернувшись до політичного номіналізму, ми бачимо зовсім інший підхід. І політика сили (економічної та військової), і суверенітет національних держав, і неформальний статус наддержав (скажімо, «великої сімки») – вважаються архаїзмами XIX–XX ст. Політичний номіналізм тлумачить світоустрій, у якому є недоторканність національного суверенітету й наддержави, – як породження Вестфальської системи (1648 р.), відтвореної Віденським конгресом (1815 р.) і Ялтинсько-Постдамською конференцією (1945 р.). Сучасний світ, вважають політичні номіналісти, нетотожний реаліям попередніх століть; виклики, які стоять перед сучасністю, вимагають глобальних і консолідованих зусиль усього людства, без огляду на економічні, соціальні, культурні й історичні відмінності. Отже, головним завданням сучасності є пошук нових принципів світоустрою на засадах «номінальних», визначених шляхом консенсусу й декларативно встановлених, цінностей.

Окреслене теоретичне розмежування є, звісно, доволі загальним. У рамках кожного зі згаданих політичних підходів мають місце власні розмежування, іноді – доволі принципового характеру. Утім для нас мають значення такі принципові тези:

– до акцентування значущості етико-політичних цінностей, ґрунтуючись на яких, доцільно, на їхній погляд, реформувати весь світоустрій (національні держави, міжнародні організації та міжнародні відносини).

по-перше, в сучасній політичній наці та політиці погляд на статус національних держав, зокрема, межі та форми їхнього національно-державного самовизначення, не відзначається одностайністю;

по-друге, відзначена теоретична невизначеність спричиняє фактичну аномію принципів національно-державного самовизначення та міжнародних відносин, неминучу «політику подвійних стандартів»;

по-третє, яких форм не набувало б національно-державне самовизначення – чи то з опорою на економічну, фінансову, науково-технічну та військову міць, чи то з акцентуванням міжнародно-правових угод, які гарантуватимуть державний суверенітет, – кожна з цих форм піддаватиметься і критиці, і схваленню водночас;

по-четверте, очевидна тенденція до економічної й інших форм інтеграції, що властива ХХІ ст., дотепер є позбавленою несуперечливого політологічного, правового та світоглядного базису; традиції національно-суверенного буття держав досі надзвичайно стійкі, а економічна, соціокультурна та військова нерівність між державами, народами та регіонами світу – і нині залишається вельми разючою, що, звісно, робить усі принципи міжнародної інтеграції занадто «номінальними».

Звернімо увагу принаймні на декілька теоретичних тлумачень інтеграційних/дезінтеграційних процесів. Особливістю трактування сучасних інтеграційних процесів у системі «політичного реалізму» є, як зазначалося, наголошення на зміні статусу національної держави, умовному розширенні чи обмеженні державного суверенітету. Зокрема, схема інтеграції, відповідно до «політичного реалізму», – це утворення нової суверенної держави шляхом: 1) добровільного злиття держав, 2) захоплення держави (або її частини) іншою, 3) самостійне відділення однієї держави від іншої, 4) розпад держави тощо; причому, головною ознакою усіх цих процесів є набуття або втрата суверенітету. Інтеграційні ж процеси в парадигмі радикально потрактованого «номіналізму» характеризуються як такі, що містять у своїй основі насамперед економічні передумови. зокрема, «радикальний політичний номіналізм» не

відособлює внутрішньо- та зовнішньополітичні процеси. Неомарксистська форма радикалізму виходить із того, що міжнародні відносини більше не мають характеру вторинних, тобто надбудовчих. І такий теоретичний підхід набув нині значного поширення. Показовий приклад – неомарксистська «світ-системна теорія» І. Валлерстайна, згідно з якою основний принцип інтеграції – це економічні інтереси, які в процесі глобалізації поглиблюють соціальну нерівність, формуючи в підсумку протистояння регіону багатой Півночі (ядро цивілізації) та регіону бідного Півдня (цивілізаційна периферія).

Очевидно, що однією із закономірностей етнополітичного розвитку людства є нескінченна зміна складних, суперечливих, взаємопов'язаних процесів і тенденцій, зокрема, інтеграції та дезінтеграції, за посередництва яких реалізується національно-державне самовизначення. Це переконливо доведено багатьма зарубіжними та вітчизняними дослідниками, численні праці яких присвячено аналізу зазначених феноменів. За підрахунками фахівців, лише в західній етнополітології розроблено близько десятка теорій інтеграції та дві концепції дезінтеграції. Вартий уваги також висновок американського етнополітолога Р. Шермергорна про те, що інтеграційні (доцентрові) інтенції та тенденції, як правило, існують серед панівних, домінантних етнічних спільнот, а відцентрові – серед підлеглих, субординованих [156, р. 77–87], що вважається ще однією закономірністю етнополітичних процесів.

В умовах бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і посилення процесів глобалізації найбільший науковий інтерес, на наш погляд, становлять основні положення комунікативної концепції інтеграції. Видатний німецький дослідник К. Дойч побудував свою концепцію на принципі «ізоморфізму», тобто уподібнення. Такий підхід дав йому змогу стверджувати, що всі соціально-економічні, політичні й етнополітичні процеси, зокрема, відносини між етнічними спільнотами, політичними націями та державами, підпорядковуються подібним, ідентичним закономірностям. Дослідник визначив і основний показник цих взаємовідносин, а саме – обсяг контактів, зв'язків та обміну між їх учасниками. Виходячи з цього, він зробив доволі

коректний висновок: збільшення обсягу та зміцнення зв'язків між контактуючими учасниками неодмінно приводить до їх зближення і об'єднання, а за сприятливих умов – і виникнення нової спільноти чи утворення.

Вітчизняний дослідник Г. Касьянов зауважує, що вся історія націотворення XIX–XX ст. – це історія боротьби та взаємодії двох тенденцій, інтеграційних (доцентрових) і дезінтеграційних (відцентрових) [16, с. 111]. Адже асиміляторські зусилля новостворених націй, що прагнули поширити свої форми свідомості на все населення відповідних країн, неминуче стикалися з протидією внутрішніх етнічних груп і субідентичностей, а це нерідко призводило до наступного етапу дезінтеграції.

Критики націоналізму стверджують, що всі зусилля, спрямовані на створення однорідних національних суспільств, є марними, оскільки насправді майже всі сучасні нації «поліетнічні». Деякі дослідники, зокрема, американський етнополітолог Дж. Хедлі, стверджують, що нація як принцип суспільної організації відходить у минуле [157]. Попри те, що мультикультуралізм як соціальна практика нині піддається критиці, його теоретичні засади заслуговують на увагу. Сам термін «мультикультуралізм» вживається у багатьох значеннях. Це й констатація факту етнічної різноманітності суспільства, й комплекс заходів у сфері освіти, які відповідали б особливостям етнічного складу населення, й моделі політичної дії, й механізм національної інтеграції тощо.

У другій половині XX ст. до теоретичного аналізу культурної різноманітності долучилися сучасні дослідники – Дж. Ролз, Дж. Раз, В. Кімліка. Хоча Дж. Ролз і не звертав достатньої уваги на етнічні, культурні та будь-які інші форми плюралізму, автор створив модель суспільства, яке не забороняє інші стилі життя, проте позиціонує політичний лібералізм як найбільш «правильний» шлях, із моральної точки зору.

На думку британського дослідника Б. Парека, суспільство Дж. Ролза не залишає місця для різноманітності, особливо коли ця різноманітність виходить

за рамки дотримання позицій, які розуміють мораль по-різному чи вважають ті чи інші норми прийнятними або неприйнятними й безпосередньо проявляються в публічній сфері та сфері суспільних відносин [24].

Проте, якщо, згідно з Дж. Ролзом, питання групових прав не є центральним, подальший вектор ліберальних дискусій стосовно наукового дискурсу мультикультуралізму був націлений на розв'язання проблеми співіснування різноманітних культурних груп, як правило, тісно пов'язаних із концепцією етнічності – як чітко окресленої внутрішньо гомогенної групи із зовнішніми кордонами, якими умовно можна відділити групи між собою, і, загалом, як базову одиницю соціального аналізу, основного актора соціального життя, учасника етнічних конфліктів [158]. Однак Р. Брюбекер називає цю особливість політики «групізмом», підкреслюючи, що часто термінологія етнополітики використовується у теоретичних дослідженнях [159, с. 163–165]. Якщо Р. Брюбекер розглядає це питання з точки зору методології дослідження, то С. Бенхабіб, аналізуючи теоретичні аспекти цього явища, дійшла висновку про існування так званого «мозаїчного мультикультуралізму», згідно з яким групи людей і культури являють собою чітко окреслені спільноти, які співіснують одні з одними подібно елементам мозаїки, зберігаючи при цьому жорсткі кордони [160, с. 9].

У мультикультурному дискурсі, особливо в його радикальному прояві, чітко спостерігається тенденція до «культуралізації соціального» (В. Малахов). Соціальні відносини трактуються як міжкультурні та міжетнічні взаємодії. У той же час, набагато частіше ґрунт для міжетнічних конфліктів є радше не культурним, а соціальним.

Фундаментальною для мультикультуралізму є теорія В. Кімліки. Саме цей канадський учений заклав основи теорії групових прав, яка концентрувала свою увагу безпосередньо на проблемах культурного різноманіття. Дослідник розробив індекс мультикультуралістської політики (MCP), за допомогою якого здійснюється кількісний аналіз політики мультикультуралізму в різних країнах [22, с. 33–47]. Надалі науковці, відштовхуючись від теорії мультикультуралізму

В. Кімліки, як правило, або критикували цю теорію з погляду егалітаризму, або піддавали сумніву деякі постулати теорії групових прав (Б. Парех, Дж. Каренс, Р. Фрост) та інші. Мультикультуралізм як теорія може функціонувати у рамках різноманітних форм ідеологічного дискурсу: від консервативного, ліберального, соціалістичного, марксистського до навіть расистського.

Базовим поняттям для В. Кімліки є поняття «етнічна група», яку науковець визначає як «спільноту, створену на базі консенсусу поколінь, більш або менш інституційно довершену, яка займає територію, або батьківщину, об'єднана спільними мовами й історією...» [22, с. 76]. Культура, за В. Кімлікою, створює стиль життя в «усьому різноманітті людської діяльності, включаючи соціальне, освітнє, релігійне й економічне життя, із впливом на приватну та публічну сфери, а також є вплетеною у систему освіти, медій, економіки та влади» [23, с. 18]. Хоча науковець вживає поняття «культура», «соціетальна культура», «спільнота», «народ» як взаємозамінні терміни, утім, необхідно, з нашого погляду, вирізняти принаймні два порядки культур – соціетальні культури та культури, які виступають суто набором звичаїв.

З погляду В. Кімліки, культура є територіально, лінгвістично та історично закріпленим явищем, відповідно, культури можуть бути як і соціетальними, так і виступати у своєму класичному значенні. Та сама культура може бути як домінуючою в певній країні, так і культурою окремої спільноти, яка проживає на певній території, проте не впливає на соціальні інститути. Соціетальна культура має територіальне походження, асоціюється із конкретним державним утворенням у державних інститутах, соціальних практиках, мові, у яких вона вкорінена [161, с. 83].

Звертаючи увагу на необхідність поваги до усіх культур, В. Кімліка створює новий розподіл. Він стосується забезпечення вимог тих чи тих груп і, таким чином, розрізняються культури більшості та культури національних меншин. При цьому не слід забувати кореляції мультикультуралізму та правого популізму та націоналізму.

Питання про інтеграцію в межах наднаціональних спільнот є невіддільним від питання про національне самовизначення. Інтегративний чинник може бути більш чи менш важливим у різний час і для різних спільнот. Сама інтеграція може мати різні форми: виявлятися як форма колективної самосвідомості чи культурної спільності, включати елементи торговельної відкритості та господарської співпраці або ж передбачати формування міждержавних союзів і наддержавних інституцій з функціями органів влади.

Про наявність ширшої спільноти, в якій окрема нація об'єднана з іншими на основі спільної культури чи походження, йдеться у багатьох доктринах національного відродження XIX–XX ст. Тут можна згадати концепції пангерманізму, панслов'янства, пантюркізму, ідей відновлення світового халіфату тощо.

Потужним джерелом перехоплення і перерозподілу державної влади в сучасному світі виступає сфера міжнародних відносин, або глобального (наднаціонального) управління, яка іноді більше впливає на політику держави, ніж його населення і похідні політичні інститути. Фактично можна говорити про втрату цими державами національного суверенітету, який довгий час у рамках класичного лібералізму розглядався як непорушний фундамент встановлення та функціонування ліберально-демократичного режиму.

Принцип національного суверенітету завжди піддавався деяким обмеженням. Держави ніколи не мали можливості існувати автономно, не враховуючи дії зовнішніх сил, над якими вони мали незначний контроль або зовсім таким не володіли. Проте в сучасних умовах у міру поширення глобалізаційних процесів втрата державами національного суверенітету стала більш ніж помітною. Рішення, які значно впливають на корінні інтереси громадян країни, як констатує Р. Даль, приймаються тепер за межами навіть такої великої держави, як Сполучені Штати [162, с. 484].

Ситуація, що сформувалася, радикально трансформує трактування статусу національних держав. З одного боку, за рахунок активізації регіональних рухів самих національних держав стає більше. З іншого – вони

почали втрачати свою повну владу над економікою, політикою та культурою своїх народів і, таким чином, право представляти їх на міжнародній арені. Безумовно, втрата ролі національних держав і послаблення їх суверенітету пов'язане з бурхливим розвитком сфери наднаціональних, або глобальних, відносин, викликаних низкою причин і обставин.

На думку У. Бека, головні чинники глобалізації – це:

– розширення географії та щільність контактів у сфері міжнародної торгівлі;

– інформаційна революція;

– утвердження дискурсу прав людини;

– глобальний характер розвитку масової культури;

– посилення політичної ролі глобальних інститутів – концернів, МНУО, ООН тощо;

– неподоланість бідності;

– екологічні проблеми;

– сплеск міжкультурних конфліктів [163, с. 51].

У свою чергу, Е. Зандшнайдер вбачає причини слабкості національних держав у піднесенні насамперед «транснаціональних гравців» [164]. Ключовим чинником підриву принципу національного суверенітету, вважає Ф. Фукуяма, є адміністративно-організаційна слабкість більшості держав, що виникли на уламках колишніх імперій. Це примушує коаліцію провідних країн світу – США, Японія, Австралія, Нова Зеландія і країни Євросоюзу – поширити «міжнародну імперську владу» на свою периферію [133, с. 163–164]. Зміщення політичного управління з національного на глобальний рівень – це є ситуація, котра, як зазначає Р. Даль, становить виклик (якщо не загрозу) національним демократичним режимам [162, с. 487].

«В умовах розпочатої "холодної війни" – пише С. Білошицький, – тема "світового уряду" почала виконувати функцію потужного ідеологічного інструменту впливу на умонастрої правлячих еліт національних держав і, в першу чергу, наддержав США і СРСР. Наприклад, почала активно

досліджуватися теза про здатність еліт цих держав спільними зусиллями встановити світову гегемонію. Так, А. Тойнбі в середині 50-х років ХХ ст. дійшов висновку, що лідери США і СРСР, монополюючи ядерною зброєю, могли б виконувати роль світового уряду, для чого наддержавам необхідно подолати взаємну недовіру сторін. У роки "холодної війни" виникає особливий напрямок у політичній науці, що одержав назву "мондіалізм" і вивчає перспективи встановлення світового правління. Головним ідеологічним і політичним центром мондіалізму виступили США, які були зацікавлені в розробці різних варіантів (моделей) переходу до єдиної світової системи під своїм патронатом. Особливе місце серед цих сценаріїв займала теорія конвергенції, вперше сформульована П. Сорокіним і адаптована під умови 70-х років групою аналітиків, очолюваної З. Бжезинським і Г. Кіссінджером. У рамках цієї теорії були розроблені методи створення нової культурно-ідеологічної цивілізації, проміжної між соціалізмом і капіталізмом, з утворенням світового уряду» [101, с. 186]. У відомій «Доповіді Римському клубу» Б. Гаврилишин стверджував, що людство неминуче приходить до ідеї «світового порядку» і «світового уряду» [165, с. 202–204]. Концепція «світового уряду», на думку З. Бжезинського, істотно сприяла перемозі США в холодній війні. Як зазначає політолог, під час співпраці між представниками керівництв США та СРСР (а також РРФСР і пізніше РФ) американська сторона ініціювала питання про створення «нового демократичного американо-російського кондомініуму»: декомунізована Росія нарівні зі США отримала б право на глобальне управління світом. Ця концепція була принадною й одночасно оманливою, оскільки «Америка не мала наміру ділити глобальну владу з Росією» вже тому, що Росія була занадто слабкою для такого партнерства» [166, с. 99–101], пише З. Бжезинський.

Завершення холодної війни ознаменувалося повною дискредитацією теорії конвергенції і перемогою ліберально-демократичного світу. У 1989 р. Ф. Фукуяма проголосив: ліберальна демократія – «кінцевий пункт ідеологічної

еволюції людства», «остаточна форма правління в людському суспільстві» – «кінець історії» [167, с. 8].

«Інституційна форма існування і діяльності глобальних еліт, – зазначає С. Білошицький, – еволюціонує від традиційного державного гегемонізму часів Вестфальської епохи, що припускає поширення суверенітету національних держав на зарубіжні території, до "мережевої влади", що передбачає об'єднання і взаємодію провідних національних держав з наднаціональними інститутами, найбільшими капіталістичними корпораціями та іншими силами». Грунтуючись на висновках М. Хардта й А. Негрі, С. Білошицький вважає, що «глобальна влада» перебуває на етапі «трансформації від "імперіалістичного" типу до "імперського". На противагу імперіалізму, "імперська мережева влада" не встановлює територіальний центр влади і не спирається на фіксовані межі або перешкоди. Це – децентрований і детериторіалізований апарат управління, який поступово включає всю глобальну сферу в свої відкриті кордони, що розширюються. Імперія управляє гібридними ідентичностями, гнучкими ієрархіями і множинними обмінами, модулюючи мережі управління. Незважаючи на позначений вектор еволюції, глобальна влада багато в чому залишається "імперіалістичною", хоча б тому, що глобальна еліта використовує потенціали окремих національних держав як основу для розгортання своїх структур і використання інститутів цих держав для здійснення світової гегемонії. Цей підхід має багату історичну традицію гегемонізму. Весь хід попереднього світового розвитку визначався невеликою групою держав-імперій, які борються за гегемонію у світі. Решта держав, як правило, стали лише об'єктом їхньої політики. Держави-гегемони мінялися, але незмінним залишалось одне – "боротьба за силу, а в кінцевому підсумку – за гегемонію"» [101, с. 186].

У цитованих міркуваннях унікальним чином, як нам здається, переплітаються точні судження і своєрідні методологічні упередження. Насамперед, ми мусимо привернути увагу до того, що розрізнення «вертикальних» і «горизонтальних» («мережевих») принципів організації є

вельми схематичним. Почнімо з того, що державне управління має лише позірну вертикальну організацію. Скажімо, таку жорстку вертикальну структуру має судова система (від судів нижчої ланки до вищої) та система прокуратури. Однак уже організація законодавчої влади має змішану систему, оскільки парламент (якщо не брати до уваги радянську систему рад) – це представницький орган, який не має органів, які йому підпорядковуються, окрім комітетів і комісій, які створюються самими парламентаріями. Система виконавчої влади має ієрархічні ознаки. Утім, тенденція до вертикальної організації виконавчої влади врівноважується системою органів місцевого самоврядування. А тепер звернімо увагу на «мережеві» структури. Хрестоматійний приклад таких структур – Церква. Попри очевидний «мережевий» характер організації, структура абсолютної більшості релігійних організацій є ієрархічною. Такий самий ієрархічний характер мають і корпорації, а також НУО. Відповідно, теза про зіткнення «вертикальних» і «горизонтальних» структур, в якому останні нині здобувають перемогу, на наш погляд, є хибною. Якщо й ідеться про умовну перемогу в умовному протистоянні, то успіху домагаються саме вертикально організовані структури, причому, як правило, з авторитарним стилем лідерства.

Як приклад «успішності» «мережевих» структур часто згадуються терористичні організації, зокрема, фундаменталістського спрямування. Щодо цього зазначимо, що такі організації засвідчують не здатність до «перемоги» чи «самозбереження» в «конкурентній боротьбі», а лише здатність до відтворення на ідеологічному ґрунті. Відповідно, тут ми маємо справу із придатністю тієї чи тієї ідеології – марксизму, релігійного фундаменталізму, націоналізму – до продукування політичного радикалізму, а отже, і протиставлення держави й терористичних організації, коли йдеться про організаційні принципи, є методологічно некоректним.

У цій контексті звернімо увагу на взаємодію держави та міжнародних організацій. На думку А. Етціоні, ООН виконує роль головного джерела м'якої глобальної влади. А оскільки без США і низки інших держав ООН безпорадна,

то ця міжнародна організація не може називатися прообразом глобальної держави [168, с. 289–290]. Натомість, Р. Мюллер пропонує «забути про ООН» або проголосити головним завданням ООН – створення Всесвітньої Федерації [169]. На доцільності посилення ролі Генеральної Асамблеї наголошує Ж. Кунц, вбачаючи в цьому – засіб зміцнення міжнародної безпеки [170]. Про потребу в розширенні переліку міжнародних безпекових організацій, «які могли б забезпечити могутність і легітимність акцій, спрямованих проти різних замахів на світовий порядок», – висловлюється Ф. Фукуяма [125, с. 208–214]. Як бачимо, питання взаємодії національних держав і міжнародних організацій, зокрема, ООН, викликає чимало суджень.

«Величезну роль у системі сучасного глобального управління відіграють різні міжнародні фінансові організації. Серед кількох десятків подібних інститутів найбільший вплив мають Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund, IMF – МВФ), Світовий банк (World Bank, WB – СБ) і Світова організація торгівлі (World Trade Organization, WTO – СОТ), які в статусі спеціалізованих установ ООН мають відносини майже з усіма національними державами. Виникнення цих інституцій стало результатом зміни балансу світових сил, викликаних Другою світовою війною. Ще до її завершення, в липні 1944 р., у США на Бреттон-Вудській конференції ООН було прийнято рішення про створення нового фінансово-економічного світового порядку, що буде забезпечуватися відповідними міжнародними організаціями, контрольованими, в першу чергу, США та їх союзниками. Система міжнародних фінансово-економічних інститутів (передусім МВФ, СБ і СОТ), що склалася під тиском США для впорядкування післявоєнного світового порядку, і далі виконує функцію інструменту глобального управління, що знаходиться в руках найбільш капіталізованої частини людства. МВФ і СБ організовані за принципами акціонерних товариств, де кожна країна-член наділена представницькими правами, залежними від частки статутного капіталу, що призвело до вбудовування цих банків у систему влади головних акціонерів – США і декількох промислово розвинутих країн. У свою чергу,

СОТ, що надає кожному своєму члену рівний голос, страждає від втрати ефективності та здатності вирішувати конфліктні ситуації. У цій ситуації перспективи зазначених інститутів важко пов'язувати з гіпотетичним курсом на їх лібералізацію і демократизацію. Значно більше підстав стверджувати, що прагнення до підвищення ефективності та результативності цих інститутів глобального управління призведе до пониження рівня їх демократизму в питаннях вироблення та реалізації глобальної фінансово-економічної політики. Можна припустити, що на певному етапі відбудеться зближення ("зрощення") економічних і політичних інститутів за умови, що загальний контроль над новою структурою збережуть за собою провідні світові економіки на чолі зі США. Проте і цей гіпотетичний процес підпорядкування глобальної політичної влади інтересам економічної також знаходиться за рамками нормативного змісту ліберально-демократичної ідеології» [101, с. 200].

Кажучи про міжнародну безпеку, неможливо оминати увагою НАТО. Російська анексія Криму та підтримка Росією незаконних військових формувань на Сході України, громадянська війна в Сирії й поширення міжнародного тероризму – це події, які спонукають до пильного аналізу питання безпеки, зокрема, й ролі НАТО в сучасному світі. Так, відзначимо дослідження М. Михальченка, що вказує на історичну і геополітичну зумовленість співпраці між Україною і НАТО [171, с. 355–390]. Цю саму тезу поділяють і інші українські політологи, зокрема, В. Вреблевський і В. Хорошковський [172].

Зазначимо цікавий факт: Акт проголошення незалежності України був схвалений на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., а вже 22–23 лютого 1992 р. до Києва прибув з офіційним візитом Генеральний Секретар НАТО; Україна була запрошена до участі в Раді Північноатлантичного Співробітництва (РПАС). Аналогічний формат співпраці був запропонований і іншим пострадянським державам.

Кінець ХХ століття став початком краху біполярної системи міжнародних відносин. Саме в цей історичний період на політичній карті світу знайшли своє

місце низка нових незалежних держав, серед яких і Україна. Початок державного існування України збігся з періодом пошуку світовою спільнотою нових форм безпеки. Завдання визначення методів і засобів реалізації державної безпеки стало і перед Україною.

З цілком зрозумілих причин, питання, пов'язані зі сферою міжнародних відносин, державної безпеки та, зокрема, військового будівництва, виявилися для української політичної еліти новими і досить складними. Завдання безпеки вирішувалися багато в чому інтуїтивно, паралельно з будівництвом державних інститутів як таких. Економічні труднощі й етнополітична напруженість всередині країни, загальна невизначеність системи міжнародної безпеки і міжнародно-політичний тиск ядерних держав, які наполягали на приєднанні України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, – це ситуація, в якій українською політичною елітою приймалися рішення з питань безпеки. Суперечливість багатьох рішень і непослідовність їх реалізації багато в чому пояснюються як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, що впливали на їх прийняття.

Висновки до першого розділу

Дослідження наукової літератури, в якій розкриваються питання національно-державного самовизначення України, уможлиблює низку теоретико-методологічних висновків. По-перше, очевидним є те, що питання про національно-державне самовизначення України ставиться в науковій літературі тільки на загальноконцептуальному рівні. Поняття «національно-державне самовизначення» ми бачимо лише в дослідженні Т. Горбань – цілком успішній спробі виявити етапи розвитку політичної думки та політичних процесів в Україні. Як переконливо показує Т. Горбань, злам XIX–XX ст. є переходом від «націоналізації» громадсько-політичних рухів, коли безпосереднім предметом діяльності було формування «національної

самосвідомості» українського народу, до «національно-державницького етапу» – діяльності, спрямованої на «політизацію» національної самосвідомості.

По-друге, концепт національно-державного самовизначення безпосередньо включений до поняття «нація», як воно конкретизується в працях В. Євтуха, Ю. Римаренка та В. Картунова. Зазначимо, що їхнє трактування нації – етнічна спільнота, котра має власну державність або ж принаймні ставить питання про створення такої державності, – ґрунтується на традиції концептуалізації нації, виробленій у європейській соціальній філософії ХІХ – поч. ХХ ст. (К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Каутський, Е. Дюркгейм, М. Вебер, О. Бочковський та ін.). Наголосимо, у зазначеному досвіді виокремлення поняття «нація» акт політичного самовизначення являє собою сутнісну ознаку. Якщо «етнос» – це своєрідний «природний» стан спільноти і його сутнісні ознаки – мова, звичаї й традиційні уявлення, становлення яких відбулося мимовільно впродовж історії, то нація – це конструкт самовизначення етносу за посередництва політичної діяльності. Відповідно, якщо належність особи до етносу може і не усвідомлюватися нею або ж не вважатися підставою для політичних дій, то вже усвідомлення належності до нації – завжди спричиняє певну форму етико-політичного відношення. Отже, національне самовизначення за суттю своєю є актом національно-політичного самовизначення.

У цьому контексті доцільно привернути увагу до окремих аспектів дискусії, яка має місце в етнополітології, – між примордіалізмом (Е. Сміт) і модернізмом (конструктивізмом) (Б. Андерсон, Е. Гоббсбаум і Т. Рейнджер). Відповідно до висновків О. Майбороди, С. Єкельчика та ін. дослідників, «винайдення традиції» неможливе без відповідного етнокультурного базису. І в цьому сенсі національно-державне самовизначення є результатом етнічного розвитку. Разом із тим, акцентування тих чи тих історичних подій – це конструктивістський акт, який є можливим лише в рамках національно-державного самовизначення.

Грунтуючись на попередньому висновкові, очевидним є, що акт національно-державного самовизначення являє собою когнітивну діяльність, пов'язану з оцінюванням і трактуванням історії, суспільно-політичної ситуації й образу майбутнього. Інший когнітивний аспект національно-державного самовизначення – процес прийняття політичного рішення. Відповідно, феномен національно-державного самовизначення має розглядатись як частковий випадок когнітивної діяльності, зокрема, як рефлексивний процес, що має своїм предметом, з одного боку, політичні відносини, а з другого – самого суб'єкта, тобто його самоусвідомлення. (У загальнотеоретичному плані йдеться про предметну й особистісну рефлексію.)

У цьому контексті слушним є такий висновок: національно-державне самовизначення – це процес, який, з одного боку, розгортається як реакція на зовнішні виклики, а з другого – має характер утвердження власної суб'єктності. Тобто, національно-державне самовизначення завжди розгортається щодо «чогось» (певних викликів), реалізуючись у формі реакцій, а отже, з суто методологічного погляду, є феноменом, придатним для аналізу в рамках біхевіоріального відношення «стимул – реакція». Разом із тим, завдяки акту самовизначення відбувається актуалізація суб'єктності. Механізмом такої самоактуалізації є особистісна рефлексія, здійснювана суб'єктом. З методологічного погляду, дослідження цієї форми самовизначення відбувається за посередництва наступної тріади: «політичний ідеал – негативний досвід – політична творчість». Суміщення згаданої біхевіоріальної дослідницької схеми та дослідження політичної рефлексії являтиме синтез суто поведінкових і культурно-сміслових чинників, які в підсумку виражаються у формі національно-державного самовизначення.

Відповідно, виокремлено **три типи самовизначення**. **Перший** тип – це чиста реакція, що властива будь-якому організмові. Реагуючи, суб'єкт сигналізує про власне відношення щодо середовища, яке є джерелом позитивного чи негативного стимулу. Така реакція суто автоматична, вона може бути навіть неусвідомленою. **Другий** тип – це усвідомлена реакція. Тут

ідеться не тільки про суб'єктність реакції, а також і про її рефлексію, однак лише в предметній площині. **Третій** тип самовизначення – це діяльність з позиції Самості, тобто опосередкована особистісною рефлексією. Це є самовизначення, обумовлене рефлексією ідеалу власної Самості і в процесі оцінювання зовнішніх впливів, і в процесі реагування на ці впливи, і в процесі життєдіяльності – актуалізації власного буття.

На суто феноменологічному рівні, вектори національно-державного самовизначення України розгорталися щодо зовнішніх викликів і внутрішньополітичних чинників – державно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного змісту. Разом із тим, зазначимо, що жоден процес не може вважатися самодостатнім (і в принципі не може бути таким), якщо він спричиняється, насамперед, зовнішніми впливами та внутрішніми процесами, які, передусім, мають, умовно кажучи, «негативний» характер, тобто відбуваються як форма заперечення, реагування в ситуації конфлікту.

Дослідження концепту національного самовизначення свідчить про його фіксацію в міжнародно-політичних актах. Зокрема, самовизначення визначається як принцип, згідно з яким кожна спільнота має право на вільне влаштування свого громадського і політичного життя, сама вирішує питання про принципи внутрішньої політичної організації, зовнішньополітичні орієнтації тощо. На підставі цього принципу за кожним народом визнається право на утворення власної держави або добровільне входження в договірні відносини з іншими народами на засадах федерації, конфедерації, союзу держав тощо.

Протягом XIX–XX ст. у Європі відбувався неперервний процес національної емансипації та виокремлення національно-державних утворень. Цей процес супроводжувався неодноразовим переосмисленням принципу самовизначення націй. У національному проекті найбільш значущими елементами є: уявлення про витoki національної ідентичності в історії і культурі минулого; уявлення про національну індивідуальність (характер,

вдачу, менталітет); уявлення про бажаний статус спільноти в сенсі політичного самовизначення (національна державність, територіальна автономія, статус меншини тощо); уявлення про наявне становище спільноти та перепони для повноцінного розвитку національного життя; місія нації у світовому чи цивілізаційному контексті; уявлення про шляхи досягнення бажаного статусу і реалізації національної місії.

Нині, з огляду на оцінювання політичних наслідків процесу глобалізації, в політологічній літературі відбувається перегляд ролі держави в системі здійснення влади й управління. Загальновизнаним фактом стала думка про стрімкий вихід держави з економічної та соціальної сфер. У сучасному суспільстві склалися стійкі механізми і фактори, що дозволяють економічній еліті протистояти державі і впливати на сферу вироблення його політики. Протистояння держави й альтернативних йому центрів влади вже сьогодні визначає реальний зміст політичних процесів. Враховуючи те, що громадянське суспільство не може існувати без сильних державних структур, ослаблення держави призведе до послаблення самого громадянського суспільства.

Розділ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА ПРОЦЕС СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: 1985–1991 рр.

Чверть століття тому завершився період історичного і суспільно-політичного розвитку Радянського Союзу, який дістав назву Перебудови. Його результатом став розпад СРСР і утворення нових незалежних держав. На політичній карті світу з'явилася нова держава – Україна. Для її народу цей час політичних, соціальних і економічних змін був динамічним, складним, суперечливим і, водночас, – етапним для національно-державного самовизначення України.

Навіть нині, 30 років потому, досить складно проаналізувати весь комплекс передумов суспільно-політичних процесів, що взяли початок на Пленумі ЦК КПРС 23 квітня 1985 р. У своїй програмній доповіді «Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, пов'язані з його підготовкою та проведенням» новообраний Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов проголосив курс на модернізацію радянської системи, здійснення структурних і організаційних змін у господарській, соціальній, політичній та ідеологічній сферах. Основним напрямом проголошених реформ було визначено прискорення соціально-економічного розвитку країни. Попередній період був охарактеризований доповідачем як «застійний», а «подальші революційні перетворення» – «перебудовою» [173, с. 152].

Політичний курс на реформування й оздоровлення суспільно-політичної, економічної й ідеологічної сфер, розпочатий КПРС у 1985 р. задля «вдосконалення соціалізму», з часом призвів до боротьби за його збереження, а зрештою, – й доконечного розчарування народу в ідеях соціалізму та його доцільності. Натомість, саме цей період суспільного розвитку став визначальним у становленні української політичної нації як основи державотворення, джерела влади та носія державного суверенітету.

Другий розділ нашого дослідження присвячено суспільно-політичним перетворенням в УРСР та процесу суверенізації України протягом періоду доби

Перебудови – 1985–1991 рр. У підрозділі 2.1. аналізується державно-політичний статус та особливості соціально-політичних трансформацій в Україні в період Перебудови в СРСР. Підрозділ 2.2. присвячено дослідженню українського національно-визвольного руху, розширенню його соціальної бази, особливості процесів демократизації в УРСР. У підрозділі 2.3. досліджується процес становлення державного суверенітету України, який висвітлюється як результат національної консолідації, демократизації суспільного життя та активізації громадських і політичних рухів.

2.1. Україна в період Перебудови в СРСР: державно-політичний статус і соціально-політичні трансформації

Початок 1980-х років для СРСР став періодом загострення суспільно-політичної й соціально-економічної кризи – в економіці й у соціальній сфері. Негативні тенденції у цих сферах посилювалися з року в рік. Становище в країні позначалося й на настроях керівної верхівки – представники партійно-державного апарату усвідомлювали відсталість рівня життя населення в СРСР від розвинутих держав Заходу. Соціально-економічна криза вимагала докорінних змін у всіх сферах життя суспільства, удосконалення самого державного устрою. Суперечності його функціонування й розвитку потребували не просто оновлення чи удосконалення механізмів, а кардинальних змін самої моделі. З розумінням необхідності таких трансформацій до влади в КПРС (а відповідно, – в країні), у 1985 р. прийшов М. Горбачов. Варто визнати – якби не його енергія, рішучість, бажання й готовність до радикальних системних трансформацій, неминучий крах системи відбувся б значно раніше.

Потреба соціально-економічних змін усвідомлювалася більшістю людей. Навіть незграбні за своєю формою спроби посилення трудової і виконавчої дисципліни, вжиті Ю. Андроповим, сприймалися як такі, що мають певний сенс. Глибше, на рівні розуміння причин наявних проблем, аналізували стан

суспільного розвитку, розмірковували над його перспективами представники передової інтелігенції, радянські дисиденти. Щоправда, в умовах цензури і тотального партійного контролю вияви «вільнодумства» безжально присікалися. Тобто, без ініціації реформ «згори», на той час реформування було б малоймовірним, і тому лише партійні рішення уможливили його початок й ще певний час залишалися визначальними у перебігу подій.

Проголошені й започатковані радянським керівництвом на Квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС реформи стосувалися основних сфер життя суспільства:

- економічної (прискорення виробництва, перехід від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання, впровадження в економіку елементів ринку, зниження виробничих затрат, енерго- і матеріалоемності продукції тощо);

- внутрішньополітичної (демократизація суспільства, посилення участі й широке залучення громадськості до ухвалення й реалізації важливих рішень, загальнодержавних і місцевих проблем);

- соціальної (поліпшення матеріального добробуту, рівня соціального забезпечення, належного задоволення потреб людей);

- зовнішньополітичної (скорочення військових витрат, припинення гонки озброєнь, зрештою – холодної війни);

- ідеологічної (гласність як максимальна відкритість і прозорість діяльності партійних, державних і громадських організацій, відмова від цензури, запровадження плюралізму як можливості висловлювати різні позиції, погляди, що відображають розмаїтість суспільних інтересів).

Вишколена протягом десятиліть партійно-державна машина запрацювала на організацію «всенародного схвалення» рішень чергового Пленуму ЦК КПРС, започаткувавши широке їх висвітлення у пресі, на радіо і телебаченні, організувавши «соціалістичне змагання» за дострокове виконання ухвалених рішень тощо. Вся міць пропагандистської й партійно-організаційної структур держави була спрямована на обґрунтування доцільності, важливості й

своєчасності проголошених партією і її Генеральним секретарем ініціатив. До обґрунтування й пропаганди цих ініціатив були долучені партійні й державні діячі, передовики виробництва, професійні спілки, комсомол, науковці, освітяни, засоби масової інформації.

Разом з тим, усвідомлюючи необхідність змін, більшість громадян поставилася до проголошених гасел та їх популяризації як до певного політичного ритуалу. Далося взнаки відчуження людей від політики, багаторічне усвідомлення себе об'єктом політичних впливів. Навіть на кількаразові зміни комуністичних лідерів на початку 1980-х років народ відповів, здебільшого, або ж байдужістю, або ж хвилею ядучих анекдотів, які, хоча й руйнували «радянську» свідомість мас, але прямої загрози тоталітарній системі не становили.

Попри все – зміни почались, а зі змінами з'явилися й загрози самій системі, передовсім, – ідеологічним її основам. Адже концепція розвинутого соціалізму не тільки не пояснювала наявних проблем і суспільних суперечностей, а й консервувала їх. І хоча в доповіді на квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС М. Горбачов наголошував на правильності стратегічного курсу попереднього XXVI з'їзду КПРС, на спадкоємності й вірності ідеям марксизму-ленізму [173, с. 153], неодноразово посилався на В. Леніна і цитував його [173, с. 173], частина наближених до Генерального секретаря партійців, а також науковців, що долучилися до розробки основ Перебудови, добре розуміли необхідність кардинальних змін у державно-політичній та ідеологічній сферах.

Один із ідеологів Перебудови й ініціаторів реформ О. Яковлев ще у 1985 р. писав М. Горбачову записку «Імперативи політичного розвитку» (зміст котрої широкому загалу став відомим лише в 1994 р. завдяки авторському виданню книги «Гірка чаша», надрукованої ярославським книжковим видавництвом) [174, с. 205–212]. У записці на ім'я Генерального секретаря чітко визначалася мета реформаторських зусиль – людина, «в усіх її

взаємозв'язках і проявах, виробництво, суспільство, політика, культура, побут, інтереси, психологія, здоров'я і т. д.» [174, с. 205].

Пропонуючи керівнику держави засоби досягнення мети, автор визначив «головний пункт»: «розвиток особистості як самостійної, творчої, свідомо об'єднаної з іншими у своїх думках і діях сили. Перетворення кожної людини в дійсного господаря країни. Реального залучення всіх і кожного до вдосконалення життя на місцях і в державі в цілому». О. Яковлев застерігав: «Сам процес повинен вестися не тільки згори, але і знизу, руками мас, причому партія спрямовує і навчає їх демократичним і разом з тим – свідомо-соціалістичним формам буття і мислення» [174, с. 205].

Серед шляхів досягнення мети визначалися:

- зміна співвідношення між партійною і державною, між законодавчою і виконавчою владою. Реальна незалежність судової влади від усіх інших її видів. Поділ функцій між різними частинами системи управління змусить, вважав О. Яковлев, одну частину «підштовхувати» іншу;

- кардинальне скорочення партапарату, розвиток внутрішньопартійної демократії;

- гласність – вичерпна й оперативна інформація як неодмінна умова подальшої демократизації суспільного життя. «Лише інформована людина, – писав О. Яковлев, – здатна ініціативно і плідно брати участь у справах суспільства» [174, с. 206].

Не могла не насторожити «консерваторів» у партійній верхівці пропозиція нової «принципової схеми керівництва» державою. А саме:

- «Верховна партійна і державна влада здійснюється Президентом СРСР. Він же є Головою Комуністичного Союзу (Союзу комуністів) СРСР; головою Об'єднаного Політбюро партій, що входять у Комуністичний Союз; Головою Ради Президентів Республік;

- Президент обирається на 10 років на основі прямого всенародного голосування з кандидатів, висунутих партіями, що входять у Союз комуністів;

– Союз комуністів складається з двох партій: Соціалістичної та Народно-демократичної. Загальні вибори – кожні 5 років – зверху донизу... Уряд очолюється Генеральним секретарем партії, що перемогла на всенародних виборах» [174, с. 211–212].

Варто визнати – практика засвідчила програмовість цього документа. Він став концептуальним і для прийнятих невдовзі Законів СРСР, і визначальним для ухвалених черговим XXVII з'їздом КПРС рішень.

Ініціатори Перебудови добре розуміли, що, незважаючи на «одностайну підтримку» вищими партійними керівниками рішень Квітневого Пленуму та XXVII з'їзду КПРС, загальна логіка підходу до реформування суспільства і, зокрема, його організаційно-партійної складової, переформатування усталеної десятиліттями владної вертикалі будуть сприйняті не всіма. І справді, значна частина керівників ЦК КПРС і ЦК союзних республік, країв і областей з обережністю поставилася до нових ініціатив. Певний час відкритого протистояння не було. Виховані у дусі партійної дисципліни брежневських часів, а більше – з страху за своє кар'єрне майбутнє, вони досить швидко опанували перебудовчу риторику і задіяли всі можливості партійного апарату для виконання поставлених завдань.

У день свого 80-річного ювілею в інтерв'ю одній із російських газет «архітектор» Перебудови О. Яковлев визнавав: «Нерідко суспільство отримувало «зверху» абсолютно помилкові сигнали. Це було неминуче, тому що нам доводилося долати жорстокий опір консервативної частини партапарату, а це не завжди вдавалося з першої спроби». І додав: «Не можна оцінювати наші тодішні дії, не знаючи, якою боротьбою супроводжувався кожен новий крок. Для користі справи доводилося і відступати, і лукавити. Я сам грішний – лукавив не раз. Говорив про «оновлення соціалізму», а сам знав, до чого справа йде. А як було інакше?» [175].

Тобто, великих сподівань на підтримку партійною елітою планів Перебудови у її ініціаторів не було. Саме тому визначальним фактором здійснення незворотних суспільних змін, на думку реформаторів, мала стати

підтримка перебудовчих ідей з боку широких мас, через «послідовний і неухильний розвиток соціалістичного самоврядування народу». Ця самоврядність мала «поглиблюватися, проникаючи в усі пори державного і суспільного життя, збагачуючи зміст демократичного централізму, зміцнюючи його соціалістичну природу» [176, с. 77].

Не традиційно-формальним, а «зацікавленим» у активному долученні до процесів суспільних реформ було звернення у політичній доповіді ЦК КПРС партійному з'їзду до громадських організацій: «Час вимагає, щоб до справи управління країною дедалі активніше залучалися громадські організації» з ефективним використанням «усіх форм безпосередньої демократії, прямої участі народних мас у виробленні, прийнятті та виконанні державних та інших рішень» [176, с. 80].

Інструментом підвищення громадської активності, «принциповим», як зазначалося у доповіді М. Горбачова, напрямом партійної діяльності було питанням «про розширення гласності». «Тривалими аплодисментами» делегатів з'їзду була підтримана така теза: «Це питання політичне. Без гласності немає і не може бути демократизму, політичної творчості мас, їх участі в управлінні. Це, якщо хочете, ... вихідний пункт психологічної перебудови наших кадрів» [176, с. 82].

Усвідомлення якості партійної еліти, розуміння її нездатності до кардинальних змін і побоювання відкритого опору з боку консервативної частини партійного апарату спонукали ідеологів реформ до пошуку партнерів у справі «подальшого розвитку соціалістичного демократизму». Такими партнерами, об'єктивно, могли стати лише неформальні об'єднання, а також формальні інститути, які були лише відносно вражені номенклатурними практиками діяльності, здатні до сприйняття нових ідей, їхнього активного втілення. Своєрідною «гарантією недоторканності» і «дозволом» на прояв неформальної активності були положення партійного з'їзду: «Завданням розширення і подальшого розвитку соціалістичного демократизму має служити весь арсенал соціально-політичних та особистих прав і свобод радянської

людини. Поглиблення цих прав і свобод, зміцнення їх гарантій партія і держава розглядають як свій найперший обов'язок» [176, с. 82].

Суспільство усвідомлювало доцільність соціально-політичних змін. Чи не вперше за кілька десятиріч позитивно сприймалася навіть партійна риторика. Поготів – місцеві партійні осередки (отримавши відповідні вказівки «згори») всіляко підтримували критику і декларували готовність до викорінення недоліків. Відкритішими до змін були творчі спілки (письменників, журналістів, художників тощо), а також студентські організації та комсомол. Це була активна, «бунтарська» частина суспільства, меншою мірою зашорена партійною пропагандою. Ідея «архітекторів» Перебудови вивести на політичну арену «лисиць» і протиставити їх «левам» (за В. Парето [177]). В цьому сенсі терміни раніше використовував Н. Мак'явеллі⁵) стала дієвим механізмом ідеологічної й організаційно-партійної боротьби на початку Перебудови, а згодом – незворотності започаткованих змін.

Як і у всьому СРСР, гасла Перебудови, прагнення «демократичного соціалізму» з його свободою слова, політичним плюралізмом, урахуванням національних інтересів, розширенням економічних прав підприємств, відкритість партійного керівництва були позитивно сприйняті в УРСР і спонукали до демократизації суспільно-політичного життя республіки.

Поштовхом до зростання громадсько-політичної активності в Україні стала трагічна подія 26 квітня 1986 р. – аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Інформація про трагедію з'явилася в газеті «Правда» лише 28 квітня, а для підготовки звернення до народу М. Горбачову знадобилося ще три тижні (а відвідав ЧАЕС керівник держави лише 20 лютого 1989 р.). Спроби керівників республіки та Радянського Союзу приховати від людей сам факт аварії й небезпеку її наслідків, безвідповідальність і забарність влади в їх подоланні призвели, з одного боку, до переоцінки здатності держави ефективно

⁵ Йдеться про два головних типи еліт: перший – «леви» (для них характерний крайній консерватизм, силові методи правління; другий – «лисиці» (майстри демагогії й політичних комбінацій). Суспільство, у якому переважає еліта «левів»-ретроградів, застійне. Натомість еліта «лисиць» – динамічна [178].

діяти у надзвичайних ситуаціях, з другого – до усвідомлення необхідності контролювати дії влади, створення низки громадських об'єднань для здійснення такого контролю. Крім того, ця подія справила чималий вплив на процес національної консолідації. Адже загроза реального або передбачуваного лиха мотивує поведінку людей і, в соціальному сенсі, є консолідуючим началом.

Початок нового етапу суспільних реформ в Україні поклав січневий 1987 р., Пленум ЦК КПРС, на якому, зокрема, прийнято рішення про оновлення усієї політичної структури в СРСР. Постановою Пленуму передбачалося відновлення ролі рад як органів влади, запровадження альтернативних виборів.

Варто зазначити, що протягом перших років Перебудови (1985–1987 рр.) «порядок денний» суспільно-політичного життя в Україні визначався, здебільшого, подіями в Москві, а також в інших республіках СРСР. До певного часу сподівання на реформування країни й демократизацію суспільного життя в Україні люди пов'язували з рішеннями і діями центральної влади. На «мудрість» і «добру волю» ЦК КПРС у питаннях реформ покладалися і керівники республіки. Укорінена протягом десятиліть звичка партійно-державного апарату працювати за інструкціями з Москви, відсутність досвіду (та й потреби) оперувати загальнодержавними і зовнішньополітичними категоріями призвели до «провінційного» типу мислення і «залежного» стилю діяльності.

В історії республіканської партійної організації були неодноразові звинувачення її керівників у «націоналізмі». Навіть спроби розв'язати найзлободенніші проблеми життя республіки оцінювалися Москвою як прояв націоналізму. Побоювання таких звинувачень, синдром «виконавця», нерозуміння тенденцій суспільного розвитку і настроїв людей, безініціативність партапарату ЦК КПУ, нездатність вести відкритий діалог із опозиційними рухами і громадськими формуваннями – усе це унеможливило трансформацію Компартії у провідну політичну силу України.

Водночас, непрофесійні та запізнілі дії союзного уряду призвели до різкого падіння життєвого рівня народу. У країні помітним було невдоволення економічною політикою держави та зростала соціальна напруженість. Зріс дефіцит державного бюджету (в 1989 р. він становив 100 млрд руб.), дефіцит товарів першої необхідності. На тлі прихованої інфляції періодично виникали кризи постачання. Мітинги і демонстрації, перекриття доріг стали нормою. З часом нормою стали й численні страйки в різних галузях промисловості, насамперед у вуглевидобувній. Улітку 1989 р. країною прокотилася потужна хвиля страйкового руху, особливо значними були виступи шахтарів, погрожували страйками залізничники і металурги.

9 жовтня 1989 р. в СРСР був прийнятий закон про трудові конфлікти, яким визнано право на страйк. У 1989–1991 рр. страйкували або погрожували страйками робітники майже всіх галузей промисловості. В основному висувались економічні вимоги – підвищення зарплати, поліпшення умов праці та життя, але дедалі частіше, поряд з економічними, висувалися і політичні вимоги, зокрема, відставки уряду. Таким чином, з 1989 р., у країні знову з'явився незалежний робітничий рух, а з часом страйки робітників стали знаряддям політичної боротьби.

На сторінках наукових видань і в засобах масової інформації досі точаться дискусії не лише про наслідки, але й про витoki започаткованих суспільних реформ. Очевидно, що серед факторів, які зумовили їх ініціювання тодішнім партійним керівництвом, були і внутрішньо-, і зовнішньополітичні. Сучасні дослідники цього періоду історичного розвитку [179–181] передусім звертають увагу на нежиттєздатність економіки СРСР, її низьку конкурентоспроможність. Саме кардинальні зміни в економічній сфері – прискорення і модернізація виробництва мали стати «локомотивом реформ». Але ідея «прискорення» провалилася, так і не почавши працювати. Серед визначальних причин – відсутність стратегії здійснення економічних реформ, чіткого, покрокового плану їх реалізації. Далися взнаки й ембарго Заходу, запроваджене після введення радянських військ в Афганістан у грудні 1979 р., і

виснаження економіки країни гонкою озброєнь – лева частка ВВП витрачалася на виробництво продукції військово-промислового комплексу, і застаріле обладнання. Валюту на його заміну, на придбання і впровадження нових технологій розраховували отримати завдяки суттєвому збільшенню експорту сировини, насамперед нафти. Цей ресурс залишився невикористаним, оскільки у 1986 р. різко – у шість разів – до \$ 7 за барель впали нафтові ціни – більша частина радянського нафтовидобутку стала нерентабельною. Крім того, очевидною стала нездатність управлінських кадрів, та й самої системи управління до зміни принципів і підходів, до впровадження ринкових відносин, встановлення чітких правил їх функціонування.

Варто зазначити – управлінська криза, що стала характерною ознакою тогочасної радянської держави, негативно відбилася на ситуації в Українській РСР. Як у цілому в СРСР, соціально-економічне становище в Україні за роки Перебудови значно погіршилося. З одного боку – далися взнаки загальносоюзні негативні тенденції, з другого – проявлялися особливості економічного розвитку республіки в умовах соціально-політичної нестабільності.

Узагальнюючи цю частину нашого дослідження, виокремимо соціально-економічні фактори, що значною мірою впливали на соціально-політичні трансформації в Україні.

До суб'єктивних факторів можна віднести повільність, навіть певну «млявість» реалізації республіканським керівництвом будь-яких ініціатив і реформ центральної влади. Відсутність загальнодержавної стратегії реформування, непослідовність центрального керівництва в ініціації й реалізації починань дезорієнтували керівників республіки. Безумовно, підкоряючись партійній дисципліні, партійне керівництво республіки на чолі з В. Щербицьким декларувало необхідність «кардинальних змін» і здійснення реформування, водночас – очікувало результатів цих процесів в інших союзних республіках. Саме через консервативність, небажання здійснювати реформи Радянську Україну називали «заповідником застою».

Водночас, серед об'єктивних і таких, що ускладнювали процес перебудови тогочасної економіки України, були, зокрема, такі:

1. Фактично, Україна була позбавлена можливості управління промисловістю на своїй території, адже 95% продукції в УРСР вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування, а їхні керівники призначалися з Москви. Більше 80% промислових підприємств в УРСР не мали завершеного технологічного циклу, тобто були тісно пов'язані з підприємствами інших республік СРСР [182, с. 596].

2. Україна повністю залежала від центру фінансово. Ця залежність була закріплена в союзному законодавстві. Його нормами передбачалося вилучення до бюджету СРСР основної маси доходів республік з подальшим їх перерозподілом. На тлі проголошених союзним урядом пріоритетів розвитку Сибіру і Далекого Сходу кількість коштів, що спрямовувалися на розвиток економіки УРСР (за винятком підприємств військово-промислового комплексу та атомної енергетики), щороку скорочувалася.

3. Високою (понад 70%) була залежність економіки республіки, зокрема її металургійних і хімічних галузей, від енергоносіїв з інших республік Радянського Союзу.

4. Союзним центром економіка УРСР спрямовувалася в основному на створення засобів виробництва і видобуток корисних копалин. Експлуатація українських надр призвела до збитковості галузей видобувної промисловості, ускладнювала екологічну ситуацію.

5. Реформування економіки ускладнювалося її структурним дисбалансом – переважанням підприємств військово-промислового комплексу й важкої промисловості (їх частка становила понад 60% від усього виробництва). Реформування цієї сфери потребувало би значного часу й структурних змін. Водночас, підприємства з випуску товарів народного споживання, структурні зміни у яких можна було б здійснити швидше, у структурі економіки республіки становили лише 28%.

6. Спостерігалися суттєві диспропорції в територіальному розміщенні виробництва. Рівень економічного розвитку Заходу та Центру України був удвічі нижчим, ніж у регіонах Південно-Східної України (Донбас, Придніпров'я).

7. У стані занепаду перебувала, раніше провідна галузь економіки України – сільськогосподарське виробництво. Через низьку культуру землеробства знищувалися родючі ґрунти, внаслідок неправильного ведення сільськогосподарських робіт, поганих умов зберігання втрачалася третина врожаю.

Не привів до позитивних зрушень і ухвалений у 1989 р. закон про розвиток альтернативних форм господарювання: про створення кооперативів, фермерських господарств. З одного боку – партійне і колгоспно-радгоспне керівництво чинило опір впровадженню нових форм роботи в сільській місцевості, з другого – мало хто з селян відважувався на створення самостійних господарств, оскільки люди не мали техніки для обробки землі. [183, с. 412–415].

Проблеми в економіці негативно позначалися на рівні життя, стані соціальної сфери та екології. Рівень життя в УРСР був нижчим, порівняно з РРФСР і республіками Прибалтики. Нижчим був і рівень заробітної плати. Так, у 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців України становила 200 руб., селян – 168 руб. У той же час в Російській Федерації, наприклад, ці показники становили, відповідно, 235 і 200 руб.

Низька оплата праці, важкі житлові умови (станом на 1991 р. тільки в містах України на квартирному обліку перебувало 2,5 млн сімей), невпевненість у завтрашньому дні негативно відбилися на демографічній ситуації в республіці. З 1980 по 1990 рр. природний приріст населення скоротився майже в 5 разів. У 1990 р. за народжуваністю УРСР посідала останнє місце серед радянських республік, а за смертністю – одне з перших. Скорочувалася середня тривалість життя – за цим показником Україна посідала

32-ге місце в світі. Населення республіки старіло. В селах частка пенсіонерів сягала 41% [184, с. 268].

Безпосередній вплив на демографічну ситуацію в УРСР мали й екологічні проблеми. Значно загострилися вони після аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Ця екологічна катастрофа призвела до радіоактивного зараження 12% території України – понад 1000 міст і сіл республіки, до погіршення стану здоров'я мільйонів людей. Десятки тисяч людей стали вимушеними переселенцями – до зони обов'язкового відселення було віднесено 92 населені пункти, до зони добровільного відселення – 235. За офіційною статистикою, станом на 2001 р. внаслідок аварії померло 15 тис. чоловік, більше 70 тис. – залишились інвалідами. Наслідки Чорнобильської аварії відчували на собі не лише жителі України, але й Білорусії, Росії, Польщі. Чорнобильська катастрофа, інші екологічні фактори негативно вплинули на генофонд української нації. На початок 1990-х рр. Україна мала найгірші показники тривалості життя та рівня дитячої смертності в Європі [185, с. 411].

Жителі України на собі відчували нездатність держави оперативно й адекватно реагувати на надзвичайні ситуації, але й чи не першими – злочинну байдужість політичного керівництва країни й республіки до долі людей. У цьому сенсі показовою була позиція замовчування протягом тривалого часу правди про справжню небезпеку аварії на ЧАЕС для здоров'я людей. За кілька днів після аварії, 1 травня 1986 р., в Києві та в інших населених пунктах, що потрапили в зону радіаційного забруднення, владою були організовані першотравневі демонстрації [186, с. 258–259]. Аварія на ЧАЕС та її наслідки стали важким тягарем і для економіки України. Витрати на ліквідацію трагедії тільки з 1986 по 1989 рр. становили 10 млрд доларів. З проголошенням незалежності Україна змушена, в основному, власними силами долати наслідки цієї аварії. Щорічні витрати на боротьбу із наслідками аварії становлять понад 900 млн дол. [187, с. 254].

Крім наслідків чорнобильської аварії великої шкоди екології і здоров'ю людей завдавали викиди речовин підприємств хімічної й металургійної

промисловості. Щороку в атмосферу потрапляло понад 17,5 млн тонн, або ж – 336 кг на кожного мешканця республіки шкідливих речовин [183, с. 415]. Погіршувалася екосистема рік, Чорного й Азовського морів.

Таким чином, можна зробити висновок про поглиблення негативних тенденцій соціально-економічного розвитку СРСР і радянської України, зокрема й протягом усього періоду Перебудови. Спроби радянського керівництва реформувати соціально-економічну сферу зазнали невдачі. Головними причинами цього стали:

- непослідовність у реалізації реформ, відсутність стратегії реформування;
- невдалі спроби керівництва державою об'єднати командно-адміністративну систему управління з ринковою економікою;
- неприйняття і опір перетворенням з боку чиновництва та партійного апарату.

Відсутність чіткої стратегії, концепції реформ і непослідовність їх впровадження були притаманні не лише сфері економіки. Науковці-дослідники тогочасних процесів [180; 181; 188] вважають хаотичність і поспішність прийняття рішень загальною характеристикою того періоду: не завершивши перетворень в економічній сфері, ініціатори Перебудови одразу перейшли до реформи політичної системи.

Зосереджуючись на соціально-економічних і структурних проблемах цього періоду, його дослідники часто залишають поза увагою проблему сув'язності якості тогочасних політичних еліт і стану суспільної свідомості, рівня активності й «ініціативності мас», про яку досить часто говорили того часу з трибун, але мало розраховували на неї, й ще менше – враховували дійсний її стан.

Саме тому, в контексті нашого дослідження продуктивною видається спроба аналізу стану наукової розробки проблем, пов'язаних із етапним, у сенсі визначення витоків українського національно-державного самовизначення, періоду Перебудови як початку кардинальних суспільно-політичних

трансформацій. З огляду на масштабність й історичну значущість реформ 1985–1991 рр., на нашу думку, ступінь наукового дослідження їх передумов і шляхів здійснення, специфіки цього процесу, причин невдач реформаторських починань та наслідків суспільних змін, що відбулися, є недостатнім.

З одного боку, кількість публікацій з суспільно-політичних проблем, що вийшли друком протягом тих п'яти років, навіть важко порівняти із будь-яким іншим періодом радянського часу. Водночас, спроби осмислення науковцями й громадськими діячами перебудовних процесів набували, здебільшого публіцистичного, полемічного або ж прогностичного характеру. І це зрозуміло, адже вкрай важко, якщо взагалі – можливо, осмислити, дослідити, пояснити, зрештою – опредметнити суспільно-політичні події, безпосереднім учасником яких є й сам дослідник. Саме тому, більшість публікацій того періоду відзначалися емоційно-оціночним характером і мали форму статей, заяв, відозв, що, безумовно, є природним для динамічного, рухливого процесу.

З другого боку, новий етап суспільно-політичного розвитку, що настав після Перебудови, спонукав суспільствознавців до розв'язання його (розвитку) нагальних проблем, пошуку ефективних шляхів їх вирішення. Це був час становлення вітчизняної політичної науки як галузі знань. Науковці мислили іншими масштабами – нової, незалежної країни, й їх дослідницький пошук був здебільшого зосереджений на актуальних проблемах державотворення.

На нашу думку, дослідницька увага до проблеми Перебудови, процес усвідомлення суспільно-політичних змін, з одного боку, тісно пов'язані з самими подіями, є свідченням динаміки зміни наукової парадигми, а з другого – слугують своєрідними індикаторами процесу переоцінки цінностей, певними віхами руху в напрямі усвідомлення національно-державного самовизначення, зокрема, українських політичних еліт. Адже шлях до незалежності України почався саме у роки Перебудови в СРСР. Протягом надзвичайно короткого часу кардинально змінилася суспільно-політична система, що вибудовувалася десятиліттями, відбулися незворотні прогресивні зміни в масовій свідомості, в оцінці суспільних відносин, у світосприйнятті. Вважаємо доцільним пов'язати

етапи національного самовизначення, що протягом цього історично короткого часу пройшло українське суспільство, зі змінами наукових і оціночних засад суспільно-політичних процесів, зокрема, у науковій літературі.

Дослідження трансформаційних процесів періоду Перебудови мають свою історію й пройшли непростий шлях від уможлядної моделі та почасти хаотичної практики її реалізації через оціночні, іноді суб'єктивні судження, через осмислення змін, що відбувалися, до наукового узагальнення та аналізу наслідків і перспектив суспільно-політичних трансформацій. На нашу думку, можна виокремити чотири періоди (етапи) дослідницької уваги до Перебудови як суспільно-політичного явища. В контексті нашого дослідження їх виокремлення набуває смислових характеристик з огляду на стрімкі (протягом досить короткого часу) зміни сукупності наукових установок і уявлень про певну теоретико-методологічну модель, практику її реалізації, відповідність результатів очікуванням.

На першому етапі це були теоретичні розробки моделі модернізації соціалізму, представлені суспільству «згори» і викладені в партійних документах квітневого 1985 р. Пленуму ЦК КПРС, у матеріалах XXVII з'їзду комуністичної партії, у виступах Генерального секретаря КПРС. На цьому етапі радянські суспільствознавці були здебільшого зосереджені на науковому «супроводженні» ідей Перебудови, коментуванні та популяризації основних положень партійних документів.

Другий етап – науково-публіцистичний. Він розпочався у 1987 р., коли гласність вийшла за межі, визначені у доповіді на XXVII з'їзді КПРС – привернення уваги людей до окремих недоліків функціонуючої господарської системи задля їх оперативного усунення. З березня 1987 р. в бібліотеках почалося повернення книг зі спеціальних сховищ у відкриті фонди. Цей етап відзначився небувалим до того сплеском публіцистики у засобах масової інформації. Як правило, у цих публікаціях висвітлювалися недоліки діяльності тих чи тих державних інститутів, проблеми морально-етичного характеру, обговорювалися питання реалізації ініційованих партією реформ. Найбільш

обговорюваними стали питання, які раніше воліли замовчувати: епоха правління Сталіна, привілеї партійної номенклатури, бюрократизм радянської державної машини, екологічні проблеми, поширення у суспільстві негативних явищ, зокрема, зростання злочинності, проституції, вживання наркотичних засобів тощо.

Публіцистичністю відрізнялися й праці науковців [наприклад, 189–192]. І це – зрозуміло. З одного боку, динамічність подій спонукала до творчої роботи й потребувала оціночних суджень змін, що відбувалися, з другого, – їх усвідомлення вимагало переоцінки існуючої десятиліттями наукової парадигми, а наукове осмислення ускладнювалося безпосередньою залученістю самих науковців до суспільних процесів.

Попри певну суб'єктивність, фрагментарність, іноді – упередженість, недостовірність і сенсаційність ці публікації справляли значний вплив на зміни в масовій свідомості, на процес переоцінки минулого й критичних суджень щодо поточних подій. Значною мірою суспільно-політична активність того часу була зумовлена незвично великим обсягом нової, здебільшого нецензурованої й емоційно забарвленої інформації. У цьому сенсі помітною була роль кіно і телебачення. В жовтні 1987 р. вперше вийшла в ефір телевізійна програма Головної редакції програм для молоді Центрального телебачення «Взгляд», наприкінці 1987 р. – телепрограма О. Невзорова «600 секунд». 1987 рік став роком кінопрем'єр – фільму режисера С. Соловйова «Асса» з піснею В. Цоя «Хочу перемен!», що стала своєрідним гімном часів Перебудови; художнього фільму Е. Рязанова «Забута мелодія для флейти», у якому, чи не вперше, показано різницю між життям радянських чиновників і простих людей.

До третього етапу варто віднести перші спроби наукового аналізу перебудовчих процесів та їх наслідків. Це період початку 1990-х рр., коли на тлі розгортання національно-демократичного руху відбувалося усвідомлення неминучості нового шляху суспільно-політичного розвитку й державного самовизначення. Характерною рисою цього періоду було прагнення вітчизняних суспільствознавців подолати «політико-ідеологічну заданість

радянських дослідників», котрі «були зобов'язані оспівувати дружбу радянських народів, а тим самим замовчувати реальні проблеми» [193, с. 4.].

Варто зважити на те, що період 1988–1991 рр. у частині дослідницької діяльності у галузі вітчизняного суспільствознавства був особливим з огляду на низку обставин. По-перше, кардинально змінювалися ціннісні підвалини аналізу, оцінки й усвідомлення суспільно-політичних процесів. Події, що відбувалися, тенденції й напрями змін створили передумови певного ціннісного розмежування як у суспільстві в цілому, так і в середовищі інтелектуалів. По-друге, більшість представників тогочасної інтелектуальної еліти республіки – науковці, письменники, журналісти – безпосередньо долучилися до участі у суспільно-політичних процесах, зосередилися здебільшого на практичній діяльності із розбудови нових форм суспільно-політичної активності громадян, розробці програмних документів нових громадських інститутів, текстів відозв, статей у періодичних виданнях тощо. Активно долучилися науковці й до передвиборчих процесів (обрання делегатів ХІХ партійної конференції КППС, що відбулася в червні–липні 1988 р.; вибори народних депутатів СРСР – березень 1989 р.; вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад (одночасно) у березні 1990 р.). По-третє, оперативної науково-експертної оцінки потребували негативні процеси у соціальній та фінансово-економічній сфері, необхідність аналізу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Серед перших наукових розвідок, присвячених періоду Перебудови, зокрема в Україні, була монографія А. Камінського (1990 р.). Книга побачила світ у мюнхенському видавництві Українського вільного університету невдовзі після розстрілу мирних демонстрантів у Вільнюсі, коли «під танками і скорострілами спецчастин радянської армії загинули 14 литовських патріотів» [194, с. 3]. Здебільшого, автор зосередив увагу на описі подій Перебудови, заснуванні Народного Руху України та Української Республіканської партії, водночас – здійснив і певні узагальнення процесу становлення національно-демократичного руху в Україні [195].

Протягом 1992–1995 рр. науковий доробок вітчизняних дослідників поповнився працями О. Гараня «Убити дракона: З історії Руху та нових партій України» [196], В. Литвина «Політична арена України: Дійові особи та виконавці» [197], дисертаційним дослідженням М. Томенка [199], науковими публікаціями в періодичних виданнях Є. Головахи, В. Котигоренка, С. Кульчицького, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Нагорної, М. Панчука, В. Рубана, С. Рябова, Ю. Шаповала та ін. Щоправда, вітчизняні суспільствознавці зверталися, передусім, до аналізу наслідків перебудовчих процесів та їх впливу на соціально-політичні трансформації в сучасній Україні, здебільшого залишаючи поза предметним полем витоки, перебіг, особливості цього періоду. Такий підхід був виправданий потребами політичної практики, необхідністю пошуку актуальних шляхів суспільних реформ.

Осмислення наслідків Перебудови для українського державотворення знайшли своє висвітлення у монографічних дослідженнях вітчизняних науковців, зокрема, В. Андрущенко, В. Журавського, В. Кременя, М. Михальченка, А. Русначенка, В. Танчера, В. Ткаченка [70; 198; 200–202], у працях інших науковців.

Разом з тим, варто зазначити, що через історичну значущість і масштабність суспільних змін, що відбулися протягом порівняно короткого, але динамічного й наповненого знаковими подіями часу, побутує думка про ґрунтовність і всебічність дослідження періоду Перебудови. Посилюється таке враження, з одного боку, чималою кількістю публікацій оціночного характеру, що побачили світ наприкінці 1990-х років і ґрунтуються переважно на спогадах політиків – учасників тих процесів, зокрема М. Горбачова, Б. Єльцина, Г. Попова, Л. Кравчука, О. Мороза, Ю. Іоффе, В. Масола та ін. [203–213].

З другого боку, – у масовій свідомості досить швидко відбулося своєрідне «відмежування» сучасного й майбутнього від минулого. Перед людьми постали інші, підживлювані позитивно маркованими міфологемами, перспективи розвитку власної, незалежної, самостійної й справедливої держави. Тобто, період Перебудови й, головне, її наслідки – масовою свідомістю (завдяки

нечуваній для того часу кількості гострих, викривальних матеріалів про Комуністичну партію й її керівників на тлі найвідчутнішого за кілька останніх десятиліть економічного падіння) сприймалися як закономірний результат суспільно-політичного розвитку всього радянського часу. Політична практика й суспільно-політична думка зосереджувалися здебільшого на розв'язанні поточних проблем державотворення, мимоволі «відмітаючи» минулий досвід як невдалий, як такий, що не містить позитиву, тих чи тих уроків для подальшого розвитку.

Лише на початку 2000-х років вітчизняні суспільствознавці зробили спробу узагальнити події доби Перебудови у форматі навчального посібника [214]. Своєрідним показником недостатності наукових розробок цього періоду суспільно-політичного розвитку України є факти «вилучення» доби Перебудови в СРСР і Української РСР із програм навчальних курсів [наприклад, 215]. У навчально-методичній розробці «Головні історичні етапи державного будівництва в Україні» (2010 р.) пропонуються теми: «Київська Русь – перший досвід функціонування української держави», «Галицько-Волинське князівство – наступник Київської Русі та державотворчих процесів», «Становлення української національної держави у 1648–1654 рр.», «Державотворчі процеси після Української національної революції 1917–1920 рр.», а наступною й завершальною темою – «Розбудова Української незалежної держави у 1990-х рр.», у котрій лише побіжно згадуються «реформи середини 1980-х рр. в СРСР» [215, с. 39].

Водночас, усвідомлення важливості Перебудови й цього періоду кардинальних змін суспільного й економічного ладу для України, її державотворення, започаткування демократичних процесів і розвитку національно-демократичного руху привертає увагу дослідників-політологів. Ґрунтовною, комплексною науковою працею стало монографічне дослідження О. Бойка «Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку» (2002 р.) [60]. Досліджуючи основні тенденції суспільно-політичних трансформацій в Україні протягом 1985–1991 рр., автор особливу увагу

зосереджує на розкритті та характеристиках феномену Перебудови, особливостей цього періоду та значущості його подій для України, становлення незалежності нашої держави.

Основні тенденції та особливості суспільно-політичних трансформаційних процесів в Україні у 1985 – 1991 рр. стали предметом докторської дисертації О. Бойка, захищеної в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України в 2003 році [59]. Щоправда, варто визнати – протягом останнього часу дослідження проблем Перебудови стали предметом ще лише однієї дисертаційної роботи з політичних наук: у 2008 р. І. Овчар захистила дисертацію на тему «Політичні трансформації у Радянському Союзі в період Перебудови (1985 – 1991 рр.)» [216].

Тобто, попри значну кількість публіцистики, мемуарної літератури, публікацій, що містять передусім аналіз економічних і соціальних процесів, період Перебудови, зокрема в УРСР, залишається малодослідженим і, разом з тим, актуальним і доцільним для політичної науки. Водночас, на нашу думку, ґрунтовний аналіз періоду Перебудови є важливим як з теоретичного, так і практичного боку, містить певний прогностичний потенціал. Адже саме у «перебудовчий» період для України почався відлік нового «соціального часу». За П. Сорокіним та Р. Мертоном, це – час, коли «народи будують свої ери від певних визначних подій, що мають соціальні наслідки» [217, с. 116]. Основними характеристиками цього «часу» є якість і закономірність. Саме вони детермінують заданість майбутнього сьогоденням. Інакше кажучи, суспільний розвиток жорстко визначається стартовими умовами «соціального часу».

Отже, для розуміння проблем національно-державного самовизначення та політичного прогнозування доцільно виокремити домінантні фактори, що первісно впливали на ці умови. Адже саме основні (початкові) параметри нового соціального часу впливають на вірогідність векторів і динаміку розвитку, пов'язуючи в органічну цілісність майбутнє та минуле через сьогодення. У цьому сенсі, варто враховувати, що сьогоденню іманентно

притаманні явища минулого, що закономірно впливають із нього й значною мірою визначають майбутнє. Виходячи із розуміння «нового соціального часу» в його вимірах якостей і закономірностей, варто виокремити ті фактори, які впливали (й, багато в чому, і надалі впливають) на розгортання «часу», його основні ознаки, що визначають «соціальні наслідки», наше сьогодні [218, с. 314–316].

Державно-політичний статус України у часи СРСР визначався не змістом Конституції радянської республіки, а характером існуючого політичного режиму. Його авторитарність уможливлювала застосування методів примусу за умов формально наявних, хоча й спотворених, рис лібералізму. Політична практика суперечила декларованим нормам, що містили формальні ознаки демократичних режимів: про народ як основне джерело влади; про юридичну рівність всіх громадян; про переважання більшості над меншістю у прийнятті рішень; про виборність основних державних органів тощо. За наявності єдиної, обов'язкової для всіх державної партійної офіційної ідеології, якою визначалися мета суспільно-історичного розвитку й політичні засоби її досягнення, а також за умов зосередження всієї державної влади в руках партійних органів з потужними інструментами контролю й примусу проблема легітимації для радянської влади набувала другорядного значення. Навіть за умов відчуження людей від формування й контролювання влади, ухвалення державних рішень, реального впливу на їх реалізацію незадоволення існуючою владою в країні наростало. Ідея Перебудови, певна лібералізація політичного режиму на тлі загострення соціально-економічних проблем сприяли зростанню громадсько-політичної активності.

У контексті нашого дослідження важливим є те, що саме період Перебудови став визначальним для українського національно-державного самовизначення, часом кардинальної переоцінки цінностей, докорінних змін суспільної свідомості, зрештою – векторів суспільного і державного розвитку.

Обґрунтування такого проміжного висновку потребує політологічного аналізу витоків, перебігу тогочасних суспільно-політичних процесів,

виокремлення факторів, що впливали на трансформацію масової свідомості, зміни в критеріях оцінювання, врешті-решт, на переоцінку цінностей. У цьому контексті актуальним і доцільним вбачається докладніший аналіз світоглядних й інституційних чинників суспільно-політичних змін, дослідження впливу формальних інститутів і неформальних практик у сфері громадської активності на становлення українського національно-визвольного руху, процесів демократизації й суспільних трансформацій того періоду, соціально-економічного, подієвого і культурно-політичного аспектів генези національно-державного самовизначення України.

2.2. Український національно-визвольний рух і процеси демократизації в УРСР

В умовах кардинальних суспільно-політичних змін, реалізації ідей «гласності» й відкритості перед українським соціумом розкрилися нові горизонти прагнень до самоосмислення, самоусвідомлення. В ході тривалого періоду несамостійного існування національно-державне самовизначення і у 1980-х рр. усе ще мислилось як ключове, але досить складне завдання національного руху. Історія національно-визвольних рухів українців за утворення власної держави на українських землях, що доти перебували у складі Росії та Австро-Угорщини, поступово трансформувалася у рух за політичну окремішність від СРСР та державне самоствердження УРСР як незалежної республіки.

Результати наукових досліджень суспільно-політичних трансформацій, що відбувалися в Україні протягом 1985–1991 рр., дозволяють виокремити низку характерних для того періоду факторів, що сприяли процесам національно-державного самовизначення. Аналізуються особливості розгортання національного відродження, формування та становлення суспільно-політичної опозиції, еволюція неформальних організацій, засобів масової інформації, утворення багатопартійної системи, причини кризи

пануючого режиму, суспільно-політична ситуація напередодні проголошення незалежності України, вплив зовнішньополітичних факторів на ці процеси.

Серед дослідників цього періоду політичної історії України – О. Гарань, В. Горбатенко, Ю. Каганов, М. Кармазіна, В. Кафарський, С. Кульчицький, І. Курас, М. Михальченко, М. Панчук, А. Пахарєв, М. Розумний, Ф. Рудич, В. Солдатенко, Ю. Шаповал, Б. Хараш та інші. Предметом нашого аналізу став і фонд дисертаційних досліджень, присвячених цьому періоду політичної історії України (зокрема, В. Абакумова, О. Бойка, Т. Горбань, О. Горбачова, В. Землюка, І. Овчар, Я. Сека, Ю. Смольнікова, В. Тарасова).

Незважаючи на певну емоційність, що присутня у висвітленні подій епохи Перебудови, виразні акценти та власні міркування щодо переломних суспільно-політичних процесів того часу представлені у вже згадуваних працях політиків: О. Донія, Р. Зварича, Ю. Іоффе, Л. Кравчука, В. Литвина, В. Масола, В. Чорновола, В. Ющенко та інших. Окрему увагу і політики, і громадські активісти, і дослідники приділяють перебігу подій на загальносоюзному та республіканському рівнях, різним аспектам зіткнення інтересів союзних і республіканських лідерів, сув'язності політичних, культурних, соціальних, економічних чинників суспільного розвитку, змінам суспільної думки того часу, обставинам підписання Біловезької угоди та утворення СНД, механізмам дезінтеграції СРСР і ролі «українського чинника» в цих процесах.

Аналіз цього комплексу взаємопов'язаних явищ уможливорює осмислення проблеми національно-державного самовизначення, що відображає особливості взаємодії різних суб'єктів політики, ініціативи «центру» й «периферії», світоглядні та нормативні перетворення, які відбувалися у той час. У нашому дослідженні період 1985–1991 рр. розглядається насамперед як час пошуку нових шляхів обґрунтування державного і суспільно-політичного життя на основі як усталених, так і маргіналізованих програм, ідей, доктрин. Нова якість, форма й зміст політичного життя в Україні стали можливими саме у складному поєднанні кризових процесів і антикризових заходів, опозиційної діяльності та

владної програми зі здійснення Перебудови. Логіка аналізу цього періоду зумовлена передусім актуальністю відображення суперечливого характеру тогочасного політичного процесу, який одночасно розвивав нові форми взаємовідносин держави і громадянського суспільства та «провокував» конфлікти ідентичностей, зрештою, виявив і значною мірою реалізував новий зовнішньо- та внутрішньополітичний потенціал України як самостійної державно-історичної реальності.

Поступовий відхід від тенденційного, ангажованого, апологетичного або й критичного ставлення до проблем самовизначення, особливо коли йдеться про великі соціальні групи, дозволяє вже сучасним дослідникам вирізняти кілька підходів до розуміння цієї складної категорії, зокрема й у контексті епохи Перебудови та відродження української незалежності. Як слушно зауважує Т. Горбань, з ретроспективи історичного розвитку українського народу одні дослідники вкладають у сенс поняття «національне самовизначення» суто державницько-самостійницький зміст, інші – етноцентристськи абсолютизують самотність українського історичного процесу. Нерідко дослідники переконують і у зворотному – етноцентристські підходи в українській політичній думці уже на початку ХХ ст. згортаються, поступившись місцем концепціям «всеукраїнськості» як прообразу сучасного поняття «українська політична нація» [219, с. 28].

Теоретико-методологічні узагальнення, комплексне поєднання історичних, етнологічних, антропологічних, соціокультурних підходів та наукових позицій, що обґрунтовувалися у політико-філософській літературі незалежної України, дозволяють вести мову про національно-державне самовизначення як основу суспільства, нації, політичної системи, що закріплює за народом (незалежно від чисельності чи складу) виключне право вибору власного місця на внутрішньополітичній і геополітичній картах, ким він є в політичній структурі суспільства і якими мають бути його права. Передусім у заданій проблематиці привертає увагу українське суспільство, яке – у своїй складно організованій компонентній структурі пріоритетів та цінностей,

поступовій відмові від світоглядного монізму, відкритих та прихованих прагненнях, (не-)стабільних і (не-)рівноважних формах самоорганізації та політичної участі – зрештою, наприкінці ХХ ст., спромоглося до кардинальних державних та політичних трансформацій.

Сучасні політологічні розвідки доводять, що процес радикального оновлення суспільства був глибоко закономірним, а не випадковим явищем. Масштабну трансформацію світогляду, переконань, цінностей, поведінкових реакцій у політичному житті суспільства уможливила й забезпечила низка факторів. Вітчизняний політолог О. Бойко у працях, присвячених цій проблематиці, виокремлює такі дві групи факторів, що мотивували до радикальних змін, сприяли формуванню необхідних контекстів і уможливили суспільно-політичні трансформації:

– симптоми системної кризи (реальна загроза стадіального відставання, загострення міжблокового протистояння, прогресуюче відчуження народу від владних структур, зміцнення політичного монополізму КПРС, затухаючий економічний розвиток тощо);

– нарощування реформаторського потенціалу (прихід до влади в СРСР команди реформаторів; накопичення суспільством у попередній період певного досвіду здійснення масштабних реформ; існування дисидентського руху, який концентрував та організовував опозиційні сили, зберігав прогресивні суспільні ідеали; наростання в країні невдоволення існуючими порядками) [59; 60; 220].

Загалом же, суспільно-політичні трансформації, зокрема демократизація в УРСР, є досить складним явищем, що вочевидь потребує залучення не лише політологічних, але й історичних, філософських, культурологічних, економічних, соціально-психологічних джерел. Зазначимо, що сама категорія «демократизація» з новими її смисловими навантаженнями до офіційного радянського дискурсу долучається саме у другій половині 1980-х рр. Як зауважують автори монографічного дослідження «Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій», вперше до компартійної риторики поняття «демократизація» увійшло лише у 1987–1988

рр. Саме тоді було проголошено новий партійний курс. Йшлося про те, що радянська система потребує демократизації, нової виборчої системи, обрання депутатського корпусу на альтернативній основі, а також започатковано процес демонтажу системи влади в СРСР. В ідеологію Перебудови впроваджувалися принципи розподілу влади, парламентаризм, дотримання громадянських й політичних права людини.

У резолюції XIX партконференції «Про гласність» закріплювався курс на демократизацію преси і свободу слова. Вперше проголошувалася ідея формування в СРСР громадянського суспільства. В центрі політичної реформи стояло питання про перехід державного управління від КПРС до системи рад, передачу влади від ЦК КПРС до З'їзду народних депутатів СРСР, звільнення партапарату від невластивих йому функцій, про скорочення його чисельності (загалом по країні – до 700–800 тис. осіб). Фактично у 1988 р. країні було запропоновано соціал-демократичний шлях розвитку [65, с. 459].

Ухваленим 1 грудня 1988 року Законом СРСР «Про зміни та доповнення до Конституції (Основного Закону) СРСР» [221] вищим органом державної влади в СРСР визначено З'їзд народних депутатів СРСР (ст.108). До виняткових повноважень З'їзду віднесено:

- 1) прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін;
- 2) прийняття рішень з питань національно-державного устрою, віднесених до відання Союзу РСР;
- 3) визначення державного кордону СРСР; затвердження змін кордонів між союзними республіками;
- 4) визначення основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики СРСР;
- 5) затвердження перспективних державних планів і найважливіших загальносоюзних програм економічного і соціального розвитку СРСР;
- 6) обрання Верховної Ради СРСР і Голови Верховної Ради СРСР;
- 7) затвердження Голови Ради Міністрів СРСР;

8) затвердження Голови Комітету народного контролю СРСР, Голови Верховного Суду СРСР, Генерального Прокурора СРСР, Головного державного арбітра СРСР;

9) обрання Комітету конституційного нагляду СРСР за поданням Голови Верховної Ради СРСР;

10) скасування актів, прийнятих Верховною Радою СРСР;

11) прийняття рішень про проведення всенародного голосування (референдуму).

Новою редакцією Конституції визначено, що З'їзд народних депутатів СРСР ухвалює закони СРСР і постанови більшістю голосів від загальної кількості народних депутатів СРСР [221].

1 грудня 1988 року було також ухвалено Закон СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР» [222]. Згідно з цим законом, З'їзд народних депутатів СРСР складався з 2250 осіб, що обиралися на 5 років у такому складі: 750 депутатів від територіальних округів (з рівною кількістю виборців); 750 депутатів від національно-територіальних виборчих округів за нормами: по 32 депутати від кожної союзної республіки, по 11 депутатів від кожної автономної республіки (АРСР), по 5 депутатів від кожної автономної області, по одному депутату від кожного автономного округу. Окрім того, – 750 народних депутатів обиралися від загальносоюзних громадських організацій за квотами, встановленими Законом «Про вибори народних депутатів СРСР»: по 100 депутатів від КПРС, Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) та кооперативних організацій (колгоспів та споживкооперації), по 75 депутатів від ВЛКСМ, жіночих рад, організацій ветеранів війни та праці, наукових товариств, творчих спілок, 75 депутатів від інших громадських організацій, що мали загальносоюзні органи [222].

Нове законодавство про вибори народних депутатів СРСР сприяло й розвиткові громадських організацій. Дієвими інструментами демократизації суспільства виступили й нові неформальні об'єднання громадян. Їх створенням супроводжувалися процеси появи, розбудови й зростання чисельності

політичних організацій, а пізніше й партій. Суттєвим фактором партійного будівництва стали зміни до Конституції СРСР (березень 1990 р.), зокрема, відміна ст. 6 Конституції про керівну роль КПРС у суспільстві, а також – ухвалення низки законів СРСР та УРСР стосовно діяльності громадських організацій. Декларація зміни координат суспільного розвитку – нова концепція радянської політики, в якій центральне місце відводилося пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, – була сформульована М. Горбачовим у грудні 1988 р. в промові на Генеральній Асамблеї ООН [223]. Отже, нові тенденції, перебудовча риторика, що орієнтувала на «демократію» та «демократизацію», суттєво (а за тих умов – визначально) вплинули на стан і розвиток суспільно-політичного життя в Україні, створювали нові можливості для репрезентації й самоосмислення українського народу.

З новими конотаціями ці поняття прозвучали з вуст західних політиків високого рангу (що тепер мали більше можливостей відвідати країну). Нові гасла, щоправда, з певними застереженнями та прагненням максимально «узгодити» їх із «центром», пропагувалися й лідерами республіканської партійної організації. Натомість, ідеї демократизації знайшли широку підтримку й були взяті на озброєння українськими громадськими активістами.

Сутнісно, зміна векторів суспільного розвитку, проголошення курсу на його демократизацію створили передумови сучасного національно-визвольного руху. Як зауважує Я. Секо, його актуалізація в середині 1980-х рр. зумовлювалася тяглістю визвольних змагань (у зв'язку із цим науковець звертається до «яскравого прояву дієвості національного руху в ХХ ст.», вказуючи на Українську революцію 1917–1921 рр., появу УРСР та боротьбу ОУН–УПА) та сприятливою зовнішньополітичною кон'юнктурою [224, с. 6]. Автор звертає увагу на нерівномірність у розвитку націоналізму на різних територіях України й фактор його «збереженості» в латентному вигляді на рівні суспільної свідомості в західних областях; діяльність шістдесятників і дисидентів; вплив діаспори; визвольну боротьбу народів Центральної Європи та поширення націоналізму в інших радянських республіках [224, с. 7].

До аналізу процесів, що відбувалися в українському суспільстві протягом 1985–1991 рр., долучилися й політичні діячі сучасності. Серед них – Президент України (2005–2010 рр.) В. Ющенко: «Радянське суспільство у 1970-ті усе більше нагадувало засніжений гірський схил перед сходженням лавини. Сніг усе ще має вигляд моноліту. Але всередині уже працювали невидимі сили. ... Насправді суспільство тільки чекало нагоди, щоб вибухнути змінами. Історія української Незалежності була подібна до гірської лавини: довгий час у суспільстві тривали малопомітні процеси, формувалися конфлікти пам'яті, накопичувалася критична маса економічних протиріч, і раптом сталося те, що сталося, – за декілька миттєвостей ми побачили зовсім інший історичний краєвид» [225, с. 81].

Звичайно, можна погодитися з авторською емоційно-образною характеристикою процесів, що відбувалися, й їх наслідками. Водночас зауважимо – без усвідомлення необхідності суспільних змін, об'єднавчих процесів, що розгорнулися на тлі демократизації, без інституалізації цього процесу творення «зовсім іншого історичного краєвиду» було б неможливим. Адже саме динамічні події, що відбувалися протягом 1985–1990 рр., зумовили процеси національного самовизначення. Важлива роль у цих процесах належала об'єднанням громадян. Неформальний рух 1985–1990 рр. в Україні став своєрідним «полігоном» для формування громадянського суспільства, першою спробою його інституалізації [226]. Очевидно, що без цього досвіду розбудова сучасного громадянського суспільства була б неможливою.

На тлі хаотичних спроб союзного компартійного керівництва визначити чіткі вектори суспільного розвитку, невдалих управлінських рішень щодо суперечностей в економічній і фінансовій сферах відбувалося ідеологічне й організаційне послаблення Компартії України. Натомість, протягом досить короткого часу відбулось організаційне оформлення неформальних об'єднань, передусім творчих і молодіжних груп, що, здебільшого, діяли під егідою і за сприяння комсомольських комітетів.

Одним із перших незалежних громадських об'єднань, які виникли в часи Перебудови, був Український культурологічний клуб (УКК). Головою ради УКК було обрано Сергія Набоку). Щотижневі зібрання членів клубу (а серед них – колишні дисиденти і політичні в'язні) збирали до 400 учасників. На той час уже природним було те, що засідання відбувалися під егідою Мінського райкому комсомолу Києва, а матеріали дискусій з проблем історичного минулого, захисту історичних пам'яток, діяльності ЗМІ, соціальних проблем висвітлювалися на сторінках часопису «Український вісник». Видання, тривалий час нелегального журналу було поновлене колишніми політв'язнями В. Чорноволом, І. Гелем, М. Горинем [227, с. 542].

У 1987 р. у Львові за підтримки міськкому комсомолу створено культурно-просвітнє «Товариство Лева», яке об'єднало творчу молодь, студентів, робітників задля збереження історико-культурного середовища рідного міста, відродження народних традицій, відновлення занедбаних пам'яток архітектури. «Товариство» започаткувало видання однієї з перших в Україні самвидавчих газет «Поступ» [227, с. 544]. Масовим і повсюдним в Україні став рух МЖК (молодіжних житлових комплексів), що залучав молодь для будівництва власного житла.

Восени 1988 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль української сучасної пісні «Червона рута». Його організаторами стали Міністерство культури УРСР та ЦК ЛКСМ України. До організації фестивалю були залучені активісти неформальних молодіжних об'єднань та українська діаспора. Ця мистецька подія сприймалася, передусім, як політична й сприяла пробудженню національної свідомості української молоді.

Активізувала свою діяльність творча інтелігенція: члени Спілки письменників України, театральних діячів у своїх прилюдних виступах і публікаціях на сторінках газет звертали увагу на проблеми статусу української мови, низький рівень мовної культури, відродження національних традицій, реабілітації національної символіки тощо. На сторінках журналів «Дніпро», «Київ», «Жовтень» публікувалися твори письменників «розстріляного

відродження» Г. Косинки, М. Куліша, наукові праці М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького. Побачили світ твори «шістдесятників» – В. Стуса, І. Світличного, Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка. Резонансними були публікації поеми І. Драча «Чорнобильська мадонна», документальної повісті Ю. Щербака «Чорнобиль», інші твори сучасників [227, с. 548].

Починаючи з червня 1988 р. формою діалогу із владою стали мітинги. Учасники перших несанкціонованих мітингів, що відбулись у Львові, вимагали від органів влади реабілітації воїнів УПА, спорудження пам'ятника жертвам сталінізму. Масові мітинги, присвячені екологічним проблемам, розширенню прав союзних республік, восени 1988 р. відбулися у Києві, Житомирі, Вінниці, Хмельницькому.

У липні 1988 р. було створено Українську Гельсінську спілку (УГС) – легальну правозахисну асоціацію партійного типу. Її основою стала Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. До Спілки приєдналася низка громадських об'єднань, зокрема, до складу УГС увійшов УКК. Головою організації було обрано Л. Лук'яненка, до складу виконавчого комітету ввійшли В. Чорновіл, М. та Б. Горині, С. Хмара та інші. «Декларація принципів», написана В. Чорноволом і братами Горинями, стала програмним документом УГС. Декларація містила вимоги перетворення СРСР у конфедерацію незалежних держав, передачі фактичної влади в УРСР від Компартії до обраних демократичним шляхом Рад народних депутатів. УГС виступала за надання українській мові статусу державної, створення республіканських військових формувань, звільнення всіх політв'язнів. У березні 1989 р. члени УГС провели у Львові першу політичну демонстрацію під синьо-жовтими прапорами. Створення загальнонаціональної організації стало етапною подією у розвитку національного руху – нею закладено основи української багатопартійності. УГС всіляко сприяла становленню просвітницьких товариств – Товариства української мови ім. Т. Шевченка та історико-просвітницького товариства «Меморіал».

Станом на березень 1989 р. в близько 60 тисяч мешканців Україні були учасниками діяльності «неформальних» організацій, які протягом 1987–1989 рр. провели понад 1200 мітингів із вимогами поглиблення процесу демократизації й суспільної перебудови, відродження національних традицій і символіки, розвитку української мови, легалізації заборонених церков – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та Української греко-католицької церкви (УГКЦ), економічного та політичного суверенітету республіки [227, с. 554].

Уже в червні 1989 р. в Україні налічувалося понад 47 тис. неформальних самодіяльних об'єднань. Узагальнюючи напрацювання вітчизняних дослідників [65; 196; 224; 228–239;], зауважимо, що формування національно-визвольного руху перебувало у постійній динаміці як позасистемної боротьби, так і формалізації та інституалізації. Поступово цей рух політизувався. І якщо політична складова у діяльності на початках була притаманна здебільшого професійним творчим спілкам (письменників, художників, журналістів тощо), то з часом – політизувалися й інші організації. Ідеї національного самовизначення знайшли підтримку й розвиток у вже функціонуючих формальних і неформальних, переважно молодіжних, об'єднаннях, в організаціях оновленого дисидентського руху (УГС, УКК, Комітет захисту УГКЦ тощо), в просвітницьких організаціях (Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), історико-просвітницького товариства «Меморіал», «Зелений світ»). Діяльність громадських об'єднань усе частіше наповнювалася антирадянською риторикою, деклараціями про необхідність вирішення питань національної мови та культури, вимогами прав на існування демократичної опозиції, багатопартійної системи, внесення до Конституції СРСР змін про добровільне входження в СРСР союзних республік у рамках конфедерації, дозвіл вільної пропаганди за відокремлення України від СРСР тощо.

Вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 р. засвідчили чітку опозиційну орієнтацію значної частини неформальних об'єднань, зокрема молодіжних. Такі об'єднання, як «Товариство Лева» у Львові, УКК, «Громада»,

«Спадщина» у Києві, «Квітень», «Шанс» у Харкові, під час виборчої кампанії підтримували опозиційних кандидатів. Це дало підстави владним структурам визначити ці молодіжні об'єднання екстремістськими [240, с. 175].

Чимало сучасних дослідників процесів, що відбувалися в Україні наприкінці 1980-х рр., звертають увагу на те, що логіка розвитку й тактика дій представників тогочасного українського національно-визвольного руху багато в чому були схожими із подібними виявами опозиційної боротьби в інших радянських республіках, в яких набирали силу рухи за демократичні зміни (в Російській Федерації, в республіках Прибалтики). Про це, зокрема йдеться у компаративному дослідженні Ю. Каганова. Науковець здійснив якісний аналіз українського та центрально-східноєвропейського варіантів опозиційного антикомуністичного руху 1980-х–1991 рр., навів аргументи схожості гельсінського, релігійного, екологічного, молодіжного, робітничого та профспілкового напрямів опозиційного руху в Україні та країнах Центрально-Східної Європи [241].

Невдоволеність динамікою перебудовчих процесів, усвідомлення необхідності консолідації національно-демократичних сил і розширення соціальної бази демократичних перетворень спонукало до створення в Україні широкого демократичного руху. Ініціаторами створення масового громадсько-політичного об'єднання, яке з часом стало потужним чинником державотворчих процесів, були М. Попович, І. Драч, В. Брюховецький, В. Черняк, М. Горинь та інші.

У лютому 1989 р. у газеті «Літературна Україна» опубліковано проект програми Народного Руху України за перебудову. У ній наголошувалося на необхідності поглиблення економічного та політичного реформування суспільства, національного відродження України, впровадження дійсно демократичних принципів управління державою, забезпечення свободи слова.

Народний Рух України за перебудову, що сформувався під впливом і певною мірою за зразком прибалтійських громадських рухів – Народного руху в Естонії і Народних фронтів у Латвії та Литві, – посів провідне місце в

утвердженні національно-державного самовизначення та й загалом демократизації суспільно-політичного життя республіки. У березні 1989 р. на нараді представників ініціативних груп Руху Києва та Київської області була створена Координаційна рада, яку очолив М. Попович. Того ж місяця відбулася установча конференція Тернопільської крайової організації Руху, у травні – Львівської, у липні – Київської регіональних організацій. У наступні місяці відбулися установчі конференції у Чернігівській, Івано-Франківській, Донецькій, Волинській, Дніпропетровській, Чернівецькій та інших областях. 8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України. До об'єднання увійшли представники різних політичних поглядів. З'їзд Народного Руху України за перебудову став знаковою подією українського політичного життя, оскільки запропонував нові сенси національно-демократичного розвитку [детальніше див.: 196; 242–249]. Символічно, що серед перших політичних акцій Руху був «живий ланцюг» між Києвом і Львовом, присвячений річниці проголошення Акту злуки ЗУНР та УНР.

Для національно-державного самовизначення період Перебудови став знаковим поверненням у публічний дискурс теми репресій, зверненням до забутих імен визначних діячів культури, науки, громадського спротиву, популяризацією творчості західних та діаспорних діячів. Відтак громадський протест у другій половині 1980-х поступово персоніфікувався, що додавало певності його учасникам. Чимало реабілітованих, повертаючись із таборів ув'язнення, продовжили і всередині країни, і в екзилі боротьбу за національне відродження, розбудову правової держави та ринкової економіки. У сучасних дослідженнях цей процес найчастіше описують через формування та діяльність низки громадсько-політичних організацій. Водночас слід звернути увагу й на історії окремих постатей, чий життєвий шлях та громадянська позиція підважили не лише основи комуністичного ладу, але зміст механізмів «перебудови». Серед таких діячів – письменник, філософ, правозахисник, дисидент, згодом – Герой України Микола Руденко, чий праці вже у 1980-х рр. почали широко розповсюджувати на Заході. У листопаді 1976 р. він створив і

очолив Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод, але був засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду до таборів та заслання. Реабілітований в Україні лише в 1991 р., цей громадсько-політичний діяч у 1987 р. очолив закордонне представництво Української Гельсінської спілки (УГС), працював для газети «Свобода», виступав на радіо «Свобода», «Голос Америки», підготував розгорнуте обґрунтування недієздатності економічних реформ М. Горбачова [250; 251].

Кожна із таких біографічних історій у незалежній Україні є предметом самостійних досліджень. Водночас уже в наш час їх сукупність свідчить про визрівання в українському суспільстві періоду 1985–1990-х рр. протестної політичної культури, перманентної громадянської боротьби за права, свободи особистості, що у комплексі з розвитком індивідуалістичного світогляду становило важливий вимір національної ідентичності та самовизначення. Ці окремі людські долі та історичні сюжети дедалі складніше було приховати від широких кіл громадськості, вони мотивували до суспільно-політичних дій та перетворень.

Зазначимо, що сучасні дослідники рушійних тенденцій у середовищі національної інтелігенції вказують на його неоднорідність, а часом й полярні відмінності в позиціях окремих представників. Як зауважує В. Абакумова, у процесі зламу застарілих цінностей на соціальній периферії нерідко нові реалії демократизації формували осереддя активності, орієнтовані, передусім, на локальні інтереси. Процес активного повернення суспільству історичної правди започаткував громадське прозріння значної частини української політичної та творчої еліти, сприяв зростанню кількості прихильників перебудовчих реформ, а згодом – і поборників ідеї національного відродження. Однак розширення цього кола відбувалося поступово. Значна частина творчих працівників залишалася осторонь проблем національного самовизначення. Відчутною була і поляризація ідейних уподобань діячів культури різних регіонів України. До того ж в другій половині 1980-х рр. українська культура зазнала значних кадрових втрат. Під час економічних експериментів влади незадовільний стан

матеріальної бази мистецьких колективів зумовив скорочення обсягу творчої діяльності; тривало перекачування кадрів першої величини до столичних і зарубіжних мистецьких установ; різко знизилася фінансування профспілкових палаців і будинків культури; молодь позбавлялася можливості займатися в художніх колективах; соціальний песимізм провокував діячів культури забувати про творче покликання та вдаватися до заробітчанства [252]. У період гострої актуалізації та популяризації проблем відродження української історії, забутих традицій, національної культури можливості для праці за фахом діячів культури, освіти, науки відчутно обмежилися.

Національно-культурні проблеми України як одні із первинних мотивів прагнення незалежності, рух за відродження національних мов, українського письменництва, історичного нарративу в період Перебудови розкривається в працях О. Гараня, В. Кулика, Т. Кузьо, В. Литвина, Ю. Смольнікова, Б. Степанишина та інших. Погодимось з дослідниками, що боротьба за відродження мови та історичної пам'яті була ключовою для національно-визвольного руху в Україні в другій половині 1980-х – початку 1990-х років. Мова та історія з самого початку Перебудови стали політичними питаннями, які широко використовувалися для формування відчуття гідності, єдності і спорідненості серед українців. Водночас ці питання були задіяні як засіб політичної боротьби між «національним» і «комуністичним» таборами [254, с. 1]. Загалом же, сучасні науковці переважно одностайні у думці, що тогочасний національний рух був сукупністю течій та рухів, об'єднаних загальною ідеєю існування окремої української нації, але при цьому відмінних за окремими світоглядними переконаннями, методами громадсько-політичної боротьби, організаційними формами тощо.

Вітчизняний політолог В. Кулик, осмислюючи проблеми формування й еволюції українського державництва наприкінці ХХ ст. як українську версію Перебудови, подає «письменницьке відродження». При цьому дослідник зауважує, що наміри тогочасної інтелігенції ще тривалий час не виходили за

рамки пропагованої М. Горбачовим візії «повернення до Леніна», натомість тиражування тоталітарної свідомості тривало [255, с. 76–78].

Усвідомлення національної єдності, визрівання державної самостійності також відбувалося на тлі серйозних загальнонаціональних трагедій та втрат. Погодимося з дослідниками, що проблеми навколишнього середовища, поглиблені наслідками Чорнобильської катастрофи, прискорили зростання політичної активності суспільства, зокрема поповнення лав «зелених», згуртування борців за здорове довкілля навколо сотні екологічних та національно-культурних громадських організацій і рухів. Восени 1988 р. перші «екологічні» мітинги відбулися у Львові й Києві [234, с. 14].

Як і нині, на зламі 1980–1990 рр. українське суспільство інтегрувалося у боротьбі зі спільними загрозами заради унеможливлення або обмеження негативних впливів та наслідків. Такими, серед іншого, були й наслідки Чорнобильської аварії, що спровокували посилення українського відчуження від загальнорадянських наративів, невдоволення існуючим режимом правління, суспільні страхи за майбутні покоління. Буферна зона, створена в окремих районах Київської та Житомирської областей у 1986 р. для збереження довкілля, запобігання подальшому поширенню гуманітарних і техногенних катастроф, не тільки формувала реальні підстави для розрізнення загальносоюзних та республіканських проблем, але й умовно увиразнила тенденції локалізації суспільно-політичного життя в самій Україні.

Помітну роль для посилення національних, ідентифікаційних символів незалежності відіграло відродження українських церков, що набувало особливого розвитку у Західному регіоні. При цьому не лише боротьба церковних громад, але програмні вимоги багатьох громадських об'єднань, а згодом і політичних сил передбачали легалізацію Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви.

З погляду сьогодення очевидно, що перші громадсько-політичні ініціативи та організації в Україні середини 1980-х рр. характеризувалися нечисленністю, нечіткістю програм, несформованістю стратегій, аморфністю

позицій, слабкою організованістю й соціальною базою. Водночас така ситуація у середовищі національно-демократичних сил поступово змінювалася. Світоглядні зміни еволюціонували в напрямі усвідомлення необхідності побудови власної держави. Я. Секо виокремлює три умовні етапи цього процесу:

1) відродження національної мови та культури в контексті ленінської концепції інтернаціоналізму (червень 1986 – вересень 1989 рр.);

2) боротьба за державний суверенітет УРСР у складі оновленого СРСР (вересень 1989 – жовтень 1990 рр.);

3) боротьба за незалежність України (жовтень 1990 – грудень 1991 рр.) [224, с. 13].

Схожу думку з деякими відмінними аспектами висловлює у своєму дослідженні В. Кулик, який вказав, що політична думка минулого не мала істотного впливу на ідеї і дії творців новітньої Української держави. Він виділив три етапи, на кожному з яких українську державну ідею розвивали і визначали насамперед представники якоїсь однієї елітної групи або середовища:

1) від початку 1986 р письменники почали порушувати мовні і національні проблеми, критика обмеженості офіційного курсу переросла в послідовну опозицію до нього;

2) відбулося об'єднання письменників і дисидентів на платформі всеосяжної демократизації суспільства;

3) парламентський етап, коли державна ідея перестала бути творінням лише альтернативної еліти [255].

Наближували національно-державне самовизначення України і внутрішні розколи у рядах КПУ.

20 січня 1990 р. у Москві відбулася установча конференція, в якій брали участь делегати партійних організацій, партійних клубів та груп із 13 союзних республік, у тому числі і представник Харківського партійного клубу А. Покроєв. Тоді учасники конференції заявили про кризу тоталітарної системи

та попередньої моделі розвитку і створення в рамках КПРС об'єднання комуністів Демократична платформа, що виступали за докорінну реформу КПРС в напрямі перетворення на справжню демократичну парламентську партію, яка б діяла в умовах багатопартійної системи. Вже у березні 1990 р. в Харкові була сформована Демократична платформа в Комуністичній партії України, що розглядала трансформацію Компартії як засіб та гарантію трансформації суспільства. При цьому основна увага була спрямована на боротьбу з консервативними силами влади та демонтаж командно-адміністративної системи (відмова від монополії партії, використання сучасної гуманістичної думки, департизація органів державного управління та самоврядування, внутрішня демократизація партій та реорганізація в партії парламентського типу). Демплатформа не ставила перед собою завдання розколоти партію, робила спроби порозумітися з компартійним керівництвом, але фактично розколола партію зсередини, що, як зазначає В. Кафарський, у тодішніх умовах було принципово важливим для перемоги національно-демократичних сил України [256, с. 705–735]. З початком роботи Верховної Ради України на постійній основі епіцентр політичної боротьби перемістився до парламенту. Наприкінці травня 1990 р. в парламенті сформувалися дві депутатські групи – парламентської більшості – «За суверенну Радянську Україну», що об'єднувала здебільшого представників партійно-господарської номенклатури – група «239», та опозиційна група – сформована із членів Демократичного блоку в українському парламенті – Народна Рада.

До складу Народної Ради увійшло 125 депутатів. Головою парламентської опозиційної групи було обрано І. Юхновського, заступниками – Л. Лук'яненко, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем – Л. Танюка.

Виступаючи за здобуття Україною економічної і політичної самостійності, Народна Рада у прийнятті політичних рішень протистояла консервативно-комуністичній парламентській більшості. Наявність добре організованої опозиції, послідовність у прийнятті рішень значною мірою

сприяли ухваленню Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) та Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Варто наголосити, що розгортання національно-визвольного руху в Україні відбувалося у контексті демократичних процесів у інших республіках СРСР. Понад те, вже навесні 1990 р. на тлі міжетнічних сутичок у середньоазійських і кавказьких республіках тенденція суверенізації радянських республік набувала стійкості. 11 березня 1990 р. незалежність від СРСР проголосила Литва. До відновлення своєї незалежності готувалися Естонія і Латвія. Прагнення перерозподілу владних повноважень та власності призвели до ухвалення 12 червня 1990 р. Верховною Радою РРФСР Декларації про державний суверенітет [257].

Загострилася політична боротьба і в Україні. Створена у травні 1990 р. за ініціативи колишніх політв'язнів (С. Бабич, А. Лупиніс, Ю. Шухевич та ін.) Українська Міжпартійна Асамблея (УМА) звернулася з відозвою до усіх опозиційних партій про координацію дій у боротьбі за державну незалежність нації. Під тиском загальносоюзних тенденцій та суспільних настроїв в Україні вимушена була підтримати вимогу суверенітету й КПУ. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України [258].

У контексті нашого дослідження варто зазначити, що ухвалена Верховною Радою УРСР Декларація про державний суверенітет суттєво відрізнялася від компартійної резолюції, порівняно ж із Декларацією Верховної Ради РРСФР, вона визначала кардинально нові вектори розвитку. Йдеться, по-перше, про те, що сутнісно – це була програма побудови незалежної держави, а по-друге – Декларація про державний суверенітет України визначила новий напрям у розв'язанні кризи СРСР і дала поштовх процесу утворення національних держав на теренах імперії, що розпадалася. Вже 27 липня 1990 р. Верховна Рада Білоруської РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет Білорусії, яка містила тези української Декларації про побудову самостійної держави.

У преамбулі Декларації наголошувалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах» [258]. Серед головних у Декларації було положення про українське громадянство. Наголошувалося, що «всі громадяни рівні перед законом, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять». Громадяни всіх національностей становлять народ України. Декларацією визнавалася самостійність республіки у питаннях розвитку науки й освіти, культурного і духовного розвитку української нації (розділ X) [258].

Серед головних у Декларації було також положення про народовладдя – народ України проголошується єдиним джерелом державної влади. Саме народ має надавати повноваження державі, органам державної влади [259].

Цілісним було й бачення системи гарантій суверенітету України (розділ IX – «Зовнішня і внутрішня безпека»). Зокрема, у цьому розділі передбачено, що Українська РСР має право на власні Збройні сили, що вона має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Республіканські органи самі визначають порядок проходження військової служби громадянами тощо [259, с. 2].

Важливою нормою прийнятої 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України стало проголошення економічної самостійності України. У документі заявлено намір створити власну банківську, фінансову, цінову, митну та податкову системи, сформувати державний бюджет, а за необхідності – ввести власну грошову одиницю. Вищою кредитною установою було визначено Національний Банк України. Важливим положенням цього розділу Декларації було проголошення права України на свою частку в багатстві СРСР, зокрема в алмазному та валютному фондах, у золотому запасі.

У цьому сенсі, VI розділ Декларації – «Економічна самостійність» [258] заслуговує особливої уваги. Тогочасна економіка України перебувала в

загальносоюзному підпорядкуванні. Декларацією передбачалася докорінна зміна економічного статусу України. Крім того, Декларація фіксувала положення, згідно з яким український народ має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовуються для забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Логічним продовженням закладених у Декларації положень про економічну діяльність було ухвалення вже наступного місяця – 3 серпня 1990 р. Закону України «Про економічну самостійність Української РСР» [260]. Цим Законом визначалися зміст, мета й основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізми господарювання, принципи регулювання економічної й соціальної сфер, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової систем Української РСР. У ст. 1 Закону зазначалося, що забезпечення економічної самостійності України є необхідною умовою державного суверенітету республіки.

Варто зазначити, що ці та інші положення Декларації про державний суверенітет України та норми Закону України «Про економічну самостійність Української РСР» дістали закріплення у Конституції УРСР відповідно до Закону УРСР від 24 жовтня 1990 р. «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [261]. Із Конституції УРСР вилучено другу і третю частини ст. 68, згідно з якими Україна підпорядковувала свої права вищим органам державної влади і управління Радянського Союзу. Із тексту Конституції УРСР вилучено положення про загальні для всього СРСР засади організації та діяльності республіканських і місцевих органів державної влади і управління, про здійснення єдиної соціально-економічної політики, керівництва економікою республіки союзними органами влади тощо.

У зовнішньополітичній сфері Україна заявила про свій намір стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і зобов'язується дотримуватися трьох неядерних принципів: не застосовувати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Крім того, Декларацією проголошено право України на реалізацію безпосередніх відносини з іншими державами, на укладання міжнародних договорів, обмін дипломатичними, консульськими та торговельними представництвами.

І хоча, як зазначає Ю. Шемшученко, за своєю назвою Декларація була присвячена насамперед і переважно державному суверенітету, її зміст сутнісно був значно ширший і багатогранніший. Реально, Декларація про державний суверенітет України проголошувала основні засади майбутнього державного суспільного ладу, статусу людини й громадянина, організації державної влади [259, с. 2].

На час прийняття Декларації УРСР не мала свого громадянства. Чинною залишалася Конституція Української РСР. Ухвалений документ не мав статусу конституційного акта. Республіка залишалася у складі СРСР, тому міжнародні організації та країни світу не визнали її державну незалежність. Причиною цього стала відсутність у Верховної Ради УРСР повноважень на ухвалення рішення про вихід республіки зі складу Радянського Союзу, тобто на проголошення незалежності. Відповідно до вимог Конституції СРСР і Української РСР та згідно з нормами міжнародного права тільки народ Української РСР, як володар всієї повноти влади в республіці, мав право приймати таке рішення на референдумі. Декларація являла собою правовий фундамент для Конституції, законів України, визначення позиції республіки під час укладання міжнародних угод [262].

Декларація про державний суверенітет України стала основою Акта проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР фактично вдруге проголосила Україну незалежною демократичною державою, прийнявши Акт проголошення незалежності України [263], підтриманий всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р.

17 вересня 1991 р. Законом України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» до низки статей чинної Конституції. Нормами цього Закону визначено назву Української держави, а статті 1 і 4 викладено в такій редакції: «Стаття 1. Україна є загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей»; «Стаття 4. Держава Україна, всі її органи діють на основі законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержуватися Конституції і законів України» [264].

У календарі державних святкувань, енциклопедіях і підручниках день проголошення державної незалежності, створення самостійної Української держави зафіксований як визначальний історичний момент, ключовий політичний акт. Він жодним чином не применшує значимість тих суспільно-політичних процесів, які передували цьому дню і, власне, уможливили таку подію. У нашому дослідженні ми прагнемо максимально охопити комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників, подій та процесів, що наближали цей день в історії політичного, культурного, економічного, соціального, національного та, зрештою, державного самовизначення країни.

На прикладі «строкатості» еволюції визвольного руху в 1985–1991 рр. можемо простежити якість національно-демократичного самовизначення українського суспільства, що й нині залишається досить актуальною. Серед іншого, такою якістю є її історично зумовлена неоднорідність, конфронтаційність, регіоналізм. Водночас орієнтація суспільства на європейський вектор інтеграції, ліберально-демократичні цінності зумовлювали потребу обґрунтування цілісного державницького і плюралістичного світогляду, відкритого та багатоскладового політичного процесу, розширення поля політичної суб'єктності та одночасно визнання незалежності України на геополітичній арені.

2.3. Становлення державного суверенітету України як результат громадсько-політичного консенсусу

У Декларації про державний суверенітет України [258] йдеться про те, що Українська держава утворилася «на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення». В Акті проголошення державної незалежності України відзначено, що Українська держава утворюється, «продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні» та «виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами» [263].

Маємо констатувати, що утвердження принципу національно-державного самовизначення великою мірою залежало не лише від боротьби громадянського суспільства, але й від готовності правлячих еліт усвідомити та підтримати відповідну політику. Зацікавленість у реалізації права на національно-державне самовизначення виявляли не лише сили національно-демократичного спрямування, не лише жертви тоталітарного режиму, і не лише молоде, далеке від ідеалів комунізму покоління громадян, але й республіканські еліти, прагматично налаштовані номенклатурники, функціонери, які в ухваленні Акта проголошення незалежності України вбачали можливість позбутися партійних обмежень та повною мірою скористатися накопиченими наявними ресурсами. Усередині цієї когорти відбувалися суттєві світоглядні та структурні трансформації, що, зокрема, виявилися у тенденціях демократизації, реформування, деідеологізації, децентралізації, департизації.

Принципово важливим для розуміння сутності й особливостей тогочасної української політичної ситуації має бути визнання того, що влада не перейшла від одних до інших політичних груп чи контреліти. На початку 1990-х рр. керівні позиції зайняли не просто колишні «комуністи», а так звані «комуністи-реформатори» – представники тієї частини радянської номенклатури, які «вчасно» відчули безсилля радянської влади і перефарбувалися в демократичні кольори. Історик С. Кульчицький так описує цей процес: «Щоб насправді

відділитися від Росії, треба було ідентифікувати незалежну Україну з антикомуністичною УНР. Тому суверен-комуністи в оточенні Л. Кравчука перехопили у націонал-демократів їхні гасла разом з політичними діями, яких спокусила влада... Частина компартійно-радянської номенклатури, користуючись прихованим «золотом партії» або винятковим становищем у господарських структурах, започаткувала невеликий, але впливовий прошарок банкірів, президентів фінансових компаній» [265, с. 17].

Як зазначає Ю. Шайгородський, «замкнена суспільна група, що прагнула зберегти свою відокремленість і привілеї, «нова» владна каста намагалися приховати свій етатизм через зміну дискурсу й системи лінгвістичних ознак. Перебуваючи у глибокій внутрішній опозиції до принципів демократії і політичного плюралізму, колишні «комуністи-номенклатурщики» почали використовувати ліберально-демократичну риторіку» [218, с. 312]. Більшість таких «еліт» цілком усвідомлювала потужний потенціал збагачення за умов самостійності республіки. У своїх спогадах, опублікованих у 1993 р., В. Масол, голова Ради Міністрів УРСР (1987–1990 рр.) зазначає: «...Україна з повним правом може бути віднесена до числа розвинутих держав не тільки Європи, але й всього світу. Основу її могутності, економічного і політичного суверенітету складають традиційні базові галузі індустрії – вугільна промисловість, чорна та кольорова металургія, а також електроенергетика, хімія і нафтохімія, багатогалузеве машинобудівництво і металообробка, сучасне приладобудівництво, електроніка і радіоелектроніка, промисловість будівельних матеріалів, усі види транспорту, потужний науковий комплекс» [208, с. 6].

Такий потенціал викликав особливе захоплення і одночасно занепокоєння на тлі системної кризи радянського режиму, що засвідчувала органічну неспроможність системи адекватно відповідати на виклики часу, утримувати колосальний військово-промисловий комплекс і одночасно – забезпечувати добробут населення, наближувати освіту та науку до вимог науково-технічної революції тощо. За нових умов на республіканському рівні не спрацьовували і

традиційні для тоталітарного суспільства важелі політичного впливу – терор, пропаганда, використання економічної залежності кожного громадянина від держави. Єдино можливим виходом із соціально-політичної кризи та хронічних проблем економіки вбачався новий реформаторський курс М. Горбачова. До того ж, ініціатор Перебудови приваблював небаченими раніше серед представників політичного класу рисами: людяністю, відкритістю до спілкування, зовнішньою простотою, реформаторським налаштуванням, умінням озвучувати актуальні проблеми, жорсткою критикою злочинів тоталітаризму. У всіх цих якостях чимало громадян вбачали нові можливості суспільного розвитку та перспективи самовизначення. Найперше, партійне керівництво намагалося використати цей потенціал для зміцнення дисципліни і прискорення економічних темпів розвитку, що вже невдовзі переросло у кардинальні суспільно-політичні вимоги і практично неконтрольовані зміни.

Нова ідеологія і стратегія реформ передбачала: творення демократичної системи соціалізму, в якій проголошувалася всеохоплююча демократизація; сутнісно – поєднання комуністичної, соціалістичної і соціал-демократичної доктрин самовизначення; впровадження безпосереднього управління трудящих у виробничі відносини, державну владу, законотворчість; відмову від командно-адміністративної системи, яка гальмувала економічні реформи; здійснення радикальних економічних перетворень; створення правової держави, головна роль у становленні якої надавалася політичній реформі; чіткий розподіл обов'язків між партійними органами і радами; уведення посади Президента СРСР; проведення виборів народних депутатів на альтернативній основі.

Той час В. Масол пізніше опише як «унікальний шанс – порвавши з практикою тоталітаризму, демонтувавши командно-адміністративну систему, здійснивши глибоку соціальну переорієнтацію економіки, перейти на нову якість життя, перевести суспільство на принципово нові основи його організації, що базувалися б на багатоманітності форм власності, сприяттні здоровому підприємництву й розвитку ініціативи, політичному й ідеологічному

плюралізмі, надійних гарантіях прав і свобод громадян, радикальній зміні відносин в союзній державі, між її суб'єктами» [208, с. 20–21].

Політологічна оцінка ситуації [див. напр.: 216] нині зводиться до того, що процес Перебудови планувався як комплекс здійснення внутрішньополітичних і економічних змін через впровадження «нового мислення», демократизації, гласності. Однак наростаючі процеси внутрішнього невдоволення і зовнішньополітичних змін вийшли з-під контролю партійного керівництва, набули хаотичного характеру та, зрештою, спричинили події 1991 р. і зумовили розпад СРСР.

Січень 1987 – жовтень 1989 рр. в історії суспільно-політичних відносин Ю. Кузьменко характеризує як початок розколу в номенклатурі на ґрунті ставлення до Перебудови. Властивими їй у цей час були приречена інертність, мовчазна згода керівних кадрів на руйнування підвалин радянської політичної системи. Якщо до 1985 р. політична владна верхівка СРСР відрізнялася показною єдністю, зовнішньою монолітністю, то впродовж 1986 – початку 1987 рр. у середовищі партійно-радянської номенклатури відбувалася своєрідна диференціація – починали формуватися групи «пуритан», «консерваторів», «реформістів», між якими точилася боротьба за першість. В основі цього протистояння – позиція щодо доцільності реформ, проблем приватизації, суперечності, пов'язані з перерозподілом владних повноважень [266, с. 118].

Певною мірою на прискорення процесів демократизації в Україні вплинув відхід від влади В. Щербицького. Першим секретарем Компартії України 28 вересня 1989 р. було обрано В. Івашка – до того – другого секретаря ЦК КПУ. На зміну керівних кадрів Компартія України не була готова висунути авторитетних, сміливих, масштабних лідерів ані на республіканському, ані на регіональному рівнях.

Однією з форм виявлення невдоволення тогочасною партійною політикою, а також відповіддю на політичну кон'юнктуру став масовий вихід із лав КПРС. Як зазначає В. Кафарський, у 1988 р. партійні квитки склали 18 тис.,

у 1989 р. – 137 тис., у першому півріччі 1990 р. – 367 тис., а до серпня 1991 р. – понад 4 млн осіб [256, с. 705–706].

Важливими для самовизначення українства були спроби реалізації задекларованих владних реформ: коригування функцій органів влади, введення посади Президента СРСР, утвердження професійного парламенту, проведення виборів на альтернативній основі. Щоправда – і це не залишилося поза громадською увагою – попри декларації, вибори, зокрема й Голови Верховної Ради і Президента СРСР, проходили зі внесенням у бюлетень для голосування однієї кандидатури – М. Горбачова. До Президентської Ради увійшли здебільшого представники ЦК КПРС. Тож при «втраті монополії» на владу КПРС, її представники зберегли її – переходили до апарату Президента, залишаючи у своїх руках важелі правління. Процедура складання повноважень, переходячи з однієї посади на іншу, в СРСР не діяла. Тому такі перетворення мали імітаційний характер. Брак сильної виконавчої влади унеможлилював ефективність дій законодавчої під час зміни системи управління. Не було визначено і механізмів цієї взаємодії.

Разом з тим, за результатами виборчих кампаній 1989–1990 рр. до органів влади різного рівня прийшло чимало ентузіастів, яскравих, енергійних людей. Водночас, вони допоки не могли сформувати потужні політичні сили. Отже, роль особистісного фактора в діяльності виборних структур нерідко гіперболізувалася самими виборцями, що не свідчило на користь суттєвих зрушень у рівні політичної культури, структурі суспільної свідомості або демократичного самовизначення українського народу.

Підтверджують цю тезу і спогади тодішніх громадсько-політичних діячів [див., напр.: 225; 249; 267], і результати наукових розвідок. Дослідницькі матеріали свідчать, що нові ідеї соціально-політичного врядування та елементи ринкової економіки наприкінці 1980-х рр. впроваджувалися швидше, аніж відбувалися світоглядні зміни. Парадоксальність ситуації періоду Перебудови полягала в наростаючому невдоволенні людей, але одночасній інерційності, нерозумінні ними завдань і труднощів реформування системи політичних,

економічних, соціальних відносин. Системні зміни стикалися з неготовністю пересічних громадян до них, з небажанням й надалі ототожнювати себе з масштабною країною злиднів і тотальних обмежень. Більшість суспільства переймалася складними побутовими питаннями, зміни для них трапилися несподівано.

Соціально-економічні витoki перших суспільно-політичних протиріч всередині українського суспільства також беруть початок із системної кризи радянської економіки початку 1980-х рр. Розгортання реформ у другій половині 1980-х рр. мало безсистемний і непродуманий характер, що негативно позначилося на рівні матеріального забезпечення населення. Поглиблення економічної кризи призвело до знецінення заощаджень, появи масового безробіття, стрімкого зниження життєвого рівня переважної більшості населення України.

Розгорнуті соціально-економічні зрізи такої ситуації в Україні представлені у колективній монографії «Соціальний образ молоді» (1990 р.) – першого в Україні масштабного соціологічного дослідження, здійсненого Науково-дослідницьким центром при ЦК ЛКСМ України і АН УРСР. Автори дослідження відзначають зростаючі в УРСР тенденції до формування «соціального утриманства» як психології та способу життя, передусім молодих людей [268, с. 167–172]. В умовах, коли розмір заробітної плати залежав не від якості праці, а від стажу роботи, постійні батьківські дотації стали нормою життя молоді. Таким чином, головним засобом самоствердження ставали не сумлінна праця чи творчий розвиток, а сфера і цінності споживання.

Уповільнення темпів економічного розвитку й інші негативні явища в економіці породжували брак перспектив самостійного життєвого зростання. Сформована командно-адміністративна система господарювання потребувала докорінної зміни, пошуку нових механізмів стимулювання праці і розвитку, ініціативи молоді, проведення дієвої диференційованої економічної політики щодо різних груп населення.

Бюрократизація суспільного життя зумовила й іншу відмінну рису тогочасного покоління – відчуженість від суспільно-політичної діяльності, соціальну байдужість, пасивність. В умовах, коли громадяни повинні були стати «коліщатками» і «гвинтиками» єдиного суспільного механізму, з властивими йому безвідповідальністю, безконтрольністю, недостатнім розвитком демократичних засад, відчуженістю від прийняття управлінських рішень, «дистильованою» системою гласності, відсутністю справжнього самоврядування, форми і методи суспільно-політичної діяльності все більше «відривалися» від потреб людей, перетворювалися в надумані заходи. Вони радше служили засобами демонстрації певних зразків поведінки, ніж виявом справжньої активності. За таких умов посилювалися соціальна апатія, інфантилізм, зневіра [268].

Близьку за змістом думку висловлює й дослідник політичної ідентичності В. Землюк. Автор зауважує, що більшості населення України радянської доби тією чи іншою мірою були притаманні такі типові риси: майже повна відсутність усвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; правовий і політичний нігілізм; меншовартість; конформізм; маргінальність; байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних прав; амбівалентність; безапеляційний послух владі і начальству; патерналізм; скептично-недовірливе ставлення до авторитетів і лідерів; низький рівень політичної культури, політична обмеженість; соціальна апатія, пасивність, пристосуванство. В умовах наявності системи жорсткого контролю способом виживання ставали прихильність до офіційних політичних цінностей, аполітичність або показна (ритуальна) політична активність [234].

Відрив декларованих цінностей і цілей суспільного розвитку від економічних і політичних реалій, остаточний провал програми побудови комуністичного суспільства, розмивання «соціалістичного» ідеалу відобразилися і в побутовому поєднанні поведінкового й інтелектуального конформізму, слухняності, розбіжностях між мотивами і вчинками. Феномен двоїстості, подвійної психології і моралі виявився не тільки в неузгодженості

світогляду і поведінки, а й у внутрішній структурі ціннісного світу людей, що й показали дослідження, проведені наприкінці 1980-х рр. Перебудова знаменувала демократизацію суспільства, сприяла розвитку неформального руху в СРСР, відкривала доступ до інформації, нових форм економічної співпраці, громадського життя, суспільної активності. Разом з тим, половинчастість, еkleктичність, непослідовність реформ поповнили ряди емігрантів, посилювали соціальну напругу, активізували невдоволення практично усіх соціальних груп. Національна інтелігенція й активісти національно-визвольного руху підтримали зрушення і зміни в суспільстві, сприяли створенню системи багатопартійності і формуванню початків опозиції, проте, у кінцевому підсумку, також не спромоглися запропонувати цілісну концепцію національної ідеології. Все менше було тих, хто ідентифікував би себе з існуючою громадсько-політичною інфраструктурою. У цьому контексті проблема співпраці правлячих і опозиційних сил видавалася гостро актуальною для подальшого національно-державного самовизначення.

Економічні, адміністративні процеси, які привели до державної незалежності, значною мірою викристалізували можливості націонал-політичної боротьби за цю незалежність. Такі процеси часто випереджали політичні, але були менш публічні, малопомітні і незрозумілі суспільству. Наприкінці 1980–х рр. у СРСР розпочалися реформи цілих секторів економіки та адміністрування, спрямовані на зміни моделі управління, розбудову ефективного господарювання, часткову комерціалізацію, подолання застійних наслідків соціалістичної економіки. Союзні галузеві міністерства об'єднувалися за напрямками, відтак змінювалися і нижчі республіканські та місцеві ланки системи, слід було модернізувати структури і регламенти роботи, запровадити нові режими регулювання політики, оновити кадровий потенціал тощо. Разом із такими реформами змінювалася не лише форма, а й зміст роботи управлінського апарату, впроваджувалися нові практики взаємодії, що виходили за межі досягнення надміру централізованої держави.

Радянське керівництво і наприкінці 1980-х рр. обмежувало свободи дисидентів та інших представників національного руху, але вимушено, у надії подолати кризові протиріччя в економіці розширило простір діяльності, передусім, для технократів, першокласних спеціалістів з урядів та інших адміністративних і виробничих структур. Спроби імплементації окремих елементів вільної економіки в адміністративну систему, розширення свободи у регламентах роботи, структурні перетворення, місцеві ініціативи, що активно впроваджували ці галузеві фахівці, зрештою уможливили поступову втрату центром контролю над процесами, які відбувалися у окремих республіках, зокрема й у економічній сфері. Етапним у цьому сенсі й значущим для національно-державного самовизначення України було відродження робітничого руху як масштабного, а отже, і складно контрольованого явища. Приміром, у липні–серпні 1989 р. хвиля страйків шахтарів охопила 203 з 286 наявних на той час в Україні шахт із загальною кількістю страйкарів понад 120 тисяч осіб [246, с. 69].

Значною мірою розгортання відцентрових тенденцій у СРСР також уможливили поширені та офіційно утвержені прогресивні ідеї політичного співжиття, що наприкінці 1980-х рр. активно привносилися з країн Заходу. Серед таких важливу нішу зайняла ідея субсидіарності, закріплена у Європейській хартії місцевого самоврядування (1985 р.), що передбачала впровадження допоміжних інструментів з децентралізації владних повноважень і надання публічних послуг, їх передачі на найнижчий рівень публічного управління, максимально наближеного до населення [269]. Історично така програма ідей і заходів була спрямована на подолання централізації держави, обмеження втручання публічної влади, задоволення потреб суспільства та його груп. Субсидіарність найповніше відображала соціальні прагнення реалізації владних повноважень лише тими органами, що перебувають під контролем обраних представників.

Утім, певний адміністративний консенсус стосовно соціально-економічного реформування не знайшов належного втілення у сфері культури,

від стану якої значною мірою залежав і процес самовизначення українського суспільства. Детальний аналіз цієї проблеми здійснив Ю. Смольніков [253]. Дослідник зазначає, що в період Перебудови культурна політика Компартії України, зокрема в мовному питанні, відзначалась обережністю й консерватизмом. Керівництво республіки боялось брати ініціативу й відповідальність на себе, постійно зверталось за інструкціями до центру. У офіційному дискурсі наголошувалося на російсько-українській двомовності, збереженні старих постулатів освіти й історичної політики. Тож і зміни в мовній політиці КПУ відбулися лише після відповідних рішень союзного керівництва (1989 р.), які віднесли мовні питання до компетенції національних республік. Відтак ЦК КПУ «пішов назустріч» вимогам інтелігенції щодо одержавлення української мови в республіці. Щоправда, на законодавчому рівні питання державної мови було вирішено лише наприкінці 1989 р. – із ухвалення Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР». В статті 2 цього Закону, із посиланням на Конституцію Української РСР, українську мову було визнано державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки [270].

Як і нині, тогочасна номенклатура вміло використовувала громадські ініціативи в історичних та мовних питаннях для розмежування суспільства, залякування російськомовних громадян чутками про примусову українізацію; для дискредитації політичних суперників проводились історичні паралелі між сучасними демократичними силами і крайніми націоналістами періоду громадянської і Другої світової воєн. Лише в останні, хиткі для комуністичного режиму роки Перебудови номенклатура перейшла у стадію пошуку нових механізмів своєї легітимації й з метою збереження влади перейняла національно-демократичну риторику, «перекрашуючи» мовний й історичний «фасад».

Помітною й такою, що викликала резонанс і у СРСР, і за його межами, стала студентська акція на площі Жовтневої революції Києва – «Студентська революція на граніті». 2 жовтня 1990 р. представники Української студентської

спілки та Студентського братства розпочали голодування з політичними вимогами: припинення повноважень Верховної Ради УРСР і призначення нових виборів; ухвалення закону про націоналізацію майна Компартії України та ЛКСМУ; недопущення підписання нового союзного договору; проходження військової служби юнаками тільки в межах УРСР; відставки Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола.

Вимоги студентів підтримувала більшість населення республіки. Дослідники тих подій зазначають, що з 510 тис. студентів денної форми навчання ВНЗ республіки в акції непокори загалом (у різних містах країни) взяли участь майже 100 тис. осіб. Під тиском громадськості Верховна Рада України вимушена була створити тимчасову комісію із розгляду вимог голодуючих студентів. За результатами роботи комісії 17 жовтня 1990 р. більшістю голосів Ради («за» – 314, «проти» – 38) було ухвалено Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» [271]. Це було перше успішне завершення протестів в УРСР. 18 жовтня студенти припинили акцію непокори, але з переліку їх вимог була виконана лише одна – припинення повноважень Голови Ради Міністрів В. Масола [272].

Україна розбалансовану економічну й політичну ситуацію в країні М. Горбачов спробував врегулювати шляхом розробки нового Союзного договору. Протягом 1990–1991 рр. опрацьовувалася ідея підписання такого договору між союзними республіками, на базі якого можна було б створити новий Союз Суверенних Держав (ССД), по суті, перетворивши СРСР на конфедерацію. Проект такого договору був опублікований у газеті «Правда» 9 березня 1991 р., але не викликав підтримки, на яку очікувало центральне керівництво. Президент СРСР М. Горбачов вирішив апелювати до населення, розраховуючи на підтримку ідеї збереження Союзу в новому форматі.

17 березня 1991 р. відбувся єдиний в історії СРСР референдум, метою якого було визначення майбутнього самого Союзу. На референдум було винесене питання «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських

Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності». Із п'ятнадцяти союзних республік проведення референдуму було підтримане у дев'яти – РРФСР, Українській РСР, Білоруській РСР, Казахській РСР, Азербайджанській РСР, Узбецькій РСР, Таджикиській РСР, Киргизькій РСР та Туркменській РСР. Водночас, у шести республіках СРСР (Грузинській РСР, Вірменській РСР, Молдавській РСР та в республіках Прибалтики) референдум не був проведений. Загалом у референдумі взяли участь 148,5 млн осіб (79,5% громадян СРСР з правом голосу). За його результатами, 76,43% на питання референдуму відповіли позитивно.

Показовими були результати референдуму в Українській РСР. Загалом у ньому взяли участь 31 млн 514 244 осіб (83,5% від тих, хто був занесений до списку для голосування). 22 млн 110 899 осіб (70,2%) позитивно відповіли на питання референдуму, 8 млн 820 089 осіб (28%) на питання референдуму відповіли «Ні» [273]. На такі загальноукраїнські результати вплинуло проведення, одночасно із Всесоюзним про збереження СРСР, обласних референдумів у Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях. За ініціативи «Галицької асамблеї» – спільного засідання депутатів обласних рад цих регіонів за участі депутатів Волинської, Житомирської, Закарпатської, Рівненської та Чернівецької областей, представників громадських організацій, делегації народних депутатів УРСР на чолі з І. Плющем, яке відбулося у Львові 16 лютого 1991 р., було прийнято рішення про проведення обласних референдумів в областях-ініціаторах Асамблеї. На референдум було винесено питання «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам, незалежно від національної та релігійної приналежності?». Відповідь «Так» на питання про незалежність України дали 88,3% виборців західного регіону (в областях цей показник становив від 87% до 90%) [274].

Результати загальносоюзного референдуму, на думку його ініціаторів, мали позитивно вплинути на процес переформатування СРСР. Саме цьому була присвячена низка зустрічей і перемовин з представниками союзних республік протягом квітня–листопада 1991 року. Обговорення проекту нового Союзного договору дістало назву Новоогарьовського процесу (за назвою підмосковної президентської резиденції в Ново-Огарьово).

Узгодження проекту договору із представниками союзних республік відбувалося вкрай складно, пропозиції авторів проекту всебічно аналізувалися республіканськими органами влади. Верховною Радою Української РСР 27 червня 1991 р. було прийнято Постанову «Про проект Договору про Союз Суверенних Держав, представлений Президентом СРСР» [275]. Керуючись результатами союзного референдуму по Українській РСР та підсумками опитування населення і підтверджуючи свою рішучість відстоювати волевиявлення народу України, зазначалось у Постанові, Верховна Рада доручила постійним комісіям до 1 вересня 1991 р. розглянути представлений Президентом СРСР проект Договору про Союз Суверенних Держав щодо його відповідності положенням і принципам Декларації про державний суверенітет України та Закону Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР». Робочій групі, утвореній Президією Верховної Ради, було доручено до 15 вересня 1991 року узагальнити підготовлені постійними комісіями, Кабінетом Міністрів та Академією наук УРСР з урахуванням пропозицій народних депутатів пропозиції і зауваження до проекту Договору. Водночас, уже наприкінці липня 1991 р. М. Горбачов урочисто оголосив, що робота над Союзним договором завершена і документ відкритий для підписання.

Цей проект частково враховував вимоги республік, що свідчило про відстоювання ними своїх вимог під час переговорів. Так, російська мова, згідно з проектом, залишившись «мовою міжнаціонального спілкування», переставала бути державною; очільникам республіканських урядів надавалося право брати участь у роботі союзного Кабінету Міністрів з правом вирішального голосу, а підприємства військово-промислового комплексу переходили під спільне

управління Союзу та республік. Текст майбутнього договору містив чимало неузгоджень, зокрема – стосовно податків і зборів, формування бюджету Союзної держави, здійснення зовнішньої політики «суверенними державами», власності на природні ресурси тощо.

Уже 30 вересня 1991 р. Президія Верховної Ради України приймає Постанову «Про проект Договору про Союз Суверенних Держав», якою «у зв'язку з прийняттям Верховною Радою Української РСР 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України» скасовує Постанову Президії Верховної Ради Української РСР від 25 червня 1991 року «Про проект Договору про Союз Суверенних Держав, представлений Президентом СРСР» [276].

Новоогарьовський процес не приніс результатів, яких сподівався Президент СРСР. Важливу роль у завершенні цього процесу відіграла Україна, адже восени 1991 р. її представники відмовилися підписувати Союзний договір, керуючись Актом проголошення незалежності України. Ідея Союзного договору повністю втратила актуальність після проведення 1 грудня 1991 р. всеукраїнського референдуму, коли понад 90% громадян висловилися за вихід України зі складу Радянського Союзу.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. очевидною ставала світоглядна, ціннісна, культурна й економічна криза, що охопила практично усі верстви радянського суспільства. Ця криза переростає у кризу політики Перебудови й самої влади в СРСР. Дослідники цього періоду вказують передусім на зміни настроїв у самій КПРС, в партії, що ініціювала перебудовчі процеси. І демократи, і радикали, і консерватори, і ліберали розпочали серйозну політичну боротьбу всередині КПРС. Саме суперечності всередині КПРС спричинили появу ДКНС (Державного комітету з надзвичайного стану) та призвели до спроби здійснення державного перевороту 19–23 серпня 1991 р. [216, с. 5]. Провал спроби консервативної верхівки держави – найортодоксальніших «вождів» КПРС спільно із керівниками силових відомств

– здійснити державний переворот привів до незворотності процесу руйнування СРСР.

У контексті подій, що передували спробі державного перевороту 19–23 серпня 1991 р., характерною ознакою часу й певної «розгубленості» демократичних сил на доланні шляху до національно-державного самовизначення була офіційна позиція Сполучених Штатів Америки, представлена Президентом цієї країни Дж. Бушем у Верховній Раді УРСР 1 серпня 1991 р., – незадовго до створення ДКНС в Москві.

У своїй промові Дж. Буш наголосив на необхідності збереження СРСР. У його розумінні, демократія для тогочасної України передовсім мала би означати «основоположне питання свободи – самоврядування і вільне підприємництво»; черговий «експеримент у будівництві відкритого суспільства»; «процес, коли ви вільні і відкриті, змагаєтеся за допомогою ідей, щоб побачити, хто виявиться правим і хто може дати більше народу України» [277].

Український народ у промові Президента США – частина радянського, а питання державності України або оминаються, або висвітлюються у контексті ідей федералізму: «Ми підтримуватимемо якомога міцніші відносини з радянським урядом Президента Горбачова, проте ми також цінуємо і нові реалії в житті в СРСР. І тому ми, будучи самі федерацією, хочемо хороших відносин, кращих відносин з республіками ...». Поняття ж національного самовизначення та незалежності подаються у досить критичному дискурсі: «Дехто закликає Сполучені Штати зробити вибір між підтримкою Президента Горбачова і підтримкою лідерів по всьому СРСР, які прагнуть до незалежності. Я вважаю, що це невірний вибір ... Американці не підтримуватимуть тих, хто прагне до незалежності ... Вони не допомагатимуть тим, хто заохочує самогубний націоналізм, що породжується на міжнаціональній ненависті» [277].

І національно-демократичними силами, і республіканськими партійними елітами виголошена Президентом США промова сприймалася як логічна частина поступових змін у відносинах між СРСР та США, завершення етапу глобальної конфронтації (згортання холодної війни, припинення дії

Варшавського договору, початок виведення військ наддержав із країн «третього світу» тощо). Водночас, сам факт візиту Президента США до України і його виступ у Верховній Раді свідчив про усвідомлення і центральною владою СРСР, і Сполученими Штатами Америки місця й ролі України у внутрішньо- і зовнішньополітичних процесах того часу. Очевидним було й розуміння того, що процес національно-державного самовизначення залежав не лише від суспільного прагнення, але й від узгодження цього прагнення з «геополітичним прагматизмом», від зовнішньополітичних реалій, конкретного історичного моменту.

Розвиток суспільно-політичних процесів в Україні потребував змін до Конституції Української РСР, норми якої багато в чому вже не відповідали новій політичній реальності. Протягом 1989–1991 рр. до Основного закону Української РСР було внесено низку змін. Зокрема Законом Української РСР «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. [278] внесено зміни до окремих статей Конституції, котрими унормовано положення щодо системи і принципів діяльності Рад народних депутатів (глава 9), виборчої системи (глава 10), а також Верховної Ради Української РСР як найвищого органу державної влади в Україні. Внесені цим законом зміни до Конституції визначали основні механізми підготовки й проведення виборчих кампаній, сприяли активізації громадськості, діяльності засобів масової інформації.

Черговими змінами до Конституції Української РСР від 18 квітня 1991 р. [279] в Україні запроваджено посаду Прем'єр-міністра Української РСР, а Кабінет Міністрів Української РСР (Уряд Української РСР) визначено найвищим органом державного управління Української РСР [280].

Низку суттєвих змін до Конституції УРСР було внесено Законом «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 19 червня 1991 р. [281]. Зокрема, статтю 50 було викладено в такій редакції: «Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні

культи, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди. Розпалювання ворожнечі і ненависті в зв'язку з релігійними віруваннями забороняється». Крім того, Законом «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [281] було змінено адміністративно-територіальний устрій Української РСР. Конституцію було доповнено новою главою (7–1) «Кримська АРСР». Зазначено, що Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка самостійно вирішує питання, віднесені до її відання, і є складовою частиною Української РСР.

Внесені до Конституції УРСР зміни уможливили прийняття вкрай важливого для розвитку процесу національно-державного самовизначення Закону України від 3 липня 1991 р. «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [282]. Цим Законом унормовано поняття і види референдумів, їх мету, порядок призначення і механізми проведення. Перша стаття закону містить визначення референдуму як способу прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. В контексті нашого дослідження важливою є норма статті 5 Закону, котрою визначено, що «виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них».

Знаковими для національно-державного самовизначення України були зміни до Конституції Української РСР, внесені Законом України від 17 вересня 1991 р. «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [283]. Стаття 1 викладена у такій редакції: «Україна є загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей», а стаття 9 містила визначення основного напрямку розвитку політичної системи суспільства – «подальше розгортання демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, зміцнення правової основи

державного і суспільного життя, утвердження свободи слова, постійне врахування громадської думки». Крім того, змінила назву й зміст глава 4 Конституції УРСР. Віднині вона отримала таку редакцію: «Зовнішньополітична діяльність України і захист Вітчизни», а стаття 72 Конституції УРСР була доповнена нормою про засади утворення й функціонування військових формувань в Україні й їх підпорядкованість органам державної влади та управління.

Важливим політичним інструментом демократизації та водночас виявом громадянської готовності до самовизначення було проведення всесоюзного та республіканського референдумів 1991 р. Організований Верховною Радою та Урядом УРСР Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. відбувався одночасно з першими в історії незалежної України виборами Президента України.

Акт проголошення незалежності України підтримано в усіх 27 адміністративних регіонах України. Ствердно на єдине запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» відповіли 28 млн 804 тис. громадян (90,32%) [284; 285]. У цьому контексті зазначимо, що подібне розширення інструментарію політичної діяльності та участь у політичних процесах пересічних громадян усе ще не означали реального залучення людей до процесів державотворення. Вже на зорі незалежності контрольована владою демократія продукувала великі надії на самовизначення, але не допускала розвитку дієвих механізмів, форм та методів демократичного контролю влади.

Важливим кроком для утвердження української державності стало рішення парламентарів про департизацію державних органів, установ і організацій, а також армії, правоохоронних органів; визнання необхідності створити Раду оборони, Збройні сили, Національну гвардію; організація переходу у власність України підприємств союзного підпорядкування; введення в обіг власної грошової одиниці. На думку дослідників, референдум 1 грудня 1991 р. мав перекреслити результати попереднього референдуму 17 березня

того ж року, що стосувалися питання про збереження СРСР «як оновленої федерації рівноправних суверенних республік» [242, с. 136].

Результати пошуку компромісних рішень між комуністичними та національно-демократичними силами найпевніше відобразилися у постатях осіб, обраних на високі державні посади та в органи місцевого самоврядування. В. Литвин, приміром, так характеризує особистість першого Президента України: «З іменем Президента України пов'язують прийняття Акта про незалежність України, проведення референдуму 1 грудня 1991 року, розвал СРСР, нові державні атрибути, дистанціювання від СНД, перші кроки по входженню України в європейські структури. Й... нерішучість та непослідовність у проведенні економічних реформ. Власне, Л. Кравчук талановито виконував лише представницькі функції. Такі політики, як він, як правило, легко беруть владу, але не можуть її втримати, оскільки витрачають енергію переважно на утримання завойованого» [197, с. 478].

Аналізуючи стан українського суспільства на зорі незалежності, вітчизняний дослідник Ю. Шайгородський [218] виокремлює низку несприятливих, хоча й об'єктивних, факторів, що ускладнювали його розвиток. Визначальними, на думку науковця, були ті, що пов'язані з ціннісними трансформаціями. У цьому контексті виокремлюються п'ять сув'язних і найвпливовіших чинників, сутність, внутрішня природа яких встановлювала й об'єктивізувала взаємозв'язок між явищами і процесами, зрештою – впливала на динаміку й вектори державницького поступу.

По-перше, суспільний перехід, що відбувся на межі 1980–1990 рр., докорінно змінив політичну та ціннісну систему. Трансформації призвели не лише до необхідності «переформатування» політичних, економічних, культурних інститутів, але й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій.

По-друге, однією з характерних ознак часу становлення української незалежності була відсутність чітко артикульованої національної ідеї. Натомість – значного поширення й домінування в масовій свідомості набули

позитивно марковані ідеологеми: демократія, плюралізм, незалежність, колективне керівництво, економічна самостійність тощо.

По-третє, починаючи з кінця 1980х рр. відбувалося переосмислення, як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства, таких понять, як держава, економіка, ринок, свобода, гроші, особистість, право тощо. Новим змістом почали наповнюватися й так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо. Цінності набували певної умовності у позначенні понять, явищ та процесів, посилюючи їх образність і символізм. Усі ці, багато в чому ілюзорні уявлення вступили у протиріччя з дійсністю, основною ознакою якої було стрімке «впровадження ринку» (його вітчизняного варіанта).

По-четверте, для українського суспільства перехід від адміністративної до ринкової економіки означав докорінну зміну способу життя. Нові умови господарювання потребували не лише інтенсивнішої праці, трудової мобільності, підвищення кваліфікації (а досить часто і перекваліфікації), але й психологічної готовності до змін. Зростала кількість людей, яким було важко адаптуватися до ринкових відносин. Це стосувалося більшої частини громадян. Необхідність докорінної зміни соціальних установок дезорієтувала й частину молодих людей, життєві плани яких вибудовувалися геть за інших умов.

По-п'яте, характерною ознакою тогочася стало розмежування політичних еліт, початок створення впливових економічних угруповань, посилення процесів матеріальної поляризації [218, с. 15–17].

Узагальнюючи результати цієї частини дослідження, варто відзначити динамічний характер та неоднозначність перебудовчих процесів загалом і їх перебіг зокрема в Україні. Протягом усього періоду Перебудови в різні роки й по-різному тогочасні події й явища позначилися на процесі національно-державного самовизначення України. У цьому контексті, звернімося до запропонованої вітчизняними науковцями періодизації Перебудови, а також – спробуємо запропонувати власне бачення періодизації на основі найсуттєвіших змін та найвідчутніших зрушень, що відбулися в цей час у процесі

самоусвідомлення та національно-державного самовизначення, розстановки політичних сил у суспільстві та їх взаємодії.

Обґрунтованою й досить переконливою, з погляду на подієвий аналіз перебудовчих процесів у СРСР, видається запропонована вітчизняним дослідником Перебудови О. Бойком періодизація. Науковець запропонував таку періодизацію:

– перший етап (квітень 1985 – січень 1987 рр.) – визрівання політичного курсу Перебудови;

– другий етап (січень 1987 – літо 1988 рр.) – усвідомлення основних завдань Перебудови, формування та розширення її соціальної бази;

– третій етап (літо 1988 – травень 1989 рр.) – зміщення центру рушійних сил Перебудови зверху вниз;

– четвертий етап (травень 1989 – лютий 1990 рр.) – розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння;

– п'ятий етап (лютий – грудень 1990 р.) – сповзання політичного керівництва СРСР вправо і радикалізація народних мас;

– шостий етап (грудень 1990 – серпень 1991 рр.) – кінець Перебудови [60, с. 19].

Загалом погоджуючись із запропонованим підходом, спробуємо, в контексті предмета й завдань нашого дослідження, запропонувати власне бачення періодизації процесів національно-державного самовизначення в часи Перебудови.

Дійсно, політика радянського керівництва на демократизацію й гласність сприяла виникненню і розвитку національних рухів у республіках Радянського Союзу. Щоправда, зміни в суспільно-політичному житті, які відбувалися в Україні, істотно відставали від аналогічних процесів в інших республіках, зокрема в Росії та Прибалтиці. Це можна пояснити тим, що протягом усього часу перебування України у складі СРСР радянська влада жорстко придушувала будь-які прояви національного, викорінювала паростки

вільнодумства не лише серед жителів республіки, але й частини партійного керівництва.

У контексті нашого дослідження, виокремимо три, з нашого погляду, **основні періоди розвитку національно-визвольного руху в Україні у роки Перебудови**. Кожен із цих періодів характеризується домінуючим напрямом громадсько-політичної активності.

Перший період – 1986–1988 рр. Умовно його можна назвати культурно-просвітницьким.

Перебудовчі ініціативи ЦК КПРС 1985 р. були лише необхідною передумовою початку цього періоду. Як уже зазначалося, каталізатором суспільної активності в Україні стала аварія на Чорнобильській АЕС. Ця трагічна подія змусила багатьох переоцінити ставлення до центральної влади, її спроможності, а також – роль республіканського керівництва в захисті прав і інтересів українства. Одним із наслідків суспільної консолідації став інтерес до історії, культури, традицій свого народу. Рушійною силою цього періоду національного відродження стала українська інтелігенція, інституційною формою – неформальні громадські об'єднання.

Другий період – 1988–1990 рр. – громадсько-політичний.

Особливістю цього періоду національно-визвольного руху стало формування багатопартійності – перших масових громадсько-політичних рухів, об'єднання демократичних сил та їх опозиція до КПУ. Наслідком демократизації суспільства було створення політичних організацій, а потім і партій. Великий вплив на розвиток демократичних процесів в Україні мали вибори народних депутатів усіх рівнів, що відбулися протягом 1989–1990 рр.

Третій період – 1990–1991 рр. – політичний.

Цей період розпочався після завершення демократичних виборів. Епіцентр політичної боротьби того часу перемістився до Верховної Ради України. Саме від її рішень значною мірою залежало розв'язання проблем національно-державного самовизначення. Розв'язання цих проблеми перейшло здебільшого у політичну площину внутрішнього і зовнішнього характеру, а

основним змістом і результатом цього періоду стало проголошення незалежності України.

Очевидно, що головним у процесах національно-державного самовизначення протягом періоду Перебудови 1985–1991 рр. було визначення сутності принципів і форми взаємовідносин між центром і республіками, державою і владною партією, офіційними комуністичними та неформальними демократичними організаціями, партійно-державною номенклатурою та звичайними громадянами. Політичний клас та громадські активісти УРСР долучилися до перебудовчих процесів у СРСР, прагнули демократичних змін та визначення самостійного політичного курсу через реалізацію права на самовизначення нації, проголошення незалежності держави, формування самостійної внутрішньої і зовнішньої політики. Водночас, тогочасні механізми «керованої» демократії, конфлікти ідентичностей, мовні протистояння, «війни пам'яті», політичні маніпуляції суттєво стримували процеси переоцінки цінностей, формування нового світогляду, нової системи ціннісних орієнтацій. Не подоланий, а часом і серйозно поглиблений конфлікт регіональних інтересів – також добре ілюструє події періоду Перебудови та розпаду СРСР.

Проголошення державної незалежності – результат тривалого, багатоаспектного процесу суспільно-політичної комунікації і боротьби, сукупності зовнішніх та внутрішніх факторів, які передували цій визначальній події в житті нашої держави і, власне, уможливили її. Безумовно, із проголошенням незалежності України національно-державне самовизначення набуло своїх перших обрисів, водночас, нова держава постала перед необхідністю пошуку оптимальних шляхів забезпечення політичного прагнення українського народу до демократичного, самостійного розвитку.

Висновки до другого розділу

Початок 1980-х рр. для СРСР став періодом наростання негативних тенденцій практично у всіх сферах життєдіяльності, загострення суспільно-

політичних і соціально-економічних криз. Започатковані у 1985 р. радянським керівництвом внутрішньополітичні й економічні зміни, прагнення сформувати «нове мислення для нашої країни і всього світу» шляхом упровадження демократизації, відкритості й гласності задля «вдосконалення соціалізму» призвели до розчарування громадян у його ідеях та сумнівів у доцільності цього суспільного та політичного ладу.

Розпочинаючи політичний проект Перебудови, керівна партійна верхівка мало розраховувала на його підтримку з боку партійної еліти. Саме тому визначальним фактором здійснення суспільних змін, на думку реформаторів, мала стати підтримка перебудовчих ідей з боку громадськості. Саме тому ініціатори Перебудови активно впроваджували нові форми громадської активності, самоврядування, до процесів суспільним реформ залучалися громадські організації й суспільно-політичні рухи.

Тогочасна риторика й практика були позитивно сприйняті в УРСР, сприяли демократизації суспільно-політичного життя республіки. Події в СРСР та в Українській РСР, що відбувалися протягом 1985–1990 рр., посилили процеси українського національного самовизначення. Важлива роль у цих процесах належала громадським, зокрема – неформальним, об'єднанням. Розвиток неформального руху в Україні 1985–1990 рр. став важливим етапом формування громадянського суспільства, першим досвідом його інституалізації. Водночас, існували певні регіональні відмінності в змісті діяльності громадських об'єднань. Якщо серед основних питань, які порушувалися громадськими організаціями західних і центральних областей України, були проблеми національно-демократичного спрямування (культура, історична пам'ять, відродження національних традицій, розвиток української мови, легалізація заборонених релігійних об'єднань, реабілітація воїнів УПА, вшанування пам'яті жертв сталінізму тощо), то громадяни Сходу й Півдня України об'єднувалися здебільшого для розв'язання соціально-економічних проблем. Тобто, вже тоді виокремилися своєрідні лінії соціально-політичних розмежувань, актуалізовані інтересами й уявленнями про майбутнє.

Становлення і розвиток неформального руху громадян у період Перебудови, відсутність цензури у ЗМІ суттєво вплинули на рівень політичної культури населення, сприяли подоланню відчуження людей від політики й суспільно-політичного життя. Доба Перебудови в СРСР стала для українського суспільства періодом накопичення цінного досвіду демократизації політичного життя, розвитку національно-демократичного руху.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала не лише свідченням безпорадності й неефективності керівництва країни, але й суттєвим фактором зростання громадсько-політичної активності в Україні. Ця трагічна подія справила чималий вплив на процес національної консолідації й, водночас – на посилення відцентрових тенденцій, спонукала до розрізнення загальносоюзних і республіканських проблем, увиразнила тенденції локалізації суспільно-політичного життя в Україні. На цьому тлі відбувалося ідеологічне й організаційне послаблення Компартії України, разом з тим – посилювався вплив на суспільно-політичні процеси національно-демократичних сил, їх об'єднання. Наприкінці 1980-х рр. в Україні відроджувався незалежний робітничий рух. Робітничі страйки й несанкціоновані мітинги стали зняряддям не лише соціально-економічної, але й політичної боротьби, етапом національно-державного самовизначення України.

Політологічний аналіз суспільно-політичних процесів доби Перебудови уможлиблює виокремлення трьох основних етапів національно-державного самовизначення України:

- культурно-просвітницького (1986–1988 рр.);
- громадсько-політичного (1988–1990 рр.);
- політичного (1990–1991 рр.)

Серед чинників, які суттєво позначилися на процесі національно-державного самовизначення, варто виокремити такі:

- політичні зміни доби Перебудови суттєво вплинули на ціннісну систему суспільства, на рівень політичної культури громадян. Водночас, ці зміни стали

джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій;

– суспільні зміни уможливили переосмислення таких понять, як демократія, держава, справедливість, свобода слова, економічна свобода, ринок, права людини тощо. Суспільно-політична практика збагатилася новими для того часу категоріями: вільне підприємництво, приватна власність, свобода переконань, невтручання держави в особисте життя громадян, право на владу тощо. Водночас, для значної частини українського суспільства перехід від адміністративної до ринкової економіки означав докорінну зміну пріоритетів і способу життя. Ціннісна невизначеність, стрімке впровадження ринку провокували громадян до правового нігілізму, деформували моральні норми. З часом цей стан набув формату, який дістав назву «бурхливих 90-х»;

– ідеологічна й ціннісна невизначеність періоду Перебудови, брак досвіду політичного управління призвели до певної розгубленості «нової» української політичної й управлінської еліти, що виявилася у нездатності до вирішення поточних соціально-економічних й етнополітичних питань, продукування ідей, розробки й реалізації стратегічних рішень за нових соціально-політичних умов;

– розбалансована економіка й кредитно-фінансова система, інфляція, розпад промислового виробництва і, внаслідок цього, зростання безробіття суттєво позначилися не лише на рівні життя громадян, але й на зміні їх соціальних установок. Зростала кількість людей, яким було важко адаптуватися до нових економічних умов.

Водночас, динамічні події доби Перебудови в СРСР, демократизація в Українській РСР зумовили процеси національного самовизначення України, сприяли розвитку нових векторів державотворення. Цей етап національно-державного самовизначення став періодом формування нової системи поглядів на суспільство, усвідомлення політичних інтересів і цілей, набуття нового досвіду громадської активності й політичної діяльності.

Залучення до дослідження комплексного підходу крізь призму історичного, структурно-функціонального, системного, синергетичного,

конфліктологічного аналізу дозволяє узагальнити: національно-державне, демократичне самовизначення українського народу набуло свого правового та політичного статусу саме у період Перебудови – у процесі громадсько-політичних суперечностей, багаторівневих конфліктів, відкритих протистоянь і кулуарних домовленостей, пошуку компромісів і альтернатив, що у світлі сучасних теорій мережевого, глобального та демократичного розвитку додає особливої цивілізаційної значимості здобутій Україною незалежності.

Розділ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: 1992–1996 рр.

Етап державно-політичного становлення України 1992–1996 рр. – від першого грудневого референдуму 1991 р., коли було схвалено Акт проголошення державної незалежності, до прийняття Конституції України 28 червня 1996 р., – безперечно є ключовим у процесі національно-державного самовизначення України. Саме у згаданий період визначились основні риси наявної й нині державно-політичної системи. Зокрема, йдеться про: 1) «архітектуру» взаємодії між гілками державної-політичної влади й статус державно-політичних інститутів; 2) усталення соціально-економічної системи, властивої країнам із перехідною економікою, а також – формування інститутів громадянського суспільства; 3) міжнародно-політичне позиціонування незалежної України в контексті зовнішньополітичних орієнтацій на Захід (ЄС і НАТО) та Схід (СНД і Росію), що зумовлювало проявлення історичних і культурно-ціннісних суперечностей між Україною та Російською Федерацією.

Зазначені напрями суспільно-політичного розвитку України розкриваються у третьому розділі цього дослідження. Зокрема, у підрозділі 3.1. чільна увага приділяється конституційному процесу в Україні, завдяки якому значною мірою й відбулася формалізація основних засад національно-політичного самовизначення України; у підрозділі 3.2. аналізується соціально-економічна ситуація в Україні та її вплив на політичний процес, насамперед – конкурентну боротьбу політичних партій; у підрозділі 3.3. – у фокусі уваги перебувають два процеси: по-перше, це – приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї⁶ як прояв євроатлантичної орієнтації, й по-друге – українсько-російські міждержавні відносини, зокрема, суперечності

⁶ Зазначимо, що вже в Декларації про державний суверенітет України, ухваленій 16 липня 1990 року, УРСР «урочисто проголошує» «намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [258].

щодо статусу Криму, Севастополя та Чорноморського флоту, що відобразили детермінантні зовнішні впливи на національно-державне самовизначення України.

3.1. Формування державно-політичних інститутів суверенної України

Кінець ХХ ст. став достеменним «кінцем історії» (Ф. Фукуяма). Історія – як пошук оптимального та належного політичного режиму – завершилася. У статусі необхідного політичного режиму утвердилася демократія. Здобувши незалежність, Україна одразу самовизначилась як демократична країна. Істотної ваги набуло питання створення державно-політичних інститутів, що були б адекватними демократичному режимові. Водночас Україна стала на шлях формування ринкової економіки. Проявом національно-державного самовизначення України стало ініціювання національно-патріотичною елітою наміру приєднання України до європейських демократичних інститутів і глобальної безпекової системи – НАТО. Ці та інші напрями національно-державного самовизначення України, які ми чітко спостерігаємо зі здобуттям незалежності, постають як прояви загальних «трендів» глобального розвитку сучасності. Ці ж таки вектори розвитку мають й історичну визначеність.

Згадане сприйняття і ринкової економіки, і демократії лежить у контексті загального сприйняття лібералізму як універсальної системи цінностей. Звернувшись до історії ХХ ст., ми можемо бачити поступове утвердження ліберальних цінностей і суспільно-політичних інститутів, необхідних для їхньої реалізації – демократії, ринкової економіки, недоторканності приватної власності, верховенства права та рівності людини і громадянина перед законом, формування міжнародного права (базованого на уявленні про універсальну людську природу та загальні права людини), формування глобальної системи безпеки тощо. Крах радянської ідеології, розпад так званого «соціалістичного табору» та СРСР – це один із етапів історичного утвердження лібералізму: середина ХХ ст. – період подолання фашизму та нацизму (тоталітарних

режимів, що позиціонували себе як альтернативи лібералізму); останнє десятиліття ХХ ст. – кінець радянського суспільно-політичного «експерименту».

Здобувши державну незалежність, Україна «отримала у спадок» від періоду Перебудови низку ідеологем, які можна поділити на «негативні» та «позитивні». До «**негативних**» ідеологем слід віднести ті суспільно-політичні уявлення та практики, які оцінювались як деструктивні. Зокрема вже від початку Перебудови мало місце заперечення, неприйняття як деструктивних: 1) радянських тоталітарних практик, насамперед сталінізму, 2) ідеологічної монополії, 3) однопартійності, 4) обмежень свободи слова, 5) планової економіки тощо. Виокремлені «негативи» (ми їх уже докладно аналізували в попередньому розділі нашого дослідження) були окремими проявами суспільно-політичних реалій, які під час Перебудови позначалися поняттям «командно-адміністративна система управління». Базові «**позитивні**» ідеологеми були такі: 1) апологетика демократії, 2) плюралізм думок (у тому числі й ідеологій), свобода слова, відсутність цензури, 3) багатопартійність, 4) визнання приватної власності й ринкової економіки.

Окремо слід відзначити відхід від властивого радянському режимові мілітаризму. Крах комуністичної ідеології зробив непотрібним і мілітаризм, що до того слугував засобом поширення радянської системи. У період Перебудови утвердилася, безперечно, слушна думка, що саме військово-політична конфронтація СРСР із Євроатлантичним світом, надмірні витрати на оборонний сектор спричинили економічну стагнацію. Спрямованість України на прийняття західних стандартів суспільно-політичного життя з перспективою інтеграції до світових фінансово-економічних і безпекових структур зумовила сприйняття оборонного сектору як певного баласту, що не сприяє економічному та соціальному розвитку. Відмова від права володіння ядерною зброєю почала трактуватись як передумова міжнародно-політичного визнання України, а скорочення оборонних витрат – як уможливлення соціально-економічного поступу. Як приклад для наслідування в національно-державному

самовизначенні, українськими політиками та ЗМІ часто згадувалися такі країни, як Німеччина та Японія, які, не маючи значних військових витрат, досягли економічних успіхів.

Наголосимо й на наступному: усвідомлення хибності мілітаризму та конфронтації з Євroatлантичним світом зумовило утвердження своєрідної світоглядної максими, відповідно до якої для суспільного розвитку, зокрема економіки, шкідливим є не лише мілітаризм, а й будь-яка конфронтація взагалі. Таким чином, в українській культурі утвердився крайній пацифізм і антиконфліктна парадигма осмислення суперечностей як таких. Ця парадигма зумовила формування фобічної установки в сприйнятті конфліктів. Зважаючи на те, що суперечності та конфлікти – це невід’ємні прояви будь-яких відносин, здатності українського суспільства та держави розв’язувати конфлікти виявилися вкрай обмеженими: конфлікти не лише не розв’язувалися, вони витіснялись і заперечувалися, що істотно обмежило інструментарій національно-державного самовизначення, оскільки цей процес так чи так, але завжди пов’язаний із актуалізацією суперечностей і розв’язком конфліктів.

Поряд зі згаданими вище позитивними та негативними ідеологемами для України особливої значущості набула етнополітична проблематика, в основі якої – питання про статус українського етносу. Лейтмотиви української історії, мовна, освітня й інформаційна політики цілком залежали від того, як тлумачити український етнос, а відповідно, й Українську державу. І тут зауважмо наступне: здобуття Україною незалежності відбулось у добу Постмодерну, якому властиві мультикультуралізм і негативне трактування будь-якого націоналізму. Саме ж постання української нації (як ми писали в першому розділі нашого дослідження) відбулось у добу Романтизму (перша половина XIX ст.), коли етноси наділялися онтологічним статусом й описувалися в антропоморфних поняттях⁷. Тож, упродовж XX ст. світова культура (зокрема

⁷ Романтизм – визначальний період у розвитку української культури, хронологічні межі якого ширші, аніж у культурі народів Західної Європи. Ключові риси Романтизму – ідеалізація народу, культ природності, образ героя-визволителя, міфологізація природи та історії, а також величного покликання народу – присутньо властиві українській культурі. Ці

філософія, суспільно-політичні науки, а також мистецтво, які формують дискурс інтерпретації етносів і націй) зазнала посутніх змін. Перехід від Романтизму (з його апологетикою націй) до Постмодерну (з його мультикультуралізмом й упередженістю щодо націоналізму) позбавив Україну несуперечливих докринальних основ для відродження української культури. Спадок політики русифікації, здійснюваний Росією інформаційний тиск і брак загальних ідеологічних підвалин, необхідних для відродження української культури, – все це перетворило етнополітичну проблематику на вкрай складну та конфліктогенну.

Отже, аналізуючи процес національно-державного самовизначення в незалежній Україні, варто мати на увазі, що він лежить у площині загальних історичних процесів: по-перше, це незавершене в Україні становлення нації та національної держави, основні тенденції якого оформилися в добу Романтизму. Тож зі здобуттям незалежності Україна вимушена була розв'язувати завдання, які були вирішені народами, скажімо, Центральної Європи після розпаду Австро-Угорської імперії. Однак умови для вирішення цього завдання Україною вже були дуже несприятливими з огляду на зміну культурних трендів.

По-друге, національно-державне самовизначення України як держави з демократичним політичним режимом, ринковою економікою, в якій має місце визнання пріоритетності загальнолюдських цінностей і міжнародного права, є частиною історичного поширення ліберальних цінностей і відповідних суспільно-політичних інститутів. Україна, разом із країнами Балтії, а згодом і

риси були домінантними аж до утвердження Модернізму в українській культурі (початок ХХ ст.). Ці ж таки риси перейшли й у мистецтво «соціалістичного реалізму», набувши гротескних кітчевих рис. Ба й нині вони простежуються в українському кітчі [286; 287]. Аналогічний вплив Романтизму можна бачити й у культурі інших народів Центральної та Східної Європи – зокрема, польській та російській, в останній Романтизм породив народництво та слов'янофілство. У Західній Європі Романтизм остаточно вичерпався вже до середини ХІХ ст. [288]. Хронологічний дисонанс суспільно-політичного та культурного розвитку народів Західної та Центрально-Східної Європи промовисто ілюструє такий факт: 1848 рік – публікація «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, ідеологічної доктрини, що відкидає націоналізм і пропонує універсальну суспільно-політичну теорію; цей-таки рік – революції в німецьких землях і Австрійській імперії під гаслами національного відродження.

Грузією, ввійшла до кола тих країн, у яких утвердилися ліберальні цінності й інститути. Таким чином, Україна стала частиною ойкумени, яка іменується «вільним світом» і протиставляється тоталітарним і авторитарним країнам.

По-третє, інституційний і культурний аспекти національно-державного самовизначення України лежать у площині загальних тенденцій «навздогінної модернізації». Ці загальні особливості модернізації властиві усім країнам, що здійснювали перехід від недемократичних режимів і неринкових соціально-економічних відносин до демократії та ринкової економіки. В Україні повною мірою проявився «кризовий синдром модернізації», який В. Горбатенко визначив як кризу «ідентичності, легітимності, участі та розподілу» [155, с. 212].

Специфіка навздогінної модернізації полягала й у її інверсійності. Звернемо увагу: в таких державах, як США, Великобританія, Франція тощо, демократичні інститути постали як прояви суспільно-політичної культури. Тобто, спершу виникла суспільно-політична культура, що включала свободу підприємництва, недоторканність приватної власності, верховенство права, розвиненість самоврядування й представницьких інститутів, і тільки згодом постали загальнодержавні політичні інститути – політичні партії, й відбулося поступове розширення виборчих прав. У ситуації ж із навздогінною модернізацією має місце цілковита інверсія: державно-політичні інститути, які властиві демократичним країнам із ринковою економікою, цілеспрямовано створюються ще до виникнення відповідної економічної та суспільно-політичної культури й виконують формувальну функцію; навіть ті державно-політичні інститути, які вже функціонують, скажімо, парламент і політичні партії, змушені відкидати попередні практики й починати діяти за новими правилами, культурних основ для яких, однак, бракує.

Політична культура, яка існувала в СРСР, мала у своїй основі психологічну відчуженість. Не сприймати всерйоз «коливання лінії партії», комуністичні гасла та практики «радянської демократії» з її «п'ятихвилинками ненависті» (за Дж. Орвеллом) – це була позитивна норма відчуженості, яка

формувався у процесі соціалізації. Бо вдумливе ставлення до радянської дійсності, її осмислення й емоційне сприйняття – неминуче вело до екзальтації й дисидентської позиції, а отже, й до зіткнення із репресивною машиною СРСР. Звідси й позитивна норма відчуження – уникання політичного життя, сприймання його як суто ритуального, а політичних практик – як геть формальних. Тільки сфера приватного життя, відповідно до соціально-психологічних настановлень, які сформувались у СРСР, вважалася вартою уваги, оскільки уможлиблювала конструктивність життєвого сценарію – ймовірність «труда со всеми сообща и заодно с правопорядком» (Б. Пастернак).

Політична участь – це складний комплекс когнітивних і конативних складників: установок (етнічних, релігійних, громадянських, соціально-рольових), уявлень (що ґрунтуються на знаннях і вміннях їх освоювати), поведінкових навиків, які потребують досвіду та групової соціалізації. Однак успадковані з радянського періоду складники політичної культури пострадянської України в корені суперечили політичній культурі, яка є необхідною для успішного функціонування демократичного політичного режиму. Національно-державне самовизначення України як демократичної держави потребувало нової, адекватної щодо демократії, політичної культури, формування і когнітивних, і конативних складників. Утім, процес розвитку демократичної політичної культури не відбувався цілеспрямовано. Чітка мета – формування демократичної культури – так і не була поставлена. Нові демократичні інститути виявилися суто формальними й відірваними від політичної культури, без якої повноцінно й адекватно функціонувати не могли. І ця ситуація породила феномен модифікації політичної поведінки, коли політична участь у демократичних процесах почала зазнавати впливу відповідних установок, уявлень і досвіду, в основі яких лежала культура відчуження.

Таким чином, як ми вже показали, одним із важливих аспектів національно-державного самовизначення є формування державно-політичних інститутів. Нація, створюючи власну державу, визначається із формою

правління та політичним режимом: утворюються відповідні державно-політичні інститути, за посередництва яких і реалізується національно-державне самовизначення, зокрема, в частині встановлення певної форми правління та політичного режиму.

Формування державно-політичних інститутів, що уможлилювали національно-державне самовизначення України як суверенної демократичної держави, розпочалось одразу із проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. У подальші роки, до ухвалення Конституції України 28 червня 1996 р., відбувалася трансформація державно-політичних інститутів, що залежала від внутрішньополітичних чинників і зовнішніх впливів. Аналіз цього процесу в досліджуваний період усе ж потребує звернення до інституційних засад національно-державного самовизначення, закладених із дня проголошення незалежності України.

Із проголошенням незалежності України у процесі національного самовизначення вирішального значення набувають інституційні чинники, серед яких ключова роль відводиться національній державі. У цьому контексті виняткове значення мало запровадження інституту громадянства України – визнання політико-правового статусу, що визначив права й обов'язки людини й громадянина щодо держави та права й обов'язки держави щодо людини й громадянина. Ці завдання вирішував Закон України «Про громадянство України», ухвалений 8 жовтня 1991 р. [289]. Зокрема, ч. 1 ст. 1 цього Закону проголошує: «В Україні існує єдине громадянство». Ця норма постала як принципова перепона на шляху відновлення СРСР у формі СНД чи іншого наддержавного федеративного чи конфедеративного утворення, адже політичні сили, які виступали за посилення в Україні російського впливу, виступали здебільшого за впровадження подвійного громадянства. Ст. 2 Закону визначалася «належність до громадянства України», зокрема, застосовувався так званий «нульовий варіант»: громадянами України проголошувалися «усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України [289].

Ця норма ст. 2 чітко засвідчила, що незалежна Україна розвивається як країна, що є вільною від расових, етнічних, релігійних, мовних чи інших упереджень. Для законодавців очевидним було, що завдяки цій нормі Закону громадянських прав набувають не лише етнічні українці, а й представники численних діаспор, у тому числі й етнічні росіяни, частина з яких не володіла українською мовою й мала певні упередження щодо української культури. Ухвалюючи цей Закон (іще до проведення Всеукраїнського референдуму про підтвердження Акта незалежності України, призначеного на 1 грудня 1991 р.), законодавці надали політичних прав – обирати та бути обраними, брати участь у всеукраїнських референдумах – усім жителям України. Завдяки цій нормі тоді, в 1991 р., Україна уникла етнополітичного протистояння на зразок подій у колишній Югославії й окремих державах пострадянського простору; національно-державне самовизначення України набуло спрямування, що відповідало міжнародним уявленням про права і свободи людини.

Цілком нові завдання постали перед Україною у сфері міжнародної діяльності. Уже в Декларації про державний суверенітет України зазначено, що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами», «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування.., бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» [201]. З огляду на той факт, що впродовж лише грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща, Канада, Росія, США, Німеччина, КНР, Велика Британія, Франція, Японія, а всього впродовж 1991–1993 рр. – 126 держав, актуалізувалася проблема висування, виховання та розстановки дипломатичних кадрів. У розвиткові української дипломатії розпочався якісно новий етап, змістом якого став захист і просування національних інтересів держави на міжнародній арені.

Цілком очевидно, що серед інституційних засад національно-державного самовизначення з перших днів незалежності вирішального значення набували проблеми оборони суверенітету та територіальної цілісності країни, державного управління, внутрішньої безпеки України. Саме тому вже в день проголошення

Акта незалежності України, 24 серпня 1991 р., Верховна Рада ухвалила Постанову «Про військові формування в Україні» [290]. Ця постанова містила тільки три, але вкрай важливі пункти: «1) підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України; 2) утворити Міністерство оборони України; 3) урядові України приступити до створення Збройних сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України» [290].

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України. У Концепції передбачалося, що Україна поступово, з урахуванням усіх факторів національної безпеки, реалізуватиме намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у військових блоках, натомість дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Концепція визначала, що Збройні сили України складатимуться з трьох видів: Сухопутних військ (Військ наземної оборони), Військово-Повітряних сил і сил Протиповітряної оборони (Військ повітряної оборони), Військово-Морських сил. У Концепції було визначено повноваження міністра оборони України і Головного штабу Збройних сил України [291].

6 грудня 1991 р. Верховна Рада України ухвалює надзвичайно важливі для військового будівництва Закони – «Про оборону України» [292] і «Про Збройні сили України» [293]. Того ж дня було затверджено текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов. 3 січня 1992 р. розпочався процес приведення до добровільної присяги на вірність народові України дислокованих на українській території військ. Указом Президента України від 5 квітня 1992 р. на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських сил України.

Указом Президента України від 5 квітня 1992 р. на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-

Морських сил України. Воно супроводжувалося надзвичайно гострими російсько-українськими перемовинами щодо розподілу Чорноморського флоту. У 1992 р. флот на основі територіальної належності перейшов під контроль України. Проте частина офіцерів флоту, підтримана владою РФ, емісарами з Москви та проросійськими силами півострова, виявили непокору українській владі. Більше того, вони, ігноруючи домовленість між Президентами Л. Кравчуком і Б. Єльциним від 3 серпня 1992 р. [294] та прикриваючись міждержавними перемовинами про половинний поділ флоту [295], перевели флот під повну владу Росії. І лише 9 червня 1995 р. за результатами зустрічі Президента України Л. Кучми та президента РФ Б. Єльцина було вирішено, що 18,3% кораблів флоту перейде до ВМС України і 81,7% – до ВМС Росії [296]. Військово-морські бази в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві і Балаклаві та 10 баз морської авіації переходили під контроль ВМС України. За домовленістю України і Росії флот РФ на території України не міг перебільшувати 25 тис. осіб. У 1997 р. було погоджено строк перебування флоту у Севастополі до 2017 р. Попри дискримінаційний характер поділу флоту, постійне генерування Чорноморським флотом РФ антиукраїнських, імперських настроїв і дій у Південному регіоні нашої країни Україна змогла створити і зберегти, незважаючи на російську анексію Криму свої Військово-Морські сили.

Поряд з формуванням Збройних сил утворювалися або ж піддавалися докорінній реорганізації й інші безпекові інститути. Зокрема, 11 травня 1991 р. постановою Верховної Ради України створено Раду оборони України. Згідно з Положенням про Раду оборони цей орган було визначено як вищий державний орган колегіального керівництва питаннями безпеки і оборони України [297]. Згодом, Розпорядженням Президента України від 3 липня 1992 р. затверджено Тимчасове положення про Раду національної безпеки України, яку було визначено як консультативно-дорадчий орган у системі державної виконавчої влади при Президенті України. Рада оборони України та Рада національної безпеки України діяли до 1996 року, коли на їхній основі Указом Президента

від 30 серпня 1996 р. і відповідно до ст. 107 Конституції утворено Раду національної безпеки і оборони України – постійно діючий конституційний орган з питань координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

20 вересня 1991 р. Верховною Радою України було прийнято постанову «Про створення Служби національної безпеки України», а 25 березня 1992 р. – Закон «Про службу безпеки України». Пріоритетними завданнями СБУ було визначено захист суверенітету країни, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного, оборонного потенціалу України та цілу низку інших функцій, спрямованих на реалізацію зовнішньої та внутрішньої політики держави, захист її національних інтересів.

Жодна держава не може існувати без кордонів. Тож особливе значення мав Закон України «Про правонаступництво України», ухвалений 12 вересня 1991 р. Ст. 3 цього Закону визначено чинність усіх нормативно-правових актів УРСР; ст. 4 передбачено, що існуючі «органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди» зберігають свою легітимність; ст. 5 встановлено: «державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України» [298].

Національно-державне самовизначення України диктувало потребу докорінного реформування органів державного управління, перетворення колишніх міністерств УРСР (в УРСР діяло 28 союзно-республіканських і лише 6 – республіканських міністерств – *Авт.*) у повноцінні центральні органи виконавчої влади незалежної держави, відповідальні як за розробку, так і за реалізацію політики в усіх сферах суспільного розвитку.

У цьому контексті важливим є обговорення подальших напрямів національно-державного самовизначення України, яке відбулось у Верховній Раді 28 січня 1992 р. Президент і парламентарії висловили власні бачення засад конституційного устрою, зокрема повноважень Президента, принципів поділу

гілок влади та формування уряду; ставилися й інші питання національно-державного самовизначення, в тому числі у сфері міжнародних відносин, розбудови інститутів безпекового блоку та реформування економіки. Ми докладно проаналізуємо ключові тези з виступів Президента і парламентаріїв, виявивши, таким чином, основні бачення національно-державного самовизначення України, що мали місце на початку 1992 р. – першого року, в який Україна вступила в статусі незалежної держави.

Звернімо увагу на виступ у парламенті Президента Л. Кравчука. Передусім він звернувся до економічних питань, вважаючи їх найскладнішими та найважливішими для подальшого розвитку України. Президент зазначив, що на заваді національно-державному самовизначенню України як країни з ринковою економікою стоять «атавізми свідомості», сформовані в радянську добу, що зумовлює «розмитість свідомості значної частини населення». «На жаль, – казав Л. Кравчук, – нам поки що не вдалося об'єднати всіх громадян України на основі ідеї будівництва незалежної демократичної держави на базі ринкової економіки. Бажаючи перемін на краще, значна частина людей виступає за колишню систему гарантованого розподілу, за карткову систему, заморожування цін тощо. А це, як відомо, означає припинення будь-яких реформ» [299].

Звісно, сумнівним є, ніби громадяни України прагнули збереження «карткової системи» й категорично не приймали жодних економічних перетворень, як про це казав Л. Кравчук. Відзначивши критичне ставлення громадян до економічної ситуації, Президент вдався до гіперболізовано негативного наративу, зневажливо ототожнивши суспільне невдоволення економічною ситуацією із небажанням жодних реформ і волінням зберегти «карткову систему». Президентський наратив – гротескна інтерпретація суспільного невдоволення – свідчить про брак раціональних аргументів для оцінювання соціально-економічної ситуації в країні та її впливу на подальше національно-державне самовизначення України. Із формально-логічного погляду, національно-державне самовизначення передбачає **відкидання**

альтернатив. У суспільно-політичному житті завжди є декілька можливих напрямів для розвитку. І в цьому сенсі, національно-державне самовизначення постає як вибір (**визначення**) ставлення до тих чи тих векторів національно-державного розвитку й відкидання альтернативних варіантів. Таким чином, ми можемо бачити, що на початок 1992 р. у суспільстві мало місце різке невдоволення економічною ситуацією, але водночас не було й раціонального дискурсу, за посередництва якого розкривалася б економічна політика.

Уже тоді Президент України відзначив, що економічні негаразди використовуються з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації: спостерігаються «спроби певних кіл як лівого, так і правого ухилу посягати... невіру в правильність обраного шляху», мають місце ініціювання «антигромадських дій під фарисейськими гаслами турботи про благо народу» [299]. Тож, як бачимо із виступу Л. Кравчука, в 1992 р. економічна ситуація перетворилася на політичний фактор, який делегітимував не тільки економічну політику уряду, а й національно-державне самовизначення України загалом.

Президент звернувся й до питання зовнішньо-політичної ситуації, зокрема, відносин із РФ. Президент відзначив «імперський тиск, під пресом якого Україна знаходиться з самого моменту проголошення незалежності». Інструментом цього тиску виступають ЗМІ, які некоректно висвітлюють внутрішню та зовнішню політику України: «Робиться все можливе, щоб зашкодити будівництву незалежної, демократичної Української держави» [299].

Отже, Л. Кравчук відзначив: по-перше, критичний стан української економіки та системи соціального захисту. Наголосимо, що цей критичний стан проявлявся в суспільних настроях – ірраціональному нігілізмі щодо економічних перетворень, що переростав у загальне негативне ставлення до Української держави. Разом із тим, у виступі Л. Кравчука ми не бачимо раціональних оцінок соціальної ситуації та міркувань про можливі шляхи подолання соціально-економічної кризи. По-друге, соціально-економічні негаразди спричиняють активність як лівих, так і правих політичних сил, що призводить до суспільно-політичної нестабільності. Однак і чіткої відповіді на

питання, як саме можна запобігти суспільно-політичній нестабільності, в доповіді Л. Кравчука також немає. По-третє, Президентом відзначено й факт російського втручання в суспільно-політичну ситуацію в Україні – «імперський тиск», провідником якого виступають як власне російські, так і залежні від РФ українські ЗМІ. Утім, і про відповіді на ці виклики у виступі Л. Кравчука не йдеться.

Однозначно чітку позицію Л. Кравчук зайняв у питанні розбудови Збройних сил України, звернувшись до безпекових питань. Президент відзначив, що «за допомогою засобів масової інформації Україну хочуть представити в світі як мілітарного монстра» – державу, «яка нічим не хоче займатися – ні економікою, ні соціальними справами, а тільки будує свої Збройні сили». Однак, наголосив Л. Кравчук, «Україна ніколи не відмовиться від утворення власних Збройних сил. І вона це робить і робитиме послідовно, не зазіхаючи на інтереси інших держав» [299].

Президент України констатував порушення РФ домовленостей від 16 січня 1991 р. про розподіл Чорноморського флоту, які супроводжувалися звинуваченнями на адресу України. Такі необґрунтовані закиди лежать у площині загального пропагандистського тренду РФ: Україна – «мілітарний монстр». Вихід із ситуації Л. Кравчук убачав у беззастережному виконанні всіх досягнутих домовленостей: «Ми завжди дотримувалися і будемо дотримуватися курсу на вирішення всіх спірних питань шляхом переговорів, консультацій і узгоджень. Але їх предметом можуть бути лише справді спірні питання, а не зазіхання, породжені хворобливою імперською уявою» [299]. Однак виникає елементарне запитання: як в односторонньому порядку можна дотримуватися двосторонніх домовленостей?

Висловлювання Л. Кравчука про пропагандистський тиск РФ і форми реагування на нього з боку України – є достеменною ілюстрацією щодо висловленої нами тези про світоглядну неготовність української еліти до будь-якої конфронтації. Якою була мета пропагандистського тиску РФ? По-перше, домогтися максимального ослаблення загального військового потенціалу

України. По-друге, примусити Україну відмовитися від володіння ядерною зброєю (проголосити без'ядерний статус). По-третє, забезпечити військову присутність РФ на території України, зокрема, в Севастополі. Мусимо зазначити, що РФ вдалося реалізувати всі ці стратегічні завдання військово-політичного характеру.

Головна причина стратегічного успіху РФ (що був досягнутий не воєнним, а політико-інформаційним шляхом, за допомогою «м'якої сили») полягала в неготовності України до політичної конфронтації – діяльності, в основі якої перебуває усвідомлення суперечностей і готовність їх розв'язувати в рамках конфліктної взаємодії. По суті, це була неготовність політичної еліти обстоювати символічний вимір національно-державного самовизначення України – право провадити самостійну зовнішню, економічну та мовно-культурну політику, розбудовувати безпековий сектор, зокрема, реалізувати недоторканність власних кордонів (адже перебування ЧФ РФ у Севастополі – це була очевидна загроза державній безпеці України).

Що є, за великим рахунком, держава? – це символи (конституція, закони, історична пам'ять, образ майбутнього, міжнародно-політичний статус тощо), які сприймаються суспільством як легітимні; безпекові ж інститути (скажімо, збройні сили) здатні захистити ці символічні форми лише у разі їхньої легітимності – віри суспільства в реальність цих символічних форм. Однак визнання символічних форм досягається і шляхом конфронтації, оскільки символи завжди формуються за допомогою протиставлення – одна символічна форма протиставляється іншій. Відмова ж від конфронтації як такої, насамперед від конфронтації з РФ в економічній, мовно-культурній та безпековій сферах, неминуче призводила до умовного звуження форм національно-державного самовизначення України. По-суті, відбувалося самообмеження національно-державного самовизначення, оскільки виокремився ряд питань, які вирішувалися не на основі національно-державних пріоритетів, а з урахуванням інтересів РФ: головним мотивом стало прагнення за всяку ціну уникнути конфліктного протистояння з РФ.

Показовий приклад такого уникання зіткнень із РФ – це міркування Л. Кравчука про значущість і форми участі України в діяльності СНД. Звернімо увагу на таку загальну закономірність: однією із форм уникання відповідальності – прийняття рішення щодо певної проблеми – є апеляція до третьої сторони, якій і надається право прийняття рішення. Схожу форму уникання відповідальності ми спостерігаємо в «трикутнику» «Україна – Росія (постімперський центр) – СНД». Судячи зі слів Л. Кравчука, участь України в діяльності СНД розглядалась як форма збереження актуальних для України політичних та економічних відносин. Зокрема, Л. Кравчук вважав, що «співпраця в рамках співдружності не позбавить Україну незалежності», хоча, зазначимо, російська сторона від початку розглядала СНД як засіб продовження попереднього імперського впливу, проте в новій формі, більш вигідній для РФ із економічного погляду. Характеризуючи участь України в діяльності СНД, Президент зазначав: «Ми заперечуватимемо проти перетворення співдружності на державне утворення. До речі, в Алма-Атинській заяві (21 грудня 1991 р. – *Авт.*) чітко і ясно сказано, що співдружність не є ані державою, ані будь-яким державним утворенням... Ми (Україна – *Авт.*) розглядаємо співдружність як механізм рівноправного узгодження інтересів республіки з інтересами партнерів. Разом з тим Україна суворо дотримується домовленостей, які досягаються в співдружності шляхом консенсусу» [299].

Участь України в діяльності СНД зумовлювала істотну суперечливість у сприйнятті національно-державного самовизначення. Ми вже зазначали, що РФ розглядала СНД як інструмент відновлення власного імперського впливу. Російський політолог М. Тульський наголошує: «СРСР нікуди не зникав, він всього лише був перейменований на СНД – ось і вся "найбільша геополітична катастрофа століття" (якщо пригадати відомий вислів В. Путіна). І навіть тоді, починаючи з першого місяця утворення СНД – з грудня 1991 р., – в цю колоніальну імперію "СНД" цілі країни точно так само заганяли російськими танками і гарматами, як і в колоніальну імперію "СРСР" в 1917–22 роках, як і до цього в Російську імперію... Країни колишнього СРСР були загнані в

російський колоніальний СНД (по суті, СРСР-2) силою російських танків і гармат» [300].

У виступі ж Л. Кравчука, який ми аналізуємо, СНД інтерпретується як, насамперед, інструмент сприяння відносинам між суб'єктами господарювання в пострадянських країнах. Цілком очевидно, що інтереси РФ і України, цілі, які ставили собі РФ і Україна, – були несумісними. Сама невизначеність трактування статусу СНД (розуміння СНД й очікувань, які випливали з цього розуміння) була конфліктогенною. Тиск на український уряд, зокрема і на Президента Л. Кравчука, здійснювався як збоку РФ, яка вимагала поглиблення інтеграції, а фактично – відновлення СРСР, чи пак Російської імперії, але під новою назвою, так і збоку тих громадсько-політичних сил в Україні, котрі, з очевидних причин, вважали співпрацю в рамках СНД – небезпечною для державного суверенітету України. Показове в цьому контексті запитання народного депутата, представника Народного Руху України Я. Кендзьора, поставлене Президенту Л. Кравчукові під час обговорення його доповіді: «Україна стала членом держав співдружності (СНД – *Авт.*). Але наше перебування у складі цієї співдружності зводиться тільки до того, що ми відбиваємося від усяких непорозумінь, інсинуацій, брехні! І якщо така ситуація буде продовжуватися, то чи є сенс перебувати у такій співдружності?» [299]. (Прикметно також, що під час обговорення доповіді Л. Кравчука представники інших політичних партій не ставили питань, які стосувалися формату участі України в СНД.) Невизначеність ставлення до СНД – промовистий приклад того, що уникання принципової відповіді на конфліктний виклик (спроби РФ обмежити державний суверенітет України, втягнувши її до інтеграційного проекту) – завжди мають нульовий ефект: не розв'язуючись, базовий конфлікт спричиняє додаткові конфлікти, розв'язати які ще складніше, оскільки з поля сприйняття суб'єкта вислизає базова першопричина конфліктів.

Звернувшись до питання інституційного становлення Української держави, Л. Кравчук висловив у своїй доповіді думку про «недосконалість системи влади й управління в республіці», яка проявляється в нереалізованості

«принципу розподілу влад», що призводить до «хаосу», невизначеності відносин «між столицею і територіями, між різними рівнями влади на місцях». Вихід із ситуації Л. Кравчук убачав у «внесенні відповідних змін і доповнень до Конституції України, прийнятті ряду нових законів, а також внесенні змін і в чинні закони». Президент запропонував розглянути питання про уточнення розмежування законодавчої і виконавчої влад, деталізацію повноважень Президента і про запровадження нового управлінського інституту – «представників Президента на місцях» [299].

Важливими віхами національно-державного самовизначення стало затвердження державних символів України. 15 січня 1992 р. Постановою Верховної Ради ухвалена офіційна музична редакція гімну України; текст гімну затверджено Законом України «Про Державний гімн України» лише 6 березня 2003 р. 28 січня у Верховній Раді відбулося обговорення Державного прапора України. Того-таки дня за підсумками обговорення ухвалено Постанову Верховної Ради України «Про Державний прапор України»; цю постанову підтримали 253 народні депутати від конституційного складу парламенту (450 народних депутатів). Таким чином, Україна визначилися щодо ще одного зі своїх національно-державних символів.

Обговорення цього питання у Верховній Раді варте окремого аналізу. Відзначимо такі домінуючі тези-пропозиції, за якими чітко простежуються окремі дискурсивні стратегії. Президент, виступаючи у Верховній Раді під час обговорення цього питання, зазначив: «Ми – єдина держава в світі, яка не має прапора» [301]. У такий спосіб Л. Кравчук апелював до суто прагматичних міркувань: якщо є держава, то має бути і прапор; годі обговорювати, голосуємо і ставимо крапку.

Прикметна й аргументація народного депутата І. Юхновського: «Росія повернула собі свій синьо-червоно-білий прапор і двоглавого орла. І я прошу росіян, які знаходяться в цьому залі, поважати честь українців, які вперше в тисячолітній історії свого народу мають власну державу. Я поважаю російський прапор і прошу росіян поважати прапор України. І я всіх вас прошу

проголосувати за синьо-жовтий прапор» [301]. Зазначимо, ще 1 листопада 1991 р. 5-м З'їздом народних депутатів РРФСР біло-синьо-червоний прапор був законодавчо затверджений Державним прапором РРФСР; за це рішення проголосували 750 народних депутатів РРФСР з 865, що брали участь у голосуванні; а 25 грудня 1991 р. назву держави – «РРФСР» – законодавчо було змінено на назву «Російська Федерація (Росія)».

Звернімо увагу й на міркування народного депутата О. Чародєєва: треба створити комісію, до складу якої увійшли б історики та громадські діячі, котрі мають різні погляди на символ України⁸; доцільно обміркувати всі можливі варіанти; не варто відкидати використання червоного кольору в державному прапорі; синьо-жовта символіка – розколюватиме суспільство [301].

Загалом ми можемо спостерігати в цьому обговоренні кілька домінуючих тенденцій дискурсивного представлення політичних позицій: *перша*, зміщення питань національно-державного самовизначення до площини дискурсу «прагматики» – апелювання до вимушеності тих чи тих кроків, їх зумовленість суто управлінськими чи соціально-економічними причинами. Цю аргументацію ми бачимо у виступі Президента Л. Кравчука.

Друга тенденція – артикуляція доцільності взяття за основу досвіду інших країн, прагнення діяти за аналогією, зокрема – апелювання до російського досвіду: росіяни відкинули радянські символи, тож – діймо таким самим способом. По суті, російський досвід розглядається як своєрідна «індульгенція» – право діяти аналогічним чином: Росія дозволяє! Нагадаємо, що навіть Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) була ухвалена Верховною Радою УРСР лише після того, як Декларацію про державний суверенітет РРФСР ухвалив 1-й З'їзд народних депутатів РРФСР (12 липня 1990 року), про що ми вже писали в попередньому розділі. До того ж: у Верховній Раді України Декларацію підтримали 355 народних депутатів, 4 – утримались, 1 – проти (докладний аналіз підготовки декларації, її обговорень і

⁸ На той час така комісія вже була створена й, більше того – представила парламентаріям свій висновок: синьо-жовтий прапор є символом національно-державного самовизначення України від доби Княжого Києва і до сучасності.

результатів голосування – див: [302]); натомість, аналогічну декларацію підтримали 907 делегатів Першого З'їзду народних депутатів РРФСР, 13 – проголосували проти, 9 – утрималися. Як можемо бачити, ідея державного суверенітету Росії мала більшу підтримку народних депутатів РРФСР, аніж ідея державного суверенітету України у Верховній Раді України.

І *третья тенденція* – дискурсивне розмивання концептуальних основ і форм національно-державного самовизначення України: намагання внести до державних символів України невластиві їм елементи, зволікання з ухваленням символів (великий герб України неприйнятій досі); впровадження паралельних (альтернативних, конкурентних) символів і форм (показовий приклад – статус української мови: українська мова проголошена державною, але застережено статус російської); шантаж політичної еліти та громадськості «неминучими» заворушеннями, розколом України, соціально-економічними негараздами тощо. Неважко бачити, що практика розмивання концептуальних основ і форм національно-державного самовизначення України застосовувалася не лише в період здобуття незалежності й у подальші роки, а використовується й дотепер, у рамках так званої «гібридної війни».

15 січня 1992 р. Указом Президії Верховної Ради «Про Державний гімн України» музика М. Вербицького на текст пісні «Ще невмерла Україна» була затверджена як Державний гімн України [303]. Наголосимо, йдеться тільки про музику; щодо слів законодавці не визначилися, оскільки в оригінальному тексті П. Чубинського йдеться про Україну «від Сяну до Дону» – ріки на території Польщі та Росії. Збереження оригінальної редакції тексту могло бути витлумачене як територіальні зазіхання збоку України.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада ухвалила Постанову «Про Державний герб України»: «Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України» [304]. Кажучи про ухвалення Державного герба України, зазначимо, що обговорення включало всі виокремлені нами дискурсивні форми аргументації: апеляція до прагматики (представлення проблеми як незначущої, не вартої нагнітання політичного

протистояння); звернення до досвіду інших країн – насамперед, російського (як ми зазначали, на той час Росія вже відмовилася від радянської символіки); «розмивання» символіки національно-державного самовизначення. І треба сказати, що остання стратегія буда загалом успішною. Адже державні символи були затверджені лише постановами Верховної Ради, а не відповідними законами України. Законодавче оформлення національно-державного самовизначення України щодо символіки відбулося тільки 28 червня 1996 р., коли було ухвалено Конституцію України, й продовжене 6 березня 2003 р. – Законом України «Про Державний гімн України» [305].

Безперечно, найважливіша віха 1992–1996 рр. – прийняття Конституції України (28 червня 1996 р.). Зазначимо, що конституційний процес був започаткований уже з розпадом СРСР і становленням України як незалежної самостійної суверенної держави [56, с. 121, 140–144]. Цей період історії конституційного процесу є найбільш складним і суперечливим. Його умовно можна поділити на декілька підперіодів: 1) від прийняття Декларації про державний суверенітет України 1990 р. до підготовки Концепції Конституції України 1991 р.; 2) від прийняття Концепції Конституції України 1991 р. до винесення першого проекту Конституції України на народне обговорення (15 липня–1 грудня 1992 р.); 3) від завершення обговорення першого проекту Конституції в грудні 1992 р. до підготовки та затвердження Верховною Радою другого проекту Конституції України у травні 1993 р.; 4) травень–листопад 1993 р. – доопрацювання другого проекту Конституції України; 5) листопад 1993–1995 рр. – конституційна криза в Україні; 6) підготовка та прийняття Конституційного договору України в 1995 р.; 7) від прийняття Конституційного договору в 1995 р. до ухвалення Конституції України 1996 р.

Після урочистого прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою Акта проголошення незалежності України та його затвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Україна була визнана більшістю країн світу суверенною державою та повноцінним суб'єктом міжнародних відносин. Нагально постала потреба в конституційному закріпленні основ суспільного й

державного ладу, прав і свобод людини та громадянина, порядку організації й функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування незалежної держави.

Перший проект Конституції, розроблений робочою групою Л. Юзькова, після відповідних доповнень і численних експертиз 5 червня 1992 р. був ухвалений Конституційною комісією і винесений на розгляд Верховної Ради України. 1 липня 1992 р. Верховна Рада ухвалила постанову про винесення розробленого Конституційною комісією проекту Конституції України до 1 листопада 1992 р. на всенародне обговорення. Утім, перший проект Конституції України, як і наступні конституційні проекти, не був реалізований внаслідок перманентних протистоянь між Президентом України та Верховною Радою України на тлі тривалої соціально-економічної кризи в Україні.

У цім контексті вартим уваги є «Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» – політико-правова угода між Верховною Радою України та Президентом України, прийнята 8 червня 1995 р. в умовах загострення конституційної кризи. Попри те, що Конституційний договір утратив чинність із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України, його основні засади характеризують процес національно-державного самовизначення України.

Помітною рисою суспільного життя було політичне протистояння Президента Л. Кучми та Верховної Ради в особі її Голови О. Мороза [306]. Президент прагнув створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах економічної кризи. Верховна Рада, лякаючи загрозою диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, зокрема, й право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати адміністративно-територіальними одиницями. Зазначене протистояння серйозно ускладнювало розв'язання першочергових проблем життя держави.

18 травня 1995 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Однак проект Закону України «Про застосування Закону України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні" та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям» не набрав необхідної кваліфікованої більшості (2/3) голосів. Це змусило Президента 31 травня 1995 р. видати указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян Президентові й Верховній Раді України. У відповідь на це Верховна Рада наклала вето на даний указ і запропонувала Президентові до 8 червня 1995 р. подати на розгляд кандидатури до складу Кабінету Міністрів України.

Такий сценарій подій затягував на тривалий час вирішення життєво важливих для України конституційних питань. За цих умов 2 червня 1995 р. Президент підтвердив рішення провести опитування. В цей же день відбулася його зустріч із лідерами 8 парламентських фракцій, які підтримали ідею підписання Конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою України.

Проведення опитування створювало потенційну загрозу розпуску Верховної Ради, рейтинг якої, за даними соціологічних опитувань, був досить низьким. Водночас це посилювало політичну напругу й опосередковано впливало на економіку й усе суспільне життя. За таких умов Президент України та Голова Верховної Ради «виявили політичну мудрість» та, відмовившись від протистояння, підписали 8 червня 1995 р. Конституційний договір. Договір де-факто був тимчасовою Конституцією, що складалася з преамбули, восьми розділів і 61 статті.

Особливої уваги варті такі слова з Преамбули Конституційного Договору: «Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного **права на самовизначення** (виділено нами – *Авт.*), виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян» [307, с. 133]. Отже, ми можемо бачити, що сторони конституційного процесу – Верховна Рада та Президент України – цілком

усвідомлювали роль Конституційного договору як засобу національно-державного самовизначення України.

Фактично, Договір виконав роль альтернативної форми внесення змін до Конституції України, своєрідного механізму імплементації Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Укладення Договору стало важливим компромісом. Він мав діяти до прийняття нової Конституції України з метою подальшого забезпечення розвитку й успішного завершення конституційного процесу. Конституційний договір значно зміцнив владу Президента. Ключовий момент – очільники областей не обирались, а призначались главою держави, що дало Л. Кучмі контроль над регіонами – найважливіший інструмент управління країною.

Утілення в життя положень Конституційного договору, відзначає Т. Шаповал, – створило належну правову базу для діяльності органів виконавчої влади, зокрема й Адміністрації Президента України. Значно розширилося коло їхніх повноважень і вплив на економічні й суспільні процеси. Президент України визнавався главою держави та главою виконавчої влади. Він особисто призначав склад Кабінету Міністрів і Прем'єр-міністра України [308, с. 45].

Однак Конституційний договір не вирішував питання прийняття нової Конституції України. 24 листопада 1995 р. Конституційна комісія підтримала пропозицію Президента України й утворила нову робочу групу в складі чотирьох представників Верховної Ради, чотирьох представників Президента України і двох представників від органів правосуддя для доопрацювання конституційного проекту. Проект, розроблений першою робочою групою й доопрацьований другою робочою групою, був винесений на обговорення Конституційної комісії 12 березня 1996 р. і рекомендований до розгляду Верховною Радою України. Вже 20 березня проект Конституції України був поданий на спеціальне засідання парламенту. Співголови Конституційної комісії, Л. Кучма й О. Мороз, попри розбіжності в поглядах і оцінках проекту, були одностайні в прагненні якнайшвидше прийняти Основний закон.

2 квітня 1996 р. Верховна Рада внесла питання про проект Конституції до порядку денного пленарних засідань, а 17 квітня 1996 р. розпочався його розгляд. У парламенті над проектом спочатку працювала міжфракційна ініціативна група, а з 5 травня 1996 р. – створена на її основі Тимчасова спеціальна комісія з доопрацювання проекту Конституції України на чолі з народним депутатом України М. Сиротою.

28 травня–4 червня 1996 р. відбулося перше читання проекту, а через два тижні й друге читання. Доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією проект Основного закону був прийнятий Верховною Радою у першому читанні 4 червня (258 голосів – «за»). Під час підготовки проекту Конституції України до другого читання, Тимчасова спеціальна комісія врахувала близько 6 тис. поправок [309, с. 327].

Ситуація загострилася 26 червня 1996 р., коли Рада національної безпеки України і Рада регіонів при Президентові виступили з різким засудженням будь-яких подальших зволікань з прийняттям нової Конституції України, оскільки такі зволікання загострюють соціально-економічну ситуацію в державі. Того-таки дня Президент України видав указ про проведення всеукраїнського референдуму 25 вересня 1996 р. щодо прийняття нової Конституції України, в основу якої було покладено варіант проекту Основного закону в редакції робочої групи від 11 березня 1996 р.

Натомість 27 червня Верховна Рада прийняла Постанову «Про процедуру продовження розгляду проекту Конституції України у другому читанні». Було також вирішено вести роботу в режимі одного засідання до прийняття нової Конституції України. 28 червня 1996 р. о 9 год. 18 хв. після 24 годин безперервної праці Верховна Рада України прийняла і ввела в дію Конституцію України («за» проголосували 315 народних депутатів). Після прийняття Конституції України Президент скасував свій указ про проведення всеукраїнського референдуму.

Одночасно Закон України «Про прийняття Конституції України та введення її в дію» від 28 червня 1996 р. засвідчив втрату чинності Конституції

(Основного закону) УРСР від 20 квітня 1978 р. з наступними змінами та доповненнями та Конституційним договором між Верховною Радою та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні у зв'язку з прийняттям Конституції України.

Водночас слушно звернутися до питання про становлення партійної системи України, розглянувши її сув'язно зі змінами виборчого законодавства. Представницька демократія неможлива без існування одного з базових інститутів демократичного суспільства – політичних партій як об'єднань громадян на основі спільності інтересів, політичних переконань і прагнення боротися за державно-політичну владу, використовуючи парламентські або позапарламентські засоби.

Становленню політичних партій сприяло ухвалення 16 червня 1992 р. Закону України «Про об'єднання громадян» [310] (з 2003 р. цей Закон втратив чинність). Згідно із ч. 1, ст. 1 Закону, об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми розвитку суспільства, що ставлять за мету участь у виробленні державної політики і у формуванні органів влади, – набували статусу політичної партії.

Виборче законодавство України часто змінювалося. Проведення практично кожних чергових виборів народних депутатів і Президента України регулювалося іншим законодавчим актом. З одного боку, це ускладнювало практику застосування Закону під час виборчого процесу. З другого – такі постійні зміни були викликані швидким суспільно-політичним розвитком українського суспільства. У згадані роки додатковим фактором, що вплинув на еволюцію не лише законодавчого регулювання виборчих механізмів і процедур, а й власне виборчої системи, стали настійні намагання змінити конституційні засади відносин між законодавчою та виконавчою владою, змістити центр тяжіння у змішаній (президентсько-парламентській) формі державного правління, зафіксованій Конституцією 1996 р., на користь парламенту.

Закон України «Про вибори до Верховної Ради УРСР» (від 27 жовтня 1989 р.) був досить демократичним, зокрема, ним скасовано пряме обрання депутатів від громадських організацій, затвердження кандидатів зборами громадян, запроваджено принцип обов'язкової альтернативності кандидатів. Головною рисою першого Закону України «Про вибори народних депутатів України», що був ухвалений 18 грудня 1993 р. [311] (втратив чинність 24 вересня 1997 р.), став його відверто «антипартійний» (дискримінаційний щодо політичних партій) характер. Закон, щоправда, вперше декларував роль політичних партій у процесі номінації та громадського контролю, не маючи можливості ігнорувати їх реальне існування. Проте він максимально ускладнював участь партій у всіх виборчих механізмах і процедурах, порівняно з іншими суб'єктами. Насамперед, це виявлялося в процедурі номінації кандидатів – дуже громіздкій для політичних партій та максимально спрощеній для інших суб'єктів висування (громадян чи трудових колективів). Зокрема, партія, вже зареєстрована Міністерством юстиції, мала пройти повторну реєстрацію у Центральній виборчій комісії (у якій їй могло бути відмовлено), провести конференцію (збори) обласної організації та подати список не менше 100 членів обласної організації із зазначенням дати народження, домашньої адреси, серії і номера паспорта.

Закон також передбачав 50-відсотковий поріг участі виборців для визнання виборів «такими, що відбулися». Вводилася двотурова мажоритарна система: обраним в одномандатному виборчому окрузі вважався кандидат, який отримував абсолютну більшість голосів, у тому числі й у другому турі, кандидат, необраний в окрузі, втрачав право балотуватися на повторних виборах. Як наслідок, Верховна Рада України другого скликання (11 травня 1994–12 травня 1998 рр.) розпочала роботу, маючи лише трохи більше від двох третин свого конституційного складу, і до кінця скликання жодного дня не працювала в повному складі. Декілька округів так і не отримали свого представництва протягом усього скликання Верховної Ради України. Цей досвід досі залишає слід у Конституції України: Верховна Рада України

вважається повноважною, якщо обрано не менше двох третин від її конституційного складу (ч. 2, ст. 82), хоча застосовувана сьогодні виборча система виключає таку можливість.

Прийняття Конституції України 1996 р. стало важливим етапом у розвитку і становленні українського виборчого законодавства. Розділ III Конституції, спеціально присвячений регулюванню питань виборів та референдумів, закріплює основні принципи виборчого права як невід'ємну вимогу до всіх виборів, які проводяться в Україні. Конституція України 1996 р. не містить вказівок на виборчу систему, яка повинна застосовуватися на тих чи тих виборах, залишаючи це предметом регулювання спеціальними законами. Уроки виборів 1994 р. зламали опір українських політиків, які намагалися зберегти старі, закорінені у досвіді радянського часу традиції проведення виборів. Виборча система, запроваджена законом 1997 р., різко відійшла від ідеї абсолютної більшості, проте вона все ще мала компромісний характер.

З прийняттям Конституції України 1996 р. Президент формально перестав бути главою виконавчої влади, проте залишив за собою право призначати за згодою парламенту Прем'єр-міністра, а за його поданням – міністрів; за Президентом також збереглося право скасовувати акти Кабінету Міністрів [57, с. 200, 433]. Така процедура призначення Прем'єр-міністра передбачала, що Президент повинен був враховувати волю більшості у Верховній Раді України.

Ухвалені на початку 1992 р. Закони України «Про представника Президента України» та «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» визначили особливості місцевого самоврядування та відносин між регіонами та центральними органами влади. На районному і обласному рівні ради народних депутатів позбавлялися власних виконавчих органів і мали характер виключно представницьких органів. Лише на рівні населених пунктів функціонувало реальне самоврядування. Попри введення інституту представників Президента, Адміністрація Президента України не

могла забезпечити тісної взаємодії між місцевими державними адміністраціями та урядом.

Використання норм конституційного права в Україні істотно залежить і від діяльності Конституційного Суду, який наділений виключним правом тлумачити норми Конституції та встановлювати відповідність законів та підзаконних актів Конституції України. 3 червня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про Конституційний Суд України», що визначав порядок формування та функції цього органу. У період 1992–1996 рр. робота Суду була малоефективною: Верховна Рада призначила лише Голову Конституційного Суду (Л. Юзькова), спроби обрати заступника Голови та решту суддів виявилися безрезультатними. Ухваленням чинної Конституції (28 червня 1996 р.), а також Закону України «Про Конституційний Суд України» (16 жовтня 1996 р.) було чітко визначено систему захисту Конституції та початок реальної діяльності Конституційного Суду України.

Отже, в досліджуваній період відбувалося становлення державно-політичних інститутів, необхідних для реалізації національно-державного самовизначення України, яке, однак, не набуло остаточного та несуперечливого оформлення. Конституційний процес в Україні визначався об'єктивними суперечностями, спричиненими переходом від радянської системи організації державно-політичної влади до демократії. Водночас, на конституційний процес істотний вплив справляли протиріччя, які виникали з огляду на незавершеність реалізації принципу поділу влади, а також розподілу владних повноважень між гілками влади та владними інститутами. Ключовим питанням у переході України від парламентської республіки до парламентсько-президентської, за наявності спроб встановити президентську республіку, завжди було питання про порядок призначення та підзвітність інститутів виконавчої влади. Ухвалення Конституції України стало важливим кроком у напрямі легітимації державно-політичної влади. Однак Конституція України не усунула суперечності між парламентом, урядом і Президентом, а лише надала їм нормативно-правової визначеності. Конституцією України також був

закріплений дуалізм місцевих органів виконавчої влади. Інститут представників Президента, покликаний зміцнити вертикаль виконавчої влади, спричинив нові суперечності між Адміністрацією Президента, урядом та органами місцевого самоврядування, що, безперечно, негативно вплинуло на розвиток місцевого самоврядування в Україні й загальний розвиток демократичних практик. По суті, конституційний процес 1992–1996 рр., формалізувавши державно-політичні відносини, виявив головні інституційні суперечності, подолання яких стало важливим завдання подальшого державно-політичного процесу.

3.2. Соціально-економічні та громадсько-політичні процеси в незалежній Україні

Національно-державне самовизначення незалежної України, зокрема становлення державно-політичних інститутів, про яке йшлося в попередньому підрозділі, відбувалося на тлі соціально-економічної нестабільності та гострої конфронтації з РФ, що позначалося на громадсько-політичних процесах в Україні. Однак саме в цей період, 1992–1996 рр., в Україні відбувалася, за визначенням О. Мороза, «кристалізація» державно-політичних інститутів, становлення багатопартійності та публічної політики як такої; поряд із цим йшло усталення «клієнтельних відносин» і проникнення бізнесових взаємин до сфери політики, що стало «початком формування олігархічних кланів» [306, с. 10–11].

Суть соціально-економічних і громадсько-політичних процесів полягала в глибинній трансформації не лише пострадянських державно-політичних інститутів України, а й культури загалом – уявлень про напрями та ціннісні основи суспільно-політичного розвитку. Формування нових національно-державних інститутів, самовизначення України в міжнародній політиці, перехід від планової до ринкової економіки, зміна загальних уявлень суспільства про права й обов'язки людини, а також про функції держави – це далеко не повний перелік тих завдань, необхідність вирішування яких стала очевидною. Жодна з

країн Центральної Європи, які також здійснювали перехід до ринкової економіки та демократичного режиму, не стикалися з таким комплексом завдань. Це саме можна сказати й про пострадянські країни Балтії, для яких вихід із СРСР був завершенням періоду радянської окупації й поверненням до державного статусу, який вони мали до 1940-го року; в цих країнах існував консенсус щодо бачення майбутнього, що пов'язувалося з імплементацією європейських політичних та економічних взірців. Країни колишнього радянського блоку в Центральній Європі чітко усвідомлювали свої прагнення – «свободи, самостійності без контролю держави, примітивної ідеологічної обробки і цинічного лицемірства» [312, с. 14].

Тож, уже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. нові еліти, які прийшли до влади у країнах Центральної Європи, зробили однозначний вибір на користь європейських, атлантичних, світових інституцій. Для формування моделі політичної системи вони скористалися досвідом Австрії, Німеччини, Франції. Результатом цього вибору стали разючі зміни в економіці та культурі [312, с. 14].

Натомість, характеризуючи входження України до нової політичної реальності, загалом, слід погодитися з такими міркуваннями: «озираючись на початок 90-х, можна твердити, що розбудова самостійної держави розпочалася без глибоко продуманих, обґрунтованих і виразно проголошених елітою нових стратегічних орієнтирів». Українське суспільство не мало достеменного уявлення, «якими мають бути суспільно-державні пріоритети?.. В якому напрямі й за допомогою яких засобів (політичних, фінансових, матеріальних, інформаційних, духовних і т. д.) слід трансформувати суспільно-економічний лад?.. Яку за структурою й суттю вибудовувати політичну систему держави? Такий стан речей можна пояснити насамперед тим, що політична еліта посткомуністичного українського суспільства була вкрай несконсолідованою. Кожна політична сила, що так чи інакше була представлена в політичному спектрі держави, прагнула реалізувати своє власне бачення української державності. А це бачення залежало від цілого ряду чинників, починаючи від

ставлення до цінностей радянського минулого та інтелектуального багажу», «ідеологічних настанов та геополітичних орієнтирів» [65, с. 476].

Брак суспільного консенсусу щодо напрямів і засобів національно-державного самовизначення поєднався з економічними негараздами 90-х років. Зокрема, валовий суспільний продукт в Україні у 1993 р. (порівняно з 1990 р.) скоротився на 75,2%: обсяг промислової продукції впав на 82%, а сільськогосподарської – на 78,2% [313, с. 3, 7].

Ґрунтуючись на Постанові Президії Верховної Ради від 9 вересня 1991 р. «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання» [314] Національний банк України запровадив із 10 січня 1992 р. до обігу дві валюти – радянські рублі й українські купоно-карбованці. Для готівкових розрахунків приймалися купоно-карбованці; для розрахунків за послуги – як рублі, так і купоно-карбованці. У листопаді 1992 р. рублі були замінені на карбованці й у безготівкових розрахунках. Планувалося, що купоно-карбованці використовуватимуться лише 4–6 місяців, однак вони залишалися в обігу до 1996 року, прийнявши удар гіперінфляції. Як зазначають М. Михальченко та В. Андрущенко, «особливу зацікавленість в гіперінфляції виявляли комерційні банки, що одержували в умовах нестабільності величезні прибутки. Грошова емісія також була на руку тим керівникам-господарникам, що організували викуп майна державних підприємств за колишніми номінальними цінами... Темпи інфляції, починаючи з листопада 1992 р., становили від 5 до 80% на місяць. У 1993 році грошова емісія перевищувала її обсяги 1991 року більше ніж у 1000 разів... Масштаби руйнування фінансової системи перевищували відомі показники часів світових воєн» [56, с. 191].

Однак А. Аслунд – шведсько-американський науковець-економіст, радник уряду РФ в 1991–1994 рр. та радник уряду України в 1994–1997 рр. – висловлює думку про неадекватність статистичних даних про стан економіки в пострадянських країнах, оскільки вихідні дані радянської статистики були некоректними. «Центральна планова система була суцільним шахрайством, – пише А. Аслунд. – Кожен (у СРСР – Авт.) був зацікавлений у перебільшенні

успіхів у виробництві... Це призвело до постійних викривлень, можливо, до 5 відсотків ВВП» [62, с. 164–165]. Відповідно, А. Аслунд характеризує економічну ситуацію лише як «стагнацію», а падіння економіки 90-х рр. називає «міфом» [62, с. 154].

Невдача України на початковій стадії економічних перетворень певною мірою пов'язана зі стартовими умовами реформ. Деякі з них мають об'єктивний характер і притаманні багатьом пострадянським країнам. Зокрема, це спадок командно-адміністративної системи, зношеність виробничих фондів, ірраціональна виробнича структура. Негативну роль відіграли розрив господарських зв'язків із сусідніми країнами та стрибок цін на імпортовані енергоносії. В економічній структурі країни значною виявилася частка галузей, які потребували постійної підтримки держави і слабо піддавалися реформуванню: вугільна, гірничорудна, космічна та інші.

Економічні труднощі, які переживало суспільство (без огляду на цифри статистики), А. Аслунд пов'язує не із загальним падінням економіки, а з іншими процесами – тінізацією економіки, кризою неплатежів і поширенням бартеру в господарських взаєморозрахунках. Ці процеси мали причиною перерозподіл власності – приватизацію, яка відбувалася в непрозорий спосіб, спричиняючи корупцію та формування групи великих власників – визискувачів ренти, підсумком чого стало перетворення України (як і Румунії, Болгарії, РФ та інших країн) на «спекулятивну державу» [62, с. 164]. Промовистий приклад зволікання з реформами – такі дані: у 1991–1993 рр. в Україні всього було приватизовано мізерну кількість підприємств та організацій, лише 3,6 тис. [315, с. 6]. Як наслідок, Україна 90-х рр. стала «найяскравішим прикладом спекулятивної держави». Україна, пише А. Аслунд, «зупинилася на півдорозі у більшості реформ. Після повільної фінансової стабілізації Україна залишилася наполовину приватизованою, наполовину лібералізованою і наполовину вільною, як і Молдова, Болгарія та Румунія до фінансової кризи 1996 р. Це країни.., де панують олігархічні схеми» [62, с. 26].

Рентна економіка безпосереднім чином спричиняє олігархію – політичний режим, який і забезпечує функціонування рентної економіки. «Домінуючим інтересом у спекулятивній державі, – зазначає А. Аслунд, – є не економічний добробут усієї нації, а перерозподіл усіх наявних ресурсів через державний бюджет та регулювання отримання тих чи тих привілеїв... Для керівників спекулятивної держави реальні результати виробництва важливі тільки у сенсі особистого збагачення» [62, с. 25]. Саме це й спричиняє політичні особливості олігархічного режиму – жорстку конкуренцію між кланами, які контролюють ЗМІ та «скуповують політиків». «Погана політика, – наголошує А. Аслунд, – зумовлена вузькими інтересами» [62, с. 27]. Однак він також зазначає, що в політичних дискусіях, а також у дискусіях економістів кінця 80-х років, коли йшлося про приватизацію та політичну лібералізацію, не вдалося передбачити ймовірність виникнення рентної економіки й олігархії, «спекулятивна економіка не розглядалась» як варіант трансформації пострадянських держав [62, с. 27]. Мусимо зазначити, що спекулятивний характер Української держави не змінився з 90-х рр. І ті політичні та суспільно-економічні процеси, які ми і нині спостерігаємо в Україні, значною мірою пов'язані із побороенням рентного характеру економіки й олігархії – її політичного забезпечення.

Окреслена соціально-економічна ситуація не могла не позначитися на політичних процесах, зокрема, на активізації діяльності політичних партій лівого спрямування й поширенні соціального популізму як такого. Політичні партії лівого спрямування мали відверто проросійський або ж комуністично-реваншистський характер. Втративши популярність у перший період розбудови держави, ці партії набули впливу в період економічної кризи.

Позиції партій комуністично-соціалістичного спрямування (це, передусім, Комуністична партія України, Соціалістична та Селянська партії) збігаються у визнанні необхідності збереження адміністративно-командних важелів керування економікою, примату суспільної (тобто державної) форми власності, беззастережного заперечення існування приватної власності на

землю. Позиції ж щодо форми існування Української держави дещо розходяться: від впертого відстоювання відновлення СРСР до інтеграції України до СНД, зі збереженням певних ознак суверенітету. Соціалісти, висуваючи поміркованіші гасла та вимоги посилення соціального захисту населення, наголошували на «спорідненості» своєї партії навіть не з соціалістичним, а із міжнародним соціал-демократичним рухом.

Показові в цьому контексті результати соціологічних досліджень Центру «Соціальний моніторинг», які засвідчують домінуючі уявлення респондентів про доцільні напрями національно-державного самовизначення України [складено за: 56, с. 152] (див. табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Динаміка ставлення населення до зовнішньополітичного курсу України

Варіанти відповідей	1992	1993	1994
Курс на об'єднання держав СНД в єдину державу	20,8%	30,7%	47,4%
Вихід України з СНД і здійснення послідовної незалежної політики	20,3%	19,8%	14,2%
Вихід України з СНД і її орієнтація на союз із іншими державами	19,0%	23,4%	9,9%
Стабілізація існуючого стану	7,6%	7,7%	17,0%

Аналізуючи результати цього соціологічного дослідження, М. Михальченко та В. Андрущенко зазначають: «істотні розходження в зовнішньополітичних орієнтаціях громадян спостерігалися в регіональному та етнічному вимірах: об'єднання республік СНД в одну державу підтримували 73,4% жителів східних областей, 60,0% – в Криму, 55,7% – на Півдні, 19,8% – у західних областях; серед українців цю ідею підтримували 40,3%, серед росіян (що проживали в Україні) – 64,7%» [56, с. 152]. Тож і відзначена вже підтримка громадянами партій лівого спрямування, які виступали за посилення інтеграційних процесів у СНД, є не випадковою.

Водночас, політичні партії національно-демократичного спрямування послідовно обстоювали ідею розбудови незалежної Української держави, це, зокрема: Конгрес Українських Націоналістів, Організація українських націоналістів в Україні, Українська Національна асамблея, Українська

консервативна республіканська партія, Українська націонал-соціалістична партія та інші, а також – Народний Рух України, Демократична партія України, Українська республіканська партія, Християнсько-демократична партія України, Ліберально-демократична партія України. Партії намагалися вести суспільство до національної демократії, яка, на думку В. Чорновола, визначається як синтез лібералізму в економіці, консерватизму національних традицій, відродження національної державності, ідеології українського державотворення, соціальної демократії (питання соціального захисту).

На третіх зборах Народного Руху (28 лютого 1992–1 березня 1992 р.) В. Чорновіл наголошував: для демократів замало мати незалежну Україну, потрібна Україна демократична. Згодом В. Чорновіл наголошував на тому, що Україна має бути не лише незалежною та демократичною, а й «українською». І цей останній критерій майже впродовж усього періоду незалежності був чинником міжрегіонального протистояння в українському суспільстві.

На початку 1990-х утворились і політичні партії, які позиціонувались як центристські: Народно-демократична партія, Ліберальна партія України, політичне об'єднання «Міжрегіональний блок реформ», Селянська демократична партія. За даними соціологічних опитувань, громадяни України були схильні підтримувати центристські сили – 77% населення, тоді як про прихильність до лівих ідей повідомили – 7%, правих – 3%, крайніх лівих і крайніх правих – 5% та 2%, відповідно [316, с. 33].

У низці політичних партій відбулися розколи. У травні 1992 р. від Української республіканської партії відколалося радикальне крило на чолі з С. Хмарою, яке утворило Українську консервативну республіканську партію. Загострилися суперечки всередині Руху. У грудні 1992 р. внаслідок розколу в регіональних організаціях НРУ утворився альтернативний Всенародний рух України (Л. Скорик). Скориставшись Законом «Про об'єднання громадян» (червень 1992 р.), у 1993 р. відновила свою діяльність Комуністична партія України (П. Симоненко).

Соціально-економічну ситуацію в Україні вкрай погіршила гіперінфляція: у 1993 р. купуно-карбованець, запроваджений у 1992 р., знецінився у 103 рази. В умовах соціально-економічної кризи закономірно постало питання про довіру щодо органів державно-політичних інститутів – Президента, уряду та парламенту. 7 червня 1993 р. на Донбасі почався безстроковий страйк шахтарів, який міг поглибити економічну та політичну кризи. З огляду на це Верховна Рада України 17 червня пішла страйкарям назустріч і виконала їхню вимогу – призначила на 26 вересня 1993 р. консультативний референдум щодо довіри Президенту та парламенту. Після переговорів з Президентом України Л. Кравчуком Верховна Рада за два дні до референдуму скасувала його та постановила провести 27 березня 1994 р. дострокові парламентські та 26 червня того ж таки року дострокові президентські вибори.

Згодом, згадуючи ці події, Л. Кравчук казав: «Я не пішов би на це (дострокові президентські вибори – *Авт.*), якби в нас були легітимні інститути влади, або хоча б один інститут – Конституційний Суд. Я міг би одразу оскаржити в Конституційному Суді рішення Верховної Ради», яке «на сто відсотків... було неконституційним», оскільки за рішення про проведення дострокових парламентських і президентських виборів було подано у Верховній Раді менше 300 голосів, тобто рішення було ухвалене простою більшістю. «У мене був підготовлений указ про відміну цих рішень Верховної Ради і про розпуск Верховної Ради як такої, що обрана за радянських часів і не має повної легітимності». Утім, зазначав Л. Кравчук, ані міністр внутрішніх справ А. Васишин, ані Голова СБУ Є. Марчук, ані міністр оборони В. Радецький не висловилися рішуче на підтримку такого кроку [цит. за: 56, с. 487–488].

Перший і другий тур парламентських виборів відбувалися 27 і, відповідно, 10 квітня 1994 р. З огляду на особливості виборчої системи (про які йшлося в попередньому підрозділі) було обрано лише 340 народних депутатів (із 450). Загалом, прогнозованим виявився і склад парламенту: більшість місць отримали представники лівих політичних партій. Зокрема, представники КПУ

вибороли 84 мандати, СПУ – 25, представники аграрної партії, що тяжіла до лівих ідей, – 36; до міжрегіональної депутатської групи увійшли 27 народних депутатів, групи «Єдність» – 26. Після довиборів до Верховної Ради, у грудні 1994 р., Центральна виборча комісія (ЦВК) оголосила про припинення виборчого процесу. На той час із 405 народних депутатів – 178 були членами політичних партій, 227 – безпартійними. Найчисельнішою фракцією Верховної Ради була фракція КПУ – 90 осіб. Головою Верховної Ради було обрано представника СПУ О. Мороза; заступником – очільника Селянської партії О. Ткаченка.

У Верховній Раді другого скликання жодна політична партія не мала необхідної кількості депутатських мандатів для формування більшості; голосування у парламенті було ситуативним. Парламентарії були об'єднані в 11 (пізніше 10 фракцій). Лише дві партії – КПУ та НРУ – мали достатню кількість мандатів для створення власних фракцій [317, с. 484–486]. «Оскільки більшість депутатського корпусу становили позапартійні депутати, – зазначає Г. Зеленько, – протягом каденції парламенту другого скликання його політичне структурування кілька разів змінювалося. Депутатські фракції і групи утворювалися як на партійно-ідеологічній основі, так і за регіональними та корпоративними ознаками» [318, с. 13].

Особливості політичного міжпартійного протистояння виразно проявилися під час виборчих кампаній 1994–1996 рр. Для першого туру виборів (навесні–влітку 1994 р.) характерним було зниження популярності центристських партій і зростання ваги вкрай лівих та вкрай правих сил, що значною мірою пояснюється неприкритим популізмом і демагогією партій цього політичного спектра, особливо в питаннях приватизації, соціального захисту населення, боротьби із злочинністю. У виборців найбільшу популярність мали прості та жорсткі засоби вирішення складних питань соціально-політичного, соціального та економічного розвитку країни. Якщо більш-менш помірковані кандидати пропонували економічні засоби розв'язання проблем (прийняття «справедливих» законів, своєчасна виплата

заробітної платні тощо), то більш «конкретні» обіцянки ультрарадикалів («знайти винних у затримках виплат заробітної платні та показово покарати їх») знаходили більше розуміння у виборців. Як наслідок, у парламенті найчисельнішою стала фракція комуністів.

Вибори виявили певні хиби української партійної системи. За нечисленності партій, їхні прибічники були зосереджені здебільшого у великих містах. Проявилась і головна ознака партійної системи наступних років – досить стійке розмежування за принципом «Схід – Захід». Певна проблема партійної політики початку 90-х рр. – невизначеність місця партій у політичній структурі суспільства. Більша частина партій залишалася за межами органів державної влади, а згода їхніх керівників на участь у роботі органів виконавчої влади сприймалася більшістю членів партій як зрада партійних інтересів (прикладом цього служить, зокрема, розкол УРП у 1992 р.). Брак коштів спричиняв відсутність постійної та масової агітації серед населення, тому партії зосереджували всі зусилля одразу на досягненні кінцевої мети – здобутті влади, різко підвищуючи свою активність напередодні виборів й ухиляючись від повсякденної роботи серед мас.

Ефективне здійснення партіями посередницької функції у взаємодії між громадянським суспільством та державою неможливе без відповідного правового регулювання, об'єктом якого є сукупність правовідносин у системі «державна – політичні партії (громадські об'єднання) – суспільство». Головною вимогою, якою повинна керуватися держава у своїй нормотворчій діяльності, – створення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості. Діяльність партій в Україні регулювалася Законом України «Про громадські об'єднання» від 16 червня 1992 р. та певними положеннями Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р.

Закон «Про громадські об'єднання» проголошував право громадян на свободу об'єднання невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини і гарантованим Конституцією та законодавством України. Держава покликана сприяти розвитку політичної та громадської

активності, творчої ініціативи громадян і створювати рівні умови для діяльності їхніх об'єднань. За цим законом, об'єднанням громадян визнається добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до цього Закону визнається політичною партією або громадською організацією. Політичною партією є об'єднання громадян прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їхньому складі. Закон визначив принципи і порядок утворення об'єднань громадян, їхній статус, порядок їхньої легалізації, а також припинення їхньої діяльності [316, с. 32]. Невідпрацьований механізм припинення діяльності партій. Недосконалий і механізм передачі майна партії, яка припинила своє існування (якщо її було заборонено за вироком суду – майно підлягає безоплатному поверненню у власність держави; якщо ж було прийнято рішення про саморозпуск, доля майна вирішується на загальних зборах членів партії).

26 червня 1994 р. відбувся перший тур дострокових президентських виборів. До другого туру президентських виборів вийшли чинний Президент Л. Кравчук й экс-прем'єр-міністр Л. Кучма. 10 липня 1994 р., під час другого туру виборів, Л. Кучму підтримали понад 52% виборців, які взяли участь у голосуванні; Л. Кравчука – 45% виборців [319, с. 372].

На думку М. Тульського, перемога в президентських виборах Л. Кучми не в останню чергу була зумовлена підтримкою його кандидатури Росією. «У 1994 році, – каже у своєму інтерв'ю М. Тульський, – Єльцин за допомогою величезних грошей втрутився у вибори в Україні та Білорусі. Витрачалися гроші на виборчі кампанії Кучми та Лукашенка. Паралельно для контролю над Україною в 1994 році Кремль організував "кримську проблему" вдруге. Нагадаю, що перший раз "кримську проблему" для України організував

Горбачов, а не Єльцин, іще в 1990-1991 роках⁹» [300]. Така позиція Росії впливала з уявлення, ніби Л. Кучма є проросійським політиком.

Першим Президентом України, як і в більшості пострадянських країн, був обраний колишній компартійний функціонер; другим Президентом – людина, яка позиціонувала себе не як представника певної політичної партії, носія ідеології, а як «господарника». «Я пройшов шлях до політика саме з рівня адміністратора» [320, с. 50], – казав про себе Л. Кучма. У цьому, значною мірою, була певна особливість електоральної поведінки українських виборців. Бо й наступні Президенти України акцентували насамперед власні успіхи в господарській діяльності. Скажімо, В. Ющенко до обрання Президентом був головою Правління Національного Банку та Прем'єр-міністром України; В. Янукович – головою обласної державної адміністрації в Донецькій обл. та Прем'єр-міністром України; П. Порошенко – секретарем Ради національної безпеки та оборони, обіймав міністерські пости, а також був власником промислово-фінансової групи. Попри зв'язки кожного з Президентів із певними політичними партіями їхня управлінська діяльність була значущою для українських виборців. Ця особливість електоральної поведінки може, звісно,

⁹ Кажучи про «кримську проблему», М. Тульський має на увазі сепаратистський рух, очолюваний президентом Республіки Крим Ю. Мешковим, що водночас був лідером політичного блоку «Россия».

Про етнополітичний аспект національно-державного самовизначення України в період Перебудови ми писали в попередньому розділі. Оцінка ж ролі М. Горбачова, висловлена М. Тульським, ґрунтується на таких його аргументах: «У Горбачова була ідея підвісити всі союзні республіки на "гачок", знайти в кожній проблемний регіон, який чимось відрізняється від решти республіки. З ініціативи Горбачова навіть був прийнятий в 1990-му році закон СРСР: у разі, якщо якась республіка хоче вийти з СРСР, то по всій її території проводиться союзною владою референдум, і ті шматки республіки, які висловлюються за те, щоб залишитися в СРСР, союзна влада відокремлює від цієї республіки і приєднує до СРСР. І такі проблемні регіони Горбачов знайшов у всіх республіках, навіть у самій Росії. У РРФСР ними стали Чечено-Інгушетія, Північна Осетія, Татарстан і Тува – де, за наказом Горбачова, в березні 1991 року бойкотували референдум про введення поста президента РРФСР. [...] В Естонії була Нарвська республіка, яка загрожувала Естонії виходом з її складу в разі виходу з СРСР. Такі ж республіки і такі ж загрози були в східній Латвії, в трьох польських районах Литви, в Молдові (Придністров'я та Гагаузія), в Україні (Крим), в Грузії (Абхазія та Південна Осетія), а за Нагірний Карабах і Нахичевань Горбачов підвішував одночасно і Азербайджан, і Вірменію. [...] Політика розвалу республік СРСР була закладена Горбачовим, про якого досі наївні люди в Росії та на Заході думають як про демократа, гуманіста і противника комуністичної системи, яку він насправді всіма силами намагався зберегти. Насправді Горбачов – такий самий імперіаліст і колоніаліст, як і всі інші» [300].

розцінюватися як прояв політичної незрілості. Утім, за великим рахунком, така електоральна поведінка зумовлена і ступенем розвитку політичних партій в Україні, і статусом самого Президента, який, з одного боку, безпосередньо не очолює уряд, а з другого, має істотний вплив на внутрішню політику, зокрема соціально-економічну. Разом із тим, така електоральна поведінка детермінується суспільним сприйняттям соціально-економічних проблем як украй дошкульних.

Перші роки незалежності, коли формувалися державно-політичні інститути й конкретизувалися форми національно-державного самовизначення України, в соціально-економічному плані стали періодом «імітації реформ» [320, с. 105]. І є рація погодитись із точкою зору О. Мороза про те, що 1991–1994 рр. стали роками «системної кризи», причини якої – брак стратегії соціально-економічного та громадсько-політичного розвитку [232, с. 9–10].

Попри те, що дострокові президентські та парламентські вибори 1994 р. відбулися фактично водночас, і на парламентських виборах здобули перемогу ліві політичні сили, другий Президент України Л. Кучма був прихильником більш радикальних економічних реформ, беручи за приклад, значною мірою, російський досвід. Розбіжності поглядів на соціально-економічний розвиток України, які поділяли парламентська більшість і Президент, стають очевидними, якщо зіставити доповідь Голови Верховної Ради О. Мороза «Основні засади і напрями становлення економіки України в кризовий період» (червні 1994 р.) [232, с. 9–26] та програму Президента України «Шляхом радикальних економічних реформ» (жовтень 1994 р.) [321, с. 25–37]). Розбіжність підходів зумовила перехід навесні 1995 р. Соціалістичної партії в опозицію.

Надзвичайно гостро постало в Україні й питання розподілу влади. У вересні 1994 р. було утворено Конституційну комісію, яку очолили Президент Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз. На кінець 1994 р. Президент Л. Кучма запропонував законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування», а Голова Верховної Ради О. Мороз – «Закон про місцеві

ради». ЗМІ й експертне середовище позитивно оцінили спроби Президента розмежувати виконавчу й законодавчу влади, але звертали увагу й на те, що президентський законопроект фактично ліквідує місцеве самоврядування. Скажімо, голови облрад перетворяться на власників держвласності в регіонах, а мери міст, ставши головами рад і виконкомів, –розпорядниками муніципальної власності. У президентських ініціативах суспільство побачило тенденцію до авторитаризму. Очевидною була загроза протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади, яка в сусідній Росії завершилася розстрілом парламенту. Зрештою, у травні 1995 р. було ухвалено Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування». Україна, фактично, ставала президентською республікою, оскільки Президент набув повноважень очільника виконавчої влади.

Протистояння між Президентом і парламентом певною мірою було взаємопов'язаним зі ставленням Л. Кучми до представників лівих ідеологій. «На мою думку, – стверджував Л. Кучма, – для будівництва... нашої держави переконані і діяльні соціалісти та соціал-демократи абсолютно необхідні. Інша річ, де вони у нас? У нас є партії, в чиїх програмах присутні соціал-демократичні принципи і декларації, але багато хто з них включив їх туди лише як ширму для прикриття комуністичного змісту. Наприклад, ті у нас, хто називає себе соціалістами, мають значно менше відношення до сучасних демократій, аніж до "реального соціалізму" СРСР, що розвалився» [320, с. 141–142]. Неліпшим було ставлення Л. Кучми і до комуністів, які «не приховують, що прагнуть завоювати владу у країні для того, щоб цю країну знищити як суб'єкт міжнародних відносин та історичний факт» [320, с. 138]. Президент зазначав, що «російські комуністи використовують наших, як їм хочеться», а «наші червоні», продовжуючи говорити про «соціалістичний інтернаціоналізм» і закликаючи до «союзу народів», не тільки зраджують інтереси своєї країни та «плюють в обличчя народу, що проголосував за її незалежність, але й безпосередньо підіграють чужому націоналізмові – націоналізмові російських комуністів, шовіністів та інших» [320, с. 139, 140]. Україні, казав Л. Кучма,

«вкрай не вистачає справжніх лівих патріотів» [307, с. 18]. Щодо правих політичних сил, то є рація повернути увагу до таких слів Л. Кучми: «Найбільш перспективні політичні сили можна назвати націоналістами», розуміючи під націоналістами захисників «не лише українського етносу, але й всього українського народу» [320, с. 144]. Показово, що в Заяві Народного Руху України «Якою ми бачимо Українську державу» (від 16 грудня 1995 р.) наголошується: партія відображає позиції всіх партій та організацій національно-демократичного спрямування, що завданням Руху є реалізація бачення Української держави як національної, демократичної, соціальної, авторитетної, шанованої в Європі та світі; такої, що має ринкову економіку на основі приватної власності, будується на засадах української національної, державницької ідеї, «української мрії», яка мусить стати українською реальністю.

Президент намагався відмежуватися від «партії влади», заявляючи, що є «Президентом всієї країни» [320, с. 134]. Ця тенденція до дистанціювання від політичних партій спричиняла й конфлікти між Адміністрацією Президента та Кабінетом Міністрів України. Скажімо, Л. Кучма критично оцінював діяльність Прем'єр-міністра В. Масола. Характеризуючи його як одного «із кращих спеціалістів», усе ж вважав його представником «старої формації». Не кращим чином Л. Кучма оцінював і наступного Прем'єр-міністра Є. Марчука, вважаючи, що той «не хоче або просто боїться приймати рішення». Згодом Л. Кучма відзначав «президентські амбіції» Є. Марчука: бажаючи стати «наступним Президентом України, він (Є. Марчук – *Авт.*) намагався не лише дистанціюватися від прийняття непопулярних рішень, але й взагалі не вступати в жодні конфлікти з будь-ким, не ставати при цьому явно на жодну зі сторін» [320, с. 88–90]. Призначення Прем'єр-міністром П. Лазаренка Президент вважав помилкою, характеризуючи свого висуванця як людину, що має «суто кримінально-номенклатурний таланти» [320, с. 93, 99]. Стосовно ж Прем'єр-міністра В. Пустовойтенка – голови Народно-демократичної партії – Л. Кучма утримався від дошкульних висловлювань. Попри те, що українські ЗМІ

незмінно характеризували НДП як «партію влади» [322, с. 58], Л. Кучма все ж не розглядав цю партію як таку, що реалізує його політику, не вважаючи і себе виразником її інтересів. По суті, Л. Кучма так і не зумів подолати власне упередження щодо політичних партій як таких. І в цьому контексті стають зрозумілими слова В. Філенка: «Мета партії – не мандати до ВР, а мандати сільських, районних, міських рад. Якщо немає впливу в регіонах і підтримки з "місць", то будь-які зусилля змінити щось "зверху", на рівні, скажімо, майбутніх Національних зборів, приречені на провал» [323, с. 1]. НДП привертала значну увагу. Інтерес до нової партії значною мірою сприяв список її засновників, серед яких такі відомі політики й урядовці, як О. Ємець, А. Кінах, В. Євтухов, М. Каскевич, В. Пустовойтенко, А. Толстоухов, Ю. Схануров, В. Ющенко, О. Дьомін, Є. Кушнар'юв, Т. Стецьків, А. Матвієнко та інші.

За даними соціологічних опитувань 1995 р., 48% респондентів виявили бажання жити в суспільстві, де держава керує економікою, а 78% висловили думку, що держава мусить забезпечити усім громадянам «гарні умови життя» [324, с. 6]; разом із тим, 59,4% поклалися лише на власні сили, на політичні партії та об'єднання поклали надію 2,8%, на Президента – 24,8%, на Верховну Раду – 5,3%, на Кабінет Міністрів – 5,0%) [324, с. 1].

Характеризуючи становлення українських політичних партій, Г. Зеленько пропонує «застосувати типову схему політичної інституалізації, відповідно до якої на першому етапі виникають потреби, задоволення яких вимагає спільних дій, що спонукає суспільних акторів до об'єднання; на другому формуються загальні цілі, суспільні норми, зокрема правові, для забезпечення взаємодії відповідних суб'єктів; на третьому – встановлюється система санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки. Характерною рисою процесу інституалізації (правової та політичної) політичних партій в Україні є те, що і перший, і другий етапи мали форсований характер, тобто відбувалися протягом досить короткого проміжку часу – від артикуляції колективних (групових) потреб до встановлення правових норм минуло приблизно 6 років (якщо не

рахувати Українську Гельсінську групу, створену у 1976 р., яка висувала переважно вимоги щодо дотримання прав людини). [...] Правове підґрунтя діяльності партій на цьому етапі становили Конституція УРСР (зі змінами від 24 жовтня 1990 р.) та Закон «Про об'єднання громадян» (1992 р.)» [318, с. 11].

У 1996 р. знизилася інфляція, в обіг була введена нова грошова одиниця – гривня. 25 серпня 1996 р. було оприлюднено Указ Президента «Про грошову реформу в Україні» [325]. Після 16 вересня 1996 р. єдиним законним засобом платежу на території України стала гривня. Однак грошова реформа не була підкріплена іншими заходами у сфері податкової, бюджетної політики. Курс гривні утримувався заходами жорсткої монетарної політики, що посилювало грошовий голод на гривню, бартеризацію торгівлі, зменшення валютних резервів НБУ.

На зміну приватизації 1992–1994 рр., яка проводилася шляхом оренди з викупом або викупу об'єкта трудовим колективом (що дозволило приватизувати 11,5 тис. об'єктів), прийшла сертифікатна приватизація. У 1995–1999 рр. було приватизовано 50,3 тис. підприємств та організацій. Приватизація проводилася на основі президентських указів. Залучити до приватизаційного процесу, як передбачалося, широкі верстви населення державі не вдалося. Інвестиції в Україну надходили в мізерній кількості. Державні кредити, отримані від урядів США, ряду європейських країн, міжнародних організацій, дозволили покращити платіжний баланс, але вели до зростання заборгованості держави. До початку 1995 р. було розпайовано чи акціоновано 94% колгоспів, що сприяло виникненню колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), акціонерних товариств, селянських спілок і кооперативів [326, с. 31].

Разом із тим, зростало безробіття, зокрема – серед молоді. У 1994 р. статус безробітного отримали 55 тис. молодих людей, у 1995 р. – 73 тис. чол., у 1996 – 160 тис. [327, с. 30]. За статистичними даними, упродовж 1991–1996 рр. кількість науковців, котрі емігрували з України, постійно зростала. «Лише докторів наук виїхало за межі України: у 1991 році – 39 осіб, у 1992 році – 57, у 1993 році – 68, у 1994 році – 90 осіб. Упродовж двох наступних років (у 1995 і

1996 рр. – *Авт.*) Україну залишили ще близько 200 докторів наук або два відсотки від загальної кількості» [328, с. 91]. «Здебільшого, – зазначає Р. Кулик, – з України виїжджали спеціалісти, які працювали в галузі математичного аналізу, фізики твердого тіла, фізики напівпровідників, будівельної механіки, механіки твердого тіла, хірургії тощо. [...] Щодо таких мігрантів здійснюється гнучка міграційна та візова політика. Загалом, у зв'язку з виїздом наукових і висококваліфікованих спеціалістів втрати України становлять понад 1 млрд доларів США» в 1991–1996 рр. [329, с. 119].

Отже, соціально-економічні та громадсько-політичні процеси 1992–1996 рр. являють собою важливий етап національно-державного самовизначення України. Переживаючи глибоку соціально-економічну кризу, українське суспільство все ж знаходило шляхи легітимного вирішення вкрай складних громадсько-політичних конфліктів. Проведення парламентських і президентських виборів, зміна виборчих систем – це були практичні кроки з реалізації демократичного самовизначення українського суспільства та держави. У досліджуваній період продовжився процес національно-державного становлення України, поступове перетворення її з напівколоніальної в незалежну суверенну державу, національно-патріотичні сили якої у гострій боротьбі з прибічниками соціалізму обстоювали демократичні засади соціального прогресу й необхідність інтеграції України до міжнародних-правових інститутів, що діють на основі гуманістичних принципів і стандартів.

3.3. Міжнародно-політичне визнання України на тлі геополітичних суперечностей із Російською Федерацією

В окреслений період – 1992–1996 рр. – відбулося міжнародне визнання України, а також проявився й домінуючий зовнішньополітичний виклик – суперечності з Російською Федерацією. У цей-таки період, 5 грудня 1994 р., був підписаний Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України

до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) – так званий «Будапештський меморандум». Зазначимо, що його підписання стало фактом консолідації позицій держав, які справляли істотний вплив на ситуацію в Україні: ядерні держави, насамперед США, були зацікавлені в нерозповсюдженні ядерної зброї, РФ – в ослабленні України. Означений період ознаменувався й українсько–російським протистоянням із приводу статусу Чорноморського флоту, що завершилося підписанням у Києві Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ (31 травня 1997 р.), який був ратифікований Україною 14 січня 1998 р. Отже, ми привернемо чільну увагу державно-політичному самовизначенню України щодо реалізації національної безпеки; політиці України, спрямованій на співробітництво з євроатлантичними структурами, зокрема ЄС і НАТО; участі України в діяльності СНД.

Як уже зазначалося в попередньому розділі, 8 грудня 1991 р. президенти Республіки Білорусь, Російської Федерації та України підписали Угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД). СНД діє на підставі Статуту, прийнятого Радою голів держав 22 січня 1993 р. Україна не підписала Статут, тож, де-юре, не є членом СНД, а має статус держави-засновниці та держави-учасниці СНД.

Незалежність України була сприйнята російським істеблішментом як прямий виклик російській імперській традиції, складовою якої і був СРСР. Характеризуючи російську політику на пострадянському просторі, російський політолог М. Тульський зазначає, що СНД від початку трактувалася РФ як форма збереження російського впливу. Із примушуванням до вступу в СНД М. Тульський пов'язує низку міждержавних і міжетнічних конфліктів, у більшості з яких збройні сили РФ брали безпосередню участь. У переліку цих воєнних конфліктів – Придністров'я, війна між Абхазією та Грузією, між Азербайджаном і Вірменією за Нагірний Карабах тощо. Методом примушування до вступу в СНД була й підтримка проросійських кандидатів на парламентських і президентських виборах у пострадянських країнах.

Показовий приклад Грузія, президент якої З. Гамсахурдія категорично виступав проти приєднання Грузії до СНД, його ж наступник Е. Шеварнадзе в 1993 році підтримав вступ Грузії до СНД. Президент Азербайджану А. Ельчибей так само був противником вступу до СНД, але наступний президент Г. Алієв у 1993 р. підтримав ратифікацію договору про вступ до СНД. Аналогічним чином, силою зброї, шляхом політичних маніпуляцій і фальсифікацій виборів до вступу в СНД були примушені Молдова й Таджикистан [300].

Україна, зі свого боку, намагалася використати СНД як інструмент врегулювання тих суперечностей, які виникли внаслідок розпаду СРСР. Зокрема, Л. Кравчук зазначав: СНД «має відіграти головну роль у цивілізованому зруйнуванні до кінця колишнього Союзу й у випрацюванні таких механізмів, які дали б змогу вирішувати загальні питання знову ж таки на правовій цивілізованій основі» [218, с. 77]. Так, 30 грудня 1991 р. Україна підписала «Угоду Глав держав Співдружності Незалежних Держав про власність колишнього Союзу РСР за кордоном» [330], 13 березня 1992 р. – «Угоду про доповнення до Договору про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів Союзу РСР» [331], 6 липня 1992 р. – «Угоду про розподіл всієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном» [332], 4 грудня 1992 р. приєдналася до «Договору про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР», що був підписаний іншими главами держав-учасниць СНД 13 березня 1992 р. [333].

Ставлення до СНД характеризує і зміст Постанови Верховної Ради від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» [334], в якій акцентується увага на тому, що «участь України в СНД відкриває можливість для вирішення на міжнародно-правових засадах питань, пов'язаних з правонаступництвом колишнього СРСР»; також наголошено: «Україна розглядає Співдружність як міжнародний механізм багатосторонніх консультацій і переговорів» задля більш успішного розв'язання проблем, «які виникли після розпаду Союзу РСР». У Постанові окремо наголошено, що «Україна уникатиме участі в інституціоналізації форм міждержавного

співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити Співдружність у наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру» [334].

Виходячи з процитованих слів Л. Кравчука та положень Постанови Верховної Ради, можна бачити: участь у СНД трактувалася українськими Л. Кравчуком і парламентаріями як така, що не суперечить національно-державному самовизначенню України як суверенної держави, а є необхідною саме задля реалізації державного суверенітету. Як на наш погляд, таке сприйняття СНД відображало певний соліпсизм, властивий українській політичній еліті: сприйняття політичної реальності, вдаючись до мови Ж. Лакана, підпорядковувалося «концепту бажаного». Простіше кажучи, в СНД вбачалося те, що було прийнятним для української політичної еліти, й ігнорувалося те, що не відповідало бажаному уявленню про світ.

Цілком очевидно, що погляди РФ й України на майбутнє пострадянського простору були відмінні. Тож і не дарма вже в березні 1992 р. Л. Кравчук із прикрістю відзначав безапеляційне і зверхнє ставлення російських політиків до колег із пострадянського простору: «В якій цивілізованій країні дозволять за так собі паплюжити главу сусідньої держави? Один діяч високого рангу через солідну газету називає всіх президентів СНД, обраних, до речі, народом, новими "паханами"; другий повчає в образливій формі чужого президента як жити; якийсь гуморист висміює керівника іншої держави, і йому для цього надають державний телеканал. Яких тільки ярликів на мене особисто не чіпляли? І річ навіть не в мені. Ображають весь народ, який обрав мене на посаду Президента» [218, с. 182]. Показово, що Л. Кравчук, відзначаючи факт дискредитації російськими ЗМІ політичних лідерів СНД, так і не спромігся перейти від суто емоційної оцінки цього факту до узагальнення – констатації цілеспрямованої політичної пропаганди, спрямованої на делегітимацію політичних лідерів СНД в очах аудиторії російських ЗМІ; а така делегітимація є необхідним складником політики, мета якої – відновлення російської гегемонії на пострадянському просторі. Утім, зрештою, Л. Кравчук мусив визнати, що «позиція незалежної України й інтереси Москви... абсолютно протилежні» [218,

с. 202]. Так зване «кримське питання», від проголошення Криму автономною республікою в складі УРСР і до анексії Криму РФ, переконливе цьому свідчення.

Попри результати загальноукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., коли із 67,7% кримчан, які взяли участь у голосуванні, 54,2% висловилися за те, щоб півострів був українським, та ігноруючи Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим» (від 29 квітня 1992 року) [335], ВР Республіки Крим 5 травня 1992 р. ухвалила Акт про державну самостійність Республіки Крим, а наступного дня – Конституцію, згідно з якою відносини між Республікою Крим і Україною мали регулюватися на підставі договору й угод. Водночас парламент Республіки Крим призначив загальнокримський референдум про незалежність. 13 травня Верховна Рада України визнала, що ці рішення суперечать Конституції України і скасувала їх.

Обраний у січні 1994 р. президентом РК Ю. Мешков одразу ж узяв курс на відокремлення Криму від України і приєднання до Росії. У березні–квітні 1994 р. відбулися вибори до ВР Криму. Очолюваний Ю. Мешковим блок «Росія» здобув перемогу. Як згодом зазначив Президент України Л. Кучма, такий курс «активно підтримувався певними силами у Москві» [320, с. 107] (якими саме «політичними силами», цього Президент України, одначе, не уточнив, удавшись до риторичної фігури недомовлення).

20 травня 1994 р. кримські парламентарії ухвалили Закон «Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим», повернувши тим самим норми Конституції Республіки Крим у редакції від 6 травня 1992 р. Фактично, робилася спроба створити підґрунтя для виходу Криму зі складу України. Того-таки 20 травня 1994 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про скасування дії Закону РК "Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим"» [336]. 17 березня 1995 р. парламент України прийняв пакет законів та постанов, зокрема: Закони України «Про скасування Конституції і деяких законів АРК» [337] та «Про Автономну Республіку Крим» [338], якими ліквідував інститут президентства в Криму.

Зіткнувшись з російською експансією, зокрема в Криму, Україна почала виявляти дедалі більший інтерес до співпраці з ЄС та США. Україна має орієнтуватися на європейські структури, казав Л. Кравчук в інтерв'ю польським журналістам, оскільки перебуває в «центрі Європи» і «має величезний потенціал, і я певен, що в перспективі вона гратиме важливу роль у Європі, входячи до європейських структур» [218, с. 77].

Попри те, що в словах Л. Кравчука помітним є певний «єврооптимізм», відносини між Україною та західними країнами склалися непросто. «Якщо з Польщею, скажімо, – пише М. Кармазіна, – вдавалося налагоджувати добросусідські відносини (про що свідчив, зокрема, підписаний у 1992 р. польсько-український Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво), то у стосунках з іншою сусідньою державою – Румунією – з'явилося певне напруження, оскільки румуни не хотіли визнавати результати референдуму про незалежність України, висловлюючи претензії на частину української території, зокрема Північну Буковину та деякі райони Одеської області» [65, с. 490].

Євроатлантичний вектор розвитку України насамперед передбачав налагодження відносин з інститутами Європейської спільноти та США. Пошук форм співпраці відбувався в умовах зміни самих Європейських інститутів, які завершилися формуванням Європейського Союзу. І, як ми далі покажемо, на відносинах між Україною та НАТО позначилася ситуація невизначеності щодо перспектив самого Альянсу, яка виникла з кінцем холодної війни.

7 лютого 1992 р. держави-члени засновники Європейської спільноти з вугілля та сталі та Європейської економічної спільноти підписали Маастрихтський договір – Договір про Європейський Союз, який набув чинності 1 листопада 1993 р. Отже, саме 1 листопада 1993 р. є офіційною датою формального заснування ЄС. Заклавши правові основи інтеграційного об'єднання, Маастрихтський договір зафіксував повагу ЄС до права на національно-державне самовизначення демократичних країн. ЄС прагнув формалізувати відносини з посткомуністичними країнами. 11 лютого 1992 р.

був підписаний протокол угоди між ЄС та СНД стосовно виконання програми TACIS¹⁰ в Україні. В квітні 1992 р. Європейська комісія прийняла рішення про необхідність переговорів з Україною, Білоруссю, Росією та Казахстаном щодо підписання угод про співробітництво. 14 червня 1994 р. в Люксембурзі була підписана Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною (УПС) [339]. Це була перша угода про партнерство та співробітництво, підписана ЄС з пострадянськими країнами. 10 листопада 1994 р. був ухвалений Закон України про її ратифікацію [340]. Угода про партнерство та співробітництво мала бути ратифікована кожною з держав-членів ЄС. Процес ратифікації закінчився лише в 1998 р., саме тоді, 1 березня 1998 р., Угода й набула чинності. Угодою визначено 28 суспільно-політичних та соціально-економічних сфер партнерства між ЄС та Україною: промислове співробітництво; сприяння інвестиціям та їх захист; державні закупівлі; стандарти; видобувна промисловість та виробництво сировини; наука і технологія; освіта та професійна підготовка; сільське господарство; енергетика; використання атомної енергії у цивільних цілях; довкілля; транспорт; космічна промисловість; фінансові послуги; боротьба з відмиванням грошей; грошово-кредитна політика; регіональний розвиток; співробітництво у соціальній сфері; малі та середні підприємства; інформація та зв'язок; захист споживачів; митна справа; економіка; статистика; боротьба з розповсюдженням наркотиків; культура тощо. Сторони зобов'язалися надавати одне одному статусу найбільшого сприяння у торгівлі. «Першим документом, який заклав правові засади гармонізації українського законодавства з правом Євросоюзу ще до набуття чинності УПС, стала Тимчасова угода між Україною та ЄС про торгівлю та торговельне співробітництво, підписана 1 червня 1995 р. у Брюсселі. Вона набула чинності 1 лютого 1996 р.» [341, с. 15], започаткувавши важливий процес наближення українського законодавства до стандартів ЄС.

¹⁰ TACIS (Takis Programme, аббревіатура від англ. Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States «Технічна допомога для СНД») – програма Європейського Союзу на допомогу новим незалежним державам Східної Європи і Центральної Азії (колишні республіки Радянського Союзу, крім країн Балтії) в перехідний період.

Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, а також Тимчасова угода про торгівлю справляли винятково позитивний вплив на національно-державне самовизначення України, конкретизувавши євроатлантичний вектор розвитку нашої країни. Будуючи свої відносини з Україною, європейські інституції чітко розрізняли пострадянські країни Балтії, інтеграція яких до європейських інституцій відбувалася інтенсивно, та інші пострадянські країни, в один ряд із якими ставилася також Монголія. Очевидно, що перспектива членства цих країн у ЄС вважалася щонайменше примарною. Певні зміни у сприйнятті України відбулися тільки після Помаранчевої революції, перебіг якої аналізуватиметься в наступному розділі.

Ключовим аспектом національно-державного самовизначення України в зовнішній політиці було питання статусу ядерної зброї, що після розпаду СРСР перебувала на території України. Як ми вже зазначали в попередньому розділі, у Декларації про державний суверенітет України йшлося про намір України стати «нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [201]; а 24 жовтня 1991 р., ще до першого грудневого референдуму, Верховною Радою було ухвалено «Заяву про без'ядерний статус України», якою підтверджено вірність «неядерним принципам» і задекларовано «намір приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава і укласти з МАГАТЕ¹¹ відповідну угоду про гарантії» [342]. Попри безглуздість згадок про гарантії МАГАТЕ, Заява Верховної Ради, яка також ґрунтувалася на Декларації про державний суверенітет, відображає прагнення України здобути міжнародно-політичне визнання, реалізувавши національно-державне самовизначення як суверенної, демократичної держави.

Разом із тим, особливий інтерес становить ухвалена 9 квітня 1992 р. Постанова Верховної Ради «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття

¹¹ МАГАТЕ – Міжнародна агенція з атомної енергії (англ. International Atomic Energy Agency) є міжнародним урядовим форумом науково-технічної співпраці з мирного використання ядерної технології. Статут МАГАТЕ не передбачає надання цією організацією безпекових гарантій, про які йдеться в Заяві Верховної Ради України.

Україною без'ядерного статусу» [343]. Важливість цієї постанови полягає в тому, що її зміст і загальна тональність принципово відрізняється від попередніх зовнішньополітичних актів Верховної Ради. У Постанові традиційно підтверджено «намір України приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року», утім, відзначаються й факти, які перешкоджають реалізації цього наміру. По-перше, констатується, що «Уряд Російської Федерації та командування Стратегічними силами не створили [...] технічного контролю за незастосуванням ядерної зброї», дислокованої на території України. По-друге, відзначається брак міжнародного контролю, який гарантував би «невикористання ядерних компонентів», які вивозяться з України «для повторного створення зброї», та запобігання «їх експорту до інших держав». По-третє, наголошується, що «знищення ядерної зброї, дислокованої на території України, повинно здійснюватися за умови гарантії національної безпеки України» [343]. Грунтуючись на констатувальній частині Постанови, Верховна Рада постановила: «Вважати за доцільне не вивозити з території України тактичну ядерну зброю до розробки і запровадження в дію механізму міжнародного контролю за її знищенням з участю України»; «вжити відповідних заходів для забезпечення дійового технічного контролю Україною за невикористанням ядерної зброї, дислокованої на її території»; «Міністерству оборони України вжити заходів до комплектування Стратегічних сил, дислокованих на території України, військовослужбовцями Збройних сил України» [343].

У Постанові також є окремий пункт, який зобов'язує уряд подати до Верховної Ради для ратифікації Угоду про спільні заходи щодо ядерної зброї, яка була підписана країнами-учасницями СНД 21 грудня 1991 р. Цією Угодою проголошено створення «Об'єднаних стратегічних збройних сил», які гарантуватимуть «колективну безпеку всіх учасників Співдружності Незалежних Держав» та спільність «політики щодо ядерних питань». Угодою також передбачено, що вона підлягає ратифікації й «набуває чинності на 30-й день після здачі всіх ратифікаційних грамот на зберігання уряду РФСР» [344].

Отже, на час ухвалення Постанови 9 квітня 1992 р., ця Угода не була ратифікована, проте в базі законодавчих актів України ця угода значиться як чинна з 21 грудня 1991 року, коли вона була підписана, що є абсолютно неможливим.

Постановою від 9 квітня 1992 р. Верховна Рада затребувала для ратифікації й Угоду між державами-учасниками Співдружності незалежних держав про статус Стратегічних сил, що була підписана 14 лютого 1992 р. [345]. Угода регламентувала «управління Стратегічними силами Співдружності», функції підлеглого Раді глав держав «Командувача Стратегічними силами» і повноваження «Головнокомандувача Об'єднаними Збройними силами Співдружності Незалежних Держав» тощо [345]. Ця угода також підлягала ратифікації, однак, у разі ратифікації, набувала чинності з моменту підписання, тобто з 14 лютого 1992 р. Зміст цієї угоди переконливо свідчить про рух СНД до наддержавного утворення.

Після проголошення Акта державної незалежності та першого грудневого референдуму, яким був підтверджений цей Акт, національно-державне самовизначення України розгорталось у напрямі інтеграції до міжнародних безпекових структур. Україна самовизначалась як одна із європейських країн, безпека і суверенітет якої ґрунтуються на нормах міжнародного права: безпека усіх є передумовою безпеки кожного. Однак Україна зіткнулася з істотними перепонами: реінтеграційними заходами РФ, які здійснювалися, зокрема, і за допомогою розширення наддержавних структур СНД, та жорсткою політикою США, спрямованою на демілітаризацію України. Як зазначає О. Крапівін, «хоча спочатку потенціал розвитку відносин між Україною та США був досить не поганий, він не був реалізований через "ядерну спадщину" України. Ядерне питання було вирішальним для визнання незалежності України світовою спільнотою». Попри встановлення дипломатичних відносин, 1992 рік ознаменувався «безпрецедентним зростанням тиску на Україну. Сполученні Штати вимагали від України одного – негайно і безумовно відмовитися від ядерної зброї. Питання про ядерний потенціал України посіло перше місце в

порядку денному україно-американських відносин» [346, с. 124]. Негативним фактором для національно-державного самовизначення України стало й некритичне, достоту ідилічне уявлення про статус міжнародних структур – ООН, НСБЄ тощо, істотне перебільшення їхніх безпекових функцій.

5–11 травня 1992 р. відбувався візит Президента України Л. Кравчука до США. Під час переговорів, зазначає В. Литвин, українська сторона, вкотре зіткнувшись з тиском США, поставила питання про набуття Україною без'ядерного статусу в залежність від надання сполученими Штатами гарантії безпеки; така позиція України була продиктована відкритою антиукраїнською політикою Росії [347, с. 634]. У свою чергу, В. Івченко зазначає, що з кінця 1992 р. тиск США набув ультимативного характеру. Зокрема Дж. Буш, який на той час уже програв вибори Б. Клінтону, 8 січня 1993 р. під час зустрічі з віцепрем'єр-міністром України В. Шмаровим заявив: «Якщо Верховна Рада не ратифікує договір про СНО-1¹² та ДНЯЗ¹³, відповідні висновки зробить і нова адміністрація» [348, с. 494].

Важливим складником національно-державного самовизначення є концептуалізація уявлень про цілі та засоби реалізації національної безпеки.

¹² СНО-1 – договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР і США (рос. СНВ-1, англ. START-I, for Strategic Arms Reduction Treaty), був підписаний 31 липня 1991 р. в Москві під час зустрічі на вищому рівні президентів СРСР і США – М. Горбачова та Дж. Буша – і набув чинності 5 грудня 1994 р. Договір встановлював для сторін рівні ліміти на кількість боєзарядів і засобів їх доставки, а також ліміти на вагу балістичних ракет.

СНО-2 – договір між Росією і США про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (рос. СНВ-2, англ. START II, for Strategic Arms Reduction Treaty) був підписаний президентами Росії Б. Єльциним та США Дж. Бушем-старшим 3 січня 1993 р. в Москві. Договір забороняв використання балістичних ракет з ядерними боєголовками. Хоча договір був ратифікований парламентами обох держав, він так і не набув чинності. У відповідь на вихід 14 червня 2002 р. США з договору по ПРО від 1972 р. Росія вийшла зі СНО-2. Він був замінений м'якшим договором, підписаним у травні 2002 р.

¹³ ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, багатосторонній міжнародний акт, розроблений Комітетом з роззброєння ООН з метою завадити розширенню кола держав, що мають ядерну зброю, забезпечити необхідний міжнародний контроль за виконанням державами узятих за умовами Договору зобов'язань щодо обмеження можливості виникнення збройного конфлікту із застосуванням такої зброї; створити широкі можливості для мирного використання атомної енергії. Договір був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 1 червня 1968 р. і відкритий для підписання 12 липня 1968 р. в Москві, Вашингтоні та Лондоні.

Показово, що вже згадана Постанова Верховної Ради від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» взагалі оминає увагою питання про загрози національній безпеці, зокрема, й загрози зовнішньополітичні, протидія яким є одним із головних завдань зовнішньої політики. В окремих підрозділах Постанови деталізовано форми співробітництва з: а) «прикордонними державами», б) «західними державами – членами ЄС та НАТО», в) «географічно близькими державами», г) «державами Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки».

Зазначено, що у співробітництві з «прикордонними державами» «першочерговим завданням» є «укладання повномасштабних договорів про добросусідство і співробітництво» «з метою остаточного підтвердження існуючих державних кордонів». Про співпрацю із «західними державами – членами ЄС та НАТО» сказано доволі лаконічно: «таке співробітництво стане підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору. В цьому контексті особливе значення для України мають відносини зі Сполученими Штатами Америки як країною, політика якої суттєвим чином впливає на розвиток міжнародних подій» [334]. Про НАТО, однак, не сказано жодного слова. І таке мовчання, як видно з подальшого тексту, є не випадковим.

Дуже важливим є другий підрозділ Постанови, який має назву «Регіональне співробітництво в Європі». Зокрема, зазначається: «Зовнішньополітичні зусилля України мають бути постійно спрямовані на розвиток європейського регіонального співробітництва у всіх сферах з метою зміцнення своєї державної незалежності та ефективного забезпечення національних інтересів. Пріоритетним регіональним напрямом зовнішньої політики України є її діяльність у рамках Наради з безпеки і співробітництва в

Європі (НБСЄ¹⁴)». Ці слова з Постанови являють собою своєрідну загальну преамбулу.

А ось слова, які відображають уявлення про роль НБСЄ, яка, що важливо, поєднується з уявленням про подальший розвиток НАТО: «Україна виступає за подальше розширення сфери діяльності НБСЄ, зміцнення та підвищення ефективності діяльності структур та інститутів цього міжнародного форуму, створення в його рамках нових механізмів, які б сприяли розбудові дієвої системи міжнародної регіональної безпеки та ефективному розв'язанню проблем, пов'язаних з підтриманням військово-політичної стабільності на Європейському континенті та розвитком конструктивного і плідного міждержавного співробітництва в економічній, науково-технічній, культурній та гуманітарній галузях. Україна нарощуватиме рівень своєї участі в Раді північноатлантичного співробітництва¹⁵ та Північноатлантичній асамблеї¹⁶. Україна сприятиме розвитку тенденцій поступового трансформування цих інститутів в елементи нової системи загальноєвропейської безпеки у поєднанні з Гельсінкським процесом¹⁷» [334].

Суттю цитованого фрагменту нормативно-правового акта є наступне: по-перше, Україна виступає за розширення повноважень НБСЄ. І, треба сказати, вже в 1994 р., під час Будапештського саміту НБСЄ, розширення функцій цієї

¹⁴ Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) – (CSCE: англ. Conference for Security and Cooperation in Europe, фр. Conférence sur la sécurité et la coopération en Europe); з 1 січня 1995 р. – Організація з безпеки і співробітництва в Європі (OSCE: англ. Organization for Security and Co-operation in Europe, фр. Organisation pour la sécurité et la coopération en Europe). Рішення про перейменування організації було ухвалено на Будапештському саміті НБСЄ в 1994 році.

¹⁵ Рада північноатлантичного співробітництва (англ. North Atlantic Cooperation Council – НАСС) організація, заснована в грудні 1991 р., була попередницею Північноатлантичної ради. Членами цієї Ради з перших днів її існування стали країни-члени НАТО та дев'ять країн Центральної і Східної Європи. У 1991 р. до Ради приєдналися країни Балтії, а до березня 1992 р. членами стали і всі інші країни колишнього Радянського Союзу.

¹⁶ Північноатлантична асамблея, згодом отримала нову назву Парламентська асамблея НАТО – міжпарламентська організація, яка від 1955 р. являє собою форум, на якому парламентарії країн-членів Альянсу та країн-партнерів зустрічаються для розгляду питань, що становлять взаємний інтерес.

¹⁷ Гельсінський процес – неофіційне позначення правозахисної діяльності, початої в рамках НБСЄ. Термін походить від Гельсінського заключного акта 1975 р., який визначав принципи діяльності НБСЄ.

організації відбулося, зріс і її статус; саме тому ця організація змінила свою назву на ОБСЄ, трансформувавшись із дорадчого форуму на постійний міжнародно-політичний інститут. По-друге, Україна виступає за конвергенцію політичних інститутів НАТО – Ради північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичної асамблеї – з оновленою НБСЄ. По-третє, єдність політичних інститутів НАТО та НБСЄ має розгортатися під егідою загального Гельсінського процесу, зокрема, Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. [349] та інших міжнародно-правових актів, спрямованих на скорочення озброєнь, підпорядковуючись, фактично, Гельсінському процесу. Показово, що з аналогічною ініціативою виступала й Росія, прагнучи витіснити НАТО з Європейського континенту. Відповідно до російських пропозицій НАТО передавало НБСЄ свої безпекові функції в Європі. Отже, ми можемо бачити, що Концепція національної безпеки України, як вона була сформульована в 1993 р., лежала в руслі російських уявлень про долю НАТО й організацію безпеки в Європі. Цілковитим у руслі російських інтересів лежать і наступні тези: «В умовах зникнення блокового протистояння в Європі пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, таких як НБСЄ, РПАС¹⁸, НАТО, ЗЄС¹⁹. Безпосереднє та повне членство України в такій структурі створюватиме необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки. З огляду на кардинальні зміни, які відбулися після

¹⁸ РПАС – Рада північноатлантичного співробітництва, або Рада євроатлантичного партнерства (РСАП) (англ. Euro-Atlantic Partnership Council, фр. Conseil de partenariat euro-atlantique) – загальна політична структура НАТО, у межах якої розвивається співпраця між НАТО та країнами-партнерами на Євроатлантичному просторі, а також двосторонні відносини між НАТО та окремими країнами-партнерами, що беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», що нині об'єднує 50 країн, з метою забезпечення процесу діалогу та консультацій з питань політики і безпеки серед країн-членів НАТО та країн-партнерів.

¹⁹ ЗЄС – Західноєвропейський союз (англ. Western European Union) – організація, створена на основі Брюссельського договору 1948 р. про співпрацю в економічній, соціальній і культурній галузях та колективну самооборону, який підписали Бельгія, Великобританія, Люксембург, Нідерланди та Франція. В березні 2010 р. було оголошено про плани припинення діяльності Західноєвропейського союзу до 2011 р. 30 червня 2011 р. ЗЄС офіційно припинив існування.

розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може вважатися перешкодою її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки. [...] Україна підтверджує свій намір стати в майбутньому без'ядерною державою» [334].

Загалом, на початку 1990-х рр. в українському політикумі існувало два погляди на те, якими мають бути «гарантії безпеки» без'ядерній Україні. Перший – це входження України до європейських та євроатлантичних безпекових структур; другий – підписання колективного документа, яким ядерні держави засвідчать, що «гарантують безпеку» Україні. Необхідність розглядати відмову від ядерної зброї в комплексі з наданням Україні гарантій безпеки парламент уперше зафіксував у своїй Постанові від 9 квітня 1992 р., а потім – 18 листопада 1993 р., заборонивши приєднання до Договору СНО-1 без «надання надійних гарантій безпеки» [346, с. 127–128].

Однак бачення гарантій безпеки України залишалося невизначеним. Скажімо, Президент України Л. Кравчук під час зустрічі із американськими сенаторами (22 листопада 1992 р.) висловив таке бачення гарантій: «Нехай західні держави зроблять відповідну заяву про те, що Україна й інші держави, які добровільно звільняються від ядерної зброї, мали б гарантії, щоб інші країни не змогли застосовувати проти них ядерну силу» [218, с. 24].

У МЗС вважали позбавлення від ядерної зброї «головною складовою забезпечення національної безпеки України». Зокрема, Б. Тарасюк зазначав, що тези, ніби Україна, «проголошуючи намір стати без'ядерною державою..., послабила свій оборонний потенціал..., не мають [...] підстав. Міжнародна стабільність, – а всі інші партнери та друзі на Заході вважають, що вона можлива лише за умови обмеження кількості ядерних держав п'ятіркою членів Ради Безпеки ООН (Англія, Франція, Китай, США і СРСР – тепер Росія) – не суперечить, а, навпаки, є головною складовою забезпечення національної безпеки України» [350, с. 4].

Характеризуючи переговорний процес щодо гарантій безпеки України, Ю. Костенко писав: «На початку січня 1993 р. до Вашингтона поїхали українські дипломати на чолі із заступником міністра закордонних справ Борисом Тарасюком. Через відсутність у МЗС чіткого уявлення про зміст гарантій, американська преса не змогла навіть визначено назвати, за чим саме приїхала делегація. ЗМІ написали, що Тарасюк шукав "щось на зразок формальної декларації високого рівня". Те, що цей документ потрібен був МЗС саме для "заспокоєння" депутатського корпусу і саме напередодні розгляду питання про ратифікацію Верховною Радою ядерних договорів – СТАРТ-1 та ДНЯЗ, також дізнаємося з американської преси. За результатами поїздки, писала преса, посадовець стверджував, що задоволений отриманим листом за підписом Буша, і впевнений, що цей лист допоможе перебороти стурбованість українських законодавців можливістю агресії сусідньої Росії» [351, с. 15].

У січні 1993 р. свій проект «гарантій» запропонувала Росія. Виступаючи на форумі в Давосі на початку лютого 1993 р., Л. Кравчук прокоментував російський проект, зазначивши, що зобов'язання, які бере на себе російська сторона, тільки повторюють загальноновизнані принципи міжнародного права, зокрема, визначені у Заключному акті НБСЄ (1975 р.) і в Паризькій хартії для нової Європи, але для України важливо, щоб вони знову були підтверджені у контексті набуття Україною у майбутньому статусу держави, що не володіє ядерною зброєю. Тобто, Президент України відзначив лише прагнення визнання міжнародного права.

25 лютого 1993 р. Москва надіслала наступний проект «Заяви про гарантії безпеки», в якому знову копілює статті з міжнародних документів, до яких уже й так приєдналися і Україна, і Росія, і інші ядерні держави. Там були загальні формулювання гарантій територіальної цілісності, суверенітету та наміри вирішувати все лише шляхом переговорів. Свої проекти «надання гарантій безпеки Україні» у травні 1993 р. надіслали МЗС Франції та Китаю. Це також компіляції статей чинних міжнародних документів, переписування яких

нічого нового не додавало, саме тому Верховна Рада України такі «гарантії» не розглядала.

30 вересня 1994 р. новий Президент України Л. Кучма надіслав листи до президентів Росії, США, Франції та прем'єр-міністру Великої Британії «з пропозиціями щодо укладення багатостороннього (США, Росія, Велика Британія, Франція, Україна) Меморандуму». Про це в своїй довідці від 15 листопада 1994 р. пише МЗС: «Виконавчою владою України вживаються необхідні заходи для остаточного узгодження прийнятної для України форми викладення таких гарантій. [...] З цього приводу МЗС України провело переговори та консультації з представниками зазначених країн, в результаті яких вдалося вийти на узгоджений текст Меморандуму між Росією, США, Великою Британією та Україною» [352, с. 128]. 7–9 листопада 1994 р. МЗС України отримано офіційні підтвердження з боку Росії, США та Великої Британії про готовність підписати текст багатостороннього Меморандуму про гарантії безпеки України у зв'язку з приєднанням нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Як згадує экс-посол США в Україні С. Пайфер, «коли тривали перемовини про прийняття цього документа в 1994 році, то використовувалися поняття "забезпечення безпеки", але не гарантій». «І це приводить до непорозумінь. Різниця між цими двома поняттями для американської сторони не була важливою, тому що для Америки було зрозуміло використання цього терміну, а саме – що американська сторона не стане застосовувати силу в цьому випадку» [353].

На Будапештському саміті НБСЄ 5 грудня 1994 р. Україна, США, Росія, Білорусь та Казахстан обмінялися ратифікаційними грамотами за Договором СТАРТ-1. Того ж дня Україна передала документи про приєднання до ДНЯЗ. Одночасно, США, Росія, Велика Британія підписали «Меморандум про гарантії безпеки» – так званий «Будапештський меморандум». 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» [354].

Оцінюючи державно-політичну ситуацію того часу, Ю. Костенко писав, що «після Будапештського саміту Росія так і не скасувала рішення Держдуми від травня 1993 р. про територіальні претензії на український Севастополь. Москва й надалі вдавалася до енергетичного шантажу – погрожувала зупинити постачання палива для українських АЕС та вивезення з них відпрацьованого ядерного палива; використовувала ціну на газ як засіб політичного тиску в питанні поділу Чорноморського флоту та зупиняла за його допомогою євроінтеграційний рух України. Уже на початку 1990-х розпочалися торговельні війни з Україною. Попри це, Україна продовжувала стрімко вивозити на територію північного сусіда ядерну зброю, випереджаючи власні зобов'язання за СТАРТом» [351, с. 41].

Після розпаду СРСР Україна успадкувала третій у світі після США і Росії ядерний арсенал, що налічував 1240 боєголовок у 176 МБР. За словами Ю. Костенка, «Верховна Рада постановила за 7 років знищити лише 36% носіїв та 42% ядерних боєзарядів. Відлік часу мав розпочатися лише після обміну ратифікаційними грамотами – тобто з 5 грудня 1994 р. Отже, Україна мала вивозити боєзаряди до кінця 2001 року. Це дозволяли і гарантійні терміни стратегічної ядерної зброї – вони спливали у 2003-2005 рр. Україна, залишаючись із ядерними боєголовками на своїй території, могла на практиці переконуватись, як діють надані їй запевнення в безпеці та міжнародна допомога у проведенні реформ, і вносити корективи у свої дії. Однак процес зачистки України від ядерної зброї набирив прискорення, не обумовленого ніякими документами. 7-річний термін змінився 4-річним, а потім і 1,5-річним. 1 червня 1996 р. останній ешелон з приблизно 200 ядерними боєголовками стратегічної зброї назавжди залишив територію України. Загалом, з березня 1994 по червень 1996 р. з території України було вивезено до Росії близько 2 тисяч ядерних боєприпасів стратегічних комплексів. З урахуванням тактичної зброї на російську територію всього було переміщено близько 5 тисяч ядерних боєзарядів» [351, с. 43].

Зовнішня політика другого Президента України «Л. Кучми сприяла тому, що в листопаді 1994 р. держава приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (від 1 липня 1968 р.) [355] і за кілька тижнів отримала гарантії безпеки від президентів Росії, США та прем'єр-міністра Великої Британії. Відмова від ядерної зброї дозволила Україні підписати Хартію українсько-американського партнерства (листопад 1994 р.) та стати у вересні 1995 р. повноправним членом Ради Європи» [65, с. 497].

9 лютого 1994 р. Україна приєдналася до програми «Партнерство заради миру». У тому ж році почалися безпосередні консультації з Альянсом у форматі «16 + 1», як це передбачено п. 8 Рамкового документа програми «Партнерство заради миру», з метою вивчення умов налагодження особливих відносин і встановлення «спеціального партнерства» між Україною і НАТО. Фактично перша індивідуальна програма партнерства (ІПП) між Україною та Альянсом була офіційно схвалена на спеціальному засіданні Північноатлантичної Ради (ПАР) НАТО [356, с. 26].

Згідно з результатами всеукраїнського опитування, проведеного в грудні 1996 р. фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою Соціс-Геллап, на питання «Чи потрібно Україні стати членом НАТО?» – українці відповіли таким чином: 15% – «так, і як можна швидше», 21% – «так, але пізніше», 45% – не визначилися з відповіддю, 19% – дали негативну відповідь. Найбільше прихильників вступу в НАТО виявилось серед молоді, громадян з вищою освітою і тих, хто схвально ставився до розвитку приватного підприємництва. Повністю довіряли НАТО 12% респондентів, 28% – висловили часткову довіру, 19% – не довіряли категорично, 41% респондентів не зміг відповісти. Опитування показало, що більшість громадян України не визначилися у ставленні до НАТО. У тому ж 1996 р. Український центр економічних і політичних досліджень імені Разумкова провів опитування 1003 офіцерів Збройних сил України. Тільки 12% опитаних підтримали бажання військово-політичного керівництва країни приєднатися до НАТО, а 41% – висловився за

позаблоковий статус України [357, с. 59]. Більшість респондентів не бажали брати участь у миротворчих операціях під егідою Альянсу.

У 1996 р. між Україною і НАТО було узгоджено спільний документ – «Реалізація розширення і поглиблення відносин між Україною та НАТО». У рамках реалізації цього документа відбулося перше планове засідання політичного комітету НАТО й України з питань архітектури європейської безпеки і безпеки України як держави, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї. Україна вважала такий тип співробітництва одним з основних умов забезпечення своїх національних інтересів [357, с. 390]. Активізувалося партнерство України з НАТО. Якщо в 1994 р. військові підрозділи Збройних сил України брали участь тільки в двох спільних військових навчаннях, то в 1995 р. уже в 98 заходах, включаючи 13 військових навчань, в 1996 р. – в 53 заходах, а також провели на своїй території багатонаціональні військові навчання «Щит миру-96».

Отже, зі змісту проаналізованих постанов і заяв Верховної Ради, законів України, а також заходів, які здійснювалися Президентом і МЗС, випливає, що Україна вважала за неможливе набуття права власності на ядерну зброю, яка перебувала на її території. Вважалось, що набуття Україною статусу ядерної держави призведе до непрогнозованих зовнішньополітичних наслідків. Фактично, Україна обмінювала ядерну зброю на міжнародно-політичне визнання. Разом із тим, повсякчас стикаючись із зовнішньополітичним, економічним та інформаційним тиском збоку РФ, спрямованим на дестабілізацію ситуації в Україні, а також відзначаючи заходи РФ з трансформації СНД на наддержавне утворення з російською гегемонією, українська сторона усвідомлювала нагальність гарантій власної безпеки.

Потреба в безпеці, з якою зіткнулася Україна, могла бути реалізована у два способи: 1) шляхом опори на власні Збройні сили, зокрема, ядерне озброєння; або ж: 2) шляхом входження України до системи міжнародної безпеки, по суті – інтеграції до колективних безпекових структур. Вочевидь, українські політики вважали, що реалізація власної безпеки за допомогою

національно-державного самовизначення України як ядерної держави – це конфронтаційний шлях, який Україна просто нездатна пройти з огляду на соціально-економічні причини. Шлях колективної безпеки – міжнародних гарантій суверенітету та територіальної цілісності України – здавався більш прагматичним. Однак, вочевидь, українська сторона не мала достеменного уявлення ані про зміст, ані про форми реалізації міжнародних гарантій.

Показово, що в жодному з офіційних документів, які ми проаналізували, навіть не згадується про можливість інтеграції України до НАТО – системи колективної безпеки. Напевно, українська сторона сприймала НАТО як пережиток холодної війни – військово-політичний блок, що протистояв країнам Варшавського договору. Саме ця недооцінка ролі НАТО у світі після холодної війни і зумовлювала, по-перше, відсутність інтересу до інтеграції в НАТО й, по-друге – відзначені нами заяви про доцільність розширення повноважень європейських безпекових структур під егідою НБСЄ в руслі Гельсінського процесу. Таке сприйняття системи міжнародної безпеки підживлювалося й російським впливом. Дався взнаки й той факт, що після розпаду СРСР НАТО перебувало на певному роздоріжжі, не віднайшовши на той час розуміння свого нового статусу. Саме ці чинники й зумовили безпековий аспект національно-державного самовизначення України у досліджуваній період, що набув своєрідного оформлення у вигляді Будапештського меморандуму.

Висновки до третього розділу

Національно-державне самовизначення України від проголошення незалежності до ухвалення Конституції 28 червня 1996 р. має вирізнювальні риси, які дають підстави виокремлювати його як окремий період, пов'язаний із формуванням основних державно-політичних інститутів і міжнародно-політичним визнанням Української держави. Становлення незалежної України відбувалося в умовах істотної трансформації системи міжнародно-політичних відносин. Саме в цей історичний період на політичній карті світу знайшла своє

місце низка нових незалежних держав, серед яких і Україна. Початок державного існування України збігся з періодом інтеграційних процесів у Європі, результатом яких стало створення ЄС, та пошуком світовою спільнотою нових форм безпеки (із завершенням холодної війни виникло питання про перспективи, роль і функції НАТО). Перед Україною постала необхідність цивілізаційного самовизначення й пошуку засобів реалізації державної безпеки.

З цілком зрозумілих причин, питання, пов'язані зі сферою міжнародних відносин, державної безпеки та, зокрема, військового будівництва, виявилися для української політичної еліти новими і досить складними. Завдання безпеки вирішувалися багато в чому інтуїтивно, паралельно з будівництвом державних інститутів як таких. Економічні труднощі й етнополітична напруга всередині країни, загальна невизначеність системи міжнародної безпеки і міжнародно-політичний тиск ядерних держав, які наполягали на приєднанні України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, – це ситуація, в якій українською політичною елітою приймалися рішення з питань безпеки. У цих-таки умовах Україна пішла на підписання Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що є більш відомим як Будапештський меморандум (5 грудня 1994 р.).

Приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стало результатом декількох чинників: по-перше, це неготовність політичної еліти України мислити масштабами національної безпеки, зокрема, протистояти зовнішньополітичним впливам; по-друге, негативний вплив справила переоцінка ролі та значення міжнароднополітичних інститутів, зокрема, механізмів реалізації норм міжнародного права; по-третє, мала місце економічна неготовність України гарантувати безпеку ядерного арсеналу. Утім, останній чинник не може вважатися визначальним, а являє собою лише форму раціоналізації неготовності політичної еліти України до зовнішньополітичної конфронтації зі світовими державами.

Відзначена неготовність жорстко відстоювати державний суверенітет проявилася й у питанні розподілу Чорноморського флоту – тиск Російської Федерації, в тому числі повсякчасна дестабілізації ситуації на Кримському півострові, спонукав політичну еліту України йти на не виправдані поступки. Утім, і в 1992, і в 1994 році рішення Верховної Ради та Президентів України була визначальним фактором, що уможливив подолання інспірованих РФ сепаратистських спроб у Криму.

Затяжна соціально-економічна криза 1991–1996 рр., позначилася на політичному процесі, насамперед – конкурентній боротьбі політичних партій: проросійські політичні партії (насамперед лівого спрямування) зберегли своє помітне місце в партійно-політичній системі України. Політичний популізм на ґрунті «збереження економічної співпраці з Росією» фактично зумовлював розкол українського суспільства. Така ситуація принциповим чином ускладнювала державно-політичне самовизначення України як суверенної держави, не сприяла й соціально-економічним реформам, а також співробітництву з інститутами Європейської Співдружності та НАТО. Рисию політичного життя в досліджуваний період було й протистояння щодо поділу гілок влади та розподілу повноважень між державними інститутами, що й зумовило тривалість конституційного процесу. Затверджена Конституцією парламентсько-президентська форма правління є відображенням обопільності впливу Верховної Ради та Президента України на формування та діяльність виконавчої влади.

Разом із тим, саме в досліджуваний період Україна спромоглася створити дієві державно-політичні інститути, необхідні для функціонування держави: ухвалила Закон України про правонаступництво України щодо УРСР, визначивши таким чином власні кордони; Закон про громадянство України, яким гарантовано рівність усіх громадян без огляду на їхнє етнічне походження, мову спілкування, культурні преференції чи переконання, заперечивши таким способом усякі інсинуації щодо етноцентричності незалежної України; створити власні Збройні сили, Воєнно-Морський флот і

органи безпеки; запровадила власну грошову одиницю (купоно-карбованець, а з 1996 р. – гривню), вийшовши з рубльової зони. Інституційне будівництво, яке розгорнулося з перших днів проголошення незалежності, стало додатковим фактором, що спонукав громадян підтримати Акт проголошення державної незалежності на першого грудневого референдумі 1991 р. У цей-таки період Україна була визнана іншими державами та міжнародними інституціями.

Попри спроби РФ перетворити СНД на наддержавне утворення, Україна обмежила власне співробітництво в рамках СНД підписанням угод, які регламентували питання фінансової та майнової правонаступності, що виникли у зв'язку з розпадом СРСР. Відмовившись підписати Статут СНД, Україна, попри статус держави-засновниці СНД, усе ж, фактично, не стала членом цієї організації, поступово мінімізуючи свою участь в її діяльності. Укладання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (1994 р.), а також Тимчасової Угоди між Україною та ЄС про торгівлю та торговельне співробітництво (1995 р.) – стало початком імплементації Україною норм і стандартів ЄС, заклавши основи євроінтеграційного вектора національно-державного самовизначення України.

Розділ 4. УСТАЛЕННЯ ОЛІГАРХАТУ ЯК ДЕСТРУКТИВНОГО ПРОЯВУ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ: 1996–2004 рр.

Суспільно-політичний розвиток України протягом 1996–2004 рр. у науковій літературі найчастіше характеризується як період посилення авторитарних тенденцій, формування перших потужних фінансово-промислових груп, становлення вітчизняного олігархату. Беззаперечність таких характеристик, на наш погляд, потребує не лише фіксації наслідків цього етапу державотворення, але й визначення факторів і аналізу причин такого вектора суспільно-політичного розвитку.

Осмислюючи тогочасний стан і проблеми національно-державного самовизначення, обрані шляхи й форми розв'язання тих проблем, спробуємо проаналізувати внутрішньо- та зовнішньополітичні впливи на державотворчий процес, розкрити діалектичний взаємозв'язок динаміки соціального, економічного, політичного і суспільного розвитку, що призвів до посилення монополізації політичної влади вузьким колом осіб.

Ще раз зазначимо – виклики, перед якими постала демократія в Україні у період 1996–2004 рр., мають розглядатися у контексті тісної взаємообумовленості внутрішніх і зовнішніх факторів політичного життя. Такий розгляд потребує залучення методик аналізу подієвого ряду, а також вихідних методологічних установок пізнання складних політико-культурних феноменів – національної ідентичності як усвідомлення належності до нової, самостійної держави, політичної культури й рівня її розвитку, стану громадянської свідомості, змісту ціннісних орієнтацій тощо.

Ухвалення Конституції (Основного закону) України (1996 р.), парламентські вибори 1998 р., президентські – 1999 р., чергові вибори народних депутатів України IV скликання (2002 р.), президентські перегони 2004 р. – ключові внутрішньополітичні події періоду 1996–2004 рр. Вони (ці події) не лише увійшли в новітню історію нашої держави знаменними й визначальними датами, але й стали етапними у процесі національно-державного

самовизначення, відображенням складних і суперечливих політичних процесів, що протягом цього часу розгорталися в українському суспільстві.

Практична реалізація без'ядерного статусу, проблеми розподілу і базування Чорноморського флоту, ратифікація Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, припинення роботи Чорнобильської АЕС, проблеми навколо о. Тузла та криза українсько-російських відносин, кількаразові зміни Прем'єр-міністра та складу українського Уряду, наймасштабніша з часів незалежності політична криза в Україні та масові акції протесту в Києві, арбітраж Верховного Суду України у визначенні результатів виборів Президента України 21 листопада 2004 р. – усі ці та інші події були своєрідними проявами утвердження державності України протягом 1996–2004 рр., процесу її національно-державного самовизначення.

Зазначені напрямки суспільно-політичного розвитку України протягом періоду 1996–2004 рр. розкриваються у четвертому розділі нашого дослідження. У підрозділі 4.1. чільна увага приділяється наслідкам посилення позицій Президента після прийняття Конституції України в ситуації подальшого зрощуванням олігархічних і державно-владних кіл, що призвели до маргіналізації національно-демократичного руху; у підрозділі 4.2. аналізується процес національно-державного самовизначення в умовах зовнішньополітичних викликів, їх вплив на внутрішньополітичні процеси в Україні; у підрозділі 4.3. аналізується вплив Помаранчевої революції на розвиток національно-демократичної ідентичності в Україні.

Варто зауважити, що тогочасні події й процеси були не лише наслідками, але й предтечею кардинальних зрушень у масовій свідомості, формування нових смислів і переоцінки системи цінностей українського суспільства, усвідомлення державотворення й практичної його реалізації.

4.1. Особливості суспільно-політичного процесу в Україні у ситуації маргіналізації національно-демократичного руху

Ухваленням 28 червня 1996 р. Конституції (Основного закону) нашої держави [358] ознаменовано новий етап суспільно-політичного розвитку й національно-державного самовизначення України, адже в Основному законі втілено національну ідею українського державотворення. Підсумовуючи певний період розвитку українського суспільства і держави, Конституція стала програмою їх подальшого оновлення.

Українська Конституція проголосила і гарантувала якісно новий правовий статус держави, суспільства і особи. До основних положень Конституції належать норми, що визначають загальні засади державного ладу України. У ній визначено пріоритетні форми безпосередньої демократії, передбачено принципово нову систему державної влади і місцевого самоврядування. Згідно зі ст. 1 Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Демократична суть держави конкретизується ст. 5, в якій Україну проголошено республікою за формою правління, а також закріплено принцип народовладдя. Народ визнається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Демократизм форм правління в Україні визначається й тим, що державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Відповідні органи здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. А ст. 8 Конституції проголошено визнання й беззаперечність принципу верховенства права.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3). До основних конституційних положень належить також визначення України як унітарної держави, територія якої є цілісною і недоторканою. В контексті національно-державного самовизначення важливим є визнання української мови державною (ст. 10). Поряд з цим, Конституцією України гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин.

Важливими конституційними настановами є ті, що визначають український народ суб'єктом права власності на землю, її надра, повітря, водні та інші природні ресурси в межах території України. Конституцією визначено основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності України. Окрім заборони створення і функціонування на території держави будь-яких, не передбачених законом, збройних формувань, Конституцією не допускається розташування в Україні іноземних військових баз. Спрямованість зовнішньополітичної діяльності держави визначається забезпеченістю національних інтересів та безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства відповідно до загально визнаних принципів і норм міжнародного права.

Політична практика засвідчила своєрідну «перманентність» конституційного процесу в Україні. Його початком можна вважати проголошення незалежної держави, а головними джерелами – Декларацію про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., які поклали край радянській системі союзної державності й стали початком незалежного державотворення в Україні. Зазначимо, що протягом 1990–1995 рр. до Конституції Української РСР (України) зміни і доповнення законами УРСР та законами України вносилися 23 рази. Водночас, ухвалений 28 червня 1996 р. текст Конституції залишався незмінним протягом досить тривалого періоду – до 8 грудня 2004 р. Тобто, політична система України того періоду набуває певних ознак стабільності. Прийняття Конституції, основними положеннями якої було визначено процедури і механізми політико-владних відносин, а також – її незмінність аж до 2004 р. – уможлиблює таку характеристику цього періоду.

Упродовж періоду 1996–2004 рр. загалом були сформовані нормативно-та організаційно-правові механізми реалізації Конституції України. В історії українського конституціоналізму цей період передусім осмислюється як етап реалізації положень Конституції через новостворені правові акти (закони та

підзаконні акти), через розвиток передбаченої Основним законом системи органів державної влади і місцевого самоврядування [359].

Конституція України закріпила визначальні орієнтири політичного життя країни – принципи суверенності, демократизму, гуманізму, наукової обґрунтованості, історизму, гарантованості державного ладу. Водночас, розвиток соціальних, політичних, економічних, культурних та правових процесів актуалізували проблему реалізації задекларованих принципів, остаточного демонтажу попереднього політичного режиму, його трансформації на шляху впровадження конституційних приписів у реальне життя. Унормована Конституцією модель народовладдя, демократії, поділу владних повноважень, розвитку місцевого самоврядування не могла одразу стати тотожною реальним параметрам політичного режиму, але окреслила напрями нового політичного порядку, організації влади, методів її реалізації, характеру взаємин держави з громадянським суспільством та міжнародними акторами.

Ухвалення Конституції стало не лише знаковою подією в історії України, але й початком якісно нового, власне – конституційного, етапу національно-державного самовизначення, розбудови інституційної структури демократичного політичного режиму.

Для значної частини представників національно-демократичного крила українського політикуму сам факт прийняття Основного закону сприймався ледь не завершенням боротьби за національно-державне самовизначення. Адже конституційною більшістю (302 голоси) було затверджено положення щодо державної символіки, мови, статусу Криму. Прагнення прийняття Конституції певною мірою консолідувало парламент – діяльність Міжфракційної депутатської групи з розробки проекту Конституції об'єднала 9 із 10 (крім комуністичної) фракцій парламенту. Україна отримала Основний закон і вийшла на новий етап державотворення. Досить тривале протистояння Верховної Ради й Президента України щодо змісту й основних положень Конституції, на думку парламентарів, завершилося компромісним рішенням.

Варто зауважити, а в контексті нашого дослідження це видається важливим, що проголосований 28 червня 1996 р. конституційною більшістю (за прийняття Конституції України проголосували 315 народних депутатів, 36 – проти, 12 – утрималися, 30 – не голосували [360]) проект Конституції був своєрідним «компромісом» між варіантами Конституційної комісії і Міжфракційної ініціативної депутатської групи Верховної Ради України, яка об'єднала представників практично всіх депутатських груп і фракцій. Тобто, Міжфракційна група об'єднала парламент у протистоянні з «президентським» проектом. Водночас, як зазначав у своїх спогадах безпосередній учасник процесу узгодження тексту проекту Конституції від Міжфракційної узгоджувальної групи В. Гетьман [361], депутати свідомо відмовилися від того, щоб групу очолили представники партій «правої орієнтації» (більш підготовлені – О. Лавринович чи С. Соколов), але «ми розраховували, що рано чи пізно до нас приєднаються представники лівого крила парламенту. Без них прийняти Конституцію конституційною більшістю Верховній Раді було неможливо» [361, с. 14]. Саме тому, як зазначає В. Гетьман, очолив Міжфракційну групу «центрист» М. Сирота. Ця тенденція – прагнення у прийнятті політичних рішень до своєрідного «центризму» була домінуючою у визначенні «векторів» тогочасного політичного розвитку. Задля досягнення політичних цілей державотворення й політичного компромісу тогочасні українські «праві» свідомо йшли на поступки й пошук того політичного компромісу.

Водночас, навіть поверховий інституційний аналіз дозволяє стверджувати, що конституційно закріплена президентсько-парламентська форма правління фактично зміцнила на посту позиції Президента України Л. Кучми, значною мірою «персоніфікуючи» інститут Глави держави. Безумовний, прямий вплив інституту президентства й власне Л. Кучми на державотворчі процеси та більшість політичних інституцій країни залишався непорушним аж до революційних подій кінця 2004 р.

У формально-юридичному сенсі владні відносини в Україні були побудовані на балансі законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Коли ж у цій системі з'явилася президентська влада, розпочався етап перманентного конфлікту, своєрідного «змагання» між Президентом та іншими гілками влади за перерозподіл повноважень, установлення контролю над ресурсами й інститутами влади. І якщо на початку 1990-х рр. значно більшу політичну вагу й вплив на соціально-економічні процеси мала Верховна Рада України та її Президія, то, починаючи з другої половини 1990-х рр., роль Президента стає дедалі більшою.

Починаючи з часів становлення інституту президентства (Л. Кравчук був обраний Президентом України 5 грудня 1991 р.) конфлікти із законодавчою владою наростали. Щоправда, тоді Президентіві бракувало політичних, фінансових та організаційних ресурсів для «підкорення» Верховної Ради України. Вирішальний вплив на тогочасні процеси становлення влади мала політична складова, й ідеологічний фактор був визначальним у процесі формування владних відносин. Позиції партій та політичних сил (передусім КПУ і Руху) часто відігравали вирішальну роль у прийнятті політичних рішень. Щоправда, «ідеологічні» аргументи на кшталт «захисту інтересів трудящих» чи «збереження соціальної стабільності» широко використовувалися групами інтересів (передусім корпусом «червоних директорів») для боротьби за владу, для встановлення й посилення особистого контролю над підприємствами, котрі номінально були державними, а згодом – для боротьби за перетворення «загальнонародної» у приватну власність.

Починаючи з 1995 р. спостерігається поступова і дедалі більша концентрація владних повноважень у руках Президента Л. Кучми та його Адміністрації. «Чутливість» Президента до інтересів «директорського корпусу» почасти пояснювалася належністю його самого до цього корпусу, почасти – суттєвою підтримкою з боку керівників великих підприємств під час передвиборчої кампанії – навіть центральний виборчий штаб кандидата у

Президенти Л. Кучми розташовувався у приміщенні Українського союзу промисловців і підприємців (УСПП).

Саме після президентських виборів 1994 р. почалося інтенсивне формування певних груп інтересів, налагодження їх взаємодії з владою. У цьому сенсі, ухвалення Конституції України, зокрема – її положень, що унормовують структуру влади, сприяло посиленню впливу лобістських груп (передусім тих, що були пов'язані з експлуатацією державної власності) на процес формування і функціонування влади: створення нових владних інститутів, адаптації старих державних структур до нових умов, їх трансформації. Завдяки цій взаємодії із владою лобістським групам вдавалося впливати на економічні й приватизаційні процеси, які й забезпечили «первісне нагромадження капіталу» та створення фінансово-промислових груп. Їх формування й розвиток значною мірою визначали особливості суспільно-політичних процесів тогочасної України.

Дослідник становлення системи олігархату в Україні Г. Касьянов зазначає, що наприкінці 1990-х рр. сформувалося декілька потужних груп інтересу/впливу («кланів»). На початку 2000-х рр. структура цих кланів стабілізувалася – «зазвичай це був конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократії), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками» [362, с. 167]. Науковець виокремлює три основні такі клани фінансово-промислових груп:

– Донецький клан. Він був представлений трьома групами, найвиразнішими представниками цієї групи були колишні «червоні директори» (Ю. Звягільський); фінансово-промислова група «Індустріальний союз Донбасу» (В. Гайдук і С. Тарута) та «System Capital Management» (Р. Ахметов).

– Дніпропетровський клан формувалася під протекторатом голови обласної державної адміністрації, згодом – Прем'єр-міністра України (у 1996–1997 рр.) П. Лазаренка. Спочатку найпотужнішою групою цього клану були «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ) Ю. Тимошенко. Після відставки П. Лазаренка з посади Прем'єр-міністра й розгрому ЄЕСУ сформувалися дві

масштабні фінансово-промислові групи – корпорація «Інтерпайп» (В. Пінчук) та група «Приват» (І. Коломойський, Г. Боголюбов).

– Київський клан (так звана «чудова сімка» або «холдинг СДПУ(о)») являв собою групу бізнесменів, політиків і представників бюрократії, очолювану В. Медведчуком та Г. Суркісом [362, с. 167].

Необхідно зазначити, що роль Президента у визначенні векторів і пріоритетів внутрішньополітичного життя була домінуючою. Очевидно, що й створення передумов для формування олігархічного режиму в Україні, інституційні важелі, закладені для реалізації цього курсу, мали свій початок у президентській Адміністрації.

Не випадково дослідники тогочасного періоду суспільно-політичного розвитку нашої держави зосереджувалися передовсім на політичній ролі Президента України [див., напр.: 70; 363–375]. Для означення специфіки, форм і методів тогочасного управління державою Л. Кучмою сучасні науковці нерідко використовують специфічний неологізм – «кучмізм». Б. Дем'яненко, узагальнюючи тогочасні тенденції політичного управління, визначає, зокрема, такі його характерні ознаки:

– використання демократичних процедур, риторики чи форм політичної участі для фальшування виборів 1999, 2002 і 2004 рр., прикриття перманентного розширення сфери тіньової політики Президентом, легітимації його недемократичних прагнень, пов'язаних зі змістовим наповненням референдуму 2000 р., конструювання лояльної структури українського парламенту, маніпулювання політичною свідомістю й поведінкою електорату;

– створення політичних інститутів, демократичних за формою, але не за стилем і методами роботи (Конституційний Суд України), чи цілком неконституційних (Адміністрація Президента України, Державна податкова адміністрація), які використовувалися як засіб адміністративного впливу й розправи з незгодними;

– свідоме гальмування процесу прийняття нових «правил гри» в країні;

- формування громіздкого й корумпованого механізму управління державою;
 - дублювання повноважень владних інститутів, їх підміна неконституційними;
 - функціонування на тлі формальної багатопартійності «партії влади»;
- порушення прав і свобод людини й громадянина;
- несприйняття вільної й опозиційної думки;
 - зигзагоподібна зовнішня політика України з євросимуляцією [376, с. 334].

Загалом погоджуючись із зазначеними Б. Дем'яненком оцінками, варто звернути увагу й на інші тенденції тогочасного етапу суспільно-політичного розвитку. Серед них можемо виокремити такі:

- формування досить міцної й розгалуженої президентської владної вертикалі;
- послаблення парламентського впливу на прийняття важливих стратегічних рішень, своєрідне «підкорення» Верховної Ради (через вплив на депутатські фракції та окремих депутатів, обраних за мажоритарними округами) президентській волі;
- активне формування «привладних» політичних партій та рухів так званого «центристського» спрямування, натомість – «розпорошення» й послаблення політичних структур правого й лівого спрямування;
- сприяння створенню й прагнення владного «підкорення» інститутів громадянського суспільства, зокрема – молодіжних організацій, а також – організацій, діяльність яких була спрямована здебільшого на соціально-економічні, екологічні (з огляду на суттєву електоральну підтримку Партії Зелених України) проблеми;
- посилення зовнішньополітичної активності, певна зміна її векторів.

Суперечливі процеси суспільно-політичного розвитку України протягом 1996–2004 рр. окремими науковцями оцінюються й як період продуктивного державотворчого процесу, здійснення економічних перетворень та визначення

основних напрямів зовнішньої політики, як «історичний час для країни» – забезпечення суверенітету, демонтажу збанкрутілої системи господарсько-адміністративних відносин, створення фундаменту ринкової економіки й приватної ініціативи, зовнішньополітичної стратегії узгодження суперечностей євроінтеграційного курсу та колізій у відносинах з Росією [377]. Зосереджуючись на позитивних змінах того періоду, науковці й політичні діячі [377–381], крім прийняття Конституції України, справедливо відносять до них:

- запровадження національної грошової одиниці (відповідно до Указу Президента України «Про грошову реформу в Україні» 25 серпня 1996 р. [325]);

- аграрну реформу (Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи з прискорення реформування аграрного сектору економіки» 3 грудня 1999 р.). Згідно з цим Указом громадяни України могли отримати землю у приватну власність. Колективні сільськогосподарські підприємства підлягали ліквідації, а усі члени цих господарств мали право вільно вийти з цих господарств із земельними і майновими паями, на основі яких вони могли створити приватні підприємства, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи [382];

- впровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва (Указ Президента України «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва» від 3 липня 1998 р. [383]) та інші заходи, спрямовані на реформування української економічної та фінансової сфер;

- позитивні зрушення в економіці країни. Протягом 2000–2004 рр. приріст валового внутрішнього продукту досяг 49,5% [360];

- активізацію зовнішньополітичних відносин.

Водночас, теза про становлення протягом періоду президентства Л. Кучми української олігархії залишається безперечною. Як справедливо зазначає Г. Касьянов, у тогочасній Україні сформувалася система владних відносин, яка забезпечувала «економічні та політичні інтереси декількох бізнес-груп та

пов'язаних із ними угруповань у системі управління» [362, с. 160]. Опосередкований, але досить значний вплив мав Президент і на процеси партійного будівництва, і на діяльність політичної опозиції.

Встановлення Л. Кучмою практично одноосібного контролю над виконавчою владою, її зрощення з групами інтересів та формування фінансово-промислових груп призвели до утворення взаємовигідної схеми взаємодії Президента з великим капіталом.

У цей період суттєво знижується рівень консолідації парламентських політичних сил. Суперництво лобістських груп у Верховній Раді України було пов'язано передусім із прагненням їх представників отримати власні вигоди з процесів масштабної приватизації державної власності. Своєрідним наслідком цієї боротьби фінансово-промислових груп стало розгортання структур, діяльність котрих була спрямована на посилення власних можливостей впливу на суперників та опонентів, на формування відповідних установок у масовій свідомості. Серед форм реалізації – заснування (привласнення) засобів масової інформації й створення їх мережі, підтримка (підкорення) інститутів громадянського суспільства – громадських організацій, благодійних фондів, об'єднань, спілок тощо.

Для забезпечення й посилення присутності у політичному полі, зокрема у законодавчій владі, представниками фінансово-промислових груп створюються (скуповуються) політичні партії. Інтенсивність цього процесу представлено у табл. 4.1. Варто зазначити, що протягом 1991–1995 рр. в Україні було зареєстровано 23 політичні партії, а протягом наступних п'яти років – 57. Станом на початок 2003 р. кількість партій в Україні сягнула 125.

Таблиця 4.1.

**Динаміка створення політичних партій
в Україні протягом 1996–2004 рр.***

Рік	Кількість новостворених політичних партій
1996	5
1997	10

1998	8
1999	20
2000	14
2001	12
2002	2
2003	2
2004	8
Загалом	81

* Складено за даними Державної реєстраційної служби України [384].

Показовими, з точки зору ефективності партійної роботи і політичної «ваги» партій, стали результати перевірки Міністерством юстиції України дотримання партіями вимог Закону України «Про політичні партії в Україні», проведеної в 2003 р. За її результатами й за поданням Мін'юсту Верховний Суд України анулював реєстраційні свідоцтва 28 політичних партій (практично кожної четвертої партії). Таким чином, станом на 1 січня 2004 р. в Україні кількість зареєстрованих партій зменшилася до 96 [385, с. 30].

Інтенсивне створення мережі «припартійних» структур, зокрема – молодіжних, жіночих, громадських організацій екологічного, соціального спрямування тощо, розвиток партійних ЗМІ стали елементами моделі «фасадної демократії», коли політичні інститути й інститути громадянського суспільства, «вільні» ЗМІ й формальне дотримання виборчих процедур почали виконувати функції політичного прикриття інтересів фінансово-промислових груп.

Більшість новостворених партій позиціонували себе партіями політичного «центру», декларували демократичні принципи й навіть у своїх назвах містили слово «демократична». Досить часто новостворені партії поповнювали свої ряди за рахунок активістів національно-демократичного руху. Процеси своєрідної «маргіналізації» національно-демократичного руху посилювалися й у період підготовки й проведення виборів народних депутатів України 1998 р. Ці вибори в Україні вперше проводилися за змішаною системою, коли половина депутатів Верховної Ради обиралася на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі (із прохідним бар'єром для партій і блоків – 4%), а інша половина – за мажоритарною системою у 225 одномандатних округах.

Тобто, «привабливість» партій зростає до 225 мандатів, а загальнополітичний «тренд» того часу (передусім завдяки ЗМІ) все більше посилював позиції партій «центристського» типу. Така ситуація також сприяла активній «міграції» активістів національно-демократичних партій до складу новостворених партій.

Не були результативними й спроби сформувати єдиний опозиційний рух. Навіть демократичний, запозичений на Заході, досвід створення опозиційного («тіньового») уряду в Україні (спроба організації «тіньового уряду» на чолі з Ю. Тимошенко була здійснена після відставки П. Лазаренка з посади Прем'єр-міністра у 1997 р.), був використаний для політичного «захисту» його членів, мав демонстраційний, популістський характер і не став дієвим інструментом політичної діяльності національно-демократичних сил.

Період «кучмізму», зокрема й після ухвалення Конституції України, для національно-державного самовизначення знаменують багато в чому невиправдані суспільні очікування. Зокрема, Основний закон вимагав ухвалення низки важливих для державотворення законів, створення нових інституційних структур, що мали сприяти ефективності функціонування політичної системи. Втім, політико-правове поле залишалося не приведеним у відповідність з нормами Конституції, хоча процеси інституціалізації та демократизації тривали.

Прем'єр-міністри України цього періоду – Павло Лазаренко (травень 1996–липень 1997 рр.); Валерій Пустовойтенко (липень 1997–грудень 1999 рр.); Віктор Ющенко (грудень 1999–травень 2001 рр.); Анатолій Кінах (травень 2001–листопад 2002 рр.); Віктор Янукович (листопад 2002–грудень 2004 рр.; грудень 2004–січень 2005 рр.) – хоча й відрізнялися за переконаннями, стилем управління та результатами діяльності, втім, були однаково обмежені у прийнятті рішень рамками президентського впливу. Конституція України встановлювала, що Кабінет Міністрів України є відповідальним перед Президентом України, підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України. Прем'єр-міністр призначався Президентом за згодою парламенту. Персональний склад Уряду визначався указами Президента України за

поданням Прем'єр-міністра і складав свої повноваження перед новообраним українським Президентом. Верховна Рада України могла розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та прийняти резолюцію недовіри, втім, рішення про відставку Уряду міг прийняти також і Президент. Тобто, влада в Україні фактично була зосереджена в президентських руках. На початок 2000-х рр. Президент Л. Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що окремі дослідники називали форму правління в Україні не президентсько-парламентською, а «суперпрезидентською» [386, р. 182].

Встановлені Конституцією України засади діяльності уряду потребували подальшого законодавчого забезпечення, зокрема й визначення структури, повноважень, порядку діяльності Кабінету Міністрів України. Проте протягом чотирьох років після ухвалення Конституції України відсутність такого законодавства унеможливлювала ефективну діяльність Уряду, а його нормативно-правові акти базувалися здебільшого на законах часів УРСР. Порядок організації діяльності Уряду вперше затверджено лише у червні 2000 р. постановою «Про затвердження Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України» [387]. Цією постановою визначено, що такий тимчасовий порядок діє на період до набрання чинності Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Втім, ухвалення відповідного Закону в умовах напружених політико-владних відносин у країні, а згодом і масових акцій протестів громадян, був відкладений аж до 2014 р.

Загалом поняття «тимчасовості», «перехідності», «незавершеності» тощо стійко закріпилися у політичному дискурсі незалежної України, внесли зміни у розуміння політичного процесу загалом та інституційних структур зокрема, допускаючи широкий і ненормований, нічим не обмежений спектр засобів політичної діяльності – від інтриг, зрадництва, провокацій, поширення компромату до політичних замовлень та вбивств. Використання такого «арсеналу» політичних засобів особливо чітко простежується у період 1996–2004 рр. За різних обставин у цей час загинули знані й впливові державні діячі, народні депутати. 3 листопада 1996 р. у Донецьку застрелили народного

депутата, бізнесмена Є. Щербаня; 22 квітня 1998 р. у Києві – українського політика і фінансиста В. Гетьмана; 26 березня 1999 р., за досі нез'ясованих обставин, загинув опозиційний лідер В. Чорновіл [370, с. 28]. Відтак належність до політичного класу все більше видавалася загрозливою, а можливості самореалізації у цій сфері суспільного життя викликали страх і/або осуд.

Наприкінці 1990-х рр. в Україні особливого поширення набуло використання шантажу, компрометуючих матеріалів як інструментів політичної боротьби, зокрема, під час виборів. Передвиборчі перегони супроводжувалися взаємними погрозами, поширенням ганебних (справжніх або ж вигаданих) фактів із особистого життя опонентів, звинувачення їх у зв'язках із криміналом, у корупції, хабарництві тощо. Наслідком кризи парламентаризму та деморалізації української політики загалом свідчать і вкорінена практика неособистого голосування народних депутатів у Верховній Раді України, і блокування її роботи самими депутатами, і демонстративна відмова від участі в голосуванні, й бійки між депутатами, і підкуп виборців, і купівля мандатів.

Досліджуючи явища інституційного ізоморфізму в процесах суспільно-політичних перетворень в Україні, М. Яковлев зазначає, що виключно формальне конфігурування демократичних інститутів, створення «фасадної демократії» унеможливили реалізацію першого етапу консолідації демократії – конституційну консолідацію на макрорівні структур, яка передбачає створення демократичних політичних інституцій і дієвих політико-правових механізмів їхнього функціонування та діяльності політичних, економічних і соціальних акторів. Політичному життю бракувало прозорості та громадського контролю, що не сприяло встановленню в Україні демократичних механізмів підготовки та прийняття державно-політичних рішень [388, с. 9]. Брак конституційної консолідації став певною ознакою маргіналізації національно-демократичного руху, послаблення процесу національно-державного самовизначення українського народу та його політичного класу зокрема.

Аналізуючи конституційну модель Української держави та особливості її політичного розвитку, М. Томенко дійшов висновку, що формалізовані

традиційні елементи системи стримувань і противаг, поділу влади на три відносно автономні гілки виявилися дещо застарілими з огляду на суспільно-політичні трансформації. До того ж, відсутність чітких та жорстких меж становлення конституціоналізму стало підставою розвитку модернізованих (девіантних) форм, коли реальний поділ влади в Україні все ще залишається ідеалом. Перманентне ж порушення балансу владних повноважень постійно стає джерелом політико-конституційних криз, які часто вирішуються не з огляду на інституційну ефективність, а в контексті політичної доцільності. Загалом же, підсумовує дослідник, головним питанням у житті України після прийняття Конституції 1996 р., а також після конституційних змін 2004 р. залишається наявність певного дуалізму, який полягає у високій привабливості окремих авторитарних інструментів для владних інститутів і відсутності ефективного механізму впровадження та контролю за виконанням демократичних конституційних приписів [389, с. 16].

Аналіз діяльності новосформованих політичних партій незалежної України [напр.: 371; 373; 390] засвідчив здебільшого «неполітичну» природу їх формування, залежність від олігархічних, фінансово-промислових груп і кримінальних кланів, тимчасовість і «вузько–передвиборчий» характер діяльності більшості партійних структур, «відірваність» цієї діяльності від задекларованих ідеологічних і програмових засад після приходу до влади.

Показово, що зростання кількості політичних партій не призвело до ширшого їх представництва у Верховній Раді України. Так, у виборах народних депутатів України 1998 р. брали участь 30 політичних партій і блоків, 8 із них подолали 4-відсотковий бар'єр і створили фракції у Верховній Раді України (табл. 4.2.). Із 33 політичних партій і блоків, які брали участь у виборах 2002 р., 4-відсотковий бар'єр подолали 6 і створили парламентські фракції (табл. 4.3.).

Таблиця 4.2.

**Склад Верховної Ради України III скликання
(за партійною належністю) ***

Політична партія (блок політичних партій)	Відсоток голосів у багатомандатному окрузі	Обрано депутатів на пропорційній основі	Обрано депутатів в одномандатних округах	Загалом депутатів від політ. партій (блоків)
Комуністична партія України	24,65	84	37	121
Народний Рух України	9,40	32	14	46
Виборчий блок СПУ та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!»	8,55	29	5	34
Партія Зелених України	5,43	19	–	19
Народно-демократична партія	5,01	17	11	28
Всеукраїнське об'єднання «Громада»	4,67	16	8	24
Прогресивна соціалістична партія України	4,04	14	2	16
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	4,01	14	3	17
<i>Позапартійні</i>	–	–	–	<i>117</i>

* Складено за [391].

Партійну «першість» за результатами виборів і 1998 р., і 2002 р. здобули партії лівого спрямування: у 1998 р. (КПУ, блок СПУ та Селянської партії України і ПСПУ отримали загалом 39,24% в багатомандатному окрузі), а в 2002 р. (КПУ і СПУ – 26,85%). Партії національно-демократичного спрямування (НРУ у 1998 р.) та (Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» у 2002 р.), відповідно – 9,4% та 23,57%.

Таблиця 4.3.

**Склад Верховної Ради України IV скликання
(за партійною належністю)***

Політична партія (блок)	Відсоток голосів у багатомандатному	Обрано депутатів на	Обрано депутатів в	Загалом депутатів
--------------------------------	--	----------------------------	---------------------------	--------------------------

політичних партій)	окрузі	пропорційній основі	одно-мандат-них округах	від політичних партій (блоків)
Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»	23,57	70	42	112
Комуністична партія України	19,98	59	6	65
Блок політичних партій «За єдину Україну!»	11,77	35	86	121
Блок Юлії Тимошенко	7,26	22	–	22
Соціалістична партія України	6,87	20	2	22
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	6,27	19	8	27
<i>Позапартійні</i>	–	–	–	78

* Складено за [391].

У контексті нашого дослідження, зазначимо, що наслідком «розпорошеності» національно-демократичного руху, зокрема й у період підготовки виборів, став порівняно низький відсоток підтримки виборцями партій національно-демократичного спрямування. Адже із 30 політичних партій, що брали участь у виборах до Верховної Ради України III скликання, національно-демократичні сили, крім НРУ, були представлені ще 7 учасниками перегонів (що загалом здобули 9,95% голосів виборців, але не подолали 4-відсотковий бар'єр). Об'єднання ж восьми партій національно-демократичного спрямування на виборах 2002 р. у блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (23,57% голосів виборців) значно посилило їх парламентське представництво у Верховній Раді IV скликання. При цьому, варто зазначити, що ще шість опозиційних партій національно-демократичного спрямування увійшли до «Блоку Юлії Тимошенко», який за результатами виборів здобув 7,26% голосів виборців.

Покажемо те, що й за результатами виборів 1998 р. [392], й за результатами виборчих перегонів 2002 р. найчисельніші парламентські фракції були сформовані на базі «провладних» партій: у 1998 р. такою стала фракція

Народно-демократичної партії, що об'єднала 89 осіб (здебільшого за рахунок позапартійних мажоритарних депутатів), а в 2002 р. – фракція блоку «За єдину Україну!», яка за рахунок самовисуванців досягла кількості 175 депутатів.

Узагальнюючи аналіз вітчизняними дослідниками [385; 393–395] феномену української багатопартійності (в межах окресленого періоду), можна вирізнити два етапи партійного будівництва й виокремити їх особливості. Перший етап – охоплює період з 1995 по 1998 рр. – характеризується тенденцією до утворення партій адміністративним шляхом, а також партій – «політичних проектів» фінансово-промислових груп; створенням політичних партій «згори» (у парламенті або в Адміністрації Президента); створенням нових партій шляхом «розколів» існуючих і виходу з їх складу окремих авторитетних лідерів. Поодинокими були приклади створення нових партій шляхом об'єднання під яскраву особистість (або адміністративний ресурс), як, наприклад, у 1996 р. – створення Народно-демократичної партії шляхом об'єднання партії Трудовий Конгрес України (ТКУ), партії Демократичного відродження України (ПДВУ) за участі низки громадських об'єднань – Союзу підтримки Республіки Крим, Союзу українського студентства, організації «Нова Хвиля», політичних клубів «Нова Україна» та Асоціації молодих українських політиків та політологів.

Наступний етап розвитку багатопартійності визначається періодом 1999–2004 рр. і характеризується боротьбою за «перерозподіл» політичного простору між найвпливовішими партіями.

З одного боку, посилюються тенденції розколів «брендових» (правого й лівого спрямування) партій, а з другого – об'єднання маловпливових партій у спільні політичні проекти: Українська християнсько-демократична партія, Українська республіканська партія і Українська народна партія «Собор» об'єдналися в Українську республіканську партію «Собор»; партія Міжрегіональний блок реформ (МБР) увійшла до складу Народно-демократичної партії; Партія регіонального відродження України, Партія праці, партія «Солідарність», партія «За красиву Україну» та Всеукраїнська партія

пенсіонерів – у Партію регіонального відродження «Трудова солідарність України» (з 2001 р. отримала назву «Партія регіонів»).

З другого боку, політичні події, пов'язані, передусім, із президентськими виборами 1999 р. та парламентськими виборами 2002 р., спонукали політичні партії до ситуативного об'єднання у блоки з підтримки кандидатів у Президенти України – об'єднання політичних партій «Наш вибір – Леонід Кучма» (координатор Є. Кушнар'ов), об'єднання громадян – Всеукраїнське об'єднання демократичних сил «Злагода» (співголови: Л. Кравчук, І. Плющ, В. Пустовойтенко), фонд «Соціальний захист» (О. Волков) та інші; спроба політичної коаліції кандидатів у Президенти – так звана «Канівська четвірка» (О. Ткаченко, О. Мороз, Є. Марчук, В. Олійник); після розпаду коаліції чотирьох опозиційних кандидатів 7 політичних партій увійшли до Всеукраїнського громадського об'єднання «У ХХІ сторіччя – з Євгеном Марчуком» із підтримки одного із кандидатів у Президенти тощо.

На час парламентських виборів 2002 р. було створено низку блоків політичних партій: Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (у складі 8 політичних партій); Блок політичних партій «За єдину Україну!» (об'єднав 5 політичних партій); «Блок Юлії Тимошенко» (об'єднання 8 партій).

2004 р. ознаменував новий етап партійного будівництва в Україні. Як зазначають Ю. Шайгородський та К. Меркотан, новий етап партійної розбудови розпочався в другій половині 2004 р. (було зареєстровано 8 політичних партій) і завершився на початку 2005 р. Протягом того року було зареєстровано 24 нові політичні партії. Швидке зростання кількості і реєстрація політичних партій до 25 березня 2005 р. пояснюється вимогами статті 42 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [396], згідно з якою кандидатів у депутати може висувати лише партія, зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше, ніж за 365 днів до дня виборів. Ось чому практично всі партії були зареєстровані в очікуванні виборів, що відбулися 26 березня 2006 р. Загалом, очевидною була залежність інтенсивності створення нових політичних партій від наближення чергових парламентських виборів [385, с. 31].

Розпорошеною й малопродуктивною була й діяльність громадських об'єднань в Україні. За даними Держкомстату в 1996 р. в Україні було зареєстровано понад 12 тисяч громадських організацій, а в 2000 р. – близько 27 тисяч [397]. Водночас, за експертними оцінками [див.: 366; 373; 398], лише від 10 до 20% зареєстрованих Міністерством юстиції України громадських об'єднань того періоду були реально діючими. Бюрократичні перепони, брак реальної платформи для висвітлення діяльності й пропаганди ідей, цінностей, позицій тогочасними інститутами громадянського суспільства спричинилися до утворення своєрідного вакууму й не мали реального впливу на суспільно-політичні процеси.

Спроби окремих журналістів та засобів масової інформації протистояти укоріненню олігархічної системи жорстко придушувалися владою. Значного суспільного резонансу набула справа вбивства опозиційного журналіста, редактора Інтернет-ресурсу «Українська правда» Г. Гонгадзе. У листопаді 2000 р. голова СПУ О. Мороз оприлюднив так звані «плівки Мельниченка» – аудіозапис розмов Л. Кучми з найближчим оточенням щодо діяльності Г. Гонгадзе [399].

Оприлюднення 28 листопада 2000 р. лідером фракції СПУ в парламенті О. Морозом матеріалів, що компрометували Л. Кучму як державного діяча та свідчили на користь версії, згідно з якою саме Президент України виступив замовником вбивства 17 вересня 2000 р. опозиційного журналіста Г. Гонгадзе, викликало суспільне несприйняття переобраного у 1999 р. на другий президентський термін Л. Кучми. Події, що почалися у стінах парламенту, де О. Мороз вперше оприлюднив записи розмов Л. Кучми з іншими високопосадовцями, отримали назву «касетного скандалу», швидко перемістилися на вулиці Києва.

Акції протестів, що розпочалися 15 грудня 2000 р., переросли в рух «Україна без Кучми». В них взяли участь представники 24 політичних партій та громадських організацій. Зокрема, СПУ, партія «Батьківщина», Українська республіканська партія, партія «Реформи і порядок», УНА-УНСО, Українська

республіканська партія «Собор», Українська комуністична спілка молоді, Всеукраїнська партія трудящих та інші. Учасники акції влаштували наметове містечко на майдані Незалежності у центрі Києва з вимогами відставки Президента й керівників силових відомств, проведення незалежної експертизи у справі зниклого журналіста Г. Гонгадзе. Акція громадської непокори тривала до 1 березня 2001 р. й була придушена силами МВС України.

В умовах реального залякування і невдоволення населенням суспільно-політичною ситуацією в країні громадяни втрачали довіру до легальних каналів впливу на владні інститути, зокрема, й до політичних партій, рухів, суспільних ініціатив та громадських організацій. Натомість, набирали силу зрощені з владою фінансово-промислові групи – тіньові актори політичного життя суспільства.

Варто зазначити, що феномен олігархізації вітчизняними соціальними науками описаний лише побіжно [див., напр.: 243; 364; 369; 372; 400–403]. До певної міри це саме зауваження стосується й історії розвитку політичних процесів першого десятиліття незалежної України, зокрема – місця у цих процесах національно-демократичного руху. У своїй сукупності осмислення проблем маргіналізації національно-демократичного руху та усталення олігархату в Україні на зламі ХХ–ХХІ ст. становить цікавий та малодосліджений предмет наукового аналізу. Зазначимо, що суспільно-політичні реалії посилення заявлених у розділі тенденцій суттєво увиразнили й дослідницький інтерес до них. Своєрідною ілюстрацією цього твердження може бути висвітлення проблеми олігархату в політологічних виданнях. Так, якщо енциклопедичний словник 1997 р. та 2004 р. видання приділив проблемі олігархії одну статтю «олігархія» [404, с. 426; 405], то вже у сучасному енциклопедичному словнику-довіднику «Новітня політична лексика» (2015 р.) проблема описана в кількох дефініціях: «Агресивно-кланова політична система» [406, с. 9–10], «Кланово-олігархічна політична система» [406, с. 177], «Корпоративно-олігархічні анклави» [406, с. 195], «Олігархізація влади» [406, с. 269], «Олігархономіка (олігархічна економіка)» [406, с. 269], у яких, до того

ж, виразно розставлені акценти на українських подіях і вітчизняних суспільно-політичних процесах, а як приклад згадуються політичні сюжети 1996–2004 рр.

Утім, ще за першого періоду президентства Л. Кучми науковці визначали можливі загрози масштабної олігархізації. Окремі дослідники характеризували тодішній режим як такий, що містить ознаки неототалітаризму: відчуження більшості суспільства від влади за одночасної залежності від неї; підкорення громадян правилам і нормам на тлі безконтрольного здійснення державою своїх повноважень; брак реальних гарантій декларованих прав людини, беспорядність індивіда перед чиновниками; тіньовий розподіл загальнонародної власності за панування клієнтельських зв'язків; поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; домінування номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму; утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур [407].

Перші систематизовані, комплексні уявлення про феномен олігархізації політичного процесу в Україні формуються після завершення Помаранчевої революції. Зокрема, О. Лісничук та О. Сушко дають таке визначення українським політико-економічним групам: це – специфічний тип груп за інтересами, складний симбіоз політичних, економічних, адміністративних, фінансових, організаційних, інформаційних, соціальних, культурних потуг і особистісних складників. Їх форми (олігархічні об'єднання, фінансово-промислові групи, «кримінальні клани»), на думку дослідників, безпосередньо пов'язані з особливостями української політичної системи, фундаментальною ознакою якої є зрощення політики та великого бізнесу. Політичні надбудови провідних політико-економічних груп, що виявляли демонстративну лояльність до Президента Л. Кучми, формували каркас так званого «політичного центру» і тим чи іншим чином були представлені в політиці через політичні партії. Фактично, зазначають автори, реєстр реальних акторів вітчизняної політики вичерпувався, з одного боку, опозицією, що мала два головні крила – лівоконсервативне та реформістське, а з іншого – пропрезидентськими (центристськими) силами, корельованими олігархами [402, с. 6–7].

Тогочасний етап партійного будівництва потребував не лише ідеологічного єднання, але й організаційного, внутрішньопартійного реформування, спрямованого на розширення можливостей політичної участі, активне залучення місцевих партійних керівників до загальносуспільних справ і «великої» політики, підсилення участі рядових партійців, удосконалення коаліційних механізмів прийняття рішень, зростання впливовості непарламентських структур. Організаційна слабкість і внутрішньопартійні протистояння в політичних партіях національно-демократичного спрямування, конфлікт поколінь, спільні демократичні прагнення і одночасне непорозуміння щодо визначальних принципів і методів політичної боротьби й діяльності в умовах жорсткого адміністративного тиску негативно позначилися на якості опозиційної діяльності в країні.

Як констатує Л. Гонюкова, розвиток внутрішньопартійної демократії спричиняє конфлікти в ідеологічних партіях, які закінчуються розколами. У прагматичних партіях, до яких автор зараховує партії «політичного центру», навпаки – конфлікти лише «урівноважують» інтереси зацікавлених сторін. Підтвердженням цієї тези є розкол у лавах Народного Руху України і Української республіканської партії «Собор». Натомість, тогочасні конфлікти у Партії регіонів не привели до її розколу, а лише – до перерозподілу впливу. На структуру партії впливає термін перебування її при владі. Фракції всередині партії можуть собі дозволити тільки ті партії, які тривалий час є при владі (Лейбористська партія Великобританії, Християнсько-демократична партія Італії, Соціалістична партія Франції, Ліберально-демократична партія Японії). Ті партії, що виборюють владу, мають бути монолітними з жорсткою партійною дисципліною, зауважує дослідниця [393, с. 144].

У світлі домінуючих західних тенденцій – кризи підтримки тамтешніх партій, скорочення їх чисельності, неадекватного представництва партіями суспільних інтересів, появи «антипартійних» рухів – національні варіанти розвитку партійного життя супроводжувалися ще й глибокими внутрішніми кризами ідентичності, самовизначення, нерідко – радикалізації. Поняття

«політична партія» початку 1990-х рр. в Україні з часом наповнюється новим змістом і на початок 2000-х рр. втрачає (як і більшість категорій власне демократичного політичного життя суспільства) авторитет і суспільну вагу.

Варто зазначити, що за часів і першої, й другої каденцій Президента Л. Кучми увага суспільства все ще була прикута до Народного Руху України, який «корелював» орієнтири національно-державного самовизначення. Предметом зацікавлення виступала державницька концепція Руху, його стратегія та пропозиції для вирішення нагальних культурних, економічних, правових, соціальних, політичних питань порядку денного. Значним залишався і громадський, і науковий інтерес до партії. Як зазначає Ю. Діденко, історії НРУ присвячувалися наукові й науково-популярні праці, протягом 1994–2005 рр. відбулося шість всеукраїнських наукових конференцій, об'єднаних «рухівською» тематикою, з проблем НРУ захищено низку кандидатських дисертацій [394].

Однак уже в тогочасній науковій літературі знаходимо тривожні оцінки фахівців щодо політичного майбутнього Народного Руху України як національно-демократичного осердя. Криза самовизначення НРУ передусім виявилася у безуспішних та неефективних пошуках головних акцентів діяльності, у браку політичної волі, неспроможності відповісти викликам тогочасного складного періоду становлення незалежної України. Окремі сюжети з історії НРУ того часу підтверджують ці думки дослідників [243; 245; 246; 368]. Приміром, на нараді 1996 р. керівництво НРУ не підтримало ініціативу крайового представництва Донеччини щодо коригування програми, кадрової політики організації, залучення фахівців. Крайова організація, зокрема, пропонувала сконцентруватися на детальнішій розробці соціально-економічних стратегій, перегляду взаємодії із електоратом Сходу й Півдня України. Подальша історія НРУ засвідчила відхід чисельного національно-демократичного крила партії від співпраці та комунікування з промисловими осередками Сходу України, системне ігнорування регіонального чинника політичного життя, який попри те набував усе більшої виразності.

Детально аналізує цей аспект діяльності Народного Руху України С. Падалка [246, с. 121–129]. Науковець зауважує, що, через призму боротьби за владу, лідери Руху бачили можливість реалізації гасла побудови економіки на засадах так званого «економічного націоналізму», що спирався на захист національного виробника. Декларуючи і дотримуючись принципів ліберальної ринкової економіки, партійні лідери не враховували поточного моменту і того, що ці засади мало відповідали масовій психології українців, котрі ще за радянських часів звикли, що держава має піклуватися про них. Тому, стверджує дослідник, за умов відсторонення від реальної участі в процесах перерозподілу власності Рух крок за кроком звужував коло своїх прихильників і політичних симпатиків, все більше сприймався як популістська партія, партія «минулого». В 1996 р. Народний Рух України, враховуючи кризу власної ідеології, підготував і оприлюднив Програму боротьби з бідністю, у якій суспільству було запропоновано нові гасла. В. Чорновіл був переконаний, що національну ідею потрібно подавати у «сильній соціальній та економічній оболонці» – «раціональної демократії з національно-патріотичним потенціалом» [246, с. 124]. Постійно озвучуючи потребу України в європейських орієнтирах, економісти НРУ, як вважають дослідники, мало що робили для обґрунтування їх реалізації, перенесення на вітчизняний ґрунт досвіду ринкового середовища, зокрема, країн, що позбавилися старої системи – Угорщини, Польщі, Чехії. У запропонованій Програмі НРУ рекомендував державній владі якомога швидше звільнити економіку від своєї присутності, впровадити економічні механізми на основі комбінованої монетарної «терапії» з елементами «хірургії» структурних зрушень. В. Чорновіл, наголошуючи на необхідності якомога швидшої приватизації держмайна, водночас називав її «чорною скринькою» й, очевидно, несвідомо діяв в інтересах фінансово-промислових і бізнес-груп. Приватизація в Україні зводилася до форм, які, по суті, означали усунення від неї переважної більшості населення. Позиція НРУ з цього важливого питання суспільно-політичного розвитку була невизначеною й суперечливою. Щонайменше – встановити контроль над процесом «великої приватизації» Народному Руху

України не вдалося [246, с. 123–124].

Національно-демократичні сили насамперед прагнули якомога швидшої відмови від політико-правового наповнення сутності колективної власності як пережитків радянської економіки. Натомість, пропонувалися класичні ліберальні підходи необмеженого панування приватної власності, які у самій Європі на той момент значно еволюціонували у бік посилення колективного характеру суспільно-економічних відносин, розширення моделей акціонерних товариств, удосконалення механізмів соціального захисту громадян, динамічної розбудови корпоративних мереж соціального партнерства внутрішньодержавного і міжнародного рівнів. В Україні ж, зрештою, прийняті у 2003 р. положення про громадську власність, у Цивільному Кодексі [408], навпаки, суттєво звузили можливості для реалізації корпоративних інтересів.

Справжнім випробуванням на предмет політичної суб'єктності та ідейної визначеності для національно-демократичних сил країни були тогочасні вибори (парламентські 1998 р., 2002 р.; місцеві 1998 р., 2002 р.; президентські 1999 р., 2004 р.) З одного боку, ці виборчі кампанії (точніше сам факт їх проведення) знаменували демократичні прагнення і вкорінювали практику демократичних виборів. З другого – виявили системні кризи політичного процесу, зокрема, й неготовність ідеологічно близьких суб'єктів політики до співпраці, до вироблення інтегративних позицій, до захисту національних інтересів та розробки дієвих інноваційних програм національно-державного будівництва.

Серйозним негативним чинником, що вплинув на результати цих виборів, став і розкол у рядах національно-демократичного табору. Періодичні спроби об'єднання партій і суспільно-політичних організацій національно-демократичного спрямування виявляли хиткі коаліції, взаємні ігнорування спільних рішень. Безумовно, кожна з кампаній вирізнялася своєю специфікою.

Вибори до Верховної Ради України 29 березня 1998 р. за змішаною мажоритарно-пропорційною системою становили серйозний виклик національно-демократичним силам. Тоді, як уже зазначалося, найбільшу кількість голосів здобули: Комуністична партія України – 24,65%, Народний

Рух України за результатами виборів здобув другий результат – 9,4%. Отже, ці вибори підтвердили другорядність політичної ролі атомізованих національно-демократичних сил. Електоральну «першість» НРУ отримав лише в п'яти західних областях України, натомість КПУ – в 16 областях України і в АР Крим (а разом із соціалістами – в 19 регіонах країни).

Як справедливо зауважують дослідники [246], у руслі розгортання широкого фронту боротьби з комунізмом та «лівою небезпекою» НРУ домагався швидкого демонтажу колгоспно-радгоспної системи (основною формою господарювання бачилося фермерство), але не помічав втрати загального інтересу до цієї проблеми. Формуванню іміджу «бездіяльної сили» сприяло й усунення НРУ від роботи у більшості низових органів влади. Водночас, там, де НРУ був активним на рівні місцевих органів влади, зокрема, на Львівщині, досить успішно реалізовувалася так звана «Львівська модель» аграрної реформи [246, с. 124].

Зосередженість національно-демократичних сил, передусім, на боротьбі за владу на центральному рівні та недооцінка активної політичної й організаційної діяльності на рівні міст, районів і підприємств значно послабили не лише партійні структури, але й ефективність ідеологічного впливу. Натомість, партії лівого спрямування (КПУ й СПУ) завдяки кадровій політиці збереження на керівних позиціях колишніх та тогочасних членів компартії (партії соціалістів) здобули досить впевнену перемогу й на загальнодержавному рівні.

Брак чітко артикульованих ідеологічних засад національно-демократичних сил та відсутність механізмів їх практичного запровадження супроводжувався перманентними внутрішньопартійними суперечностями, які посилювалися у передвиборчий період. Гострі дискусії в керівництві НРУ розгорнулися у жовтні 1997 – травні 1998 р. щодо кандидатури від партії на майбутніх президентських виборах – Г. Удовенка та В. Чорновола. Тимчасово ці дискусії вичерпали себе разом із визначенням кандидата від Руху. Але вже на початку 1999 р. частина керівництва Руху виявила незгоду з цим рішенням. Зрештою, це призвело до ухвалення позастатутного рішення про обрання головою НРУ

Ю. Костенка. Лише у березні 1999 р. відбулися Збори НРУ, що все ж підтвердили повноваження В. Чорновола як голови партії й внесли відповідні зміни до партійного Статуту [245].

Політична історія національно-демократичного руху в Україні – це також історія окремих її виразних постатей, що формували обриси національного і державного самовизначення, демократичні орієнтири та європейські прагнення українського народу. До таких справедливо зараховують В. Чорновола, чий життєвий шлях та професійна громадсько-політична діяльність знаково завершується саме на цьому етапі державного будівництва трагічною загибеллю за нез'ясованих обставин. Активний борець з тоталітарним режимом, дисидент, політв'язень, журналіст, публіцист, літературознавець, лідер НРУ, депутат Верховної Ради трьох скликань, В. Чорновіл для багатьох українців залишався зразком активної громадянської позиції та політичної дії, а на міжнародній арені, як член української делегації в ПАРЄ – одним із найавторитетніших українських політиків. Саме тому сповнене загадкових обставин та резонансних заяв розслідування причин загибелі В. Чорновола напередодні виборів посилює рівень деморалізації суспільства [409; 410]. Для всіх прихильників національно-демократичних ідей й для НРУ, зокрема, втрата лідера призвела до низки серйозних та багаторічних випробувань на стійкість, до необхідності перегляду системи роботи з кадрами та їх підготовки, до певних організаційних змін. Водночас, втрата визнаного лідера довела, що преференції національно-демократичного електорату формувалися передусім з уявлень про постать очільника політичної сили, а не партійні програми. Так, спільний кандидат у Президенти України від НРУ і партії «Реформи і порядок» Г. Удовенко у першому турі президентських виборів 1999 р. зібрав лише 319778 голосів виборців (1,22%), посівши 7-ме місце серед 13 претендентів [391].

Певні висновки і НРУ, і інші політичні сили національно-демократичного спрямування із попередніх виборчих кампаній зробили. Щонайменше, подальша виборча активність НРУ вже ґрунтувалася на коаліційній співпраці з

іншими демократичними силами. 9 січня 2002 р. 10 політичних партій (Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Ліберальна партія України (ЛПУ), Молодіжна партія України (МПУ), Народний Рух України (НРУ), партія «Наша Україна» (партія «Реформи і порядок»), партія «Солідарність», партія Християнсько-демократичний союз, політична партія «Вперед, Україно!», Республіканська християнська партія, Українська Народна партія РУХ (Український Народний Рух) підписали угоду про створення виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». Програмою виборчого блоку декларувалося запровадження «моральних та прозорих взаємин суспільства та влади», «відновлення європейських традицій розвитку особистості», розвиток міжнародної співпраці. Разом з тим, основою політичної програми виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» було проголошення «побудови ефективної економіки заради добробуту кожної людини». Проблемам економіки та соціального захисту різних верств населення були присвячені й «Перші десять кроків Блоку». Головним пріоритетом своєї політики виборчий блок проголосив «продовження фундаментальних суспільних змін, які започаткував Уряд Віктора Ющенка» [411]. На парламентських виборах у березні 2002 р. блок посів перше місце, здобувши 23,57% голосів виборців, та створив фракцію блоку у Верховній Раді IV скликання [391].

Національно-демократична ідея дістала «друге дихання», а також – сподівання на об'єднання довкола харизматичного лідера. Щоправда, певний парадокс розвитку національно-демократичного руху в Україні полягав у декларативності демократичних цінностей, таких, як верховенство права, рівність усіх перед законом, повага до прав та інтересів кожного громадянина, соціальна солідарність тощо. Натомість, практика політичної діяльності національно-демократичних сил та засоби їх боротьби за владу доводили, що ці цінності так само довільно трактувалися як представниками національно-демократичних партій, так і їх опонентами.

Маргіналізація національно-демократичних сил в Україні відбувалася на тлі загальної маргіналізації українського суспільства, його дегуманізації. У

праці М. Михальченка та З. Самчука «Україна доби межичасся» (1998 р.) знаходимо такі оцінки того періоду: «Нині масова психологія в Україні характеризується настроями невдоволення діяльністю державних інституцій та політичних лідерів, почуттями драматичного відчуження особи від суспільства, орієнтацією на особисте виживання. Якщо ж економічна ситуація зміниться на краще, то матимуть місце позитивні зрушення в масовій свідомості, люди посправжньому самовизначаться, віднайдуть свої соціальні ніші в суспільстві, що дасть змогу стабілізувати саме суспільство політично й економічно» [369, с. 153].

Українське суспільство і після прийняття Конституції перебувало в умовах соціальної аномії, відсутності ціннісно-нормативних основ для національно-демократичного самовизначення і консолідації. Все ще актуальними для окремих соціальних груп видавалися орієнтири тоталітарної доби, тоді як нові демократичні механізми багато в чому залишалися декларативними. Проникнення маргіналізаційних тенденцій у різні сфери життя суспільства супроводжувалося втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому, зниженням рівня життя. Системні моніторинги процесу демократизації в Україні фахівцями Інституту соціології НАН України з 1992 р. [412] свідчать, що аж до 2005 р. стосовно більшості показників, які характеризують масову свідомість, фіксувалися тенденції поступового наростання «поворотних» (орієнтованих на минуле) настроїв: негативне ставлення до ринкових відносин, процесів приватизації, інституту багатопартійності, недовіра до основних політичних і владних структур, високий рівень соціального песимізму, деморалізованості тощо [414, с. 113].

На тлі деформації структури і механізмів діяльності базових державних і громадських інститутів, руйнування соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя, з одного боку, поширювався політико-правовий нігілізм, політичний абсентеїзм, з іншого – зростали протестні настрої серед різних верств населення. Серед інших загроз, що чітко відстежуються у контексті маргіналізації національно-демократичних ідей і дегуманізації

суспільства (навіть на порозі революції 2004 р.) – нестабільність політичної системи, суспільні вибухи, руйнації соціальної структури, встановлення тоталітарно-популістського або архаїчно-традиціоналістського режиму.

Послаблення процесу національно-державного самовизначення відбувалося також на тлі «розмивання», а нерідко й штучно-антагоністичного протиставлення різних типів ідентичності українських громадян: мовної, регіональної, територіальної, етнічної, історичної, релігійної тощо. У цьому контексті доречним видається цитування М. Кастельса: «В конструюванні ідентичності використовується будівельний матеріал історії, географії, біології, продуктивних і репродуктивних інститутів, колективної пам'яті та індивідуальних фантазій, апарату влади та релігійних одкровень. Однак індивіди, соціальні групи та суспільства використовують всі ці матеріали та переосмислюють їх значення відповідно до соціальних детермінант і культурних проєктів, що вкорінені в їх соціальній структурі та просторово-часовому вимірі» [46, р. 7]. Загалом чимало рішень та публічних заяв, що стосувалися політики ідентичності, історичної пам'яті, мовного, символічного простору держави України, вже у цей період у офіційному політичному дискурсі подаються зі значною мірою контраверсійності.

Ідея толерантності, міжкультурного діалогу, поглиблення взаємної поваги, порозуміння та співробітництва між усіма громадянами, хто проживає у межах території незалежно від етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності, природно мала би бути закладена в основи державного забезпечення національно-демократичного самовизначення України. Втім, як стверджують фахівці, у законодавстві України в етнічно-національній сфері використовувалися розмиті визначення ключових термінів («титульна нація», «національні меншини», «корінні народи» тощо), відсутні чіткі критерії, за якими групи представників тих чи інших етносів України можна було б зараховувати до кола національних меншин, не окреслюються проблеми узгодженості з міжнародними зобов'язаннями [415].

Україна як сторона Рамкової конвенції про захист національних меншин

(Страсбург, 1 лютого 1995 р.) , що ратифікована 9 грудня 1997 р. [416], не лише взяла на себе зобов'язання щодо заборони дискримінації на підставі належності до національної меншини і забезпечення рівності перед законом, але також і зобов'язання щодо вжиття заходів з метою досягнення «повної і справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення» у різних сферах (і зайнятості населення, і доступу до вищої освіти, і участі в управлінні державними справами). Взяті зобов'язання означали не лише підтримку національних меншин, а й заохочення української більшості до вивчення культури, традиції і мови тієї чи іншої національної меншини (наприклад, кримськотатарської, угорської чи румунської) в ім'я недопущення «ізоляції» меншини від більшості (і навпаки) [417]. Втім, за проголошеними завданнями так і не було здійснено конкретних кроків до їх реалізації.

Більше того, внаслідок специфіки історичного розвитку та непослідовної державної політики в Україні поступово починають потребувати захисту не тільки національні меншини, але й самі українці, самотність яких у низці регіонів була значною мірою втрачена, а їх права на навчання й отримання інформації рідною мовою, на розвиток національної культури не забезпечені належним чином. Наприкінці 1990-х рр. вітчизняні дослідники М. Михальченко та З. Самчук застерігали: «Відсутність національного, світоглядного, ідейно-теоретичного (ідеологічного), аксіологічного, етичного, геополітично-орієнтаційного хребта сучасної Української держави значною мірою обумовлена дотеперішньою неспроможністю мовної самоідентифікації. Комплекс мовної неповноцінності й упослідженості негативно позначається на потребі самовизначитися національно-світоглядно, культурно. [...] домінація певної мови суттєво детермінує національну самоідентифікацію (а з нею і решту сенсожиттєвих позицій). Якби українська мова дістала належну підтримку, сприяння і захист, то проблема «національної неоднорідності» сучасного українського суспільства була б за кілька років знята з порядку денного як дута, бутафорська, спекулятивна, врешті, неіснуюча» [369, с. 198].

Як зауважують соціологи, у своїх ідейно-політичних переконаннях українське суспільство, хоча й залишалось досить неоднорідним, водночас – засвідчувало відданість національно-демократичним цінностям, що гранично близькі до регіональних та частково межують з тугою за радянським минулим. Так, за результатами опитування громадської думки у 2003 р., соціологи дійшли висновку, що в західних регіонах України державно-національні орієнтації суттєво переважали локально-регіональні, а етнічні, радянські та космополітичні становили всього по кілька відсотків. У центральних регіонах України в цей же час державно-національні орієнтації теж переважали локально-регіональні, а радянська ідентифікація все ж становила понад 10 відсотків. На Півдні країни ці орієнтації були паритетними, а радянська перевищила 17 відсотків. На Сході – ще не значно локально-регіональні ідентичності переважали державно-національні, а радянська ідентичність становила близько 19 відсотків громадян [363, с. 23].

Головні атрибути демократичного політичного життя в Україні: наявність багатопартійності, опозиції, громадських організацій, регулярні вибори, розмежовані гілки державної влади – утвердилися з прийняттям Основного закону. Разом з тим, діяльність цих інституцій мало відображала національні ідеї та інтереси людей, ще рідше розвивала можливості суспільної інтеграції, формуючи гострий дефіцит демократії. Про це свідчить, зокрема, й низький рівень довіри пересічних громадян і до владних інституцій, і до правоохоронних органів, і до структур громадянського суспільства (див. табл. 4.4., складену за даними Інституту соціології НАН України [412, с. 530]).

Таблиця 4.4.

Показники індексу довіри ...

(середній бал за шкалою 1–5 балів, де 1 – найнижчий рівень, 5 – найвищий)

	1996	1998	1999	2000	2002	2004
Президенту	2,6	2,1	2,2	2,7	2,2	2,3
Верховній Раді	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2
Уряду	2,3	2,1	2,1	2,4	2,2	2,3
Судам	–	–	–	–	2,3	2,4

Прокуратурі	–	–	–	–	2,3	2,4
Міліції	2,2	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5
Політичним партіям	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9

Про особливості тогочасного суспільно-політичного життя в Україні, сутність кризи довіри пише М. Головатий: «Перші кроки у розбудові Української держави були і є настільки невиразними і суперечливими, що спричинили велику недовіру до нових суспільних цінностей та ідеалів... Національна самосвідомість безпосередньо пов'язана не лише з ідеологією, а й з владою. [...] Влада доти залишається дієздатною і легітимною, допоки спроможна самоочищуватися, позбавлятися зайвого, що не дає їй можливості максимально відповідати на суспільні, національні виклики. Схожа ситуація була з владою в Україні за перші п'ятнадцять років незалежності: п'ятнадцять років – п'ятнадцять урядів, а влада, загалом, дбала лише про власне самозбереження, водночас громадяни України й далі очікують принципових демократичних змін. Таке протиріччя стало основним гальмом для прогресивного, поступального розвитку України. ...Українська формальна влада [...] використовує злидні для соціальних дестабілізацій, межу яких утримує жонгливанням владою та силовими методами» [401].

Поняття маргіналізації у сучасній науковій літературі [418; 419] використовується на означення неадаптованості окремих людей, їх груп до кардинальних змін; тлумачиться як соціокультурний, політичний і правовий феномен, що характеризує рівень розвитку суспільства в період між крахом раніше домінуючої системи цінностей і формуванням нових світоглядних настанов чи способів їх інтерпретації; як поведінка, що мотивована ставленням до держави, суспільних і правих норм виключно як інструментів примусу. Сутність маргіналізації варто визначати специфікою історичної ситуації, конкретною політичною, соціальною, культурною дійсністю, з огляду на злам колишніх ідеологічних схем, духовних парадигм, особливостей структури

суспільства. Однак українські реалії кінця 1990-х – початку 2000-х рр. дозволяють говорити про маргіналізацію як процес всеохоплюючий, що однаково проник у майже всі сфери суспільно-політичного життя.

Загалом політологічний огляд визначальних внутрішніх тенденцій суспільно-політичного розвитку 1996–2004 рр. свідчить про те, що криза національно-державного самовизначення супроводжувалася, з одного боку, роздробленістю національно-демократичних сил, посиленням внутрішньої конкуренції політичних партій національного спрямування, а з другого – посиленням впливу олігархів на українську політику, коли кожен із них прагнув провести до Верховної Ради України якомога більше «своїх» депутатів і створити у складі парламенту лобістські групи, через котрі вирішувати власні економічні, внутрішньо- і зовнішньополітичні інтереси. Зрештою, посилення цих тенденцій призвели до кризи легітимності інститутів державної влади, а також – до маргіналізації національно-демократичних сил. Саме маргіналізацію національно-демократичних сил можна розцінювати як виразний політологічний показник, певну закономірність соціально-політичного розвитку перехідного суспільства, що, замість здійснення послідовних реформ, вдається до їх імітації та відтермінування.

4.2. Багатовекторність як прояв національно-державного самовизначення в умовах зовнішньополітичних викликів

Внутрішні можливості для національно-демократичного розвитку українського суспільства на порозі нового тисячоліття суттєво корелювалися й зовнішньополітичними чинниками – міждержавними та глобалізаційними. Тут відмітимо як загальні тенденції, властиві для світового політичного процесу і європейських інтеграційних практик зокрема, так і регіональні особливості, що суттєво вплинули на критерії добору шляхів демократизації в Україні. У найбільш загальних рисах ітиметься про проблеми зовнішньополітичної сфери, що постали перед Україною в процесі державотворення, подальшої

інституційної розбудови; про перші прояви кризи міжнародної системи безпеки, зростання масштабів глобальних і регіональних загроз та їх наслідки для посилення/ослаблення національних секторів безпеки і оборони нашої держави, а також хронічно низького рівня енергетичної безпеки; про здобутки і втрати української дипломатії, що позначилися на сприйнятті нашої країни за кордоном, а відтак і на національно-державному самовизначенні загалом. У цьому контексті актуальним видається аналіз існуючих і таких, що потребують подальшого наукового дослідження, категорій багатовекторності, територіальної та національної ідентичності.

У вітчизняних дослідженнях чимало уваги приділяється питанню зовнішньополітичних орієнтацій України у різні періоди історії її незалежності (В. Горбатенко, В. Кремінь, М. Михальченко, Ф. Рудич, О. Сушко, Л. Шкляр та інші). До проблеми геополітичної ідентифікації України цього періоду суспільно-політичного розвитку виявляють інтерес і зарубіжні дослідники (зокрема, З. Бжезінський, Т. Гоулд, Г.Кіссінджер, С. Коен, С. Гантінгтон та інші). Водночас, політика багатовекторності в контексті дослідження національно-державної самовизначеності, на наш погляд, потребує сучасного переосмислення, особливо у контексті нинішніх зовнішньополітичних обставин, військової агресії з боку однієї з країн-гарантів безпеки нашої держави.

У продовження основних тез, викладених у попередньому підрозділі, зазначимо, що базові параметри кланово-олігархічного режиму, які саме утверджувалися в Україні протягом 1996–2004 рр., однаково обмежували можливості як внутрішнього розвитку, так і зовнішньополітичного партнерства. За фасадом слабо виражених демократичних інститутів із порушенням конституційних процедур їх функціонування Україна у світі сприймалася передусім як країна, влада якої зосереджена у руках вузького кола осіб, пов'язаних між собою неформальними, корупційними, часто – сімейними відносинами, як країна, в якій порушуються громадянські права і свободи, із практикою протидії існуванню громадянського суспільства, слабкою

електоральною підтримкою влади, слаборозвиненими політичними партіями, відсутністю демократичних форм взаємодії між владою і громадянами.

Фахівцями Українського центру економічних і політичних досліджень імені Разумкова здійснено аналіз міжнародного іміджу України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. У ґрунтовному аналітичному огляді окреслюється образ України, який складають на основі актуальних на той час оцінок інших держав, міжнародних організацій, закордонних мас-медіа, світових фінансових інституцій, профільних експертних агенцій та окремих експертів. Так, підсумовується, що тодішній міжнародний імідж України не завжди відповідав реальному стану справ, а тим більше – потенціалу держави. Щоправда, переважна більшість негативних оцінок мали під собою реальне підґрунтя (схильність до декларацій, невиконання взятих на себе зобов'язань, високий рівень корупції, тіньової економіки, недосконалість податкової системи, неефективне використання ресурсів, відсутність належного захисту прав інтелектуальної власності, стан комунального господарства, рівень сервісних послуг тощо). Водночас вигідно вирізняли Україну гостинність у прийнятті іноземних громадян, спортивні досягнення, Помаранчева революція, зміна влади [420]. Дослідники визначають і ключові теми присутності України у західних ЗМІ протягом 1996–2004 рр.: закриття Чорнобильської АЕС, атомна зброя, проблема можливостей продажу зброї в політично нестабільні країни, корупція, українські шахти, нецільове використання кредитів МВФ, нелегальна міграція, зникнення журналіста Г. Гонгадзе, «касетний» та «кольчужний» скандали, акція «Україна без Кучми!» У позитивному ж контексті такий перелік тем був набагато вужчим [421; 422, с. 12–15].

Дійсно, в окреслений період поведінка та прийняті рішення основних акторів від імені України на міжнародній арені мало відрізнялися від тих, що практикувалися у внутрішньому середовищі. Реагування політичних і адміністративних суб'єктів на виклики зовнішнього середовища і потреби у вирішенні нагальних глобальних і суспільно-політичних питань часто не відповідали вимогам часу, відзначалися інерційністю, несаможиттєвістю. За

зовнішнім демократичним антуражем Україна не спромоглася розбудувати привабливого інвестиційного середовища, сприятливих умов для повноцінного запровадження інновацій у соціальній, економічній та політичній сферах, консолідованого простору поширення демократичних прагнень та ідей. Нерозвинутою виявилася мережа поширення інформації про Україну за кордоном, таким чином уявлення про тутешні політичні, соціальні, культурні особливості були переважно негативними, а досягнення науки, технологій, мистецтва або зовсім не поширювалися, або мали вузьку цільову аудиторію.

Поширення корупції, користолюбства, бездіяльності, криміналізації у владних колах, ігнорування потребами здійснення суспільно-політичних перетворень, дегуманізації українського суспільства загалом, зрештою, цілком закономірно призвели не тільки до послаблення демократичних інститутів в Україні, погіршили ситуацію забезпечення прав і свобод людини і громадянина, але й сформували перші загрози для втрати цілісності країни, її вразливості до зовнішньої інтервенції. Такий контекст, без сумнівів, й уможливив сприйняття України як держави, яка не склалася. Перші дискусії з цієї проблематики спостерігаємо уже наприкінці 1990-х рр.

Як зауважують науковці, після закінчення холодної війни слабкі і недієздатні держави, ймовірно, стали єдиною найсуттєвішою проблемою для міжнародного порядку. Події ж 11 вересня 2001 р. дали зрозуміти, що проблема слабких країн нині має безпосередній зв'язок з безпекою інших країн та міжнародною стабільністю. У зв'язку з цими подіями на Заході набули значного поширення ідеологеми, пов'язані з обґрунтуванням законності застосування військової сили проти потенційно небезпечних і просто слабких держав, які виникли внаслідок краху колоніальної системи, досі не можуть стати державами в повному розумінні слова й несуть загрозу безпеці регіону. Для позначення подібних квазідержавних одиниць на початку 1990-х рр. запроваджується у науковий та політичний обіг термін «failed state» («держава, що не відбулася/недієздатна/неспроможна держава») [423, с. 67].

Багатовекторність, декларована політиками, у життя пересічних громадян

закладає певне нерозуміння, породжує конфлікти ідентичностей, глибинні світоглядні кризи, лояльність до «подвійних стандартів». Осмислюючи такі українські реалії, Л. Нагорна характеризує їх як «ідентифікаційну кризу» – це, насамперед, розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, невизначені перспективи, постійний пошук ворогів, безкінечне «перетягування каната» у владних верхах, аномія з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні; нестримна політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин на тлі байдужості суспільства до проблем цивілізованого співжиття і здорового довкілля; гостро різні версії «віртуального» минулого і, як наслідок, девальвація понять «патріотизм», «національна гордість» [424, с. 48–49].

Однак, попри системну кризу, конфлікти у політико-правовій та соціально-економічній сферах, Україна часів президентства Л. Кучми все ж здійснює ряд важливих кроків для того, аби відбутися як цілісна, незалежна держава. Окреслюються основи для нової моделі міждержавного співробітництва. До цієї діяльності активно долучаються громадські та політичні об'єднання України через співпрацю з міжнародними неурядовими організаціями, демонструючи прагнення державної незалежності, громадянських свобод, відчуття власної гідності.

Варто зазначити, що після ухвалення Конституції України, протягом 1996–2004 рр., відбувається не лише посилення зовнішньополітичної активності, але й певна зміна її векторів, зокрема, переорієнтація на поглиблення співпраці із країнами поза меж СНД.

Як засвідчив наш аналіз, протягом 1996–2004 рр. загалом Україною було ухвалено 4063 міждержавних документів (угод, меморандумів, конвенцій, спільних постанов тощо). Аналіз цих документів за країнами-суб'єктами (табл. 4.5.) виявив тенденцію скорочення протягом 1996–2004 рр. обсягів міжнародних ухвал України із РФ та країнами, що увійшли до Співдружності Незалежних Держав (СНД) – від 12,1% у 1996 р. до 4, 5% у 2004 р.

Варто зазначити, що починаючи з 2001 р. Україна «пригальмувала» свою активність й у рамках СНД. Якщо протягом 1996–2000 рр. у межах цієї

організації було підписано 63 документи, то протягом наступних чотирьох років – лише 18. Натомість, значно більше уваги приділялося двостороннім угодам між Україною і країнами колишнього СРСР.

Водночас, наявною є тенденція посилення міждержавної активності на рівні ухвалення двосторонніх угод з Російською Федерацією у передвиборчі роки. Так, протягом 1997–1998 рр. (напередодні виборів народних депутатів Верховної Ради України III скликання (1998 р.) та президентських виборів (1999 р.) спільно з РФ було ухвалено 89 міжнародних документів, у 2003 р. (напередодні президентських виборів 2004 р.) – 40 (що загалом становить 49,6 відсотків від загальної кількості підписаних протягом періоду 1996–2004 рр. спільних з РФ міжнародних документів).

Тобто, підтверджуючи тезу про багатовекторність зовнішньої політики України часів Л. Кучми, можна виокремити й іншу тенденцію зовнішньополітичної діяльності України протягом 1996–2004 рр. А саме – прагнення певної «переорієнтації» зовнішньої політики шляхом розширення двосторонньої співпраці із державами поза межами структур, створених країнами колишнього СРСР, а також – налагодження співпраці з міжнародними організаціями та міжурядовими органами (зокрема – з Міжнародним банком реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародною організацією з міграції (МОМ), Міжнародною групою з протидії відмиванню брудних грошей (FATF), Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) тощо.

Таблиця 4.5.

Ухвалення Україною міжнародних документів протягом 1996–2004 рр.*

Рік	Ухвалено міжнародних документів	у тому числі			Міжнародні документи, ухвалені Україною з РФ та з країнами-членами СНД (у % до загальної кількості міжнародних документів)
		з РФ	з РФ та іншими країнами в рамках СНД	разом	
1996	439	29	24	53	12,1
1997	444	50	5	55	12,4

1998	361	39	4	43	11,9
1999	410	15	18	33	8,1
2000	351	20	12	32	9,1
2001	464	30	2	32	7,3
2002	531	19	5	24	4,4
2003	575	40	7	47	8,1
2004	488	18	4	22	4,5
загалом	4063	260	81	341	8,4

* Складено за [425].

Зазначені нами тенденції зовнішньополітичної діяльності здебільшого залишаються поза увагою дослідників тогочасних процесів національно-державного самовизначення. Водночас, на нашу думку, певна зміна векторів зовнішньополітичних прагнень була зумовлена, зокрема, й прийняттям Конституції України, усвідомленням України суверенною і незалежною, демократичною і правовою державою.

До числа здобутків зовнішньої політики цього періоду діюча влада відносила активну участь у складі органів і структур Організації Об'єднаних Націй. У 1997 р. міністра закордонних справ України Г. Удовенка було обрано на посаду Голови 52-ї сесії Генасамблеї, яка згодом отримала назву «сесії реформ» і оновлення ООН. Втретє в історії свого членства Україна була обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН (2000–2001 рр.), а її головування в цьому органі у березні 2001 р. набуло особливого значення, коли Рада Безпеки ООН предметно розглянула ряд актуальних світових проблем, зокрема, кризові ситуації на Балканах та на Близькому Сході. Україна також взяла участь у багатьох програмах та проектах ООН, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища (у травні 2003 р. в Києві проведено П'яту конференцію міністрів охорони навколишнього середовища в рамках процесу «Довкілля для Європи») [426]. Здійснено й правове регулювання участі українських військових підрозділів і місій військових спостерігачів у миротворчих контингентах ООН, зокрема, на основі ухваленого у 1999 р. Закону «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» [427].

Однак, вийшовши з колись єдиного радянського простору й не інтегрувавшись до європейського, Україна опинилась у ситуації подальшої

невизначеності за напрямками власної державної політики, і така ситуація надалі лише загострюватиметься. Часта зміна урядів з діаметрально протилежними курсами державної політики, за відсутності всередині країни узгодженого бачення стратегічного розвитку, чіткої програми економічної стабілізації, за наявності імітації реформування політичної і правової системи, зростання кредитних зобов'язань, надуманих і штучно інспірованих конфліктів ідентичностей, неспроможності національно-демократичних сил, опозиції до конструктивного діалогу, заангажованості політичних партій і громадських об'єднань – у своїй сукупності становили загалом несприятливий контекст провадження зовнішньої політики України.

Нерідко у наукових дослідженнях того часу знаходимо спроби пошуку об'єктивних причин політики багатовекторності та відповідного світогляду українців. Такими видаються поширені концепції лімітрофності України, її порубіжжя, «цивілізаційного розколу», «двох Україн» та інші. У цьому контексті, вітчизняні науковці зверталися до праць західних науковців. Зокрема, до тези С. Гантінгтона про те, що Європа закінчується на берегах Дніпра, а далі починається Азія [428, с. 149]. Звертала на себе увагу й позиція З. Бжезінського, викладена у праці «Велика Шахівниця. Американське лідерство та його геостратегічні імперативи» (1997 р.) про геополітичні осі. На думку американського політолога, «геополітичні осі – це держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців». До країн «осі» З. Бжезінський відносив Україну, Азербайджан, Південну Корею, Туреччину та Іран [166, с. 57]. Автор наголошував на особливій ролі України як нового і важливого простору на євразійській шахівниці, підкреслював, що саме існування України як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України, – зазначав З. Бжезінський, – Росія перестає бути євразійською імперією. Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азійською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у

виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами» [166, с. 61]. Колишній радник з національної безпеки президента США Дж. Картера застерігав: «Якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, аби стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію. Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи» [166, с. 62].

Загалом місце України у системі міжнародної співпраці та безпеки й надалі визначала специфіка розташування між східною та західною цивілізаціями, ЄС і Росією; між країнами з ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу та адміністративною системою РФ; між суспільствами, що подолали рудименти тоталітарного ідеологічного минулого, і тими, які тільки формували невиразні демократичні орієнтири.

Зауважимо, що на порозі нового тисячоліття змінюються аксіологічні, ідейні, моральні критерії аналізу міжнародних відносин, що передбачає розуміння та врахування усього соціально-політичного розмаїття суспільств, народів, культур. У політичному житті і локального, і глобального рівнів зростає роль об'єктивації поведінки, цінностей та переконань окремої людини. Геополітика набуває багатопланового, багатопрофільного характеру, позбуваючись однозначної орієнтованості.

Глобальність як новий орієнтир політичної свідомості, політичного мислення і політичної дії доповнюється активними процесами персоналізації міжнародних відносин. Активні глобальні актори усвідомлюються тепер як невід'ємна частина світових процесів налагодження діалогу і кооперації. В управлінні й самовизначенні великих та малих спільнот відкриваються нові можливості для індивідів як повноправних членів глобальних структур.

Утім, ці виклики не завжди готова адекватно прийняти національна еліта, яка трактує відповідні зміни досить спрощено, а іноді й однозначно.

Декларована в Україні ідеологія багатовекторності, побудована на загальноновизнаних цінностях свободи, рівності, справедливості, демократії, солідарності, на практиці означала брак міжнародної підтримки та загальне розчарування, сум'яття в українському суспільстві.

Пошуки геополітичної ідентичності України суттєво ускладнювалися реаліями поляризованого світу, які у 1990–2000-х рр. не завжди були адекватно представлені у власне українському публічному дискурсі (де значне місце відводилося збереженням на світовій арені позиціям Російської Федерації як впливового міжнародного актора). Натомість, наприкінці ХХ ст. у світі сформувалися такі центри економічного і технологічного розвитку, що російському фактору відводили другорядні ролі. Північноамериканський, Західноєвропейський (Європейський Союз) і Азіатсько-Тихоокеанський геополітичні та гео економічні полюси, сформовані на різних ідеологічних основах, активно налагоджували міжцивілізаційний діалог, погоджували порубіжні інтереси, шукали нові можливості співпраці. На думку експертів, абсолютною економічною потужністю володіє США; за макроекономічними показниками у лідери цього періоду поступово виходить Японія. У Західній Європі лідирує Німеччина, а в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні динамічно розвивається Китай. У третє тисячоліття глобальна економіка вступає з найбільшими центрами сили, на які припадає більше половини світового ВВП. При цьому Північноамериканський полюс став зразком вільного підприємництва, Західноєвропейський – економічної інтеграції, Азіатсько-Тихоокеанський – умілого поєднання західних технологій з власними політико-соціальними і культурними традиціями [429]. На такій геополітичній карті РФ вирізнялася глибокою економічною кризою.

Між тим, Росія і надалі зберігала позиції, передусім, другої світової ядерної держави, в той час як Україна саме в ці роки остаточно відмовилася від такого статусу (2 червня 1996 р. ядерний статус офіційно втрачено звершенням вивозу стратегічних ядерних боєприпасів з території України до РФ з метою їх подальшої ліквідації під контролем українських спостерігачів). Як зауважують

експерти, денуклеаризація (усунення ядерної зброї з території; створення зони, де заборонено виробляти, дислокувати та складувати атомну зброю) України стала одним із визначальних чинників її сприйняття у світі на цьому етапі державної розбудови, але, як покаже історія, не буде належним чином оцінена ані західними, ані східними партнерами. Подальша демілітаризація України також завершувалася саме в ці роки: у 1999 р. літаки України обмінювалися на боргові зобов'язання перед Росією за газ; до 2000 р. за участю США демонтовано шахтні пускові установки та міжконтинентальні балістичні ракети. Україна покинула «ядерний клуб», перейшовши у категорію порогових країн (гіпотетично ядерних), у той же час ряд інших країн – Індія (1998 р.), Пакистан (1998 р.), зрештою, КНДР (2006 р.) – нарощували ядерні потужності [351].

Демілітаризація України, взяті зобов'язання без'ядерності безумовно сприяли демократичному самовизначенню нації, утвердженню преференцій миролюбності, рівноправності, взаєморозуміння, поваги до світогляду іншого, суверенітету держав, дотримання прав людини – як важливих складових своєрідного «перезавантаження» основ світової політики. Разом із тим, такий вибір політичних еліт гостро актуалізував питання національної безпеки та суттєво обмежив можливості самої України захищати власне право на вибір шляху розвитку. Подальші реалії нагнітання міжнародної напруженості, порушення норм міжнародного права, кордонів незалежних держав, зовнішньої інформаційної експансії поставили під сумніви і можливості державного самовизначення України, продовжили дискусії щодо повернення ядерної зброї, сприяли делегітимації олігархічного режиму.

Наприкінці ХХ ст., як і нині, геополітичний статус держави, її міжнародний імідж визначається не тільки політичною і економічною спроможністю, але і географічними розмірами. Відтак, територіальні питання все ще значною мірою формують історію стосунків держав, а територіальні претензії є своєрідним тестом на самовизначення, суверенність, самостійність, незалежність і цілісність державного утворення. Пострадянський простір

періодично апробується такими претензіями, а період «кучмізму» характеризують, у тому числі, й сюжети міждержавних територіальних суперечок. Поява нових державно-політичних утворень з розпадом СРСР і досі актуалізує перегляд системи навколишнього світу, місця індивідів і соціальних груп у ньому, осмислення проблем політичного буття та державного будівництва в рамках встановлених територіальних кордонів.

У сучасній науковій літературі територіальна ідентичність визначається як сприйняття індивідом себе представником певної спільноти, що ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціо-культурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя. Важливим є питання масштабу або кордонів відповідної території. Термін «територіальна ідентичність» може розглядатись як узагальнююче поняття з найбільш широким і найменш визначеним об'єктом співвіднесення, виникати з об'єктами різного масштабу та змісту, такими як місце проживання, мікрорайон, район, локальна община, територіальна громада, селище, місто, регіон, країна, субконтинент або континент загалом і навіть земна куля [430].

Досвід України доводить, що спроможність відстоювати територіальні інтереси на міжнародній арені значною мірою залежить і від сформованого ототожнення людьми себе з різноманітними територіально визначеними спільнотами. Як зауважують фахівці, прикладом тут може слугувати проблема острова Тузла, а саме – його належність Україні чи Російській Федерації, що широко дискутувалася російською громадськістю з 1997 р., напередодні підписання і подальшої ратифікації у грудні 1998 р. Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією і Україною (ратифіковано 25 грудня 1998 р.). У вересні 2003 р. Росія почала будівництво дамби, яка повинна була з'єднати Краснодарський край з Тузлою. Офіційною підставою фігурували екологічні міркування. 28 вересня 2003 р. МЗС України надіслало до Москви ноту з проханням прояснити ситуацію. 30 вересня 2003 р. на косі заступили на службу посилені наряди українських прикордонників. Розпочалися українсько-російські переговори. Українські політики

інтерпретували події як недружній акт з боку РФ. 15 жовтня голова Держприкордонслужби України М. Литвин заявив, що готовий застосувати силу до потенційних порушників кордону. Натомість 20 жовтня на зустрічі з українськими журналістами в Кремлі голова адміністрації президента РФ А. Волошин заявив: «Ніколи Росія не залишить Україні Керченську протоку. Досить того, що Крим сьогодні український». 22 жовтня Верховна Рада України приймає рішення звернутися за допомогою до ООН і НАТО, якщо Росія продовжить будівництво дамби. У пік протистояння Верховна Рада прийняла Постанови «Про усунення загрози територіальної цілісності України, що виникла в результаті будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці» [431], а також «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла» [432]. Того ж дня Л. Кучма прибув на Тузлу. 24 жовтня в Москві зустрілися прем'єр-міністри Росії та України. М. Касьянов і В. Янукович домовилися, що спорудження дамби буде припинено. Конфлікт, на думку науковців, ініціював довгоочікуване формування національної самосвідомості українців: ніщо так не зміцнює український суверенітет, як небажання Росії його визнавати. Тузла – маленький і забутий острівцець – став для українського народу потужним об'єднуючим чинником [433; 434].

Територіальні суперечки вказаного періоду не обмежувалися лише російськими втручаннями. Одразу після підписання українсько-румунського Договору про відносини добросусідства та співробітництво у 1997 р. сторони розпочали переговори про розмежування морських просторів у Чорному морі. Однак після 24-х раундів переговорів, які тривали до 2004 р., згоди так і не дійшли. Україна вважала доцільним продовжувати переговори, але Румунія вирішила звернутися до Міжнародного Суду ООН, оскільки про таку можливість сторони домовилися під час підписання Договору 1997 р. Більшість українських експертів сходиться на думці, що однією з першопричин висунення територіальних претензій до України був саме економічний чинник,

адже між Україною та Румунією триває жорстка конкуренція, зокрема, за розробки вуглеводневих ресурсів на Чорноморському шельфі, а також за судноплавні канали в дельті Дунаю. Кордон України з Румунією, незважаючи на підписання у червні 2003 р. відповідної угоди, все ще залишається найбільш проблемним з чотирьох кордонів з країнами-членами НАТО та ЄС [435].

Детальне звернення у нашому дослідженні до цих історичних сюжетів зумовлене, передусім, необхідністю показати особливості, інструментарій і тактику ведення зовнішньої політики тогочасною правлячою елітою з різними суб'єктами міжнародного товариства. У комплексному залученні правових, дипломатичних та частково військових ресурсів Україні вдалося відстояти кордони, але національно-державницьке самовизначення, утвердження територіальної ідентичності потребувало подальших державних заходів, глибинних освітніх, культурних, наукових ресурсів, які б і надалі допомогли увиразнити цілісність країни, уберегти її від зовнішніх посягань. З огляду на події сьогодення, для національних еліт та українського суспільства в цілому територіальні претензії можна вважати важливим попередженням, уроки якого, вочевидь, так і не були достатньою мірою засвоєні.

Разом з тим, актуалізація в українському суспільстві безпекових заходів на міжнародній арені все ж мала місце. У цьому ключі дедалі більший інтерес викликала трансатлантична стратегія міжнародного співробітництва України, місце та роль, які відводяться Україні в геополітичних візіях США, яким належить 90% потужностей НАТО. Запропонований у вказаний період формат співробітництва – відносини України з НАТО на основі Хартії про Особливе партнерство 9 липня 1997 р. [436], а також ухвала Радою національної безпеки й оборони документа «Стратегія відносин України і НАТО» (23 травня 2002 р.) – до сьогодні визначають режим особливого партнерства між цими суб'єктами міжнародних відносин, а однією із цілей України декларують приєднання до Альянсу як повноправного члена. «Воєнна доктрина України» у новій редакції, затверджена Указом Президента України 15 червня 2004 р., також визначала конкретні наміри України щодо приєднання до НАТО [437]. Втім, деклароване

визнання позитивної ролі НАТО та його відкритості для нових держав-членів, підтримка суверенітету України і непорушності її кордонів, окреслені сфери і механізми консультацій між Україною і Альянсом значною мірою не розвивалися ані на рівні інформаційної підтримки, ані на прикладі реальних політичних практик. Усупереч очікуванням, розширення формату співпраці між Україною і Альянсом так і не відбулося.

Російський фактор у процесі національно-державного самовизначення України тим часом зазнає суттєвого посилення, є досить прямолінійним, але мало усвідомленим як небезпечний у колах національної еліти та широких публічних представленнях. На порозі нового тисячоліття вітчизняні науковці застерігали: «Україна підходить до кульмінаційної точки геополітичного самовизначення. Події найближчих років закріплять певну орієнтацію (геополітичну, й не тільки) на цілі десятиліття. Питання стоїть таким чином: або Україна і надалі братиме участь у російських геополітичних трагікомедіях як малопереконлива декорація, або, нарешті, буде подолано комплекс неповноцінності, а світоглядна архаїка упосліджених хохлів поступиться місцем інкрустаціям виразної, перспективної, переконливої орієнталістики. Тієї орієнталістики, яка формуватиметься під кутом зору хай не амбітної, але своєрідної, питоми української оптики; орієнталістики, котра дасть духовний, моральний, ціннісний стимул для здійснення необхідного прориву на лінію можливого; орієнталістики, що дозволить уникнути остаточного фіаско українства в результаті віднайдення динамічної рівноваги між Сходом та Заходом» [369, с. 113].

Сучасні ж дослідники саме цей період розглядають у контексті історії розвитку ідеології «русского мира» і називають досить небезпечним та значимим, що мав безпосередній вплив на геополітичні орієнтири і свідомість громадян, у т.ч. й України. До прикладу, саме 1996 р. Г. Павловський та С. Чернишов ініціювали створення організації «Русский институт», метою діяльності якого проголошено сприяння становленню російської культурної самосвідомості та інститутів нової суспільної ідентичності. У 1997 р. ними ж

заснований успішний Інтернет-ресурс «Русский журнал». Нині відзначається першість цих проектів у чіткій постановці питань щодо необхідності переосмислення російської національної ідентичності, особливого місця Росії на пострадянському просторі. Зрештою, на початку 2000-х рр. Г. Павловський став відомим як політичний технолог, близький до Кремля. Звернення керівництва Росії 2000-х рр. у своїй публічній риториці до тем національної самосвідомості, ідентичності та патріотизму, поза сумнівом, зазнали певного впливу інтелектуальних кіл, пов'язаних з «Русским институтом». У активній дискусії 1990х – початку 2000-х рр. розробляється ідея щодо головної ролі російської мови в конструюванні «русского мира» (мережевої структури великих і малих спільнот, об'єднаних, передусім, за ознакою російськомовності). Визначальною рисою цієї ідеології у варіанті П. Щедровицького, Ю. Островського є її спрямованість назовні, прагнення до розширення сфер впливу, в жодному разі – не обмеження територією сучасної Росії і російським етносом [438, с. 11, 13].

На «розгойдування» основ національного самовизначення українського народу, підрив його європейської ідентичності, поширення сумнівів щодо обраного шляху демократичного розвитку була спрямована і російська патріотична ідеологічна риторика, яка наголошувала на окремішності, самотності «російської цивілізації». За браком внутрішніх ідейних переконань, відсутності послідовної гуманітарної політики ідеологія найближчого сусіда (проста, зрозуміла, значною мірою утопічна за сутністю) була перейнята й багатьма українцями та, особливо, зацікавленими політичними силами і частиною духовенства. Така ідеологія, побудована на основі спільності цінностей, мови, культури, історичної пам'яті, традицій, православ'я, лояльності до російської держави, потребувала адекватної реакції з боку інтелектуальних та офіційних кіл України. Втім, чинна влада України мало реагувала на заяви одіозних російських державних і, тим паче, культурних діячів, політиків і чиновників, які відверто ставили під сумнів українську державність. Натомість, ідейні практики російського зразка швидко

поширювалися українськими просторами, а економічна криза 1997 р. у Росії в черговий раз засвідчила економічну залежність від останньої.

Окрім згаданих вище суперечок щодо територіальної цілісності і непорушності існуючих кордонів, Росія чинила значний тиск на Україну з питань Чорноморському флоту, наполягала на перегляді умов міждержавних договорів 1997 і 1999 рр., а в березні 2000 р. добилася підписання вигідних міждержавних угод щодо базування Чорноморського флоту РФ на території України, спільного використання військово-морської бази Севастополя при збереженні українського статусу міста. Аналізуючи зовнішньополітичні стратегії Росії того періоду, вітчизняні дослідники зауважували, що, здійснюючи власну геостратегію, РФ намагалася підкріплювати її невинними інформаційними війнами та спецопераціями, втягуючи в їхню орбіту й Україну. При цьому Росія дедалі частіше, особливо на початку 2000-х рр., позиціонувала себе як дієву для європейського простору силу у боротьбі за зменшення впливу США, для розв'язання проблем тероризму і енергетичної безпеки [439; 440].

Дійсно, складним випробуванням для самовизначення України на міжнародній арені стало утвердження у самій Російській Федерації на початку 2000-х рр. своєрідного владного режиму, що спершу у широких публіцистичних, а згодом і у наукових колах дістав назву «путінізм». Як зазначає О. Бабкіна, цей термін використовувався для означення режиму поєднання превентивних заходів і стагнації в неконкурентоздатній, економічно ослабленій Росії; як синонім сучасного варіанта диктатури, що має тенденцію переходу в тоталітаризм. Цей режим остаточно сформувався упродовж останнього десятиліття, його основними особливостями є зміна не тільки способів, методів здійснення влади, а й практики політичних відносин і принципів функціонування політичної системи, ізоляція політичних інститутів від суспільства, централізоване управління політичними процесами президентською адміністрацією. Зміцнивши виконавчу вертикаль управління, президент підпорядкував собі законодавчу гілку влади, отримав конституційну більшість у Державній думі. Це дало главі держави необмежені можливості

зміни політичної системи суспільства, що й продемонстровано наприкінці 2004 р. ухваленням федерального закону, який скасував виборність глав виконавчої влади суб'єктів федерації [406, с. 326–327].

Такий стиль державного управління – у напрямі до неототалітарного, дедалі більш ізольованого у світі – для проросійськи налаштованих політичних кіл України став зразком для наслідування та створював додаткові обмеження для подальшої демократизації і європеїзації українського суспільства. В обох перехідних країнах адаптивні реакції політико-адміністративних акторів на стрімкі соціально-політичні і культурні перетворення, штучні перешкоди ефективній реалізації інноваційних програм розвитку, дистанціювання органів влади від населення, негнучке середовище політичної та громадської дії намітили зворотні/«поворотні» тенденції до авторитаризму, що дозволяли підтримувати роботу псевдodemократичних інститутів, а також «консервували» внутрішні та зовнішні засади функціонування політичних відносин радянського типу в нових реаліях.

Отже, російський фактор впливу на національно-державне самовизначення українців більшою мірою виявляє негативні тенденції у нашому суспільстві середини 1990-х – початку 2000-х рр., що у майбутньому становитимуть серйозні загрози цілісності України. Впроваджувана РФ політика, і, зокрема, неофіційні суспільно-політичні практики, спекулюючи на світоглядних, мовних, культурних орієнтаціях, історичних маркерах різних регіонів України, пропагуючи цінності «непорушної братської єдності двох народів», штучно сконструйованої східно-православної цивілізації, поглиблювали поляризацію українського суспільства, перешкоджали формуванню загальноукраїнської ідентичності, гальмували процеси європейської інтеграції України. Пропонована участь в інтеграційних проектах на пострадянському просторі під егідою РФ (фактична пряма залежність від Росії) в українському суспільстві сприймалася неоднозначно: викликаючи серйозні дискусії у громадськості, а у офіційному дискурсі – формуючи додаткові підстави багатовекторності (фактичної невизначеності, вигідної для олігархічних кіл ситуативності).

Зовнішня політика Л. Кучми не передбачала однозначного вибору інтеграційних прагнень України. На президентських виборах 1999 р. Л. Кучма здобув перемогу як кандидат прозахідний, що, зокрема, різко суперечило попередній передвиборчій боротьбі 1994 р., у якій констатувалася необхідність зближення з РФ [див.: 441; 442]. Утім розходження політичних обіцянок та реальної практики відстежуємо й надалі у популістських виступах Президента України Л. Кучми, присвячених питанню інтеграції України у європейське співтовариство. Домінантною тут була теза про те, що зовнішня політика країни завжди буде послідовною, реальною та передбачуваною, а європейський вибір українського народу – логічне продовження історичних традицій і державотворчих устремлінь [378; 380]. Дотепну цитату статті «Europe: Ukraine's Two Minds» (опублікованої в «The Economist» від 5.06.1999, с. 48) наводить з цього приводу польська дослідниця, професор Варшавського університету О. Гнатюк: «Коли потрібно вибирати між Сходом і Заходом, між Росією і НАТО, між православ'ям і західними Церквами, між Сербією і Косовом, з'являються два Леоніди Кучми. Іншими словами, український Президент розірваний, як і сама Україна, протягом багатьох століть своєї історії» [цит. за: 364, с. 362].

Разом з тим, наприкінці 2000 р. Президент фактично опинився у міжнародній ізоляції. Тоді разом із «касетним скандалом» на міжнародному рівні була оприлюднена інформація про підозри щодо постачання українських систем радіотехнічної розвідки до Іраку. Зовнішньополітичний курс Л. Кучми вимушено змінювався і, зрештою, у 2003 р. актуалізував участь України разом з Республікою Білорусь, Республікою Казахстан, Російською Федерацією у східному інтеграційному утворенні – Єдиному економічному просторі – «просторі, який об'єднує митні території Сторін, на якому функціонують механізми регулювання економік, які ґрунтуються на єдиних принципах, що забезпечують вільний рух товарів, послуг, капіталу і робочої сили, та здійснюється єдина зовнішньоторговельна та узгоджена, тією мірою і в тому обсязі, в яких це необхідно для забезпечення рівноправної конкуренції та

підтримання макроекономічної стабільності, податкова, грошово-кредитна та валютно-фінансова політика» [443].

Прагненням до послаблення російського впливу, а також спробою створення передумов для регіонального лідерства було зумовлене об'єднання у 1997 р. чотирьох країн із подібними політичними і зовнішньоекономічними орієнтаціями: Грузії, України, Азербайджану й Молдови (ГУАМ). У 1999 р. до регіонального об'єднання долучається Узбекистан (об'єднання отримало назву ГУУАМ). Започаткована у 1997 р., Організація за демократію та регіональний розвиток ГУАМ остаточного оформлення набуває лише 7 червня 2001 р. – з підписанням Ялтинської хартії [444]. Втім, Україна й серед перехідних країн пострадянського простору вирізнялася особливими труднощами зовнішньополітичного самовизначення та політико-економічним входженням до глобального простору. Через вибіркоче, несистемне запозичення і використання досягнень, фрагментарне врахування досвіду навздогінної модернізації, політичну імітацію та неефективне наслідування Україна за результатами політичної і ринкової трансформації суттєво відставала серед постсоціалістичних країн, а ідея регіональної організації вимагала мобілізації політичної волі усіх її учасників.

Реальні потреби суспільних змін, демократизація суспільно-політичного життя правлячими колами України підмінялися псевдодемократичною риторикою, спрямованою виключно на прагнення фінансової підтримки і матеріальної допомоги з боку Заходу. Послаблення довіри до нашої країни з боку західних партнерів було зумовлено ще й внутрішньополітичними процесами, ідеологічним протистоянням в Україні, намаганням багато в чому наслідувати російські практики. Тамтешня ідея боротьби із «західниками» і «лібералами», що швидко втрачали підтримку мас і маргіналізувалися, хоча й меншою мірою, але все ж знайшла своє відображення у окремих публічних представленнях в Україні та не могла сприяти позитивному іміджу країни на Заході.

Тож підтримка західних партнерів, передусім української діаспори, що

досі активно залучалася до внутрішніх процесів демократичного розвитку України поступово йде на спад, що особливо відчутно у другій половині 1990-х рр. Як слушно зауважують учені, у радянські часи «дві України» – внутрішня і екзильна – формували сутність українського самовизначення. Специфічну нішу у суспільно-політичному житті вже незалежної України зайняли громадські організації на зразок тих, що були утворені свого часу українською діаспорою, таких, приміром, як Всеукраїнське братство ОУН–УПА ім. генерал-хорунжого Романа Шухевича, Союз українок, Національна скаутська організація України «Пласт», Всеукраїнська організація «Січ», Спілка української молоді та ін. Відновлюючи свою роботу на Батьківщині, представники подібних громадських утворень перейняли відповідні патріотичні традиції, налагоджували додаткові зв'язки з розвинутими західними спільнотами, привносили нові зразки громадських ініціатив західного типу, впливали на становлення громадянської культури молодого покоління [445, с. 131].

Однак після перших років активних спроб впливати на трансформаційні політичні процеси в незалежній Україні діаспора поступово віддаляється, поводить стриманіше. Як зазначав Г. Удовенко, «за роки незалежності відчутно скоротилися зв'язки нашої країни із закордонним українством. Закордонні українці втратили інтерес до співробітництва з Україною, який був характерним наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. Усе більше виявлялися ознаки певного розчарування, пов'язані з повільними темпами розбудови та розвитку нашої держави, фактичної неспроможності України надавати належну підтримку українському загалу за її межами» [446, с. 17].

За час президентства Л. Кучми відбуваються й перші вісім самітів Україна–ЄС за участю Президентів України, Європейської Ради та Європейської Комісії. Щорічне проведення цих політичних діалогів надало сторонам можливість на найвищому рівні підбити підсумки співробітництва, узгодити позиції. За результатами їх роботи сьогодні можна характеризувати сутність багатовекторності зовнішньої політики України. Так, у 1997 р. Л. Кучма підтвердив європейський вибір України; підписані окремі торговельні

угоди; Україною односторонньо запроваджено безвізовий режим для власників дипломатичних паспортів країн-членів ЄС. У ході другого саміту відносини України та ЄС визначалися як «стратегічне та унікальне партнерство»; Україна заявила про бажання набути статусу асоційованого членства в ЄС. У 1999 р. ЄС підтвердив намір сприяти вступові України до СОТ. Четвертий саміт передбачив «подальше поглиблення співпраці як значний внесок у забезпечення миру, стабільності і процвітання Європи». У 2001 р. представники ЄС ведуть мову передусім про втручання влади у роботу ЗМІ та інші порушення демократичних свобод. Водночас, українська сторона порушила проблему виконання ЄС зобов'язань з фінансування закриття ЧАЕС. Не дійшли згоди сторони і під час шостого саміту у 2002 р., коли спроби української влади з подальшої формалізації відносин України і ЄС останній підтримав лише у частині угоди про співпрацю у галузі науки і техніки. У 2003 р., замість очікуваної програми з набуття статусу кандидата на вступ до ЄС, українській стороні запропоновано співпрацю в рамках програми Європейської політики сусідства. Восьмий саміт 2004 р. для України також знаменував незавершеність плану дій з поглиблення відносин із ЄС, який, передусім, акцентував увагу українських чиновників на забезпечення майбутніх демократичних президентських виборів [447].

Очевидно, що декларативні наміри та європейські прагнення України не супроводжувалися покроковими і реальними політичними, правовими та економічними заходами, спрямованими на наближення до вимог європейської спільноти. Характерно, що з 1997 р. Європейська Комісія розпочала щорічну оцінку поступу країн-кандидатів на вступ до ЄС на основі критеріїв адміністративної обумовленості (проведення адміністративної реформи, реформи місцевого самоврядування, посилення спроможності імплементації, створення структур для координації переговорів з ЄС тощо). Такий комплекс вимог приведення національних адміністративних систем у відповідність до Копенгагенських критеріїв вступу значною мірою видавався непосильним для виконання Україною.

Відносини України з провідними державами-членами ЄС у вказаний період дещо відрізнялися та формували відповідно різні оцінки громадян України щодо цих країн. Дослідники, зокрема, доводять, що Німеччина та Франція мали загалом позитивне настановлення щодо України як важливого сусіда ЄС, але негативне щодо інтеграції України в ЄС. Водночас, геополітичний вимір відносин з Польщею та Великобританією позначений не тільки позитивним ставленням до України як держави, але й «адвокатським» щодо перспектив інтеграції. Отже, проблеми геополітичного позиціонування України в процесах євроінтеграції визначалися як на загальноєвропейському рівні, так і на рівні двосторонніх відносин [439].

Варто також звернути увагу і на ті світоглядні відмінності українського та сучасних найрозвинутіших суспільств, про які пишуть дослідники, в т.ч. й на рубежі століть. Приміром, А. Бадан, порівнюючи світоглядні і моральні норми України та західних держав, звертає увагу на суттєві розбіжності ціннісних орієнтацій. Серед іншого, вчений стверджує, що, на відміну від Заходу (де ідентифікація особистості є самовизначенням індивіда), в Україні вона реалізується в родині (гурті, клані), самовизначення і самореалізація індивіда відбуваються на рівні групи, інтереси родини, друзів перевищують індивідуальні інтереси, існуюча правова база має слабку практичну реалізацію, натомість, люди прагнуть уникати прямої конфронтації. Психологія західного суспільства інша – тут індивідуальні інтереси переважають усі інші, закон є нормою життя для всіх верств населення, усталена ринкова економіка дозволяє самовизначатися і самостійно реалізовуватися, прямо висловлювати думки [448, с. 82].

Показовими, з погляду сьогодення, є і зібрані вітчизняною дослідницею Є. Тихомировою напередодні виборів 2002 р. позиції політичних сил і їх лідерів щодо перспектив європейської інтеграції. Вчена зауважує, що у цьому зрізі можна було спостерігати принципову іншу ситуацію, аніж при аналізі кількарічних опитувань громадської думки з відповідного питання, які засвідчували відносну підтримку в суспільстві євроінтеграційних ідей. Так,

дослідження партійних програм, що пропонувалися партіями під час виборів, показує неоднозначність ставлення з їх боку до цієї проблеми. Незважаючи на те, що прогнозувалося посилення європейського вектора зовнішньої політики (оскільки всі політичні сили від лівих до правоцентристів, попри відмінності в оцінках зовнішньополітичних пріоритетів, підтримували вступ України до ЄС), позиції партій стосовно того, коли це питання постане в практичній площині, істотно відрізнялися. Так, Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» утрималося від визначення часових меж вступу України до ЄС; Блок політичних партій «За єдину Україну!», Блок Демократична партія України – партія «Демократичний Союз» та СПУ вважали, що це відбудеться протягом 10 років; «Блок Юлії Тимошенко», ПЗУ і КПУ – 20 років. Мінімальний термін визначив Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – п'ять років. Вступ України до ЄС у найкоротші терміни декларували переважно партії право(центристського) спрямування: «Батьківщина», РХП, «Собор», УНР, ПРП (асоційоване членство). Програми партій політичного центру містили більш обтічні формулювання, що зводяться до «формування умов для інтеграції в ЄС» (ДемПУ, ДС, НДП, ПППУ, ТУ) або «встановлення відносин політичного партнерства» (ЖЗМ) [449, с. 254].

Регіональні відмінності в оцінках зовнішньополітичних преференцій становили зручні для правлячого режиму основи політики багатовекторності. Детальний аналіз основних передвиборчих програмних положень та результатів президентських (1999 і 2004 рр.) і парламентських (1998 і 2002 рр.) виборів дозволяє робити висновки, що у цей проміжок часу електорат західних регіонів України переважно голосував за кандидатів і партії, що пропонували прозахідні політичні орієнтири, водночас виборці східних і південних регіонів підтримували також і ті політичні сили, що виступали відкрито за проросійський вектор самовизначення. Підтримка європейського вибору громадською думкою могла би стати важливим фактором наближення країни до ЄС, та проєвропейські гасла окремих політиків знайдуть позитивний відгук у свідомості більшості громадян України лише напередодні президентських

виборів 2004 р.

У складних, не завжди відомих і зрозумілих пересічному обивателю, новітніх глобальних реаліях державний курс на багатовекторність, видається, відповідав суспільним очікуванням. Про зовнішньополітичні настрої, геополітичні преференції українців у вказаний період свідчать результати досліджень Інституту соціології НАН України. Опрацьовані результати опитування «Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?» представлені в таблиці (див. табл. 4.6.). Соціологічні відомості якнайкраще показують залежність громадської думки від офіційної політики держави, передвиборчих риторик і практик політичних сил.

Таблиця 4.6.

**Геополітичні орієнтації населення України: 1997–2005 рр.
(% підтримки шляху розвитку)***

Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Розширювати зв'язки у межах СНД	23,7	23,8	18,5	15,4	16,3	13,4	13,2	13,1	10,9
Розширювати відносини переважно з Росією	4,5	5,0	4,8	4,1	6,6	8,6	9,8	11,4	8,3
Зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	24,3	23,7	24,0	22,8	29,2	34,0	34,4	34,3	29,3
Встановлювати зв'язки з розвиненими країнами Заходу	13,8	12,8	16,4	16,5	13,2	12,7	10,7	14,4	17,9
Спіратися насамперед на власні ресурси	16,1	17,7	19,7	26,1	20,8	22,2	21,2	17,1	20,2
Різні регіони мають обирати свій шлях	2,2	2,5	2,8	1,5	1,4	1,0	1,8	1,3	1,6
Інше	6,3	7,5	6,9	5,0	4,8				
Важко відповісти	11,3	9,3	9,7	10,1	9,0	8,0	8,6	8,2	8,9

* Складено за результатами соціологічних досліджень [412, с. 411].

З наведених результатів соціологічних досліджень видно, що навіть за цей порівняно короткий відлік української незалежності суспільство не дійшло загальної згоди щодо вибору домінуючого вектора зовнішньополітичного

партнерства. Навпаки, східна і західна орієнтації для багатьох громадян не виключали одна одну. Їх вибір значною мірою залежав від передвиборчої риторики політичного класу, а усвідомлення власної відповідальності за розвиток країни лише у 2000 р. трохи перевищив 25% та згодом знов пішов на спад (17,1% у 2004 р.). Приблизно з цього ж часу найпривабливішою перспективою видавався східнослов'янський блок, водночас зростала й кількість прихильників налагодження відносин із розвиненими західними країнами. Цікавою видається точка зближення кількості прихильників прозахідних та проросійських векторів за рік до виборів 2004 р. (10,7% та 9,8%, відповідно), що різко змінюється надалі, власне, у ході складної передвиборчої боротьби та за її результатами (14,4% та 11,4% у 2004 р.; 17,9% та 8,3% у 2005 р., відповідно). З таблиці також чітко простежується, як, – порівняно з 1997–1998 рр. уже всередині 2000-х рр. скорочується різниця у чисельності між прихильниками основних стратегічних напрямів міжнародного співробітництва.

З 1998 р. у моніторинг Інституту соціології НАН України включено також питання, пов'язані з оцінкою діяльності президентів України, Росії, Білорусі та США (за 10-бальною шкалою). Протягом цього періоду найвищою була оцінка президента США Б. Клінтона (1998–2001 рр.). 2001 р. вона піднялася до 7,7 бала. Після приходу до влади Дж. Буша оцінка діяльності американського президента різко знизилася. У 2004 р. рейтинг Дж. Буша становив 4,5 бала. Однак ця оцінка була вища, ніж оцінка українським народом свого Президента – Л. Кучми (3,2 бала). Непопулярним в Україні був і президент Росії Б.Єльцин (1998–2000 рр.). Однак після приходу до влади в Росії В. Путіна рейтинг президента Росії в Україні стрімко зріс [412, с. 504].

Тим часом культурна привабливість європейського простору в Україні поступово почала перевищувати виключно соціально-економічні інтереси у цьому регіоні. Європейський спосіб мислення та життя поступово «викрасталізовується» основним змістом спільного європейського процесу. У цей період змінюється не тільки сприйняття європейської перспективи

українцями, але й мобілізуються зусилля власне ЄС на створення не лише вагомого економічного союзу, не просто взаємовигідного ринкового простору, але й певної суспільної моделі демократичного розвитку, що еволюціонує історично, розширює зміст концепції європейського єднання й відкриває нові перспективи для самовизначення і творення громадського суспільства нового типу.

Позитивному зрушенню європейського демократичного самовизначення українців на початку 2000-х рр. сприяв офіційний візит 23–27 червня 2001 р. глави держави Ватикан і Римо-католицької церкви Святішого Отця Іоанна Павла II в Україну. Усупереч стереотипному уявленню про принципово різні західно- і східноєвропейські ідентичності, офіційний та популярний дискурси в цей час заповнюють тези про схожі соціальні корені, традиції, символізм, історію, зв'язки, які штучно були розірвані роками радянського режиму. Європейська перспектива стає однією із переважаючих для українського державного та обивательського самовизначення. Як пише Л. Сафонік, за усіх недоліків і зауважень до процесу творення нової Європейської спільноти хочеться бути її громадянином, відчувати себе захищеним і таким, кого поважають і цінують у державі і суспільстві, жити у відкритому правовому суспільстві. Втім, Українська держава не подолала рецидиви тоталітарного проекту, декларувала повагу до європейських цінностей, але мала справу з реальним обмеженням свободи слова, диктатом податкової та міліцейської служб [413, с. 269–270].

Наприкінці 2004 р. Україна переживала принципові політичні перетворення. Замість «багатовекторних» перспектив, окреслених Л. Кучмою та його послідовником – кандидатом у Президенти України В. Януковичем, суспільство здійснює рішучий вибір та віддає перевагу курсу В. Ющенка, де, серед іншого, окреслено чіткі атлантичні та євроінтеграційні цілі. Разом з тим, виходячи із даних тогочасної соціології, важко стверджувати, що українське суспільство здійснило відповідний вибір саме у контексті визначених геополітичних орієнтирів. Більш імовірно, громадяни голосували не стільки за

західний вектор, скільки проти невизначеності, багатовекторності, яка вже досить довго не виправдовувала себе.

Певне уявлення про масові орієнтації та установки населення можна отримати, коли порівняти спосіб життя, політичну, економічну та правову свідомість громадян України з тими, що властиві громадянам інших країн, насамперед країн ЄС, до якого Україна висловлює намір долучитися. За даними опитувань у межах «Європейського соціального дослідження» на початку 2005 р. українці виявилися одними з найпалкіших прихильників подальшого розширення Європейського Союзу – більш налаштованими, ніж українці, на цей процес були тільки громадяни Польщі, тоді як серед мешканців найрозвиненіших країн Європи панувало скептичне ставлення до подальшого розширення ЄС за рахунок, насамперед, країн СНД. Несподівано на початку 2005 р. українці виявилися одними з лідерів за довірою до Європарламенту. Громадяни Німеччини, Франції, Великої Британії довіряли Європарламенту значно менше, ніж українці [414, с. 113].

Культура миру, проголошена декларацією ГА ООН (1999 р.) [450], що спирається на принципи свободи, справедливості, демократії, толерантності і солідарності; відкидає насильство, прагне до запобігання конфліктам біля їх витоків і розв'язання проблем шляхом діалогу і переговорів; гарантує всім повноту прав і можливість участі у збалансованому розвитку суспільств – становила вагомий орієнтир самовизначення громадян України, які впевнено здобували авторитет миролюбної нації. Потенціал миролюбності українців вигідно вирізняв їх і серед західних, і серед східних партнерів, що, втім, вимагало вмілого його використання політичними елітами.

Отже, аналізуючи зовнішньополітичні виклики, що постали перед Україною у 1996–2004 рр., відмічаємо їх тісний зв'язок із проблемами олігархізації державного апарату. Так, орієнтири зовнішньої політики України передусім мали відповідати не державним, не суспільним, а особистісним інтересам найбільших фінансово-промислових груп. Політика багатовекторності в українському варіанті – це політика маневрування між

інтересами різних геополітичних гравців, орієнтація на ситуативні завдання, розмивання пріоритетів міжнародного співробітництва, відсутність самовизначення на світовому, регіональному і субрегіональному рівнях. Деформація принципу багатовекторності відобразилася у проголошенні одночасно двох десятків держав (з абсолютно різними інтересами) стратегічними партнерами України, що на практиці означало відсутність ефективного і надійного партнерства з будь-якою із цих держав та їх союзів, ігнорування українських інтересів провідними світовими гравцями. Непослідовність і непередбачуваність України на міжнародній арені суттєво обмежила перспективи національно-демократичного самовизначення її громадян та політичних еліт.

У житті молодих держав зовнішньополітичний чинник є не менш важливим поряд із внутрішньою суспільною готовністю до продуктивних перетворень. Утім, логіка пострадянських трансформацій доводить вирішальну для таких суспільств роль політичної волі, що однаково значима як у внутрішньо-, так і зовнішньополітичних процесах. Тривала геополітична невизначеність України, балансування між Сходом і Заходом є, серед іншого, результатом невизначеності, несформованості, неготовності національної еліти працювати в реаліях нового інформаційного, глобалізованого світу. Зовнішньополітична суб'єктність для України 1996–2004 рр. визначалася постійними коливаннями самовизначення, внутрішніми політичними спекуляціями на цю тему, браком стратегічного бачення інтеграційного поступу країни, а також гострою необхідністю налагодженої системи надійних партнерських відносин з сусідами.

4.3. Помаранчева революція і розвиток національно-демократичної ідентичності в Україні

Процеси національно-державного самовизначення, їх динаміка та ефективність значною мірою визначаються рівнем політичної культури,

розширення можливостей громадсько-політичної участі, новими формами політичної активності, зокрема, й протестної, продуктивністю опозиційної діяльності й загалом – станом розвитку громадянського суспільства. У цьому сенсі, політичні події 2004–2005 рр., які дістали назву «Помаранчевої революції» стали ключовими для подальшого суспільно-політичного розвитку України.

Феномен Помаранчевої революції, ще у процесі її розгортання та одразу ж по завершенні, постав предметом детального аналізу фахівців провідних науково-дослідних інституцій та ВНЗ України, серед яких реалізовано багатогранні проекти «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» (2006 р.), а також «У кольорах "помаранчевої революції"» (2007 р.) Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [365; 451], «Помаранчева революція і нова влада» (2005 р.) Національного інституту стратегічних досліджень [453], «Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори–2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей» (2005 р.) Інституту соціології НАН України [454], «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» (2005 р.) Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України [455], «Перед визнанням: Україна і Європа після Помаранчевої революції» (2005 р.) Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Норвезького інституту міжнародних справ [456], «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.» (2008 р.) Національного університету «Острозька академія» [457]. Події 2004 р. в Україні стали також предметом осмислення недержавних аналітичних центрів, де реалізовані проекти: «Активізація структур громадянського суспільства для вибору на користь демократії: Україна – 2004» (2004 р.) Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [458], «Події Помаранчевої революції в оцінках експертів» (2009 р.) Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [459], «Засоби масової інформації та брудні виборчі технології: президентські вибори 2004 р. в Україні» (2005 р.) Інституту

прикладних гуманітарних досліджень [460], «Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні» (2005 р.) Фонду ім. Фрідріха Еберта [461] та ін.

Не претендуючи на вичерпність огляду історіографії цього значимого сюжету в історії самовизначення України, відмітимо лише, що проблема знайшла відображення у практично всіх відомих політологічних, культурологічних, філософських, правових, історичних дослідженнях, де по-різному трактувалася, знаходила протилежні оцінки, але вже встигла зазнати декілька етапів переосмислення: 1) як частина переможної ідеології нової правлячої еліти; 2) у контексті перших суспільних розчарувань наслідками Помаранчевої революції; 3) у ході посилення ідей реваншизму, реакційного режиму В. Януковича і загроз авторитаризму; 4) у світлі «постпомаранчевих римейків» (термін за [406, с. 305]) і, зрештою, нових викликів Майдану 2013–2014 рр. Помаранчева революція змінювала українське суспільство, його цінності, ідентичність, орієнтири, хоча й, природно, ставлення до президентської кампанії 2004 р. також змінювалося.

На останнє, зокрема, звертають нашу увагу І. Гирич та Ю. Шаповал: у липні 2005 р., коли імпульс перемоги Помаранчевої революції в суспільній свідомості був відчутний, серед найвагоміших здобутків українського народу, які заслуговують на те, щоб бути предметом національної гордості, громадяни відзначали і Помаранчеву революцію (32%). Однак дослідження, проведене лише через рік (серпень 2006 р.), яке в основному підтвердило послідовність сприйняття українцями подій власного минулого, продемонструвало єдиний суттєвий виняток – різке скорочення до 15% кількості тих, хто перемогу Помаранчевої революції вважав подією історичною [462, с. 27].

Наші сучасні знання і уявлення про події того часу є вже не тільки зібраними фактами та пережитими враженнями, але й деякими образами і міфами про Помаранчеву революцію, що склалися *post-factum*, під впливом офіційних та популярних інтерпретацій. Сьогодні фактично триває широка дискусія про причини, передумови, сутність, зовнішній вплив, соціальну базу,

етапи здійснення, наслідки, альтернативні сценарії та можливості повторення Помаранчевої революції. Реалії військового протистояння з Росією, офіційне представництво якої у 2004 р. виступило як мінімум із жорсткою критикою тогочасних подій в Україні, дозволяють під новим кутом зору осмислити досі актуальну наукову проблему.

Неоднозначними є й категорії, які використовують науковці та експерти на означення вказаного феномену в політичній історії України: «Помаранчева революція» (О. Бабкіна, С. Вайт, Б. Гаврилишин, Я. Грицак, О. Дем'янчук, С. Квіт, А. Колодій, С. Кульчицький, О. Новакова, Ю. Шаповал), «Українська революція 2004–2005 рр.» (І. Кресіна, О. Забужко, В. Якушик), «Помаранчевий протест» (О. Майборода), «Помаранчеві потрясіння» (М. Михальченко), «Майдан» (Р. Балабан, О. Рафальський, В. Карасьов, Г. Куц), «серія масштабних акцій протесту» (О. Романюк, Ф. Рудич), «карнавальне дійство» (В. Брюховецький), «вибух української демократії» (З. Бжезінський), «революційний державний переворот» (Д. Лейн), а також «зміна еліт», «електоральна зміна», «західний путч», «західний переворот» та багато інших. У нашому дослідженні ми не шукаємо однозначних відповідей на популярне у наукових джерелах запитання «Що це загалом було?» [див., напр.: 451; 452; 457], але спробуємо осмислити, чим була Помаранчева революція для національно-демократичного світогляду українців та державного самовизначення України.

Окреслену тезу знаходимо й у політологічному дослідженні І. Кресіної: «"Помаранчева революція" в Україні наприкінці 2004 р. довела, що громадяни усвідомили свої політичні інтереси і потреби, готові їх захищати і виборювати, що громадянське суспільство з пасивного перейшло в стан активного, що громадяни – головний суб'єкт історії і політичної творчості, головний актор політичного життя, носій національного (а не лише державного) суверенітету» [455, с. 3].

Серед іншого, важливо хоча б коротко відтворити хронологію тогочасних подій, і особливо тих, що були передвісниками широкомасштабного народного

протесту. Більшість із таких ми вже згадували у попередньо викладеному матеріалі, тут лише спробуємо виразніше акцентувати ті історичні сюжети, що окреслювали прояви національно-демократичної ідентичності громадян та активних політичних акторів.

Соціологічні моніторингові опитування, проведені з 1994 до 2004 рр., та висновок багатьох дослідників підтверджують суттєве наростання протестного потенціалу суспільства, який складався з багатьох факторів економічного, соціального та політичного невдоволення населення існуючим станом речей у країні. Так, відповідаючи на питання моніторингу «Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у разі значного погіршення умов життя виходити на майдан з протестом?», частка респондентів, які обрали шлях активного протесту, майже подвоїлася за десятиліття з 1994 р. (22,7%) і становила у революційному 2004 р. 42,1%. Зростаюча динаміка протестних настроїв була особливо помітною з кінця 1990-х рр. [412, с. 509–512]. Восени 2000 – навесні 2001 рр. у відповідь на «касетний скандал» в Україні відбуваються перші масові акції протесту, демонстрації «Україна без Кучми», що супроводжуються значними порушеннями прав людини з боку влади, побиттям, арештами демонстрантів. Антипрезидентські акції опозиційних сил продовжились і після виборів 2002 р. в Україні. 16–24 вересня 2002 р. масові антивладні акції «Повстань, Україно!» очолювали тогочасні лідери опозиції В. Ющенко та Ю. Тимошенко.

Для подолання протестних тенденцій у ході національно-демократичного розвитку у владних колах формується специфічна імітаційна активність, покликана камуфлювати групові інтереси, створити вдавані цінності, віртуальні сюжети, що активно запозичуються з ініціатив громадянського суспільства, історичних прагнень народу, універсальних загальнолюдських орієнтирів цивілізаційного розвитку та сучасних викликів глобальної доби. Такі ідеї, концепти, бренди активно запроваджувалися в українську реальність та за допомогою інформаційних технологій нав'язувалися масовій свідомості, нерідко провокуючи до протилежних реакцій. В останні роки президентства

Л. Кучма назустріч громадянському суспільству приймає ряд стратегічних документів, які хоча й містять до певної міри продуктивні ідеї, втім не знаходять належної громадської підтримки, а сприймаються здебільшого як декларативні, що на загальному тлі різкого падіння рейтингу діючої влади проходять повз увагу населення. Серед них спробуємо виокремити домінуючі програми, доктрини, концепції

1) орієнтовані на внутрішні реформи:

– «Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року» (Указ Президента України від 15.07.2002) [463];

– «Програма захисту прав споживачів на 2003–2005 роки» (Указ Президента України від 11.12.2002) [464];

– «Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» (Указ Президента України від 25.10.2002) [465];

– «Концепція державної промислової політики» (Указ Президента України від 12.02.2003) [466];

– «Державна програма перетворення військ Цивільної оборони України, органів і підрозділів державної пожежної охорони в Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту на період до 2005 року» (Указ Президента України від 19.12.2003) [467];

– «Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту» (Указ Президента України від 28.09.2004) [468];

– «Концепція забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів» (Указ Президента України від 28.12.2004) [469];

– «Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних силах України» (Указ Президента України від 12.01.2004) [470];

2) орієнтовані на зовнішньополітичні стратегії співробітництва:

– «Програма заходів щодо завершення вступу України до Світової організації торгівлі» (Указ Президента України від 05.02.2002) [471];

– «Концепція військово-технічного співробітництва України з іноземними

державами на період до 2010 року» (Указ Президента України від 27.08.2003) [472];

– «Державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004–2007 роки» (Указ Президента України від 13.12.2003) [473];

– «Воєнна доктрина України» (Указ Президента України від 15.06.2004) [437];

– «Концепція адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу» (Указ Президента України від 05.03.2004) [474].

Перелік указів Президента напередодні виборів 2004 р. вміщуємо тут заради обґрунтування зростаючих у суспільстві демократичних прагнень, на які, природно, мав би відреагувати чинний Глава держави. Такі рішення, ухвалені у світлі фактичної поразки пропрезидентських сил на парламентських виборах 2002 р., визначали підготовку Л. Кучми до майбутніх змагань за президентський пост, його спроби реабілітуватися в очах активної та демократично налаштованої громадськості. Втім, чимдалі декларовані орієнтири різко контрастували з реальними проявами політичної культури і культури політичної діяльності правлячої еліти. Практики підкупу, використання службового становища для реалізації власних інтересів і навіть випадки неосвіченості найвищих посадових осіб держави (в анкеті кандидата на посаду Президента України під час виборів 2004 р. В. Янукович зробив 12 помилок у 90 словах [406, с. 456]) породжували критичні суспільні оцінки. Державна влада обмежилася грубою імітацією суспільно-політичних змін, тоді як суспільство очікувало перетворень передусім у просторі пріоритетів, цінностей, принципів політичної діяльності, у сфері норм, інституцій, технологій, чітких правил роботи влади. Тож, незважаючи на перелічений серйозний нормативно-правовий доробок з боку діючої влади, протестні настрої у суспільстві все ж наростали саме на тлі реальних практик головних політичних акторів.

Легальні методи політичної боротьби поступово вичерпували себе і

практично не сприймалися суспільством. У грудні 1999 р. Верховна Рада України дала згоду на призначення Прем'єр-міністром України В. Ющенка. Вже у січні 2001 р. відбувається зміна керівництва ВРУ, названа в деяких наукових джерелах [370] «оксамитовою» революцією, коли парламентарям вдалося сформувати більшість, до якої увійшли 237 депутатів 11 фракцій, що задекларували підтримку курсу реформ і готовність відповідати за його здійснення. Однак уже у квітні 2001 р. В. Ющенко звільнено з посади Прем'єр-міністра України, а процеси реформування у ВРУ фактично згорнуті. Навіть з перемогою на виборах 2002 р. блоку В. Ющенка парламентська більшість, сформована саме з пропрезидентських фракцій і груп, обрала Прем'єр-міністром України В. Януковича. Цей історичний зріз добре демонструє причини поширення недовіри, негативного ставлення у суспільстві до встановлених правил політичної діяльності.

Посилення позицій національно-демократичних сил в Україні супроводжувалося розширенням технологічних можливостей виборчих кампаній, активним запозиченням західного досвіду ведення боротьби за владу. Такими, зокрема, можемо вважати відкриті умови формування виборчих блоків – угод двох або більше партій для спільного висунення кандидата або списку кандидатів на виборах до представницьких органів, що серйозно розширило можливості для консолідації зусиль у боротьбі з олігархічними проявами в політиці.

Уперше такі блоки створювалися для участі в парламентській кампанії 1998 р., але повною мірою національно-демократичні сили скористалися такою можливістю у 2002 р., на виборах до Верховної Ради України IV скликання. Так, історичні сюжети зміни програми розвитку Народного Руху України 2001–2004 рр. засвідчують, що повторні спроби об'єднання зусиль представниками національно-демократичного політичного спектра внесли значимі сенси у революційні події в Україні. XII з'їзд Народного Руху України (8 грудня 2001 р.) прийняв Ухвали «Про утворення виборчого блоку В. Ющенка "Наша Україна"», «Про затвердження виборчого списку Народного Руху України у

складі виборчого списку блоку Віктора Ющенка "Наша Україна"», «Про рекомендації Народного Руху України щодо кандидатів у народні депутати України від виборчого блоку Віктора Ющенка "Наша Україна" в одномандатних виборчих округах». XIV з'їзд Народного Руху України (20 березня 2004 р.) ухвалив рішення з утворення виборчого блоку для участі у виборах Президента країни [246].

Загалом виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"» під гаслами консолідації зумів заручитися потужною підтримкою серед електорату. Лідери кожної з партій у межах блоку (В. Ющенко, Г. Удовенко, В. Пинзеник, О. Стоян, Ю. Костенко, М. Поровський, Я. Стецько, В. Мусіяка, В. Стретович, Ю. Павленко, В. Щербань) попри деякі розбіжності в поглядах, а іноді й конфлікти, зуміли узгодити позиції, об'єднати свої ресурси на користь спільних цілей та ідеології. Однак, як уже йшлося раніше і як зазначають фахівці, незважаючи на електоральну підтримку (перше місце серед 33 учасників виборчих перегонів), міцні позиції, найвищий показник результативності серед фракцій ВРУ (ініційовано понад 2 тис. законопроектів), фракція «Наша Україна» через зовнішні впливи, передусім намір Президента Л. Кучми створити пропрезидентську парламентську більшість, була усунута від керівництва парламентом, а згодом зазнала серйозного розколювання на 8 депутатських фракцій та груп [371, с. 132–134]. Однак приклад успішної консолідації національно-демократичних сил у виборчому форматі та їх подальше розколювання під впливом владного тиску також становило підґрунтя для певності в своїх намірах реформ і подальшого наростання протестних настроїв у суспільстві.

До важливих інструментів контролю за виборчим процесом поступово в українському суспільстві додається експрес-опитування виборців – після їх голосування на виході з виборчих дільниць для отримання прогностичних об'єктивних характеристик результатів виборів (екзит-пол). Такий громадський контроль за перебігом виборів в Україні вперше застосований 1998 р. Тодішня апробація найоперативнішого прогнозування результатів виборів після

закриття виборчих дільниць ще не викликала масового інтересу та й загалом була маловідома. Втім, уже до 2004 р. одержання соціально-демографічного, географічного та інших профілів результату виборчої кампанії на виході з дільниць стало нормальною практикою демократичного процесу, на яку орієнтувалися не тільки вузьке коло спеціалістів, але й ЗМІ та чимало громадян загалом. Водночас, в Україні зростає й кількість тих, хто був готовий маніпулювати соціологічними даними під час виборів.

Спогади організаторів екзит-полу 2004 р. з Фонду «Демократичні ініціативи» (організації, що першою в Україні взялася за проведення таких опитувань і здобула авторитет у цій галузі) добре характеризують ситуацію в ході виборчої кампанії і сьогодні можуть становити цікавий матеріал для дослідження. Цей період в історії проведення опитувань самі їх організатори називають «випробуванням демократії і соціології», коли, поміж іншого, владою вперше здійснено спробу перетворити екзит-пол на фарс, скомпрометувати саму ідею опитування як методу контролю за чесністю виборів [475].

Хронологічно серія великомасштабних протестних акцій, що дістали назву «Помаранчева революція», відбулася в Україні в період 22 листопада – 26 грудня 2004 р., але для національно-державного самовизначення вагомою була також низка подій, які відбувалися до її розгортання. Спробуємо комплексно окреслити їх нижче, використовуючи відомості ЦВК [391], Національного екзит-полу [475], а також Архіви форумів Майдану [476], тематичного сайту Pomaranch.org.ua [477]. Для наочності пропонуємо календар подій президентської кампанії 2004 р. (див. табл. 4.7.)

Таблиця 4.7.

Календар подій президентської кампанії 2004 р. в Україні

Дата	Події президентської кампанії 2004 р.
02.07.2004	Створення коаліції «Сила народу» (об'єднала всі опозиційні сили країни, організувала масштабні мітинги в містах України на підтримку демократії та кандидата в Президенти, самовисуванця В. Ющенка)

15.09. 2004	Схвалено заяву Моніторингового Комітету ПАРЄ стосовно президентських виборів в Україні (критичні висновки стосовно передвиборчої ситуації і заява про перевірку рішучості України дотримуватись європейських стандартів та цінностей)
16.10. 2004	Всеукраїнське студентське віче у Києві засвідчило своє прагнення до свободи і волю до змін, недовіру уряду України і підтримку кандидату в Президенти В. Ющенку
23.10. 2004	Масові демонстрації у Києві (бл. 100 тис. учасників), що мобілізував електорат на підтримку В. Ющенка. ЗМІ здебільшого проігнорували цю подію
31.10. 2004	Перемога у першому турі виборів В. Ющенка (за даними ЦВК – 39,90% голосів; за даними Національного екзит-полу – 44,6%). В. Янукович здобув, відповідно, 39,26% (за даними екзит-полу – 37,8%). Спостерігачі відзначали велику кількість виборців, які голосували за відкритими посвідченнями багаторазово
21.11. 2004	Перемога, за офіційними даними, у другому турі В. Януковича (49,46%). Зафіксовано масові фальсифікації. Національний екзит-пол 2004 р. засвідчив перевагу В. Ющенка (за даними ЦВК, здобув лише 46,61%) з відривом у 11% голосів
22.11. 2004	Початок Помаранчевої революції; В. Ющенко висловив недовіру ЦВК і закликав громадян на знак протесту вийти на Майдани
24.11. 2004	Оголошення ЦВК Президентом України В. Януковича
25.11. 2004	Заборона Верховного Суду України публікувати у ЗМІ проголошені ЦВК результати виборів до завершення розгляду скарги В. Ющенка
27.11. 2004	Позачергове засідання ВРУ(визнала результати другого туру виборів недійсними, висловила недовіру ЦВК, доручила Комітету з держбудівництва і місцевого самоврядування внести на розгляд ВР проект змін до закону про вибори Президента)
03.12. 2004	Визнання Верховним Судом результатів другого туру виборів недійсними. Дії ЦВК визнані неправомірними. Призначено переголосування другого туру президентських виборів
08.12. 2004	Прийняття законопроекту про внесення змін і доповнень до Конституції України, які передбачають перерозподіл владних повноважень вищих органів влади, перехід від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської
26.12. 2004	Переголосування другого туру президентських виборів: Президентом України обрано В. Ющенка (51,99% голосів). В. Януковича підтримали 44,20% виборців
23.01. 2005	Новообраний Президент України В. Ющенко склав присягу на засіданні ВРУ і виступив з урочистою промовою на майдані Незалежності в Києві

З наведеного видно, що пік протистояння влади та опозиції, виявлення фальсифікації президентських виборів у політико-правовому полі наприкінці листопада – протягом грудня 2004 р. визначили й відповідну активізацію громадянського суспільства на центральних площах столиці та інших міст України. Революція об'єднала різних за віком, місцем проживання, соціальним статусом, етнічною належністю, релігійними уподобаннями, ідеологічними

поглядами людей. Окремі сюжети чітко вказують на питому роль деяких соціальних груп та організацій у ході її проведення. Для самоусвідомлення української нації ці групи та їхня діяльність і надалі стали важливими орієнтирами самовизначення. Детальніше розглянемо окремі з них.

Позапарламентська опозиція як дієвий суб'єкт Помаранчевої революції відіграла одну із вирішальних ролей у її організації, здійсненні та завершенні, особливо на тлі загальної кризи інституту парламентаризму в Україні. Такі самі спостереження знаходимо, зокрема, й у колективному дослідженні вітчизняних політологів «Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність» (2013 р.), які вказують на слабкість парламентської форми опозиції владі в Україні. Тим більше, що у гострі моменти політичної боротьби перед населенням виступав інший політичний актор – позапарламентська опозиція, яка періодично забезпечувала ряд здобутків. Опозиційним протестом у грудні 2004 р. суспільству вдалося домогтися прозорості підрахунку голосів на президентських виборах. Тоді опозиція отримала вагомий козир у вигляді народної легітимації, виникали нові громадські організації, які взяли на себе активний контроль за ходом виборчого процесу. Неурядова організація «Комітет виборців України» відіграла центральну роль у моніторингу всіх турів виборів, вона ж керувала паралельним підрахунком голосів, разом з деякими іншими організаціями сприяла викриттю фальсифікацій. Організація мобілізувала тисячі іноземних і десятки тисяч місцевих спостерігачів, проінструктувала та ознайомила з виборчим законодавством 40 000 громадян, які чергували потім на виборчих дільницях і стежили за ходом підрахунку голосів [478, с. 77]

Не менш вагому нішу у конструюванні «ідеалів Майдану» зайняв правозахисний рух в Україні. Напередодні Помаранчевої революції Секретаріат Ради українських правозахисних організацій звертає особливу увагу громадськості на проблеми обмеження свободи мирних зібрань. Гостро дискутувалися законопроекти № 5242 «Про порядок організації і проведення мирних заходів та акцій в Україні», внесений депутатами Г. Удовенком та ін., а

також № 5242-2 «Про збори, мітинги, походи і демонстрації» від 23 березня 2004 р. – з ініціативи Президента України Л. Кучми. Останній розцінювався як, практично, дослівна копія закону, що був прийнятий Російської Думою 4 червня 2004 р., підписаний В. Путіним і гостро засуджений провідними світовими організаціями з прав людини. Саме під пильним наглядом правозахисників та відповідним тиском громадськості такий законопроект був відхилений парламентом. Утім, вперше за майже 80-річну традицію Шевченківський районний суд міста Києва, а також Галицький районний суд Львова заборонив проведення демонстрацій на 1 травня 2004 р. Загалом, за даними Української Гельсінської спілки з прав людини, в Україні переважно восени 2002 і влітку 2004 р. було ухвалено більше десяти судових рішень, які забороняли проведення мітингів й інших акцій на території великих міст, за винятком кількох виділених для цього місць (зазвичай на околицях міста) [479].

Визначальним слід вважати і журналістський спротив під час Помаранчевої революції. З боку ЗМІ в період правління Л. Кучми досить часто можна було спостерігати експлуатування образів непокараності, вседозволеності влади. Інформаційна сфера була досить вразливою до зовнішній впливів. У 2001–2004 рр. особливо гостро постає проблема щоденного анонімного таємного розпорядження керівництву українських ЗМІ з чіткими вказівками, які політичні теми потрібно висвітлювати, як їх коментувати і в якому порядку подавати матеріали в новинах тощо. Так звані «темники» містили вимоги щодо вдалого позиціонування Президента України Л. Кучми, глави Адміністрації Президента В. Медведчука, політичної партії СДПУ(о). Вимагалися й упереджені, викривлені, негативні оцінки в ЗМІ щодо опозиційної діяльності в Україні. Відповідна практика гостро засуджена у грудні 2002 р. під час парламентських слухань щодо цензури, а вже у січні 2003 р. – на слуханнях у ПАРЄ. Експерти відзначають вагомість для Помаранчевої революції розкриття «темників», що у 2004 р. публікувалися веб-сайтом «Українська правда» [480].

Участь журналістської спільноти в акціях протесту кінця 2004 р. була

суттєвим викликом численним інформаційним блокадам, спрямованим на обмеження і заборону поширення інформації про опозиціонерів, альтернативні політичні позиції, світоглядні програми розвитку, національного поступу. Попри залучені потужні адміністративні ресурси під час президентських виборів 2004 р. в Україні владі не вдалося організувати абсолютне приховування важливої для суспільства інформації. Натомість широкої популярності набувають перші вітчизняні сатиричні проекти політичної анімації («Великі перегони», 1999 р., серіал «Операція Професор», 2004 р.). Показово, що рейтингові телеканали України демонструють ці, опозиційні за своєю сутністю, мультиплікаційні фільми громадсько-політичного спрямування. У грудні 2000 р. зусиллями працівників мас-медіа створено сайт «Майдан» [476], що розвивав навички комунікації, координації та самоорганізації.

Привертає увагу і суттєва активізація волонтерського руху в Україні, який уже в ті роки набуває особливого розвитку і відіграє значиму роль для формування за кордоном нових уявлень про українців та для самосвідомості власне українців. До прикладу, 2003 р. Міністерство юстиції зареєструвало 77, а територіальні відділення Міністерства юстиції – близько 800 благодійних організацій, що майже на третину більше, ніж у середньому реєструвалося благодійних організацій у попередні роки. Йдеться про благодійні організації з місцевим статусом, а також відділення, філії, представництва всеукраїнських та міжнародних благодійних організацій, останні при цьому переважали. За характером діяльності основні напрями благодійного руху в Україні визначалися як соціальні, гуманітарні, медичні та релігійні. Більшість із них була зосереджена у м. Києві (1,3 тис. організацій), а також у Львівській (640 організацій), Дніпропетровській (485 організацій), Одеській (470 організацій), Харківській (понад 400 організацій), Донецькій (близько 400 організацій) областях та АР Крим (395 організацій) [384]. Тимчасом суспільство гостро потребувало визначеного нормативно-правового поля діяльності подібних непідприємницьких організацій, що наближав би відповідну сферу громадської

активності до міжнародних стандартів. Так, благодійники та волонтери з усієї України становили вагому та свідому частину революційного процесу 2004 р.

Особливу у роль у подіях Помаранчевої революції відіграла молодь, зокрема, й найактивніші в цій групі – представники студентства, що нерідко зазнавали переслідувань, арештів та заслуговують окремої уваги у нашому дослідженні. В умовах входження до демократичного простору в українському суспільстві відбувається переоцінка та переосмислення фундаментальних цінностей, а середовище молодих людей найчастіше є активним творцем та виразником таких ідеалів. Тут слід також вести мову про зростаючі можливості освітнього простору як соціокультурного і просвітницького феномену, що в незалежній Україні відіграв важливу роль для подолання факторів розколотості і конфліктності. Опозиційні настрої в Україні 2001 р. передусім брали початок саме зі студентського і викладацького середовищ. Приклад діяльності молодіжних товариств, практичної реалізації ідей проголошеної Резолюції Всеукраїнського студентського віча (16 жовтня 2004 р.) [481], розкрив потужний потенціал майбутнього громадянського суспільства в Україні, особливі перспективи співробітництва освітянських, наукових, університетських спільнот. Середовище самовизначення і самореалізації молодої людини, сфера народження найпрогресивніших ідей випереджала суспільство у його прагненнях демократії, європейськості, єдності. На аксіологічному рівні студенти різних регіонів України легко знаходили спільну мову, були готові до взаємовигідних обмінів, аргументованих дискусій, пошуку шляхів порозуміння.

Поява новітніх інструментів політичного протесту та альтернативних платформ становлення національно-демократичної ідентичності, безумовно, становила важливу частину протестного руху в Україні. Як слушно зауважують дослідники, виборча кампанія «Президент–2004» уже увійшла в історію як перемога нових технологій «інформаційної війни» над адміністративним ресурсом [482]. Самопізнанню й самоусвідомленню українського громадянства сприяли, передусім, новітні реалії інформаційного суспільства.

Як стверджують експерти, перші Інтернет-видання з'явилися у Центрально-Східній Європі на початку 1996 р. і вже незабаром стали невід'ємною частиною медійної мережі України. Про це свідчать архіви повних електронних версій потужних національних друкованих органів, контент-проекти – електронні газети, енциклопедії тощо. Так, уже у 2000 р. переможцями всеукраїнського конкурсу Web-проект серед 184 претендентів стали сайт новин «Кореспондент» та інформаційний портал Liga, що спиралися на поважні кореспондентські та перекладацькі сили. За маркетинговими оцінками, в 2000–2004 рр. серед населення України (близько 48 млн чол.) послугами Інтернету користувалося від 400 тис. до 4 млн чол., чверть із них – постійно. Фактично всі політичні гравці були зацікавлені в оперативних і дешевих каналах поширення інформації, тож кількість Інтернет-сайтів в українському сегменті досягла 28,8 тисяч. Відмінність мережевих від інших видів ЗМІ – у меншій вразливості від адміністративного тиску і у високому рівні зовнішнього інвестування. «Кореспондент», приміром, належав групі Sputnik–Media американця Дж. Сандена, а Forum – вітчизняному інвестору (Торговий дім «Запоріжсталь»). Намічені тенденції Р. Офіцинський окреслює як розширення можливостей «інформаційно-комп'ютерної революції» [370, с. 49–52].

Активне використання комп'ютерів і комп'ютерних мереж для просування політичних ідей, свободи слова, захисту прав людини та забезпечення свободи інформації спостерігається у середовищі громадянського суспільства. Політологи ведуть мову про феномен хактивізму – синтез соціальної активності та хакерства, де акцент робиться на його «ненасильницькому» характері, відмінному від кіберзлочинності, використанні хакерства у політичних цілях. Відповідні світові тенденції зафіксовані вже у 1996 р. [406, с. 415]. В Україні ж події Помаранчевої революції також відмічаються посиленням соціальної боротьби в Інтернеті, поширенням ідеї про високу ефективність належного використання технологій у протестному русі.

Посилення впливу мережі Інтернет на можливості та настрої у суспільстві

не супроводжувалося адекватною реакцією владних кіл. Держава не розмежовувала хактивізм і кіберзлочинність та здійснювала порівняно незначні кроки для розбудови віртуальної демократії, як легальної і дієвої форми участі громадян у суспільних справах за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Встановлений режим був мало зацікавлений в інформаційній відкритості, доступності, публічності органів державної влади, а тим більше у забезпеченні можливостей з надання урядових послуг населенню. Станом на 2004 р. в Україні проведено лише поверхові, підготовчі заходи з формування механізмів електронного врядування, вкрай низькою була комунікативна компетентність владної еліти.

У цьому контексті, однак, зазначимо, що усвідомленню державництва, суттєвому увиразненню окремішності, самостійництва, самовизначеності України до певної міри сприяло проведення 5 грудня 2001 р. першого Всеукраїнського перепису населення. Для багатьох експертів, політиків, інтелектуалів та широких кіл громадськості він став орієнтиром для осмислення актуальних обрисів ідентичності країни, динаміки зрушень ідентифікації її громадян, суспільно-політичних тенденцій та змін. Вагомим та якісним кроком у поширенні демократичних орієнтирів стало відкриття у 2003 р. веб-сайта Всеукраїнського перепису населення, що, передусім, знаменувало доступність і прозорість значимої для суспільства акумульованої інформації про себе – щодо адміністративно-територіального поділу країни і її регіонів, кількості та розміщення населення, його демографічних та соціально-економічних характеристик, історії переписів населення, які проводилися на території України, переліку нормативно-правових актів і організаційних заходів з підготовки і проведення перепису та подібне. Можливості використання даних сайту розширили російсько- та англійська версії [483].

Загальна кількість населення України в 2001 р. становила 48 млн 457 тис. осіб. За даними Всеукраїнського перепису населення на території країни проживали представники 130 національностей і народностей. За роки, які минули після попереднього ще радянського перепису населення 1989 р.,

відмічені тенденції урбанізації (кількість міст в Україні збільшилась на 20 і станом на дату Всеукраїнського перепису населення становила 454, а частка міського населення становила 67,2%); зафіксовано зміни мовного складу населення України: українську мову назвали рідною 67,5% населення України (на 2,8 відсотка більше, ніж за даними перепису 1989 р.), російську мову – 29,6% (на 3,2 відсотка менше), частка осіб, які назвали рідною іншу мову, за «міжпереписний» період збільшилась на 0,4 відсотка і становила 2,9% від загальної кількості населення України; зафіксовано й зміни національного складу населення – питома вага українців серед мешканців України зросла на 5,1% і становила 77,8%, кількість росіян у загальній чисельності населення зменшилась на 4,8% і становила 17,3%.

За даними перепису Держкомстат України, установи Національної академії наук України, центральні органи виконавчої влади підготували низку аналітичних розробок, стратегічних документів загальнодержавного значення, прогнозних оцінок основних демографічних, економічних, соціально-політичних показників країни [див., напр.: 484]. Результати цієї аналітичної роботи утверджували думку про Україну як самостійну історичну, державницьку реальність.

В Україні поступово формується суспільство глобальних мережевих зв'язків, серед яких у виборах 2004 р. вагому роль відіграли, серед іншого, професійні зв'язки. Українські дослідники та експерти тепер мали все більше можливостей для комунікації із західними колегами для порівняння різних досвідів демократизації. У цьому зв'язку наведемо цікаві спогади авторитетного соціолога В. Паніотто стосовно роботи екзит-полу протягом квітня–червня 2004 р. у Мукачевому. Для того, щоб переконатися в правильності засад соціологічного дослідження, український професор звернувся до своїх зарубіжних колег із проханням оцінити отримані дані і поставив запитання мережі Американської асоціації дослідників громадської думки (American Association of Public Opinion Research – комп'ютерна мережа з приблизно 700 дослідників, де надіслане запитання одержують усі члени

мережі). Відповіді від найрейтинговіших соціологів доводили, що дуже низькою (50:1) є імовірність перемоги В. Балого, а гіпотеза про фальсифікацію виборів шляхом неправильного підрахунку голосів видавалася найімовірнішою [475, с. 23]. Глобальна мережа на цьому прикладі спрацювала саме як важливий і оперативний канал перевірки демократичних процедур.

Помаранчева революція винесла на поверхню широкого громадського обговорення цілий пласт актуальних проблем, що перманентно залишалися відкритими, «непроговореними» або й зовсім прихованими. Ми побіжно звернемося лише до тих із них, що безпосередньо торкалися національно-державного самовизначення України. Серед інших проблем у ході президентської кампанії 2004 р. актуалізовано дискусії про форму державного устрою: унітарну державу або мононаціональну федерацію всупереч федеративній системі (такі суперечки розгорталися і раніше в наукових і політичних колах, але особливо загострювались у періоди піку політичних протистоянь у країні). Зрештою, конституційний устрій країни у ході протестів було збережено, в тому числі й за рахунок зміни форми державного правління. У цьому зв'язку погодимося із міркуваннями Я. Грицака: «...найпростішою і найпереконливішою відповіддю на запитання: "Що залишилося після Помаранчевої революції?" є: "Після Помаранчевої революції залишилася сама Україна". З усіма її вадами, кризами і суперечностями – але водночас відносно стабільна, відносно демократична і відносно прозахідна» [485].

Питання європейської орієнтації й національно-демократичного самовизначення досить чітко окреслювалося головними учасниками Помаранчевої революції. Проєвропейсько налаштовані громадяни зустріли президентську кампанію 2004 р. з надіями не тільки на перемогу опозиції діючій владі, але й із сподіваннями на нове життя у сучасній, цивілізованій, демократичній, європейській країні. Події кінця 2004 р. стали історичними для формування національного характеру, своєрідного етапу процесу становлення національно-демократичного самовизначення, громадянського суспільства, державного утвердження України. У цьому контексті в інтерв'ю під час

Помаранчевої революції З. Бжезінський, з певною мірою метафоричності, зазначав: «Ми зараз спостерігаємо своєрідний драматичний шлюб між українським націоналізмом і українською демократією. Україна мала у своєму історичному минулому чимало потужних націоналістичних рухів, але далеко не всі з них були демократичними. Звісно, були й демократичні рухи, але кількість їхніх прихильників була малою. Зараз можна говорити про драматичне поєднання українського патріотизму, української тотожності та української демократії, свободи, лібералізму. Я вважаю цей процес історично важливим» [486].

Дослідники, аналізуючи ці події, вказують на сутність революції у її боротьбі зі старими смислами заради нових, коли більша частина суспільства не сприймає пропонованої правлячим класом моделі майбутнього [374, с. 141]. На високому рівні моральних вимог Помаранчевої революції – правди і свободи, дисципліни, турботи про інших, взаємодопомоги – наголошував і Б. Гаврилишин [487, с. 237]. Зрештою, як вважають окремі науковці, незавершена модель демократії в Україні актуалізувала проблеми ціннісної переорієнтації, створення нових механізмів легітимізації, розробки принципово відмінних алгоритмів політичної поведінки, формування такої соціальної і політичної системи, яка б забезпечувала керованість суспільством за участі народу, припускала можливість зміни влади без насильства, гарантувала дотримання та захист прав і свобод людини [445, с. 95].

Разом з тим, у своїх оцінках подій та результатів Помаранчевої революції наукове середовище розділилося. Очевидними наслідками відповідних процесів постали конституційна реформа, зміни політичної еліти, переорієнтація зовнішньої політики. Соціологи вказують на суттєві зміни національних ідентифікацій населення всіх регіонів України, що відбулися після Помаранчевої революції. В Західній Україні частка національно-державної ідентифікації порівняно з 2003 р., в 2005 р. зросла з 52% до 64%, у Центральній Україні – з 43% до 59%, у Південній Україні – з 36% до 50%, у Східній – з 36% до 48%. У той же час частка локально-регіональних ідентичностей скоротилась

у всіх регіонах: з 36% до 28% (Захід), з 37% до 31% (Центр), з 35% до 34% (Південь) та 39% до 31% (Схід). У всіх регіонах України скоротилися показники так званої «радянської ідентичності». Тобто, після Помаранчевої революції в сенсі «державно-просторової» ідентичності ніякого «розколу» України не відбулось, а навпаки – посилюється процес консолідації навколо державно-національних ідентичностей [363].

Керуючись такою логікою оцінок історико-політичних подій в Україні, окремі науковці доходять висновку, що суспільство стало на шлях революції з часів здобуття незалежності й не виходить з того стану протягом десятиріч. Після 1991 р. в Україні народилася принципово інша – національна держава, зріс новий суспільно-економічний лад, а стрімкі й радикальні новації заслуговують називатися революцією [370, с. 88]. Такої позиції дотримується й С. Кульчицький. Він вважає, що Україна за роки незалежності частково пройшла три головні етапи трансформаційного періоду: становлення демократії, ринкової економіки і громадянського суспільства. На думку вченого, антикомуністична революція в Україні відбулася двічі: як саморозпад комунізму (1991 р.) і як підсумок певного трансформаційного періоду (2004 р.), коли розвинулися нові економічні й громадянські структури, зросло нове покоління [488].

Зрештою, й у сучасній науковій і довідковій літературі події Помаранчевої революції класифікуються як «мала», «оксамитова», мирна, «ніжна» революція (масовий ненасильницький суспільний виступ за зразком подій 1980-х рр. у Чехословаччині, Польщі, Румунії, Угорщині, а також періоду з 24 серпня по 1 грудня 1991 р. в Україні, – від Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. до його схвалення на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.), що спричинила повалення комуністичного режиму, крах світової системи соціалізму, здійснення демократичних і ринкових перетворень [406, с. 210, 267–268]. Оскільки для мобілізації протестувальників демократична опозиція використовувала символіку помаранчевого кольору, у науковій літературі нерідко з'являється категорія «кольорові революції», що трактується

як ненасильницькі революції у постсоціалістичному та пострадянському світі і вказує на подібність процесів у Союзній Республіці Югославія (Бульдозерна, 2000 р.), Грузії (Трояндова, 2003–2004 р.), Україні (Помаранчева, 2004 р.), Киргизії (Тюльпанова, 2005 р.), Молдові (Цегляна, 2009 р.) тощо. За європейськими гаслами, ідеями зміцнення демократії, національного відродження, протестуюча спільнота у ході таких революцій демонструвала політичну монолітність та спромоглася на зміни політичних режимів у своїх країнах, що дозволяє науковцям підкреслювати схожість відповідних подій [406, с. 180].

Водночас, думка про схожість революційних подій в Україні та ряді інших країн дозволяє низці дослідників наполягати на спланованому і штучному конструюванні характеру протестних настроїв та привнесенні їх ззовні. Теза про експорт революції особливо активно відстоюється сучасними російськими дослідниками. За допомогою фрейм-аналізу, для прикладу, С. Федорченко виявляє загальні та особливі символи політичної опозиції, використані в ході «кольорових революцій» в Югославії, Грузії, Україні, Киргизії, Лівані, а також на прикладі невдалих «кольорових революцій» в Білорусії, Вірменії, Молдавії, Тунісі та Єгипті. Висуваються припущення про «єдиних політтехнологів, що стоять за розробкою відповідних символів», «західний слід» у їх розгортанні і поширенні [489]. Характерною ж ознакою «кольорових революцій» визнається наявність єдиного сценарію розвитку подій: усі «кольорові революції» на пострадянському просторі відбувалися після виборів; революційні дії виражалися у масових мітингах, страйках і демонстраціях проти результатів виборів; опозиція очолювалася силами та лідерами, які раніше вже входили до складу владних структур, але були відсторонені від влади; як коментатором і активним учасником подій діє зовнішній арбітр, вердикт якого де-факто скасовує легітимність внутрішніх процедур (ОБСЄ, ПАРЄ, Євросоюз та ін.); влада захоплюється силовим шляхом, але підкреслюється безкровний характер її захоплення; наслідки «кольорової революції» зводяться до зміни геополітичної орієнтації відповідної країни на користь тієї зовнішньої сили, яка

її фінансувала і легітимізувала [490, с. 160–161].

Разом з тим, чимало і вітчизняних, і зарубіжних політологів події президентської кампанії 2004 р. розглядають у контексті діалектики взаємопов'язаних процесів: з одного боку, некритичного, сліпого копіювання чужих політичних цінностей, чужого (в т.ч. й російського) досвіду політичного реформування; з іншого – складних процесів самовизначення суспільства, формулювання владними колами національних цінностей, ризиків інтегрування загальнолюдських і національних орієнтирів. Помаранчева революція розглядається як виклик самостійності політичного мислення, як категоричне неприйняття подвійних політичних стандартів.

У контексті самовизначення української нації феномен Помаранчевої революції описує М. Розумний, який ідентифікує тогочасні події як точку національного самовизначення – перший самостійний вияв сформованої в Україні політичної нації. Нова якість спільнотної самоорганізації означає, на думку політолога, не стільки сукупність суспільно-політичних консенсусів і вирішених завдань, скільки створює передумови для результативного розв'язання конфлікту ідентичностей, формування власної політичної моделі, закріплення специфічних форм політичної культури. Цей кризовий момент є також точкою відліку для формування в Україні специфічного інституційного дизайну і визначає зміст основних суспільно-політичних дискурсів у найближчій історичній перспективі, а відтак може бути визначений і як точка національного політичного самовизначення [491].

Отже, з погляду сьогодення потенціал громадянського суспільства в Україні виявився достатньою мірою недооціненим у середовищі експертів. Песимістичні оцінки щодо суспільної аномії, інертності, байдужості, амбівалентності, пасивності лише частково відповідали дійсності і вже у 2004 р. суттєво спростовані. Досить виразно на українському ґрунті знайшли своє підтвердження теорії національної ідентичності та ідентифікації, державницької ідеології, громадянотворення. Із завершенням президентської кампанії 2004 р. невідворотно перед суспільством постануть нові виклики,

пов'язані із внутрішньополітичними процесами і зовнішньополітичними загрозами, пошуком шляхів загальнонаціональної консолідації, подолання політичного спротиву. Однак політична практика масштабних акцій громадського протесту сьогодні є частиною суспільної пам'яті, історії становлення громадянського суспільства, виразним зразком політичної участі. Зрештою, 22 листопада (день початку Помаранчевої революції) указом Президента України В. Ющенка [492] увійшов в історію незалежної України як «День Свободи».

Окреслені вище наукові різночитання сутності Помаранчевої революції, посилена увага вчених різних напрямів до проблематики залишає перед нами низку відкритих запитань щодо природи, причин та наслідків тих подій для національного і державного самовизначення українців. Водночас, наведені у нашому дослідженні невдалі випереджувальні заходи режиму Л. Кучми та протилежні суспільні реакції на них, відсторонення опозиції від легальних форм політичної участі, календар подій президентської кампанії 2004 р., широке тематичне коло проблем, які охоплювала Революція, та відповідне коло суб'єктів та інструментів політичного протесту дозволяє осмислювати ті події у контексті масштабних цивілізаційних, демократизаційних, геополітичних викликів, перед якими постала Україна на початку XXI ст. Реалії «постпомаранчевих римейків» уже в наш час доводять непродуктивність як надмірної ідеалізації суспільно-політичних подій 2004 р., так й ігнорування цього періоду у політичній історії України.

Висновки до четвертого розділу

Здійснений аналіз дозволяє підсумувати, що період національно-державного самовизначення (1996–2004 рр.) визначався, передусім, пролонгацією правління та посиленням позицій Президента, подальшим зрощуванням олігархічних і державно-владних кіл, маргіналізацією більшості соціальних прошарків, кількісним зростанням учасників громадянського

суспільства.

Для національно-державного самовизначення цей період і процеси, які відбувалися протягом 1996–2004 рр., були неоднозначними. З одного боку, було здійснено низку важливих кроків для міжнародної суб'єктності України, налагодження внутрішньої соціально-економічної ситуації, інституційної розбудови демократичної системи, з іншого – дедалі відчутніші розриви між декларованими політичними цінностями і дійсними реаліями політики, демократичними орієнтирами та недемократичними вчинками політичних акторів, що посприяли атомізації і подальшому «розмиванню» світоглядних основ українського суспільства як цілісного соціального організму.

Прямий вплив Л. Кучми на політико-культурні, державотворчі процеси та більшість політичних інституцій країни залишався непорушним аж до революційних подій кінця 2004 р. Розширення сфери тіньової політики Президента супроводжували фальшування виборів 1999, 2002, 2004 рр., імітація референдуму 2000 р., розправи з політично незгодними, відсутність чітких правил політичної гри, лояльний та деградований інститут парламентаризму, формалізація багатопартійності, громіздкі та корумповані структури державного управління, обмежені можливості місцевого самоврядування, коливання між євроімітаційною та проросійською зовнішньою політикою України.

Конституційно закріплена президентсько-парламентська форма правління фактично зміцнила на посту позиції Л. Кучми, що унеможливило конституційну консолідацію, створення демократичних політичних інституцій, дієвих механізмів їхнього функціонування та діяльності усіх, у тому числі й національно-демократичних, політичних акторів. До того ж, багатьма суб'єктами політичного процесу, зокрема й у середовищі національно-демократичної еліти, прийняття Основного закону інтерпретувалося як перемога української державності, але значно меншою мірою йшлося про нагальні потреби продовження конституційного процесу, консолідації зусиль для втілення проголошених основ суверенності, демократизму, гуманізму,

наукової обґрунтованості, історизму, гарантованості державного ладу.

Досліджуваний період, 1996–2004 рр., відповідно до нашої періодизації – окремий етап національно-державного самовизначення України. Базові домінанти самовизначення громадян у цей період формують невиправдані суспільні очікування, посилення відчуття непевності, тимчасовості, неспроможності, що стійко закріпилися у політичному дискурсі незалежної України, внесли зміни у розуміння політичного процесу загалом та інституційних структур зокрема. Поступово державний апарат у громадян асоціюється з широким і ненормованим, деморалізованим і нічим не обмеженим спектром засобів політичної діяльності: інтригами, зрадництвом, провокаціями, компроматами, службовими зловживаннями, хабарництвом, купівлею мандатів, бійками між депутатами, бездіяльністю та навіть політичними замовленнями на вбивства. Імітація державницької діяльності у ці роки відстежується і на прикладі штучного протиставлення різних типів ідентичності українських громадян: мовної, регіональної, територіальної, етнічної, історичної, релігійної та інших. Чимало рішень у офіційному дискурсі політики ідентичності, історичної пам'яті, мовного, символічного простору держави подаються у дусі контroversійності. Державному апарату суттєво бракувало не лише прозорості, але й власне громадського контролю.

Налаштовані на політичну модернізацію, демократичне реформування в національних інтересах опозиційні сили переживали серйозні організаційні кризи, які ускладнювалися в умовах все більшої криміналізації й олігархізації політичного процесу. Криза інституту виборів, парламентаризму, деморалізація української політики загалом знаходить своє відображення і у роботі опозиційних структур, які дедалі більше ставали негнучкими, конформістськими, обмеженими у виборі доступних моделей ефективної політичної діяльності. Світові тенденції демократизації політичного і, зокрема, партійного життя в українських умовах жорсткого адміністративного тиску неоднозначно відобразилися на можливостях й без того хиткого самовизначення прихильників і послідовників національно-демократичних сил

України наприкінці 1990-х рр. Конфлікт поколінь, спільні демократичні прагнення і одночасне непорозуміння щодо визначальних принципів і методів політичної боротьби, брак політичної волі, відсутність харизматичного лідера, недоліки міжрегіональної комунікації вирішальним чином позначилися на можливостях дієвої опозиції. Навіть в умовах відносно вигідних позицій після парламентських виборів 2002 р. націонал-демократичні сили не змогли сформувати коаліційний уряд, що видавалося цілком можливим за багатопартійної системи. Характерно й те, що маргіналізація національно-демократичних сил в Україні відбувалася на тлі загальної маргіналізації українського суспільства, його дегуманізації, недовірливості, соціальної аномії, відсутності ціннісно-нормативних основ для самовизначення і консолідації, збереження орієнтирів радянської доби, правового нігілізму, політичного абсентеїзму, невпевненості людей у власному майбутньому, нових викликів урбанізації.

Закріплене Конституцією право на самовизначення українським народом та його державними управліннями здійснювалося непослідовно й у частині зовнішньополітичних відносин. Загальні тенденції, властиві для світового політичного процесу і європейських інтеграційних практик зокрема, як і регіональні особливості, суттєво вплинули на критерії вибору шляхів демократизації України. Обрана пануючим політичним класом у вказаний період політика багатовекторності у контексті сьогоденних зовнішньополітичних реалій може розглядатися як її реальний результат, загроза національно-державній самовизначеності. Поведінка та прийняття рішень основних акторів від імені України на міжнародній арені часто не відповідали вимогам часу, відзначалися інерційністю, несамостійністю, зовнішнім демократичним антуражем.

Однак за президентства Л. Кучми Україна все ж здійснила ряд важливих кроків для того, аби відбутися як цілісна, незалежна держава. До здобутків зовнішньої політики цього періоду діюча влада відносила активну участь у складі органів системи ООН; демілітаризацію України, взяті зобов'язання

без'ядерності; перші вісім самітів Україна-ЄС; комплексне залучення правових, дипломатичних та частково військових ресурсів для відстоювання державних кордонів у конфліктах з Румунією і Росією; режим особливого партнерства з НАТО, декларацію стратегії приєднання до Альянсу як повноправного члена. У просторі колишніх радянських республік Україна здійснила важливий крок до створення балансуєчого важеля протистояння російському впливу та фактично ініціювала утворення ГУАМ серед країн регіональної організації за демократичний та економічний розвиток.

Пошуки геополітичної ідентичності України ускладнені реаліями глобального світу, які не завжди були адекватно представлені у власне українському публічному дискурсі. В інформаційному просторі України досі особливо значиме місце відводилося саме Російській Федерації, до того ж вільно поширювалися ідеї «русского мира», що мали безпосередній вплив на геополітичні орієнтири і свідомість громадян. Псевдодемократична риторика правлячих кіл в Україні дедалі частіше була орієнтована виключно на фінансову підтримку і матеріальну допомогу з боку Заходу. Участь в інтеграційних проектах на пострадянському просторі під егідою РФ означала фактичну залежність від неї інших країн-учасниць. Утверджений на початку 2000-х рр. у Росії специфічний тип державного управління – у напрямі до неототалітарного, ізольованого у світі – для проросійськи налаштованих політичних кіл України став зразком для наслідування та створював додаткові обмеження щодо подальшої демократизації і європеїзації. Натомість національно-державницьке самовизначення, утвердження територіальної ідентичності потребувало виразних державних заходів, глибинних освітніх, культурних, наукових ресурсів, які б допомогли увиразнити цілісність країни, вберегти її від зовнішніх посягань.

Роки ненормованої корупції в Україні, деградація більшості важливих демократичних інститутів, втрата ядерного статусу, погіршення ситуації із забезпеченням прав і свобод людини і громадянина сформували перші загрози для втрати цілісності країни, її вразливості до зовнішньої інтервенції,

уможливили сприйняття України закордоном як держави, яка не склалася. У житті ж пересічних українців багатовекторність, декларована політиками, започаткувала тривалі непорозуміння, конфлікти ідентичностей, лояльність до «подвійних стандартів». Регіональні відмінності зовнішньополітичних преференцій для правлячого режиму також склали зручні основи політики багатовекторності. Зрештою, навіть у 2004 р., виходячи з наведених у роботі соціологічних моніторингів, найбільш імовірно громадяни голосували не стільки за західний вектор, скільки проти невизначеності, багатовекторності, яка вже досить довго не виправдовувала себе.

Брак політичного лідера і надійних зовнішніх партнерів, внутрішньопартійні розколи, посилення лівих сил, олігархізація країни наприкінці 1990-х рр. означали для прихильників націонал-демократичних ідей серйозні та багаторічні випробування на стійкість, зобов'язували до перегляду системи підготовки нового покоління лідерів, а також до організаційних змін, залучення широких кіл громадянського суспільства до виявлення активної політичної позиції. Громадські та політичні об'єднання України концентрували немало зусиль для того, щоб показати в усьому світі, що права, свобода, гідність, незалежність, громадянство, державність – невід'ємні цінності українців. Перші результати відповідної роботи спостерігалися вже протягом масових протестів «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» та ін.

Помаранчева революція винесла на поверхню широкого громадського обговорення пласт актуальних проблем, що досі залишалися «непроговореними» або й зовсім прихованими. Важливим здобутком наукових і освітніх закладів, професійних спілок, соціально-політичних експертів, соціологічних центрів, окремих громадсько-політичних об'єднань, засобів масової інформації, новітніх мереж глобалізованого світу вважаємо поступове формування в Україні на загальній спільній, усвідомленій, критичній уявленні про належні цілі та перспективи політичного, правового, соціального, економічного, культурного, комунікативного розвитку у світлі демократичних прагнень. Накопичений багаж бар'єрів і перешкод для демократичних реформ,

невдалий досвід апробації опозицією існуючих каналів політичної дії, неспроможність та небажання політичного класу здійснювати політичну модернізацію спровокували перші хвилі, а згодом масові акції народної непокори, повертаючи позасистемні, маргіналізовані прошарки у сферу політичної активності. Критична маса відсторонених від політики громадян, зрештою, використовуючи відносно радикальні інструменти політичної участі, під час президентської кампанії 2004 р. зуміла артикулювати і агрегувати національні інтереси і, найголовніше, – утвердитися у своєму самовизначенні як самостійної, державницької, цивілізованої, цілісної спільноти. Впізнавані за помаранчевим забарвленням, незгодні з політикою невизначеності – ці широкі соціальні групи та їх провідники окреслили подальші напрями суспільно-політичного розвитку України та викликали серйозний міжнародний резонанс.

Під час Помаранчевої революції процес національно-державного самовизначення проходить своєрідне «випробування» на демократичність і стійкість, зрештою, стверджує право громадян вільно і мирно захищати свої інтереси. У ході виборчої кампанії 2004 р. укотре увиразнюється ненасильницький спротив як рідкісна, але цінна риса політичної культури українських громад, як необхідна якість культури опозиційної діяльності у псевдodemократичній політичній системі. Український народ та незгодні з «кучмізмом» політичні сили зуміли згуртувати зусилля, налагодити альтернативні канали комунікації, розробити стратегічні кроки для зміни правлячих осіб при владі мирним і законним шляхом. Боротьба за смисли в Україні не завершується кардинальною зміною системи влади, але увиразнює хиткість недемократичного режиму, відносну скороминучість персоналізації державної влади, а також демократичні прагнення громадян.

Теза про експорт революції, схожість революційних подій в Україні та ряді інших країн дозволяє окремим дослідникам наполягати на спланованому і штучному конструюванні протестних настроїв, привнесенні їх ззовні. Водночас, чимало і вітчизняних, і зарубіжних політологів розглядають події президентської кампанії 2004 р. як нові виклики самостійності політичного

мислення, зміну інституційного дизайну, змістовні перетворення суспільно-політичних дискурсів, національно-державне самовизначення.

Розділ 5. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПОЛЯРИЗАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: 2005–2016 рр.

Помаранчева революція, по суті, розділила історію незалежної України на дореволюційну та постреволюційну. У період президентства Л. Кучми в Україні існувала жорстка вертикаль виконавчої влади. Президент вдало використовував конкуренцію інтересів між лідерами політичних сил, провідними промислово-фінансовими групами, створивши своєрідну систему важелів і противаг. Саме ці особливості президентства Л. Кучми й були підставою для закидання йому авторитарних методів управління. Після ж Помаранчевої революції, коли особистісний фактор Л. Кучми вже перестав відігравати роль і були внесені зміни до Основного закону в частині обмеження повноважень Президента України, очевидною стала системна політична криза, яка охоплювала і поділ влад, і розподіл повноважень між державними інститутами, і характер функціонування політичних партій, інститутів громадянського суспільства, а також ЗМІ. Державно- та суспільно-політичні інститути виявилися залежними від олігархічних груп, що позначилося на діяльності Верховної Ради, Кабінету Міністрів, судів, місцевих влад і загальній атмосфері в країні. Винятково деструктивну роль відігравав вплив РФ і на внутрішньополітичну ситуацію в Україні, й на міжнародне сприйняття України.

Помаранчева революція унаочнила суспільно-політичну кризу, але, звісно, не могла бути засобом її подолання. Період президентства В. Ющенка став часом поглиблення кризи, коли правильно та чітко сформульовані завдання національно-державного самовизначення України межувались із неможливістю їх реалізувати в рамках актуалізованих стратегій діяльності державно-політичних інститутів. Президентство В. Януковича обернулося закономірним періодом сповзання до авторитаризму і спробою остаточно та безповоротно ввести Україну до зони геополітичного впливу РФ, чому перешкодила Революція гідності.

Революція гідності й відсторонення від влади В. Януковича – це очевидний наслідок незавершеності Помаранчевої революції, нереалізованості тих завдань, які нею ставилися: криза державно-політичних інститутів так і не була подолана. Російська інтервенція – анексія Криму й окупація окремих районів Донецької та Луганської областей, створення там колабораціоністських режимів «ДНР» і «ЛНР» – це реакція на вихід України із зони російського геополітичного впливу.

Саме ці три сюжети постпомаранчевої історії України й досліджуватимуться в п'ятому розділі монографії. У підрозділі 5.1. ми проаналізуємо найпоказовіші прояви державно-політичної кризи в Україні в період президентства В. Ющенка; у підрозділі 5.2. – становлення авторитаризму В. Януковича та наростання революційних тенденцій в Україні, зокрема, приділимо увагу розвитку громадянського суспільства – головного рушія української революції; у підрозділі 5.3. – розкриємо новітні тенденції державно- та суспільно-політичного розвитку та їхній вплив на національно-державне самовизначення України.

5.1. Політико-інституційні суперечності як чинник кризи національно-демократичного розвитку України

23 січня 2005 р. відбулася інавгурація третього Президента України В. Ющенка, президентство якого стало можливим завдяки Помаранчевій революції. Але будь-яка революція – це, по-перше, реакція на минуле, тобто на ту політичну та соціально-економічну ситуацію, яка склалась у країні, й, по-друге – спроба реалізувати актуальний образ майбутнього. Для учасників Помаранчевої революції ідеалом майбутнього був образ Європи, в якій панує демократія та верховенство права, а громадяни живуть за високими стандартами соціального захисту і споживання. Жити по-європейськи – це була маніфестована мета Помаранчевої революції. Революція завжди є актом національно-державного самовизначення. Виступаючи проти існуючого

політичного режиму, суспільство категорично заявляє про неприйняття наявної суспільно-політичної ситуації, вимагаючи при цьому реалізації іншого способу суспільно-політичного буття, який, однак, має уявлений характер, оскільки конструюється на основі певного політичного ідеалу або ж узагальненого досвіду, що також піддається ідеалізації.

Свідченням цьому – гасла, під якими В. Ющенко став Президентом. Подана нижче цитата з передвиборчої програми В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям» достеменно ілюструє тогочасну апологетику європейського способу життя, а також упрозорює прірву між деклараціями та практичними результатами політики наступних років: «Я бачу Україну справедливою і заможною європейською державою. Де кожна людина може реалізувати свої можливості, не шукаючи кращої долі за кордоном. ... Де державні чиновники компетентні і законслухняні, отримують високу зарплату і не беруть хабарів. Де всі рівні перед законом; де кожен із нас, а не лише багаті, може захистити свої права у суді. ... Я бачу Україну державою, яку шанують і цінують її власні громадяни і до якої з повагою ставляться у світі» [493].

Звернімо увагу, слова з програми В. Ющенка повною мірою являють собою приклад ідеалізації узагальненого досвіду – способу життя по-європейськи, який і став образом-орієнтиром для учасників Помаранчевої революції. Національно-державне самовизначення, яке відбувалося у формі Помаранчевої революції, мало подвійну структуру – заперечення й утвердження: заперечувалися практики президентства Л. Кучми, зокрема, спроби фальсифікації президентських виборів 2004 р., утверджувалися – домагання «жити по-європейськи», тобто ідеалізовані уявлення про суспільно-політичні практики, властиві провідним країнам Європи.

Характеризуючи сам феномен обрання В. Ющенка Президентом України, М. Михальченко та В. Бушанський зазначають, що «у подіях 2004 року Віктору Ющенкові випала роль фетиша. Ющенко став символом, надією, засобом. Прагнення побудувати Європу в Україні почало ототожнюватися з боротьбою за його президентство. Таким чином, достеменні цілі революції були заміщені.

Вимоги демократії, верховенства права та соціальних стандартів поступилися гаслу: "Ющенко – наш Президент". І це було слушно. Бо досягнення віддаленої мети залежало від реалізації мети найближчої – забезпечення справедливих виборів. Однак, чи розумів сам Ющенко, що не він особисто, не його президентство, а загальні й абстрактні цінності були істинною метою Помаранчевої революції? Результати його президентства спонукають до негативної відповіді. Мабуть, із першими оплесками на Майдані він увірував, що сотисячні натовпи сходяться лише задля його благословенної персони» [494, с. 3].

По суті, дослідники вказують на фактор заміщення ідеальної мети, в ім'я якої і здійснюється будь-яка революція, більш приземленими цілями – фактично, засобами реалізації ідеальної мети. Цілком зрозуміло, що кінцева мета будь-якої діяльності є нерозривно пов'язаною із засобами, що потрібні для реалізації цієї мети. Очевидним є й те, що задля реалізації мети потрібно спершу оволодіти актуальними засобами. Боротьба за оволодіння засобами є не менш важливою та складною, аніж боротьба за кінцеву мету. Однак завжди є небезпека заміщення: боротьба за засоби може підмінити собою боротьбу за мету, перетворившись на самоціль.

У випадку з актом національно-державного самовизначення, що відбувався у формі Помаранчевої революції, ми спостерігаємо саме цей феномен заміщення: мета революції – оволодіння суспільно-політичними практиками, які властиві провідним країнам Європи, – була витіснена на задній план, а першочерговим завданням стала інша ціль-засіб – президентство В. Ющенка. Вочевидь, саме так, інструментально, і сприймалася Помаранчева революція В. Ющенком і представниками його команди.

Перші 100 днів Президентства В. Ющенка, з 23 січня по 1 травня 2005 р., відзначилися численними звільненнями та призначеннями на всіх рівнях виконавчої влади. Зокрема, Ю. Тимошенко була призначена Прем'єр-міністром, О. Зінченко – очолив Секретаріат Президента з номінальною назвою Державного секретаря, П. Порошенко, конкурент Ю. Тимошенко на пост

Прем'єр-міністра, – призначений Секретарем Ради національної безпеки та оборони України. Свідченням виразної проєвропейської орієнтації уряду стало запровадження посади віце-прем'єр-міністра з питань європейської інтеграції, яку обійняв О. Рибачук.

Третій Президент одразу включився і в активну зовнішню політику. Перший його зовнішньополітичний візит відбувся до Москви, що, однак, не змінило ставлення РФ і до Помаранчевої революції, й до нового національно-державного самовизначення України – проєвропейського курсу держави. І це попри те, що візит В. Ющенко дістав, загалом, позитивну пресу в РФ [495].

Показовим є й те, що з Москви В. Ющенко вирушив до Страсбурга, де, беручи участь у сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи, чітко заявив, що стратегічна мета України – членство в ЄС [496, с. 2]. Наголосимо: саме 28 січня 2005 р. Президент України уперше заявив про актуальну форму національно-державного самовизначення України – набуття повноправного членства України в ЄС.

Отже, характеризуючи зовнішньополітичний аспект національно-державного самовизначення України, можна бачити, що від початку В. Ющенко прагнув встановити добросусідські відносини з РФ і забезпечити вступ країни до ЄС. Чи можна було одночасно реалізувати обидва ці завдання? Напевно, що так, незважаючи на те, що вже на кінець 2004 р. агресивний характер зовнішньої політики РФ щодо України проявився повною мірою. Маніпулятивні спроби РФ втручатись у внутрішньополітичні процеси в Україні були очевидними ще в 1994 р., коли російські ЗМІ активно підтримали Л. Кучму під час президентської кампанії. Утім, не менш очевидно, що, за умови провадження послідовних культурних, соціально-економічних і політичних реформ, вплив РФ на ситуацію в Україні можна було б мінімізувати. І, більше того, феномен Помаранчевої революції був настільки значущий для пострадянського простору, що потенційні можливості для «експорту революції» в інші пострадянські країни були більше, аніж реальні.

Показовим у цім контексті є те, що в програмі «Десять кроків назустріч людям» не йдеться про інтеграцію України до ЄС, а також узагалі не згадується про НАТО (на інтеграції до якого в подальшому наполягатиме В. Ющенко). Прикметні такі слова з передвиборчої програми: «Відносини з Росією будуть взаємовигідними, дружніми і стабільними» [493] (і це, загалом, усе, що сказано про зовнішню політику в передвиборчій програмі 2004 року). Вочевидь, вступаючи у виборчу кампанію, В. Ющенко вважав, що тема НАТО розколюватиме суспільство, і тому намагався не привертати увагу до цього питання.

Під час виборчої кампанії 2004 р. саме політтехнологи Партії регіонів удалися до акцентування питань про українсько-російські відносини та відносини між Україною і ЄС, а заодно й НАТО, як несумісних альтернатив. Безперечно, цей передвиборчий хід Партії регіонів має усі ознаки технології «акцентування фундаментальних протиріч» [497, с. 70]. Такий пропагандистський дискурс – «акцентування фундаментальних протиріч» – завжди призводить до розколу суспільства. Отже, беручи до уваги й інші політтехнологічні заходи Партії регіонів, слушно дійти висновку, що метою президентської кампанії 2004 р. була не тільки перемога В. Януковича (а ймовірно – й не стільки його перемога), як цілеспрямований розкол України. Адже маркування В. Ющенка як «нациста», особи прихильної до «фашизму», є, з одного боку, цілком абсурдним, але з другого – є нічим іншим, як актуалізація базисних травм, пов'язаних із історичною пам'яттю. І потрібно наголосити: травма історичної пам'яті є об'єктивним феноменом, властивим колективній свідомості. Відтак цей феномен так чи так, а мусить проявлятися. І згадані безпідставні звинувачення на адресу В. Ющенка являли собою технологічний засіб каналізації (створення форм проявлення) історичної травми. Таким способом історична пам'ять не піддавалася сублімації, а набувала деструктивного прояву.

З огляду на зазначені політтехнологічні кроки, здійснені командою В. Януковича, політичне суперництво В. Ющенка та В. Януковича перейшло до

суто ірраціональної площини. (Раціональне зіставлення кандидатур В. Ющенко та В. Януковича явно було не на користь останнього. Тож і переведення передвиборчої конкуренції в суто ірраціональну площину – змагання міфів і символів – було єдиною вигашною стратегією політтехнологів В. Януковича.)

Інший деструктивний мем, що був запущений політтехнологами Партії регіонів, – це тема «України першого, другого та третього сортів». Знову-таки, раціональних основ для такої смислової конструкції бракує, та попри це вона набула суспільного резонансу. Вся річ полягає у тім, що ця смислова конструкція також є відсилкою до колективної самооцінки жителів Донбасу. Переживаючи соціальну невлаштованість і ціннісно-смислову непричетність до новітнього історичного вектора розвитку України, ці люди глибоко переживали власну меншовартість. Тому і смисловий конструкт про існування «українців трьох сортів» був із легкістю сприйнятий, оскільки відповідав соціальним установкам.

Таким чином, можна дійти наступного висновку: ще на кінець 2004 р. політичні сили, які підтримували В. Ющенко, не вважали форсований рух України в напрямі інтеграції до ЄС і НАТО тією темою, яка може бути чітко представлена широкій громадськості (як ми вже зазначали, вона оминалась увагою). Разом із тим, у нас немає навіть фактів (текстів В. Ющенко, його заяв, інтерв'ю), які дозволяли б стверджувати, ніби В. Ющенко ще до президентських виборів 2004 р. вважав інтеграцію до ЄС і НАТО – актуальною й оптимальною формою національно-державного самовизначення України. Відповідно, є підстави припустити, що саме передвиборча кампанія 2004 р., коли питання зовнішньої політики було переведене в площину несумісних альтернатив, змусила В. Ющенко до чіткого визначення зовнішньополітичних пріоритетів, зокрема, спонукала до відмови від багатовекторності, яка була лейтмотивом зовнішньої політики Л. Кучми. Зважаючи ж на ступінь «соціалізованості» В. Ющенко до владної еліти Л. Кучми, не виключено, що без загострення «фундаментальних протиріч», маніпулятивно здійсненого політтехнологами В. Януковича, і без соціокультурного зрушення, яке

відбулося внаслідок Помаранчевої революції, попередня політика багатовекторності могла продовжуватись. Утім, це лише припущення. А фактом є те, що тільки після Помаранчевої революції В. Ющенко виступив із чіткою просвіропейською та пронатовською позицією. Тож, вочевидь, передвиборче протистояння, зокрема, революційні події, – це чинники, що уможливили актуалізацію нового бачення національно-державного самовизначення України.

І наступний важливий висновок: протидія Помаранчевій революції з боку РФ, зокрема, дискредитація В. Ющенка та відверта підтримка В. Януковича, – це також лише засоби, до яких вдавалася РФ. Протистояння між Україною та РФ мало більш фундаментальний характер, суть якого полягала в несумісності й антагоністичності двох проектів національно-державного самовизначення. І в період президенства Б. Єльцина, і згодом, із обранням президентом РФ В. Путіна, національно-державне самовизначення РФ дедалі більше набувало неоімперських форм. Завдяки такій формі національно-державного самовизначення Росії, відповідно до задумів російських ідеологів, досягалася найголовніша мета – консолідації поліетнічної нації РФ. Протистояння з євроатлантичним світом виконувало функцію конструювання зовнішньої межі, по відношенню до якої набувала географічного, ідеологічного й історичного визначення сама нація Росії.

Фактично, заперечуючи цінності та практики євроатлантичного світу – демократію, цінність прав і свобод людини, верховенство права тощо – РФ створювала умовні «точки опори» для самої російської нації: визначення російської ідентичності відбувалося через заперечення, по відношенню до чогось, тобто здійснювалося негативне національно-державне самовизначення. Адже зауважмо, сучасна Росія ніколи не існувала в тих кордонах, у яких вона існує на сьогодні. У цьому сенсі експансія проти України виконувала, по суті, «захисну функцію». І коли російські ідеологи заявляють, що Росія, втручаючись у внутрішні справи України й інших пострадянських країн, а з 2015 р. й у сирійський конфлікт, не веде експансіоністську політику, а лише

«захищається», то в цих словах є істина: Росія захищається від внутрішніх відцентрових тенденцій, від внутрішньої етнічної, релігійної й історичної невизначеності, фактично – запобігає розпаду РФ²⁰. Саме тому національно-державне самовизначення України, змістом якого формально постає інтеграція до ЄС та НАТО, а присутньо, як ми зазначали у своїх публікаціях, засвоєння ціннісно-сміслових основ європейської цивілізації та суспільно-політичних й економічних практик, що властиві провідним європейським країнам [498–500], становить онтологічну загрозу РФ, оскільки заперечує неоімперські основи національно-державного самовизначення РФ і спричиняє принципову загрозу самому існуванню РФ як геополітичної реальності.

У серпні 2005 р. В. Ющенко та президент Грузії М. Саакашвілі підписали декларацію та закликали до створення нового інституту міжнародного співробітництва – Спільноти демократичного вибору (СДВ), – що об'єднувала б демократичні режими в регіоні Балтійського, Чорного та Каспійського морів²¹. Таким чином, можна бачити, що В. Ющенко усвідомлював значущість національно-державного самовизначення України, вираженого в акті Помаранчевої революції, – заперечення олігархічного режиму та домінування Росії на пострадянському просторі, утвердження демократії й пріоритетності загальнолюдських цінностей. Утім, політику В. Ющенка, спрямовану на реалізацію згаданих принципів, назвати послідовною вкрай важко.

5 вересня 2005 р., скликавши прес-конференцію, про свою відставку повідомив Голова Секретаріату Президента О. Зінченко. Він звинуватив у корупції Секретаря РНБО П. Порошенка, його першого помічника – керівника Кабінету Президента О. Третякова та лідера парламентської фракції «Наша

²⁰ Питання національно-державного самовизначення РФ не є безпосереднім предметом дослідження, саме тому докладно не розкриватимуться його присутні та структурно-функціональні особливості, лише привернеться увага до праць, у яких це питання є предметом дослідження [див.: 98; 501].

²¹ Спільнота Демократичного Вибору – міжнародна організація, альтернативна СНД, заснована 2 грудня 2005 р. на установчому форумі у Києві. В установчому форумі взяли участь Україна, Молдова, Латвія, Литва, Естонія, Словенія, Македонія, Румунія, Грузія. Після революції в Бішкеку (лютий–березень 2005 р.) планувалося, що членом цієї організації стане Киргизстан. Однак, підписання декларації «На захист свободи і демократії в регіоні» 12 серпня 2005 р. – було, фактично, єдиним публічним проявом діяльності цієї організації.

Україна» М. Мартиненка [502]. Невдовзі, 8 вересня 2005 р., В. Ющенко звинуватив у корупції Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко й відправив уряд у відставку. Водночас у відставку був відправлений Секретар РНБО П. Порошенко. Новим Прем'єр-міністром України став Ю. Єхануров. Ці події чітко унаочнили, що однією із найбільших загроз національній безпеці України є корупція.

На парламентських виборах, які відбулися 26 березня 2006 р., найбільшу кількість голосів здобула Партія регіонів (див. табл. 5.1.). Політичні сили, які очолювали В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз – нещодавні лідери Помаранчевої революції, здобули загалом більшу підтримку виборців, аніж Партія регіонів і КПУ (41,93% щодо 37,78%).

Таблиця 5.1.

**Результати політичних партій і блоків,
які пройшли до Верховної Ради України V скликання**

	Політичні партії та блоки	Кількість голосів	Кількість голосів у %	Кількість місць у ВР
1.	Партія регіонів	8148745	34,12	186
2.	«Блок Юлії Тимошенко»*	5652876	22,29	129
3.	«Наша Україна»**	3539140	13,95	81
4.	Соціалістична партія України	144424	5,69	33
5.	Комуністична партія України	929591	3,66	21

*Блок Юлії Тимошенко включав Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» та Українську соціал-демократичну партію.

**Виборчий блок «Наша Україна» включав такі партії: Політична партія «Наша Україна», Партія промисловців і підприємців України, Народний Рух України, Християнсько-демократичний союз, Українська республіканська партія «Собор», Конгрес українських націоналістів.

Окрім учасників виборчих перегонів, які подолали 4-відсотковий виборчий бар'єр і пройшли до Верховної Ради (див. табл. 5.1.), у парламентських виборах брали участь й інші політичні партії та блоки. Зокрема: Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», який підтримали 743704 виборці (2,93% виборців, які взяли участь у голосуванні); «Ми» – народний блок Литвина, що об'єднував Народну партію, Партію всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість», Українську селянську демократичну

партію (619905 – 2,44%); Український народний блок Костенка і Плюща: Партія вільних селян і підприємців України, Політична партія «Україна Соборна», Українська народна партія (476155 – 1,87%); Партія «Віче» (441912 – 1,74%); Громадський блок Пора–ПРП: «Пора», Партія реформи і порядок (373478 – 1,47%); Опозиційний блок «Не так»: Соціал-демократична партія України (об'єднана), Республіканська партія України, Жінки за майбутнє, Політична партія «Всеукраїнський союзний центр» (257106 – 1,01%). Інші політичні партії та блоки набрали менше 1% голосів (сумарно за них проголосували 1785299, що становить 7,04% виборців). Проти всіх проголосували 449650 виборців, а це – 1,77%.

Парламентські вибори 2006 р., за результатами яких було сформовано Верховну Раду п'ятого скликання, відобразили політичне розмежування, що склалося в українському суспільстві, й домінуючі політтехнологічні методи боротьби. Склад парламенту «запрограмував» гостру боротьбу між політичними силами, що обстоювали своє бачення стану справ у суспільстві та перспективи подальшого розвитку держави, її самовизначення як у питаннях соціально-економічного розвитку, так і зовнішньополітичних векторів. Окрім Партії регіонів, яка виступила з відверто антизахідною риторикою, аналогічні ідеї висловлювалися КПУ, Блоком Наталії Вітренко й Опозиційним блоком «Не так». Загалом, дублювалися виборчі технології, які використовувалися під час президентської кампанії 2004 р.

Парламент, який був сформований за результатами виборів 2006 р., з повним правом можна назвати «коротким парламентом». Перша трудність, із якою зіткнулася Верховна Рада п'ятого скликання – формування парламентської коаліції, адже згідно з Конституцією України в редакції 2004 р., уряд формувала «правляча коаліція». Крім того, в Конституції містилася жорстка вимога, що «правлячу коаліцію» повинні створити виключно «фракції партій, які перемогли на виборах», тобто не допускалася участь у коаліції ані «окремих депутатів» (тобто перебіжчиків, які полишили свої фракції), ані новостворених фракцій – ця вимога Конституції значно ускладнювала «підкуп

депутатів з метою створення коаліції». Тому створити коаліцію виявилось досить складно.

Під час «коаліади-2006» відбувся розкол серед трьох «помаранчевих політсил» (БЮТ, «Наша Україна», СПУ). Згідно з попередніми домовленостями, посаду Прем'єр-міністра мала обіймати та з політсил, яка виборе найбільше голосів. Отже, посада Прем'єр-міністра мусила відійти до БЮТ. Однак команда Президента почала вимагати посаду Прем'єр-міністра для свого представника – П. Порошенка. Переговори щодо цього затяглися на кілька місяців. Зрештою, 22 червня 2006 р. було оголошено про створення правлячої коаліції в складі БЮТ, «Нашої України» та СПУ. Але «Наша Україна» стала вимагати для П. Порошенка вже посаду спікера парламенту. Соціалісти пішли на союз із Партією регіонів – була утворена «Антикризова коаліція» в складі Партії регіонів, СПУ, КПУ; О. Мороз став спікером парламенту, Прем'єр-міністром – В. Янукович, а «Наша Україна», хоча формально не увійшла в коаліцію з Партією регіонів, отримала в уряді дев'ять міністерських портфельів. Але союз В. Ющенка і В. Януковича виявився неміцним, і вже за кілька місяців виникла глибока парламентська криза, яка розв'язалася достроковими парламентськими виборами у 2007 р.

2 квітня 2007 р. Президент розпустив Верховну Раду та підписав указ про дострокові парламентські вибори в Україні, які мали відбутися 27 травня 2007 р., проте вони були перенесеними на 24 червня 2007 р. Парламент і Кабінет Міністрів назвали цей указ неконституційним і не виділили кошти на вибори. Парламент і далі проводив засідання, але Президент вважав їх недійсними. Указ було оскаржено в Конституційному Суді України, який, однак, так і не прийняв рішення по суті цієї справи. Врешті-решт, було досягнуто домовленості між основними політичними силами: парламент на декілька днів відновив роботу, а дата виборів змістилася на 30 вересня, причому причиною їх призначення оголошувалося припинення роботи Верховної Ради внаслідок відсутності в ній однієї третини народних депутатів

від конституційного складу: опозиційні депутати спеціально для цього припинили свої депутатські повноваження.

Результати дострокових парламентських виборів 2007 р. (див. табл. 5.2.) стали суспільним присудом тим політикам, політичним партіям і блокам, яких громадськість вважала винними в політичній кризі. Зокрема, СПУ взагалі не подолала виборчий бар'єр. За результатами виборів була утворена коаліція БЮТ та «Нашої України–Народної самооборони», Прем'єр-міністром стала Ю. Тимошенко. Попри те, що в новому уряді Ю. Тимошенко вже не було посади віце-прем'єр-міністра з питань європейської інтеграції, відповідний комітет, який очолив Г. Немиря, було створено у Верховній Раді України 4 грудня 2007 р. [503].

Таблиця 5.2.

**Результати політичних партій і блоків,
які пройшли до Верховної Ради України VI скликання**

	Політичні партії та блоки	Кількість голосів	Кількість голосів у %	Кількість місць у ВР	+/- кількості місць у ВР
1.	Партія регіонів	8013918	34,37	175	-11
2.	«Блок Юлії Тимошенко»	7162174	30,71	156	+27
3.	«Наша Україна–Народна самооборона»	3301012	14,15	72	-9
4.	КПУ	1257397	5,39	27	+6
5.	«Блок Литвина»	924568	3,99	20	+20

Політичний розкол в Україні підживлювався економічним тиском, який здійснювала РФ, ведучи проти України 2006–2007 рр. і 2008–2009 рр. так звані, «газові війни». Зазначимо, в березні 2006 р. В. Путін заявив, що стратегічна мета Росії бути «енергетичною державою», В. Сурков висловився патетичніше: Росія має бути «енергетичною наддержавою» [504]. Значні (а почасти й монопольні) поставки російських енергоносіїв до Європи мали виступати фактором просування російських геополітичних інтересів.

1 січня 2009 р. «Газпром» у повному обсязі припинив постачання газу в Україну. З 1 по 18 січня відбулося істотне скорочення постачання газу до країн Центральної та Східної Європи. 18 січня 2009 р. прем'єр-міністри РФ і України домовилися про відновлення транспортування газу в Україну та країни ЄС.

Ступінь обґрунтованості та правомірності газових контрактів з РФ, що були підписані 18 січня 2009 р., і нині викликають дискусії. Скажімо, 21 червня 2016 р. Прем'єр-міністр України В. Гройсман фактично звинуватив Ю. Тимошенко в корупції, заявивши: «На момент підписання ціни в 450 дол. ринковою ціною газу були 320 дол. максимум. І я думаю, що це зробили не безкоштовно» [505].

Остаточних висновків щодо газових контрактів 2009 р. нині немає. Але цілком очевидним є політологічний висновок: національна безпека є неможливою без відповідного економічного базису. Держава може залишатися суверенною у формально-юридичному плані, але при цьому бути цілком залежною економічно, потрапити в боргову залежність від інших держав і фінансових інститутів. Таким чином, і сам суверенітет такої держави набуває фактичної примарності. Відповідно, одним із напрямків національно-державного самовизначення є політика гарантування економічної безпеки.

Як уже зазначалося, важливий напрям зовнішньої політики В. Ющенка – спроба інтеграції до НАТО та приєднання України до Світової організації торгівлі (СОТ). Процес вступу України до СОТ розпочався 30 листопада 1993 р., коли до Секретаріату ГАТТ було подано офіційну заявку уряду України про намір приєднатися до ГАТТ²². 5 лютого 2008 р. у Женеві відбулося засідання Генеральної ради СОТ, на якому було підписано Протокол про вступ України до СОТ. 10 квітня 2008 р. Верховна Рада прийняла законопроект «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі».

²² ГАТТ – від англ. General Agreement on Tariffs and Trade (ГАТТ): Генеральна угода з тарифів і торгівлі – міжнародна угода, досягнута 30 жовтня 1947 р. між 23 державами у Женеві (Швейцарія), згідно з якою кожна з них погодилася забезпечити іншим рівний і недискримінаційний режим торгівлі, скорочувати ставки мита на основі багатосторонніх домовленостей і з часом усунути імпорتنі квоти. У 1995 р. перейменовано на СОТ.

СОТ – Світова організація торгівлі (англ. World Trade Organization, WTO) – провідна міжнародна економічна організація, членами якої вже є 161 країна, на долю яких припадає понад 96% обсягів світової торгівлі; її функціями є встановлення правил міжнародної системи торгівлі і вирішення спірних питань членами, що підписані під близько тридцятьма угодами організації. Після приєднання ряду країн, які зараз є кандидатами на вступ, у рамках СОТ здійснюватиметься майже весь світовий торговельний обіг товарів та послуг.

Згідно з процедурами СОТ 16 травня 2008 р. Україна стала повноправним членом цієї Організації.

Вступ України до СОТ відкрив нові перспективи для розвитку національної економіки. Україна на абсолютно рівних умовах і правах з іншими членами Організації бере безпосередню участь у формуванні новітніх правил торгівлі на світовому ринку в рамках поточного раунду багатосторонніх торговельних переговорів з метою максимального врахування національних інтересів нашої держави у торговельно-економічній сфері. Як член СОТ, Україна здобула право використовувати механізм врегулювання суперечок у рамках СОТ, що сприяє справедливому вирішенню будь-яких суперечок з приводу дотримання положень угод СОТ, які можуть виникнути у країни з її торговими партнерами. У рамках зазначеного механізму було позитивно вирішено низку важливих питань, а саме – дискримінаційного оподаткування, ліцензування деяких видів української продукції. Україна продовжує використовувати цей механізм СОТ, оскільки це є частиною системних зусиль, спрямованих на забезпечення та розширення присутності українських товарів на інших ринках. Набуття Україною членства в СОТ створило необхідні передумови для підписання у червні 2010 р. Угоди про вільну торгівлю з Європейською асоціацією вільної торгівлі (Норвегія, Швейцарія, Ісландія та Ліхтенштейн), яка набрала чинності з 1 червня 2012 р.

Набагато складнішим видалося питання співпраці Україна–НАТО. Після Помаранчевої революції цілком очевидним став намір РФ протидіяти євроатлантичній інтеграції України. Утім, уже 10 лютого 2007 р. президент РФ В. Путін, беручи участь у щорічній Мюнхенській конференції з безпеки, окреслив новий масштаб геополітичних амбіцій РФ; у своїй промові, він піддав критиці політику США, зокрема, «просування НАТО на Схід» [506].

Звернімо увагу на основні тези В. Путіна. Перша теза: «для сучасного світу однополярна модель не тільки неприйнятна, а й неможлива». Одначе, що дає підстави президенту РФ казати про існування однополярного світу? За найближчого розгляду стає очевидним, що ця теза В. Путіна нав'язана лише

спогадом про холодну війну, коли існувало протистояння демократичного світу та радянської системи. Загроза ядерної війни змушувала лідерів демократичного світу зважати на геополітичні претензії СРСР. Однак із крахом СРСР існування усіляких ліній розмежування втратило будь-який сенс. Відтак втратила сенс і концепція «полярності» світу.

Друга теза: США «переступили свої національні кордони в усіх сферах: і в економіці, і в політиці, і в гуманітарній сфері» американські стандарти «нав'язуються іншим державам». Те, що ХХ–поч. ХХІ ст. – це доба засвоєння американських культурних, економічних і політичних стандартів, не викликає жодних сумнівів. Однак теза про нав'язування стандартів є некоректною. Американські стандарти беруться за приклад з тієї самої причини, з якої Європа до того наслідувала стандарти французькі та британські. Отже, згадана теза має очевидне антиісторичне підґрунтя.

Третя теза: «НАТО пересуває свої передові сили до наших державних кордонів... Що стало з тими запевненнями, які давалися західними партнерами після розпуску Варшавського договору?» Останнє речення, напевно, мало звучати як риторичне запитання. Потрактування проблеми як очевидної, загальнозрозумілої реципієнтам, подача її, зокрема, у формі риторичного запитання є прикладом використання маніпулятивної техніки. Бо казати про очевидність прав, які має РФ на теренах країн Варшавського договору – це те саме, що апелювати, скажімо, до результатів Віденського конгресу 1815 р.

Виступ В. Путіна був оцінений як повернення до риторики холодної війни, зазначає оглядач С. Терешко. Зокрема, Генеральний секретар НАТО Я. де Хооп Схеффер висловив «розчарування виступом Путіна». Американський сенатор Дж. МакКейн назвав промову «найагресивнішим виступом кремлівського лідера з моменту закінчення "холодної війни"», а сенатор Дж. Ліберман – «провокаційним». «Міністр закордонних справ Чехії К. Шварценберг навіть подякував президенту Путіну, "який не лише добре попідкувався про публічність цієї конференції, але й ясно та переконливо показав, чому НАТО повинно розширюватись". Західна преса та міжнародні

правозахисні організації звинуватили В. Путіна у зухвалості та цинізмі», російські ж ЗМІ – висловили цілковите захоплення [507].

Отже, слухним є питання: критика євроатлантичного світу, зокрема, НАТО, – це реакція РФ на вплив США та ЄС в Україні чи, все ж, спроби впливу РФ на внутрішню та зовнішню політику України – це частковий прояв глобального протистояння євроатлантичному світу, що здійснюється РФ? На наш погляд, імперська політика РФ щодо України – це прояв загального феномену, відродження російського імперіалізму.

2–4 квітня 2008 р. у Бухаресті (Румунія) відбувся 20-й саміт країн-членів НАТО. На порядку денному стояли питання про визнання Косова, військові дії в Афганістані, розширення Альянсу шляхом приєднання до нього Хорватії, Албанії та Македонії, а також приєднання до Плану дій щодо членства (ПДЧ) у НАТО України та Грузії.

В Україні проведенню саміту НАТО передувало значне напруження політичної ситуації, зокрема, нагнітання Партією регіонів і КПУ антинаатовської риторики. Звернімо увагу на те, що ведення антинаатовської пропаганди здебільшого відповідало загальним очікуванням українського суспільства, яке тоді ще поділяло більшість суджень радянської пропаганди. Зокрема, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у жовтні 2006 р., тільки 16,6% респондентів підтримували розширення НАТО на Схід, 61,9% – не підтримували, 21,5% – не визначилися із відповіддю [508]. Зазначимо, респондентам ставилося питання не про їхнє ставлення щодо можливого приєднання України до НАТО, а лише про схвалення чи несхвалення «розширення» Північноатлантичного альянсу на Схід. Оприлюднені дані свідчать, що навіть після Помаранчевої революції, коли Президентом був В. Ющенко, в Україні не було проведено достатньо ефективної просвітницької роботи, й більшість українських громадян і далі сприймали НАТО в ракурсі, який був сформований у радянську добу. Збереження таких атавістичних уявлень забезпечувалося пропагандою РФ, яку підтримували Партія регіонів і КПУ.

Ще до саміту в РФ була розгорнута кампанія проти вступу України до НАТО. Прямим втручанням в українські справи став виступ на саміті президента РФ В. Путіна. Зокрема, зупинившись на питанні відносин між Україною та НАТО, він заявив, що в Україні «з сорока п'яти мільйонів осіб за офіційним переписом – сімнадцять мільйонів росіян. Є регіони, де тільки російське населення проживає, скажімо, в Криму. Дев'яносто відсотків – це росіяни. Україна, взагалі, складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, була створена за радянських часів; вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії – і зараз ще не все вирішено (прикордонні проблеми на Чорному морі з Румунією); від Росії величезні території одержала на Сході й на Півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натовську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на грань існування саму державу. Там складні внутрішньополітичні проблеми відбуваються. Тож потрібно діяти дуже-дуже акуратно. У нас немає ніякого права вето, і бути не може, і ми на це не претендуємо. Але я хочу, щоб усі ми, коли вирішуємо питання подібного роду, розуміли, що й у нас теж там є свої інтереси: сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе. Хто нам може сказати, що у нас там немає ніяких інтересів? Південь України – там лише росіяни. Крим просто отриманий Україною рішенням Політбюро ЦК КПРС. Навіть не проведено було державних процедур із передачі цієї території. Але ми спокійно, відповідально ставимося до цих проблем. Ми намагаємося нічого не порушувати, дуже акуратно діємо, але ми просимо і наших партнерів діяти також виважено» [509].

Ознайомлення з цитованим фрагментом виступу В. Путіна показує, що президент РФ вдався до очевидної брехні, називав недостовірні дані соціологічних опитувань і хибні історичні факти. Проте наразі важливим є сам факт: президент РФ не остерігався бути заскоченим на брехні, – це по-перше; й по-друге, жоден із учасників саміту, як і жоден із аналітиків, які висвітлювали цей захід, не вказали на перекручування фактів президентом РФ.

Російські ЗМІ послідовно нагнітали антиукраїнські настрої. Зокрема, «Левада-центр» зафіксував істотне погіршення ставлення росіян до України: якщо на початку 2008 р. домінувало позитивне ставлення (59% щодо 30%), то вже на кінець року ситуація була протилежна (34% до 53%) (див. табл. 5.3.) [510]. Негативне ставлення до України зберігалось й упродовж 2009 р.

Таблиця 5.3.

Як Ви загалом ставитеся нині до України?

	01. 2008	02.2 008	03.2008	07.2008	09.2008	11.2008	01.2009
Позитивно	59	50	55	52	37	34	29
Негативно	30	36	33	37	53	53	62
Складно сказати	11	14	13	11	10	13	10

Керівництво НАТО на саміті в Бухаресті, як свідчить підсумкове комюніке, підтвердило намір прийняти до Альянсу Хорватію й Албанію. Альянс оцінив відданість Македонії цінностям НАТО, однак на запрошення Македонії в НАТО наклала вето Греція. Водночас, Рада НАТО вирішила відкрити свої двері Боснії-Герцеговині, Чорногорії та Сербії, як доказ рішучості організації продовжити процес свого розширення й убезпечення західних Балкан.

Україна та Грузія мали великі очікування щодо Бухарестського саміту НАТО. Однак розгляд заявок цих двох країн на приєднання до Плану дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО було перенесено. Франція та Німеччина не підтримали приєднання України та Грузії до ПДЧ, вважаючи, що це зашкодить балансу сил в Європі і викличе непередбачувану реакцію з боку Росії [511].

Оцінюючи підсумки Бухарестського саміту, Г. Перепелиця зазначав, що його рішення, не в останню чергу, зумовлене й тією невизначеністю щодо стратегії національної безпеки, яка спостерігалася в Україні. Разом із тим, «останнім часом, – зазначає Г. Перепелиця, – дискусія щодо вибору найбільш прийнятної моделі забезпечення національної безпеки України дедалі більше зміщується від нейтрального та позаблокового статусу в бік пошуку альтернативи членству в НАТО на європейському векторі» [512, с. 31].

Фактично, за цією дискусією, про яку згадує Г. Перепелиця, простежується не лише антинатовська пропаганда, не лише спроба концептуалізації певного фантомного формату загальноєвропейської безпеки, а й планомірне введення України до сфери геополітичного впливу Росії. Звернімо увагу, саме в цей період РФ виступила з ініціативою створення загальноєвропейської інституції, яка опікувалася б питаннями безпеки, – по суті, нового військово-політичного блоку, що обмежив би вплив НАТО. До цієї нової інституції, згідно із задумом РФ, входили б країни ЄС та інші країни Європи, зокрема, й ті, що мають позаблоковий статус. Ця ініціатива РФ від початку мала суто маніпулятивний характер. Її головна мета полягала в анігіляції сприйняття НАТО як необхідного безпекового інституту. Ця ініціатива активно обговорювалася в Україні, інтерпретуючись як ще один аргумент на користь позаблокового статусу держави. «Нейтральний та позаблоковий статус, зазначав Г. Перепелиця, – розглядається проросійськими та лівими політичними силами як певний бар'єр на шляху України до НАТО. Нейтральний статус, очевидно, давав би формальні підстави ізолювати Україну від найбільш дієвої системи колективної безпеки. Проте з розгортанням дискусії навколо нейтралітету України ставало очевидним, що ніяких гарантій безпеки цей статус нашій країні дати не може» [512, с. 31].

Безпосереднім «результатом» Бухарестського саміту НАТО, на якому Україні та Грузії було відмовлено в приєднанні до системи колективної безпеки, аби, за словами А. Меркель, не викликати «непередбачувану реакцію з боку Росії», стала російсько-грузинська війна 2008 р. У ніч на 8 серпня після обстрілів грузинських сіл (які розпочалися 1 серпня) збройні сили Грузії заявили про намір «відновити конституційний лад» на території Абхазії та Південної Осетії, й внаслідок боїв захопили більшу частину Цхінвалі. Того ж дня Росія втруtilась у конфлікт на стороні південноосетинських сепаратистів і ввела війська, зокрема, танкові бригади, на територію Грузії, піддала бомбардуванню грузинські міста, порти та військові об'єкти. Військові дії поширилися далеко за межі Південної Осетії. Після окупації частини Грузії

російськими військами й етнічних чисток грузинських сіл навколо Південної Осетії, за участі міжнародних посередників було досягнуто припинення вогню [513]. Активну участь у мирному врегулюванні брала Франція, зокрема, був розроблений план Ніколя Саркозі, який передбачав розмежування підрозділів Збройних сил Грузії та Росії. За результатами дії «плану Саркозі» Грузія втратила контроль над Абхазією та Південною Осетією.

Звернувшись до поданої вище табл. 5.3., можна бачити, що зростання антиукраїнських настроїв у РФ кореспондується із початком російської інтервенції проти Грузії. Тоді Президент України В. Ющенко висловив однозначну підтримку Грузії, зокрема, її президентові М. Саакашвілі. Однак навіть сам факт російської інтервенції до Грузії не зумовив позитивного оцінювання українськими громадянами співпраці з НАТО. Антинатовська пропаганда, яка провадилася Партією регіонів, комуністами й іншими проросійськими політичними силами, виявилася вельми успішною. У цьому контексті показові дані динаміки ставлення до співпраці з НАТО, представлені Центром Разумкова. Зокрема, респонденти відповіли на запитання: «Яка модель забезпечення національної безпеки є найбільш оптимальною для України?». Опитування проводилися в 2006, 2009 та 2012 рр. (див. табл. 5.4.) [514].

Таблиця 5.4.

**Яка модель забезпечення національної безпеки
є найбільш оптимальною для України?
(часова динаміка, 2006-2012 рр.)**

	Жовтень 2006 р.	Квітень 2009 р.	Лютий 2012 р.
Позаблоковий статус	41,7	32,6	37,1
Приєднання до ОДКБ	30	38,2	19,3
Приєднання до НАТО	16,2	13	12,8
Важко відповісти	12,1	16,2	30,8

Як можна бачити із табл. 5.4., українське суспільство недооцінювало загрозу, яку являла для України РФ. Більше того, з результатів соціопитування видно, що, наприклад, у 2012 р. ще кожен п'ятий українець сподівався на

забезпечення нацбезпеки шляхом приєднання України до Договору про колективну безпеку (ОДКБ²³), який являє собою ніщо інше, як військово-політичний союз, створений РФ. Разом із тим, як можна бачити із часової динаміки, зниження довіри до НАТО (16,2%, 13%, 12,8%) і дещо більша, але нестала, підтримка приєднання України до Ташкентського договору (30%, 32%, 19,3%) супроводжувалися високими показниками схвалення позаблокового статусу і сталим зростанням невизначеності суджень щодо безпекового питання (від 12,1% у 2006 р. до 30,8% у 2012 році).

Ані конфлікт довкола острова Тузла 2003 р., що був предметом розгляду Генасамблеї ООН, ані російсько-грузинська війна, яка зруйнувала міф про неможливість воєнного конфлікту між «братніми» народами пострадянського простору, ані перманентні втручання РФ у внутрішні справи нашої країни не були достатніми аргументами для того, аби українці усвідомили загрозовість політики РФ і доцільність приєднання України до НАТО як найуспішнішої на той час організації з колективною безпекою. Відзначена динаміка також свідчить, що висновки суспільно-політичного й, загалом, ціннісно-сміслового характеру не являють собою певні очевидності, які безпосередньо впливають із практики: досвід завжди має нейтральний характер, висновки ж (узагальнення й абстракції) – здобуваються шляхом послідовних умовиводів, зокрема, висновуються за посередництва принципів, щодо яких досвід – це лише рівень феноменології. Суспільно-політична свідомість, зокрема, осягнення засад і напрямів національно-державного самовизначення, потребує цілеспрямованого розвитку, у тому числі – просвітницької роботи. Нехтування ж такою роботою призводить лише до невизначеності суджень, яка може змінюватись унаслідок будь-якого ірраціонального впливу. На жаль, як видно із представленої табл. 5.4., така просвітницька робота, яка уможливила б розуміння фактора НАТО для національно-державного самовизначення України, не стала пріоритетною

²³ ОДКБ – Організація договору про колективну безпеку (Ташкентський договір) – військово-політична міжнародна організація, до якої входять Росія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. Ташкентський договір був підписаний 15 травня 1992 р. З грудня 2004-го ОДКБ має статус спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН.

для державно-політичних інститутів; вплив російської пропаганди, за посередництва Партії регіонів і КПУ, виявився тоді набагато ефективнішим.

Та все ж і за таких умов представники національно-патріотичних сил, зорієнтовані на євроатлантичну інтеграцію політики, політологи, громадські активісти прагнули привнести в суспільну свідомість розуміння реального становища України, розкрити загрози її незалежності та визначити актуальні напрями подальшого розвитку. Для прикладу, в рамках «круглого столу» «Політична нестабільність в Україні позбавляє її шансу отримати ПДЧ щодо НАТО в грудні», що був організований Фондом «Демократичні ініціативи» 23 жовтня 2008 р., Г. Перепелиця зазначив: «Після кавказьких подій Росія прямо поставила питання про перерозподіл сфер впливу в Європі і про ухвалення пакту, який може виглядати як Хельсінкі-2 чи Ялта-2, про закріплення нових сфер впливу в Європі. І це колосальний виклик для України» [515]. Беручи до уваги виголошені В. Путіним заяви (Мюнхен – 2007 р., Бухарест – 2008 р.), коли були артикульовані домагання РФ повернути світ до двополосної системи міжнародних відносин, а фактично до ситуації холодної війни, оцінка, яку висловив Г. Перепелиця, є цілком слушною.

«Тепер, – наголошував політолог, – Росія чітко поставила питання перед Європою і всім Заходом про перегляд результатів "холодної війни" і результатів розпаду Радянського Союзу. Це значить, що Росія поставила під сумнів суверенітет незалежних держав, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, і державний статус тих адміністративних кордонів, які були затверджені після Біловезької угоди. Отже, ми справді стоїмо перед серйозними викликами нашої національній безпеці, насамперед – територіальній цілісності, недоторканності кордонів» [515].

ЄС, зазначив Г. Перепелиця, пішов на діалог із РФ; отже, постає запитання: чи може наша країна зберегтися як суверенна держава у нових геополітичних умовах і чи є надійні гарантії національної безпеки України? «Європейський Союз, на жаль, нам не дає чіткої відповіді на це питання, – наголошував політолог. – Роль Організації Об'єднаних Націй було чітко

виявлено в період кавказької кризи, коли ООН не змогла ухвалити жодного рішення – ні позитивного, ні негативного з приводу кавказької війни. ОБСЄ, яка мала запобігти кавказькій війні, виявилася теж недієздатною. Які ще інші міжнародні організації в умовах, коли ми здали свою ядерну зброю, коли наші збройні сили не можуть виконати всього комплексу завдань із забезпечення безпеки і оборони нашої країни, які інші чинники можуть гарантувати нам національну безпеку?.. І в Україні немає іншого шляху, крім як приєднатися до Північноатлантичного альянсу» [515]. Отже, як видно з аргументації, ані ООН, ані ЄС, ані жодні гарантії безпеки, зафіксовані в міжнародно-правових актах, не можуть розглядатись як надійні підвалини національної безпеки України. Тільки орієнтація на набуття членства в ЄС і НАТО – як форма національно-державного самовизначення України – уможливилюватиме національну безпеку держави.

У рамках «круглого столу» суголосну думку висловила і Г. Яворська. Зокрема, дослідниця зазначила: національно-державне самовизначення України відбувається в умовах ціннісно-сислової кризи в західних демократіях. «У світовій міжнародній обстановці, – наголосила Г. Яворська, – відбулися кардинальні зміни, які вимагають осмислення і якими нехтувати неможливо» [515]. Однак й Україна неадекватно реагує на виклики, не ведучи послідовної політики, спрямованої на національну консолідацію. Разом із тим, Г. Яворська піддала критиці лідерів ЄС, котрі недооцінюють демократичні перетворення в Україні та труднощі, з якими стикається суспільство й держава: «Україні після Помаранчевої революції вже не треба доводити, що вона є демократичною державою». Утім, попри брак достатньої підтримки з боку західних партнерів, Україна мусить віднайти потенціал для консолідації, адже «визначальними для України в процесі приєднання до НАТО є підтримка суспільства і внутрішня стабільність.... Ключовим залишається питання, наскільки важливим є членство України в НАТО для національної безпеки держави? Річ у тім, що система безпеки в Європі базується на Північноатлантичному альянсі... Зараз

європейська система без НАТО і США (про що розмірковують деякі політики) – це фікція» [515].

Водночас, поряд із акцентуванням уваги на антиукраїнських позиціях керівництва РФ, примиренській щодо цього позиції політичних лідерів Заходу, експертне середовище адекватно реагувало й на брак єдності політичного класу України в питанні євроатлантичної інтеграції нашої держави. Зокрема, виступаючи на згаданому заході, І. Кучерів говорив: «На моє глибоке переконання, дії теперішньої політичної еліти стають однією з перепон нашій євроатлантичній інтеграції. В той час, коли українські політики, керуючись інтересами держави, повинні вести між собою діалог про те, які сценарії розвитку для держави вони пропонують і куди вони збираються вести державу, вони загрузли в суперечках» [515].

По суті, І. Кучерів називає брак національної консолідації головною перепорою на шляху до інтеграції до євроатлантичних структур. Він відзначив і головну перепору – брак «діалогу» між політичними елітами України. Утім, спитаймося: чи можливим був діалог між тими політичними силами, які прийшли до влади внаслідок Помаранчевої революції, та проросійськими політичними силами – Партією регіонів і КПУ? Цілком очевидно, що такий «діалог» був неможливий. Завдання, які стояли перед Помаранчевою революцією, виявилися не реалізованими. Незавершеність революції – це крок до нової революції. Отже, звернімо увагу й на наступні міркування І. Кучеріва: «В Україні є одне дуже позитивне явище – це творення громадянського суспільства..., яке не дбає за владу, а дбає за Україну. І цьому ми завдячуємо Помаранчевій революції. Громадянське суспільство в даному разі виступає як вартівий Української держави, української демократії. ... І питання стоїть не тільки в ПДЧ чи членстві в НАТО, а в державі Україна. Просто НАТО – це один із найкращих варіантів для співпраці і для розвитку майбутнього» [515].

Фактично І. Кучерів наголошує на двох принципових тезах:

– перша, інтеграція до НАТО не самоціль, а історично та геополітично зумовлена форма доцільного й оптимального національно-державного самовизначення України;

– друга, не формальні політичні еліти, а саме громадянське суспільство – це головний (і, по суті, єдиний) рушій національно-державного самовизначення України.

Категоричним у своїх висновках був і С. Джердж, голова «Фонду Україна–НАТО»: «Вся політична і військова еліта знає таку формулу: країна – завжди в небезпеці, і потрібно багаторазово посилювати безпеку для своєї держави. Посиленням такої безпеки для України є співпраця з НАТО, а далі членство в Альянсі. На моє глибоке переконання, для всіх європейських країн буде позитивно – себто спокійніше і стабільніше, – коли Україна як велика держава набуде членства в цій потужній безпековій організації» [515].

Проте висновки, на доцільності яких наголошували політологи, не були зроблені: внутрішні суперечності, що стояли на заваді інтеграції України в НАТО, не були подолані; просвітницька робота про статус НАТО в сучасному світі не була проведена; дезінтеграційному впливу РФ на внутрішньоукраїнські процеси не був покладений край, що ускладнило процес національно-державного самовизначення України. Не була усвідомлена й ціннісно-смилова криза, що наростала в країнах Західних демократій, і водночас знехтувана необхідність жорсткої орієнтації на національні інтереси України, навіть в умовах зовнішньополітичного тиску.

Показовий приклад такої неготовності політичної еліти до відстоювання національних інтересів – розподіл Чорноморського шельфу між Україною та Румунією: «3 лютого 2009 р. в Гаазі було оголошено рішення Міжнародного суду в справі спору України та Румунії про розподіл чорноморського шельфу. Питання статусу Зміїного було вирішено позитивно для України, однак стосовно прибережної зони суд став на бік Румунії, виділивши Україні лише 12-мильне територіальне море навколо острова, тим самим фактично наділивши Зміїний статусом скелі. Лише у південно-західній частині від

острова суд виділив Україні ділянку спірної зони площею 2,3 тисячі кв. км... В результаті Румунія отримала 79,34% спірних територій Чорноморського шельфу, а разом з ними і величезні запаси нафти й газу. Результати рішення Міжнародного суду ООН в Гаазі, – підсумовує І. Білан, – показали всю слабкість українського зовнішнього відомства та політичного керівництва країни» [516].

Підбиваючи в 2010 р. своєрідний підсумок зовнішньої політики України за часів президентства В. Ющенко, П. Порошенко відзначав як «успіхи», так і певні «провали». До «успіхів» П. Порошенко відніс «просування у вирішенні хронічних проблем договірно-правового оформлення кордонів з Молдовою і Білоруссю та демаркації кордону з Російською Федерацією. По висхідній розвивалося співробітництво з НАТО, запроваджено продуктивний формат відносин у рамках Річних національних програм (РНП). Українська сторона брала активу участь в обговоренні нової Стратегії Альянсу. Розвивалися контакти в безпековій сфері зі США» [517, с. 2].

Водночас П. Порошенко зазначав, що «Україні не вдалося домогтися реального зміцнення зовнішніх гарантій безпеки». Більше того, П. Порошенко констатував «поглиблення дефіциту безпеки України в умовах динамічних змін у безпековому середовищі Європи і світу», відзначив «дві головні проблеми»: «перша – в Україні досі немає консолідованого, узгодженого підходу до визначення та реалізації стратегічної моделі забезпечення національної безпеки, належної обороноздатності держави». Свідченням браку концептуального бачення безпекової моделі П. Порошенко назвав «дискусії навколо питання позаблокового статусу України» або ж приєднання України «до тієї чи іншої системи колективної безпеки», і це попри те, що політика приєднання України до НАТО вже зафіксована на законодавчому рівні.

«Другою проблемою, – писав П. Порошенко, – є відсутність чітких механізмів реалізації зовнішніх гарантій національної безпеки, незалежності, територіальної цілісності, непорушності кордонів України». Кажучи про зовнішні гарантії, П. Порошенко давав відсилку до Будапештського

меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ, Хартії Україна–США про стратегічне партнерство, Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО. Разом із тим, П. Порошенко зазначав: «Досі не розроблені чіткі механізми забезпечення задекларованих у цих документах гарантій. Не забезпечивши належний рівень обороноздатності власними силами, Україна сьогодні опинилася між двома потужними світовими центрами впливу. Таке становище є досить ризикованим і потребує невідкладних заходів з боку нової влади України» [517, с. 3]. Який вихід бачив П. Порошенко із окресленої ним-таки вкрай складної ситуації? «Думаю, – писав він, – ця проблематика має бути предметом діалогу України зі світовою спільнотою» [517, с. 3]. Що тут скажеш, прагнення «діалогу» – це дуже конструктивна пропозиція, і це попри те, що дана ним тоді оцінка засад національної безпеки, безперечно, відзначається точністю.

Контраст між неймовірними сподіваннями, які покладалися на В. Ющенка в 2004 році, та неменшим невдоволенням від споглядання результатів його президентства відзначають М. Михальченко та В. Бушанський. Згадані політологи пишуть, що зі здобуттям незалежності в Україні існував певний консенсус щодо основних векторів суспільно-політичного розвитку, зокрема, слушно вважалось: «Україні потрібні: а) державно-політичні інститути, передусім демократичні механізми, та б) ринкова економіка» Але це були «ті уявлення про актуальні суспільно-політичні цінності, що дістались Україні з горбачовської епохи... А от ідеї нової України не було. Невизначними здавались образи її минулого та майбутнього». По суті, не було доктрини національно-державного самовизначення, аналог якої був сформульований країнами Балтії – «відновлюємо державність, інтегруємось у НАТО і ЄС» [494, с. 5]. Навіть російський неоімперіалізм є формою національно-державного самовизначення. Безперечно, «російська ідея» є вкрай деструктивною, але

формально вона є ідеєю національно-державного самовизначення для путінської Росії.

Загалом, слушно погодитися й із таким висновком М. Михальченка та В. Бушанського: «Третій Президент України мусив протидіяти чотирьом викликам: 1) відсутності національної єдності, що проявлялась у протистоянні російської й української культур, церковному розколові та різному баченні громадськістю геополітичного розвитку, 2) нерозвиненості демократичних інститутів, передусім автократичному характерові організації політичних партій і маргінальному становищу неурядових громадських організацій, 3) зростанню російського імперіалізму, що провокує внутрішньополітичні конфлікти в Україні, 4) тотальній корумпованості державних інститутів. За п'ять років президентства Ющенко не знайшов гідної відповіді на жоден із цих викликів. Навпаки, в усіх напрямках внутрішньої та зовнішньої політики ситуація катастрофічно погіршилася» [503, с. 9].

Нерозв'язані суспільно-політичні суперечності, тиск РФ у сфері економіки та блокування євроатлантичного вектора розвитку України – це ті фактори, які зумовили втрату В. Ющенком суспільної довіри. Але й ці-таки фактори зумовили авторитарні тенденції в українській політиці та революційні події 2013–2014 р.

5.2. Посилення авторитарних тенденцій – виклик українському національно-державному самовизначенню

Президентство В. Ющенка завжди перебувало під ціннісно-смісловим впливом Помаранчевої революції. Кожен крок Президента звірявся громадськістю з «цінностями Майдану», перевірявся на відданість демократії, плюралізму, верховенству права, євроінтеграційному векторові національно-державного самовизначення України. Водночас, будь-яка революція зумовлює необхідність радикального заперечення попереднього політичного режиму; як правило, і про це свідчить історичний досвід, революційні перетворення

неможливі без репресивних заходів щодо переможеної політичної еліти. Однак В. Ющенко так і не зміг знайти баланс між завданнями будівництва демократичного політичного режиму (відповідно до завітів революції) та необхідністю заперечення політичних практик доби Л. Кучми. Невдачі президентства В. Ющенка стали ґрунтом для фактичного повороту політичного режиму в Україні до авторитаризму, здійсненого Партією регіонів.

Чергові вибори Президента України спочатку були призначені Верховною Радою на 25 жовтня 2009 р. Однак В. Ющенко оскаржив цю дату в Конституційному Суді, який підтримав скаргу Президента; Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 р.

Узявши участь у президентських виборах, В. Ющенко здобув 5,45% голосів виборців. До другого туру, що відбувся 7 лютого 2010 р., вийшли В. Янукович (за якого в першому турі віддали голоси 35,32% виборців) та Ю. Тимошенко (результат першого туру – 25,5% голосів). Перемогу в другому турі здобув В. Янукович; за даними ЦВК, за нього проголосували 48,95% виборців (в абсолютних показниках, це – 12481268 голосів); за Ю. Тимошенко – 45,47% виборців (11593340 голосів). Проти обох кандидатів проголосували 4,36% громадян. 14 лютого 2010 р. ЦВК оприлюднила офіційні результати, згідно з якими лідер Партії регіонів В. Янукович переміг і став наступним Президентом України.

Утім, здійснене вже в 2016 р. часткове оприлюднення «чорної бухгалтерії» Партії регіонів спонукає сумніватись у легітимності результатів президентських виборів 2010 р. Зокрема, Ю. Тимошенко висловила сподівання, що Національне антикорупційне бюро України проведе розслідування за фактами фальсифікацій президентських виборів 2010 р.: «Я сподіваюся, що в НАБУ [...] доведуть, що Янукович не був обраний Президентом». Нині, зазначила Ю. Тимошенко, «поіменно відомо, кому в 2010 р. платили гроші за фальсифікацію виборів. Стало очевидним, що за фальсифікацію виборів було заплачено величезні гроші» [518]. Про невизнання результатів президентських

виборів 2010 р. Ю. Тимошенко заявляла одразу по їх проведенні. Але тоді її спроба організувати протестний рух не увінчалася успіхом.

Одним із перших кроків В. Януковича на посаді Президента стала низка указів від 2 квітня 2010 р. про ліквідацію 24 інституцій – державних, міжвідомчих і громадських. Зокрема, підлягали ліквідації Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України [519] та Міжвідомча комісія з питань підготовки України до вступу в НАТО [520]. Попри те, що 21 із 24 інституцій, що підлягали ліквідації, були утворені указами В. Ющенка, рішення В. Януковича навряд чи варто вважати «емоційним» чи «спонтанним», нав'язаним лише неприязню до свого попередника. За цими найпершими рішеннями простежується цілком очевидна стратегія, щодо спрямованості якої невдовзі зникли будь-які сумніви.

21 квітня 2010 р. В. Янукович і президент РФ Д. Медведев підписали так звані «Харківські угоди». Відповідно до домовленості, термін перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі продовжено з 2017 до 2042 р. з автоматичним продовженням на 5 років, якщо одна зі сторін не висловить заперечення. Як зазначено в самій угоді, термін перебування флоту збільшено в обмін на здешевлення для України російського газу шляхом анулювання митних зборів.

Домовленості викликали обурення опозиції, місцевих рад і суспільства загалом. Більшість аналітиків розцінили її як таку, що суперечить Конституції України. Угоду засудив Світовий конгрес українців [521], а також «Блок Юлії Тимошенко» [522], «Фронт Змін», «Наша Україна» [523], «Народна Самооборона» [524] та інші політичні сили. «Наша Україна» виступила з вимогою імпічменту Президента В. Януковича [525].

Угода була ратифікована Верховною Радою України та Державною думою РФ 27 квітня 2010 р. Ратифікацію підтримав Комітет Верховної Ради з євроінтеграції, але з вимогою не ратифікувати виступив Комітет із закордонних справ, обґрунтовуючи своє рішення тим, що угода суперечить Конституції України. У день ратифікації у Верховній Раді відбулися сутички між

народними депутатами. Деякі народні депутати, які виступали проти ратифікації, зазнали важких тілесних ушкоджень. Проте Голова Верховної Ради В. Литвин поставив питання на голосування. Закон України про ратифікацію угоди [526] був прийнятий 236 голосами. Закон підтримали: 160 народних депутатів від Партії регіонів, двоє із яких у день голосування перебували за кордоном (загальна чисельність фракції – 161); 27 від КПУ (весь склад); 20 від фракції «Блок Литвина» (весь склад); 13 позафракційних, зокрема, 11 – члени Партії регіонів, які склали депутатську присягу перед голосуванням; 9 від фракції «Блок Юлії Тимошенко» (із 154); 7 від фракції «Наша Україна–Народна Самооборона» (загальна чисельність фракції – 72).

На нашу думку, і зміст угоди, і «процедура» її ратифікації вже з перших днів засвідчили сутність режиму В. Януковича – його колабораціоністський характер, спрямованість на демонтаж Української держави. Угода Януковича–Медведева стала тим «рубіконом», перейшовши який, режим В. Януковича утратив будь-яку легітимність. Зазначимо, що 31 березня 2014 р., після анексії Криму, ця угода в односторонньому порядку була денонсована Державною думою РФ.

Не менш суперечливим було й рішення про скасування політреформи 2004 р. Проведена в період політичної кризи, вона передбачала впровадження пропорційної системи парламентських виборів, формування уряду стало прерогативою Верховної Ради, тобто – запроваджувалася парламентсько-президентська модель правління. Зміни до Конституції вступили в силу з 1 січня 2006 р. Розглянувши подання 252 народних депутатів, Конституційний Суд 23 вересня 2010 р. визнав неконституційним Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. У мотиваційній частині Рішення Конституційний Суд відзначив порушення процедури розгляду й ухвалення Закону України від 8 грудня 2004 р., а відтак відновив дію Конституції в редакції 1996 р. [527], що означало перехід до президентсько-парламентської форми правління.

Розширенню повноважень Президента була підпорядкована і зміна регламенту Верховної Ради в частині формування коаліції, ініційована Партією регіонів. Зміни передбачали допуск до коаліції, крім парламентських фракцій, також і окремих депутатів. Тож, до утвореної 11 березня 2010 р. парламентської пропрезидентської коаліції увійшли фракції Партії регіонів, Комуністичної партії України, «Блоку Литвина» й окремі народні депутати, в тому числі 7 від БЮТ та 6 – від НУ–НС. Всупереч своїм роз'ясненням від 17 вересня 2008 р., що коаліція формується лише парламентськими фракціями, 6 квітня 2010 р. Конституційний Суд прийняв Рішення: «Окремі народні депутати України, зокрема, ті, які не перебувають у складі депутатських фракцій, що ініціювали створення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, мають право брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України»²⁴ [528]. Цим Рішенням Конституційний Суд узаконив ухвалені Верховною Радою зміни до регламенту, що призвело до розпаду «Помаранчевої коаліції» та посилення політичної корупції.

Підконтрольними Президенту слідом за парламентом стали Кабінет Міністрів та обласні і районні державні адміністрації. На керівні посади призначалися насамперед висуванці найближчого оточення В. Януковича, що становили своєрідну «Сім'ю», вплив якої був визначальним як по вертикальній, так і горизонтальній лініях влади. Водночас, будь-які спроби опонентів змінити

²⁴ Відзначимо, що одразу троє з шістнадцяти суддів Конституційного Суду – І. Домбровський, П. Стецюк і В. Шишкін – подали свої Окремі думки щодо Рішення від 6 квітня 2010 р., відзначаючи недостатню комплексність розгляду конституційного подання. Зокрема, В. Шишкін також висловив думку: «Пряма вказівка в резолютивній частині Рішення на можливість входити до складу коаліції не лише фракцій, а й окремих народних депутатів України, зокрема, й тих, які не перебувають у складі депутатських фракцій, що ініціювали створення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, є відображенням тих новацій, які містяться в Регламенті Верховної Ради України, що не випливають зі змісту положень частин шостої, десятої статті 83 Конституції України, і розширенням вказаної конституційної норми, що суперечить припису частини другої статті 6 Конституції України про те, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах. Такі новації є конституційною нормотворчістю, тобто Конституційний Суд України створив фактично нову конституційну норму, перебравши на себе повноваження Верховної Ради України, і уконституював можливість ігнорування волі виборців депутатами, які отримали мандат завдяки волевиявленню виборців» [533].

встановлені «правила гри» піддавалися дискредитації та переслідуванням, свідченням чому стали політично мотивовані карні справи проти Ю. Тимошенко та Ю. Луценка [529, с. 343].

Разом із тим, свій перший закордонний візит 1 березня 2010 р. Президент В. Янукович здійснив до Брюсселя. У ході візиту В. Янукович зустрівся з керівництвом Європейського Союзу: з президентом Європейської комісії Жозе Мануелем Баррозу, президентом Європейської ради Германом Ван Ромпеєм, президентом Європейського парламенту Єжи Бузеком та Верховним представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки Кетрін Ештон. Серед конкретних пріоритетів зовнішньої політики В. Янукович називав підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, створення зони вільної торгівлі з ЄС та запровадження безвізового режиму для громадян України [530]. Перебуваючи в Брюсселі, Президент В. Янукович, однак, не мав зустрічей із керівництвом НАТО. Як ми вже зазначали у свої публікаціях, дистанціювання В. Януковича від контактів із НАТО викликало гостре заспокоєння в українському суспільстві та, зокрема, в середовищі політичних аналітиків. Радикальний відхід В. Януковича від співробітництва з НАТО фактично поглибив суспільний розкол й актуалізував недовіру до Президента серед проєвропейськи налаштованих журналістів і політологів – осіб, сам характер діяльності яких пов'язаний із формуванням громадської думки [531; 532].

Показово, що наступний зовнішньополітичний візит, 5 березня 2010 р., відбувся до Москви, де Президент В. Янукович говорив про незмінність позаблокового статусу України та про доцільність створення українсько-російського газотранспортного консорціуму. Як іронічно відзначили аналітики Центру прикладних політичних досліджень «Пента», під час своїх закордонних візитів Президент В. Янукович говорить те, що від нього хочуть почути [534]. Прикметно, що невдовзі, 4 червня 2010 р., В. Янукович повідомив: Україна не визнає незалежність Абхазії та Південної Осетії, оскільки є низка міжнародних

угод, якими закріплено територіальну цілісність країн. Очевидно, що ця заява йшла врозріз із очікуваннями Кремля.

Беручи участь у Вашингтонському саміті з ядерної безпеки (12–13 квітня 2010 р.), В. Янукович зобов'язався передати США всі запаси високозбагаченого урану, що використовувався в наукових цілях. А 27 квітня 2010 р., під час візиту до Страсбурга, В. Янукович заявив у ПАРЄ, що Голодомор в Україні 1932–1933 рр. не був актом геноциду: «Це були наслідки сталінського тоталітарного режиму, ставлення до людей... Але визнавати Голодомор як факт геноциду щодо того чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія держав, що входили до СРСР» [535]. Ця заява викликала гостру критику опозиційних політичних сил та українських науковців [536, с. 110–111]. Заперечення В. Януковичем Голодомору як геноциду українського народу було тим небезпечним, що фактично призводило до заперечення його національно-визвольної боротьби початку ХХ ст., адже Голодомор був способом знищення української політичної нації.

Іншим так само деструктивним напрямом діяльності В. Януковича та Партії регіонів виявилася мовна політика. Свідченням цьому є, насамперед, ухвалений Верховною Радою Закон України «Про засади державної мовної політики» (автори народні депутати С. Ківалов і В. Колесніченко). Ухвалення цього Закону обґрунтовувалося необхідністю імплементації положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Те, що російська мова (з огляду на особливості її функціонування) аж ніяк не підпадає під захист Хартії, неодноразово відзначалось українськими політологами (див. наприклад: В. Кулик [537, с. 2–3], В. Бушанський [538, с. 97] та ін.).

У національній доповіді НАН України «Національний суверенітет України в умовах глобалізації» за редакцією видатних науковців кількох інститутів (академіки В. Геєць, Ю. Левенець, М. Жулинський, Е. Лібанова, В. Мамутов, Ю. Пахомов, Ю. Шемшученко) констатується, що «Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію, яка характеризується мовною

деетнізацією (русифікацією) не лише значної частини національної більшості, а й майже усіх (крім поляків, угорців та румунів) національних меншин, перебування мов деяких з них на межі зникнення... Спроби на законодавчому рівні закріпити деформований стан мовної сфери, до яких вдаються провладні політики, – зазначають автори доповіді, – несе в собі перспективи не мовного компромісу, а мовної фрагментації країни, оскільки, по-перше, орієнтовані не на досягнення індивідуальної дво- чи багатомовності кожного громадянина, а на поділ України на різні мовні частини, а по-друге, відкривають інформаційний простір російськомовних регіонів для зовнішнього впливу, у т.ч. ідеологічного, і, навпаки, відчужують його від загальноукраїнського простору» [539, с. 39]. За ширмою узгодження потреб мовних груп крилося намагання окреслених політичних сил «закріпити пріоритетне становище тієї мови, яка використовується правлячими колами Російської Федерації для завоювання домінуючих позицій в інформаційному просторі, у духовному і культурному житті України» [540, с. 17]. Таким чином, ухвалення Закону Ківалова–Колесніченка – це ніщо інше як цілеспрямований наступ на статус української мови, зокрема, спроба анігіляції національно-державного самовизначення України в мовній сфері.

Специфіка авторитаризму В. Януковича аналізується в монографії Ю. Мацієвського, який означає його як «гібридний авторитаризм». За міркуваннями Ю. Мацієвського, В. Януковичу так і не вдалося встановити цілком авторитарний політичний режим. Відштовхуючись від десятискладової моделі «ідеального типу авторитаризму», Ю. Мацієвський зазначає, що політичному режимові В. Януковича були властиві лише три з десяти ознак консолідованого авторитаризму: концентрація влади, відсутність верховенства права, обмеження діяльності опозиції та громадських прав; у чотирьох були присутні зміни у напрямі авторитаризму (слабке громадянське суспільство, маніпульовані вибори, непрозоре прийняття рішень, прихована елітарна конкуренція); а три ознаки не виявлялися взагалі (самопризначене керівництво, невизначений час повноважень, опора на військових) [529, с. 350–351].

Утім, мусимо зазначити, що, як на наш погляд, точка зору Ю. Мацієвського є дискусійною. Очевидно, що використання формальних критеріїв не завжди вичерпно розкриває зміст політичного феномена. Якщо ґрунтуватися на використаній дослідником моделі авторитаризму, то й режими О. Лукашенка, В. Путіна і навіть І. Сталіна можна назвати тільки «гібридними», адже жоден із них не скасовував вибори (а лише фальсифікував їх), не проголошував свої повноваження довічними (а лише репресував політичних конкурентів) і не приходив до влади за допомогою армії. Пояснювальний потенціал теоретичної моделі, яку використав Ю. Мацієвський, є неабсолютним. Однак вона дає можливість охопити напрями авторитаризації політичного режиму В. Януковича.

Авторитарні методи правління використовувалися В. Януковичем задля послідовного руйнування базових засад національно-державного самовизначення України: звужувалася сфера застосування української мови, нехтувалася історія, звичаї та традиції українського народу, заперечувався Голодомор (геноцид народу), неконституційним способом був продовжений термін перебування в Севастополі бази Чорноморського флоту РФ. Росія також послідовно здійснювала тиск, аби унеможливити підписання договору про Асоціацію між Україною та ЄС, перекрити нашій країні шлях до НАТО і домогтися вступу України до Митного союзу. 7 квітня 2011 р., виступаючи з Щорічним посланням до Верховної Ради, В. Янукович висловився за зближення України з Митним союзом: «Вважаю, що подальший розвиток стосунків з Митним союзом спиратиметься на нову договірну базу щодо угод про вільну торгівлю, і можлива пакетна угода про співпрацю за формулою "3+1"» (тобто, Росія, Білорусь, Казахстан плюс Україна). 12 квітня 2011 р. відбувся візит голови уряду РФ В. Путіна до Києва. В обмін на вступ України до Митного союзу РФ пропонувала знижку ціни на російський газ.

29 травня 2013 р. в Астані відбулася зустріч Президента України В. Януковича, Президента Білорусі О. Лукашенка, Президента Казахстану Н. Назарбаєва, Президента Киргизстану А. Атамбаєва та Президента РФ

В. Путіна. За результатами зустрічі В. Янукович дав доручення Кабінету Міністрів підписати меморандум про надання Україні статусу спостерігача в Євразійській економічній комісії, яка є виконавчим органом Митного союзу. 31 травня 2013 р. у Мінську Прем'єр-міністр М. Азаров і голова Євразійської економічної комісії (ЄЕК) В. Христенко підписали меморандум про поглиблення взаємодії між ЄЕК і Україною. Меморандум передбачав надання Україні можливості мати представника в ЄЕК і одержати статус спостерігача в Євразійському економічному союзі з 2015 р.

Тенденції остаточної відмови режиму В. Януковича від євроатлантичного вектора розвитку були очевидні. 28–29 листопада 2013 р. на саміті глав держав ЄС у Вільнюсі Президент В. Янукович відмовився підписати Угоду про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Це волонтаристське рішення В. Януковича перекреслювало самовизначення України як демократичної європейської держави. Позиція В. Януковича викликала негативну реакцію не тільки проєвропейських політиків, а й більшості громадянського суспільства, спричинивши початок революційних подій в Україні.

Уся діяльність Партії регіонів і В. Януковича зокрема, починаючи з передвиборчої кампанії 2004 р., яка вже аналізувалась у нашому дослідженні, постає цілеспрямованою на розкол української політичної нації за мовною, етнічною та релігійною ознаками. З цією метою ідеологами Партії регіонів та їхніми російськими політтехнологами актуалізувалися радянські міфи про Другу світову війну, «регіональні особливості» Донбасу й інших регіонів, ксенофобські уявлення про український націоналізм, «агресивний блок НАТО» тощо.

В основі цих пропагандистських маніпуляцій лежить феномен об'єктивної множинності ідентичностей. Як зазначає М. Панчук, російські ідеологи та представники проросійських політичних сил в Україні спрямували зусилля на те, щоб максимально нівелювати загальнонаціональну ідентичність українців і надати домінантності ідентичностям регіональним. Разом із тим, заходи з руйнування української ідентичності супроводжувалися

конструюванням уявлення про існування іншої, умовно кажучи, загальної ідентичності – слов'янської, а по суті, російської, що базується на стереотипі єдності історії, мови, культури, традицій українців, росіян та білорусів [540, с. 15].

Як доводить М. Панчук, методи руйнування української ідентичності фактично зводяться до поширення традиційних імперських (а згодом радянських) міфологем. Зокрема, дослідник цитує таке настановлення будівничим «русского мира»: «Вступаючи в геополітичну боротьбу за Україну, росіянам принципово, вкрай необхідно спочатку довести, що Україна – споконвічно-російська земля. А завоювання і контроль над нею – ніяке не завоювання, а захист. Та й ніяка це не Україна, а звичайна собі Малоросія. Теоретично все грамотно. Мову проголосити діалектом, уже добре впроваджений концепт "братнього народу" замінити на "гілку єдиного народу", незгодних назвати галичанами – теоретично все не важко, тим більше, робота в цьому напрямі ведеться давно» [540, с. 15]. Цілком у руслі представленої логіки лежать численні публікації Д. Табачника та висловлювання інших ідеологів «русского мира», таких як О. Дугін, В. Корнілов, А. Варджа, К. Затулін тощо [541, с. 525–530], а також тих представників проросійських політичних сил, які ніколи не сходили з політичної арени України: «ЗУБР» – За Україну, Білорусію, Росію, «За Союз», Русский блок, КПУ, Партія регіонів.

І тут треба наголосити, що цілеспрямовані заходи з деукраїнізації Причорномор'я та Сходу, зокрема, Донбасу, – це послідовне продовження тієї політики русифікації, яка здійснювалася в Російській імперії. Ґрунтуючись на статистичних даних реєстрів платників податків і переписів населення, В. Пірко показує, що в XVI–XVIII ст. представники українського етносу становили 60–70% населення Донбасу [542, с. 180]; а в XIX ст., завдяки спеціальним переселенським програмам, кількість росіян почала неухильно зростати, однак навіть на межі XIX–XX ст. українці все одно становили етнічну більшість – 62,5% [543, с. 86].

Непоправних демографічних втрат український народ зазнав під час Голодоморів і внаслідок Другої світової війни. Найбільше постраждали саме східні області України. Геноцид українців і кримських татар призвів до етнодемографічних диспропорцій. А заходи з русифікації сприяли вкоріненню російсько-шовіністичних уявлень про українську історію та традиції. Притаманні українському народові травми історичної пам'яті, як доводить у своєму дисертаційному дослідженні політолог К. Євсєєв, зумовлювали складну «феноменологію психологічного захисту» – витіснення (забування та заперечення) травматичних сторінок історії свого народу й зокрема, родинної історії [544, с. 15]. Геноцид українців і кримських татар, русифікація та прищеплюване шовіністичне ставлення до української культури – це і є той ґрунт, на якому російські ідеологи, користуючись послугами проросійських політичних сил в Україні, впроваджували концепти, зміст яких завжди зводився до заперечення права українського народу не лише на культурне та політичне самовизначення, а й на існування взагалі. Ці концепти змінювалися: зі здобуттям незалежності – Україна втягувалася в інтеграційний проект СНД, згодом йому на зміну прийшов концепт «євразійства», остання «редакція» – «русский мир». Однак наголосімо: без геноциду – голодоморів, депортацій, русифікації (а русифікація є нічим іншим, як однією із форм геноциду), тобто без здійснюваного століттями жорстокого, послідовного та системного насилля, – жоден шовіністичний проект ніколи не набув би поширення в Україні.

Показовий приклад – та ж таки доктрина «русского мира». Використовуючи релігійну ідентичність українських громадян [545], російські пропагандисти вибудовували традиційну міфологему про єдність православного світу. З цією-таки метою використовувалася міфологема про єдність слов'янства [546]. Доктрина «русского мира» опосередковувала також історичну пам'ять, насамперед про події Другої світової війни, та мовні преференції, трактуючи послуговування російською мовою як факт належності до «русского мира». По суті, ця доктрина мала бути фактором трансформації етнічної, культурної та політичної ідентичності українських громадян.

Успішність її реалізації могла спричинити несилловий характер інкорпорації України.

Головним «речником» концепції «русского мира» виступив Московський Патріарх Кирило. Проаналізувавши візити Патріарха Кирила до України, їх аж ніяк не можна назвати «пастирськими». Під час візитів у період 2010–2013 р. Патріарха Кирила приймали як офіційну особу. А перша зустріч Патріарха Кирила та В. Януковича відбулась у 2009 р., коли В. Янукович обіймав посаду Прем'єр-міністра України. Задля порівняння зазначимо, що всі зустрічі В. Януковича й очільників РФ – В. Путіна та Д. Медведєва – відбувалися або на міжнародних самітах, або в замських резиденціях уряду РФ. Зазначена специфіка організації зустрічей у Росії, безперечно, була символічним жестом, який промовляв про сприйняття В. Януковича не як Президента суверенної держави, а як своєрідного «васала» чи «намісника» протекторату РФ.

Дослідник політико-релігійних питань Г. Коваленко акцентує увагу на тому, що «вчення про "русский мир" було замовлене Патріархії В. В. Путіним» [547]. Причини такого замовлення суто прагматичні: згідно з демографічними дослідженнями, Росія дедалі більше стає країною з домінуванням мусульманського населення. Отже, згідно з міркуваннями кремлівських стратегів, єдина можливість збільшення «слов'янської» людності в Росії – це Білорусь і Україна, включення яких до «русского мира» може переломити демографічний тренд. Аналізуючи зміст концепції «русского мира», Г. Коваленко відзначає очевидні паралелі з відомою тріадою «Православ'я, самодержавство, народність» [547]. «"Учення" Патріарха Кирила, – у свою чергу пише М. Панчук, – є ніщо інше, як солідарна концепція владних структур Російської Федерації, до реалізації якої залучені політичні, наукові та релігійні чинники, спрямована на гуманітарну інкорпорацію українців і білорусів у єдиний "русский мир"» [40, с. 370]. Поширення в Україні цього «вчення», що ґрунтується на традиціоналізмі, який видається за «православну духовність», консервації імперських і радянських історичних міфологем, запереченні права народів на національно-культурне та державно-політичне самовизначення,

зумовлює «подаліше поглиблення розколу, протистояння між різними частинами українського суспільства та між різними політичними силами, гальмує формування історичної свідомості українців як поліетнічного соціуму зі своєю самобутньою історією, культурою, менталітетом, спрямоване на розмивання мовно-культурної та національно-державної ідентичності громадян України та спричиняє аберацію їхньої історичної пам'яті» [40, с. 370]. Впровадження в Україні концепції «русский мир» здійснювалося з метою зміни національно-державного самовизначення України у вигідному для РФ напрямі; культурно-ідеологічне проникнення мало вплинути на демократичне волевиявлення українського народу, зміцнивши владні позиції колабораціоністських політичних сил – Партії регіонів і КПУ.

Вважаємо за необхідне наголосити, що концепція «русский мир» є не лише імперіалістичною, а й принципово антимодерністською. За великим рахунком, концепція «русский мир» є лише формою раціоналізації цивілізаційної поразки Росії. Росія – з її авторитарним політичним режимом і сировинною економікою, з її забюрократизованою й корумпованою машиною державного управління, яка непридатна для адаптації будь-яких культурних і технологічних інновацій, – заперечує значущість ціннісних основ євроатлантичного світу й намагається представити пострадянську архаїку не лише прийнятною, а й необхідною, як власну цивілізаційну особливість. Саме тому концепція «русский мир» так наполегливо поширювалася в Україні в період президентства В. Януковича, адже євроатлантичний вектор національно-державного самовизначення України ставав на заваді імперським маренням кремлівських ідеологів і, найголовніше, руйнував основи позитивного самосприйняття російського істеблішменту та суспільства загалом.

У березні 2013 р. Центром Разумкова проведено опитування, мета якого – виявлення обізнаності респондентів із цією доктриною [548] (див. табл. 5.5.).

Таблиця 5.5.

**Відсотковий розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Чи чули Ви про доктрину "Русского мира" Патріарха Кирила?»**

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Схід	Південь	Загалом по Україні
Так	36,3	14,4	18	12,9	18,7
Ні	63,2	85,6	81	87	81
Не відповіли	0,5	-	1	0,2	0,3

Як видно з таблиці, переважна більшість громадян взагалі нічого не чула про «русский мир». Як можна бачити з представлених даних, попри всі зусилля російських пропагандистів, українські громадяни залишалися байдужими до цієї ідеології. Отже, очевидним є висновок, що без проникнення агентів впливу РФ до політичної еліти (КПУ та Партія регіонів) та силових структур, а також без прямого воєнного втручання РФ, в 2014 р. політичні трансформації в Україні відбулися б мирним шляхом.

Революційні події, які відбулися в Україні в 2013–2014 рр. зумовлювалися низкою факторів суспільного розвитку: 1) неможливість функціонування політичних партій без фінансової підтримки олігархічних груп, 2) властивий політичним партіям «вождизм», 3) брак внутрішньопартійної демократії, 4) перманентна змінність виборчого законодавства, 5) залежність ЗМІ від олігархічних груп, 6) поширеність корупції. Наслідком зазначених факторів стало превалювання в політичній діяльності «символічних форм», що призводило, по-перше, до активного застосування політичними суб'єктами маніпулятивних технологій; а по-друге – розколу суспільства за символічними ознаками (мовними практиками і ставленням до історичних подій).

Наростання протестних настроїв в Україні було відзначене соціологами Центру Разумкова (дослідження було проведене 1–5 квітня 2011 року) [549] (див. табл. 5.6.).

Таблиця 5.6.

**Розподіл преференцій респондентів під час відповіді на запитання
«У яких випадках Ви могли б взяти участь у законних акціях протесту
(мітингах, демонстраціях, пікетуваннях)?»**

	Преференції респондентів	%
1.	У разі значного підвищення цін на найнеобхідніше	42,5

2.	У разі невивплати зарплат	34,2
3.	Через низький рівень заробітної плати	29,2
4.	Протест проти масового скорочення робочих місць на якомусь підприємстві або в якійсь галузі	26,9
5.	Протест проти злочинності і беззаконня	21,6
6.	Протест проти свавілля місцевої влади	21,6
7.	На захист прав людей, чії права були порушені	15,4
8.	Протест проти іноземного втручання у внутрішні справи України	11,4
9.	Підтримка вимоги імпічменту Президента України	9,9
10.	В екологічних мітингах	9,4
11.	В акціях на захист пам'яток історії та культури	7,0
12.	Проти дискримінації за расовою або етнічною ознакою	4,8
13.	На підтримку дій діючої влади	2,6
14.	У жодному випадку	26,0
15.	Інше	3,1
16.	Важко відповісти	7,5

Як видно з поданих у таблиці даних, 21,6% громадян готові були брати участь у протестних акціях проти проявів «беззаконня» та «свавілля» місцевих органів влади. Прикметним є і той факт, що лише 2,6% громадян готові були брати участь у політичних акціях на підтримку чинної влади (13-й рядок у таблиці). Цей показник свідчить як про відчуженість громадян, так і про вкрай виражену недовіру до політичної влади. На користь тези про суспільно-політичне відчуження громадськості свідчить і те, що 26% респондентів «у жодному випадку» не братимуть участь у протестних акціях (14-й рядок у таблиці).

Про недовіру до влади свідчать і результати соціологічних досліджень, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 17 по 22 травня 2013 року: 41% респондентів погодився з думкою, що пересічний громадянин жодним чином не може вплинути на рішення влади [550]. Така позиція респондентів значною мірою засвідчила кризу демократії, зокрема, недовіру до демократичних інститутів, альтернативою яким може бути тільки протестний рух. Не в останню чергу недовіра до демократичних процедур визначається й фактом масштабного застосування учасниками виборчого процесу маніпулятивних технологій.

Отже, має місце: по-перше, відчуженість громадян від суспільно-політичного життя, спричиненого автаркією політичної еліти та репресіями

проти опозиційних політичних сил; по-друге, вкрай виражена недовіра до чинної політичної влади; по-третє, неготовність брати участь у діяльності громадських інститутів, які й покликані каналізувати суспільно-політичні інтереси, а також артикулювати суспільно-політичну думку громадськості; по-четверте, схильність протестувати лише проти найочевидніших проявів «беззаконня» та «свавілля», тобто тих проявів, які мають не абстрактний політичний характер (політичні ж судження завжди формулюються за допомогою високого ступеня абстрагування), а суто конкретних проявів (кримінальні злочини); по-п'яте, навіть потенційна готовність брати участь у протестних акціях обумовлювалася респондентами сподіванням, що їхні дії «сприятимуть ліквідації загрози», що, знову ж таки, вказує на брак здатності сприймати суспільно-політичне життя в довгостроковій перспективі й домінування виключно ситуативного політичного мислення, яке наразі є для громадськості нормативним.

Проведене Інститутом соціології НАН України в рамках проекту «Європейське соціальне дослідження» засвідчило, що таких низьких показників довіри до влади, які є в Україні, в Європі за визначенням не спостерігається [551]. Зокрема, у 2011 р. довіра українців до парламенту становила 1,99 бала за 10-бальною шкалою (останнє місце серед 26 європейських країн), довіра до судово-правової системи – 2,26 бала (останнє місце), довіра до міліції – 2,5 бала (останнє місце), до політиків – 1,85 бала, до політичних партій – 1,99 бала. Порівняння чотирьох хвиль дослідження засвідчує, що найвищі показники рівня довіри до державних інститутів були у 2005 р., а найнижчі – у період кризи 2009 р.

Інтерпретуючи ці результати соціологічних досліджень, Є. Головаха висловив доволі парадоксальну, але й, безперечно, слушну думку: якщо для європейської країни недовіра до своєї влади і політиків – це майже катастрофа і свідчення великих проблем з підтриманням нормального життя і демократії, то в таких країнах, як Україна, це іноді вказує не на втрату потенціалу соціально-політичної активності, а навпаки – його становлення. «Пострадянська дійсність

така, – пояснював Є. Головаха, – що чим вища довіра до влади, тим менше політичних та інших свобод для громадян. І виявляється, що іноді те, що у світі вважається визначальним фактором інтеграції, стабілізації та позитивного сталого розвитку країни, в наших умовах – це шлях до стагнації» [551].

Промовисті й показники соціологічного опитування, оприлюднені дослідниками Фонду «Демократичні ініціативи» під час «круглого столу» «Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба?» (17 липня 2013 р.): половина населення вважала, що Україні потрібні нові політичні лідери [550]. Ця думка переважала у жителів Західного (57%) та Східного (52%) регіонів. На думку респондентів, нові політичні лідери повинні відрізнитися від попередників насамперед чесністю (50%), некорумпованістю (48%) та готовністю захищати інтереси простих людей (48%). На думку населення, вони можуть з'явитися як з уже існуючих політичних партій, де вони були не на перших ролях (27%), так і з нових політичних сил (25%). Більше третини громадян (35%) вважала, що нашому народу потрібна «сильна рука». Проте, на думку абсолютної більшості населення, такі лідери повинні діяти виключно в межах закону, за принципом «закон – один для всіх» (83%). Тобто, як можна бачити, уявлення громадян про те, якими мають бути «нові політичні лідери», є доволі невизначеним. І це виправдано, оскільки особистість політика не може бути однозначно змодельованою, вона є невіддільною від політичної сили, яку він представляє, і від політичної ситуації (не кажучи вже про суто особистісні риси – як «позитивні», так і «негативні» – котрі можуть по-різному проявлятися у приватному та публічному просторі). Що однозначно підтверджують представлені дані – то це критичність ставлення громадськості до сьогочасних політичних лідерів. І для цього, напевно, є підстави.

З часу приходу В. Януковича до президентської влади в 2010 р. в Україні постійно зростали протестні настрої, про що, зокрема, 7 лютого 2014 р. повідомляв міністр МВС Захарченко: «Тільки за останні два роки, – зазначав він в інтерв'ю, – в країні зафіксовано 328 тис. масових заходів, в яких взяли

участь понад 100 млн осіб. І в багатьох випадках порядок забезпечували саме підрозділи "Беркуту" і внутрішні війська» [552].

Зростання протестних настроїв у суспільстві фіксувалося багатьма соціологами. Згідно з опитуванням, оприлюдненим 11 червня 2013 р. виданням «Тиждень.ua»: «Порівняно з жовтнем 2012 р., кількість людей, які готові виходити на вулиці, зросла на 5% і значно зменшилась кількість тих, хто точно не збирався протестувати, – з 51% до 36%» [553]. Разом з тим, за соціологічними опитуваннями на листопад 2013 р. підтримка українцями вступу до Митного союзу ЄАЕС і до Європейського Союзу була майже рівною, з мінімальною перевагою прихильників Митного союзу ЄАЕС [554], підписання Угоди про асоціацію підтримувала меншість мешканців України [554] (хоча вже у вересні 2013 р. 49% опитаних підтримували підписання Угоди про асоціацію, при 31% проти) [555].

21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту східного партнерства, Кабінет Міністрів вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Розпорядження про це було офіційно оприлюднене Прем'єр-міністром України М. Азаровим [556]. Примушуючи Україну до вступу в Митний союз ЄАЕС, РФ ввела ембарго на низку українських товарів. Відтак Кабінет Міністрів України доручив міністерствам і відомствам «вжити заходів..., спрямованих на розвиток торгівлі, виробничої кооперації та обмін технологіями з державами-членами СНД». За словами М. Азарова, це рішення зумовлене неможливістю проведення модернізації економіки в стислі терміни для підтримання конкуренції з європейськими виробниками, яка виникне в разі підписання Угоди про асоціацію з ЄС, збільшенням зовнішніх боргів України, зокрема, перед МВФ, та неврегульованими торговельними відносинами із РФ. Крім того, Верховна Рада вчасно не ухвалила євроінтеграційні закони (про прокуратуру, зміни до виборчого законодавства та лікування ув'язнених за кордоном), які були умовою підписання Угоди про асоціацію України з ЄС [557]. Наслідком

усіх цих кроків стали протести, що розгорнулись у Києві й інших містах і переросли в революцію.

Зіткнувшись із поширенням революційного руху, режим В. Януковича вдався до ухвалення низки законодавчих актів, що розширювали повноваження правоохоронних органів і обмежували форми протестних акцій, а відтак були названі громадськістю «диктаторськими законами». Зокрема, 16 січня 2014 р. Верховна Рада ухвалила пакет законів, які, для прикладу, містили такі запозичені з російського законодавства поняття, як «екстремістська діяльність» та «іноземні агенти». Народні депутати ухвалили закони без обговорення. І, більше того, їхній зміст став доступним тільки після їхнього підписання В. Януковичем (17 січня) й оприлюднення 21 січня 2014 р. Однак ухвалення «диктаторських законів» зумовило протилежну реакцію – посилення протестних акцій. 30 січня Парламентська асамблея Ради Європи прийняла резолюцію, якою засудила насилля проти мітингувальників й поставила питання про можливість застосування санкцій щодо української влади, якщо й надалі відбуватимуться порушення прав людини [558].

Ніч із 18 на 19 лютого і день 20-го лютого, який отримав назву «кривавий четвер», – це період застосування безпрецедентного насилля проти мітингарів. За даними МОЗ України, під час протистояння лише в ці дні загинули 82 особи (71 демонстрант та 11 правоохоронців), постраждали 622 людини [559].

Здійснене владою насилля проти власного народу буквально шокувало Україну. 20 лютого 2014 р. під головуванням Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета відбулося засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату²⁵, який постановив:

²⁵ Українська православна церква Київського Патріархату (УПЦ КП) була створена у 1992 році, шляхом об'єднання двох церковних груп, що обстоювали незалежність від Російської православної церкви: частини вірних та єпископату УПЦ МП на чолі із Митрополитом Київським і всієї України Філаретом (Денисенком) та Української Автокефальної православної церкви. Нині спостерігається зростання кількості вірян УПЦ КП. За даними Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічної служби Ukrainian Sociology Service (дослідження проходило з 25 грудня 2014 го по 15 січня 2015 року), кількість вірян УПЦ КП удвоє перевищила кількість вірян УПЦ МП: 44% щодо 21%; при чому 20% респондентів назвали УПЦ МП – агентом країни-агресора, який веде в Україні

«Враховуючи, що державною владою не були почуті неодноразові заклики Церкви до неї не застосовувати зброю проти народу, який обрав владу для служіння собі та Україні, а не для вчинення насильства і вбивств, – припинити з 20 лютого 2014 р. поминання влади під час богослужінь»; «підносити молитви під час богослужіння за наступною формулою: "За Богом бережену Україну нашу і український народ"» [560].

Того-таки 20 лютого Верховна Рада прийняла Постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України» [561]: дії силових структур були визнані незаконними. Цим нормативно-правовим актом парламентарії постановили: «Кабінету Міністрів України, Службі безпеки України, Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України та підпорядкованим їм військовим та воєнізованим формуванням негайно припинити та не допускати надалі застосування сили. Заборонити використання будь-яких видів зброї та спеціальних засобів проти учасників акцій протесту» [561]. Постанову підтримали 236 народних депутатів, у тому числі й 35 депутатів від фракції Партії регіонів та 35 позафракційних, жодного голосу не дала лише фракція КПУ.

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду [562], що передбачала відновлення дії Конституції України в редакції 2004 р., формування нового коаліційного уряду, проведення до кінця 2014 р. позачергових президентських виборів. Посередниками в укладанні угоди виступили представники МЗС Польщі, Німеччини та Франції [563]. Однак Майдан не визнав цієї угоди й зажадав негайної відставки В. Януковича. У ніч з 21 на 22 лютого В. Янукович залишив Київ, а невдовзі й Україну. 22 лютого

підригну діяльність [564]. Про посилення позицій УПЦ КП свідчить і ухвалене 16 червня 2016 р. Звернення Верховної Ради до Патріарха Константинопольського Варфоломія з проханням скликати під егідою Вселенського Патріархату Всеукраїнський об'єднавчий собор, а також скасувати Томос (указ) 1686 р. про приєднання Київської митрополії Константинопольського Патріархату до Московського Патріархату. Парламентарії аргументували свою позицію тим, що Московський Патріарх підтримав агресію РФ проти України. За Звернення проголосували 245 народних депутатів [565].

Верховна Рада прийняла Постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» на 25 травня 2014 р. [566]. Перебуваючи на території РФ, уже відсторонений від влади В. Янукович 1 березня 2014 р. підписав адресованого В. Путіну листа з проханням ввести до України російські війська.

Загалом, період президентства В. Януковича постає як цілеспрямоване та послідовне обмеження українського національно-державного самовизначення абсолютно в усіх сферах: в мовній політиці (надання російській мові статусу регіональної, а отже, обмеження вжитку української в тих регіонах, у яких найжорсткішою була політика русифікації, наслідком якої стала зміна мовних практик); у політиці історичної пам'яті (заперечення Голодомору як геноциду українського народу, а також впровадження російських практик формування історичної пам'яті); у внутрішній політиці (переслідування опозиції, встановлення напівавторитарного політичного режиму); міжнародній політиці (відмова від співробітництва з НАТО й інтеграції до ЄС, курс – на входження до Митного союзу).

5.3. Консолідація української політичної нації в умовах воєнно-політичної загрози державному суверенітету й територіальній цілісності

Події 21 листопада 2013–22 лютого 2014 рр., що вже увійшли в історію під назвою Революція гідності, завершилися «самоусуненням від влади» Президента В. Януковича [566] та його втечею з України. Згідно зі ст. 112 Конституції України, виконання обов'язків Президента на період до обрання і вступу на пост нового Президента було покладено на Голову Верховної Ради О. Турчинова.

Влада постреволуційної України одразу зіткнулася з надскладними викликами, найважчий серед яких – воєнна агресія РФ. У цій ситуації

нагальним заданням стало забезпечення боєздатності Збройних сил України; невідкладного вирішення вимагало й питання елементарного відновлення системи державного управління, адже міністерства та відомства, а також органи місцевого самоврядування очолювалися здебільшого ставлениками В. Януковича. Інший визначальний напрям діяльності нової української влади – здійснення соціально-економічних і державно-політичних реформ, зумовлених необхідністю укладання Угоди про асоціацію з ЄС.

Починаючи з 22 лютого 2014 р. здійснювалася низка важливих заходів воєнно-політичного характеру, пройшли президентські та парламентські вибори, тричі змінювались уряди, у два етапи відбулося підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Усі ці події являють собою прояви процесу національно-державного самовизначення України; аналізуючи їх, ми, вимушено відійшовши від хронологічного принципу викладу матеріалу, окремо розкриємо три найважливіші блоки питань: 1) соціально-економічна та суспільно-політична ситуація в постреволюційній Україні, 2) протидія воєнно-політичній агресії РФ (по можливості стисло звертаючись до суто військових аспектів проблеми), 3) підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Зміни Кабінету Міністрів України розпочались уже під час Революції гідності. 28 січня 2014 р. Прем'єр-міністр М. Азаров був відправлений у відставку. 21 лютого (у переддень утечі В. Януковича) від виконання обов'язків звільнено Міністра внутрішніх справ В. Захарченка; промовистою є мотиваційна частина Постанови Верховної Ради: «за систематичне і грубе порушення Конституції та законів України, перевищення влади та посадових повноважень, що виразилося у незаконному відданні наказів про безпідставне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, яке призвело до масового порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, десятків убитих та сотень поранених громадян» [567]. 22 лютого 2014 р. виконувачем обов'язків міністра внутрішніх справ призначено представника ВО «Батьківщина» А. Авакова [568]. 27 лютого 2014 р. усі міністри другого уряду М. Азарова були звільнені з посад [569].

Новий уряд створила 27 лютого 2014 р. парламентська коаліція «Європейський вибір» – ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», УДАР, групи «Економічний розвиток» та «Суверенна європейська Україна», – про створення якої було оголошено того-таки дня [570]; Прем'єр-міністром України став А. Яценюк [571]. Представляючи Програму діяльності уряду, А. Яценюк зазначив, що «країна знаходиться на межі... економічного і політичного колапсу», «під загрозою знаходиться територіальна цілісність і єдність України», мають місце «посягання на суверенні права української держави», зокрема, – «спроби сепаратизму, в першу чергу, на території Автономної Республіки Крим» [570]. У промові А. Яценюк визначив головне завдання, яке стоїть не лише перед урядом, а й усім політикумом і українським народом, – «зберегти цілісність української держави.., яка стане членом Європейського Союзу, цілісність тієї держави, яка має велике майбутнє» [570]. «Україна закликає всіх учасників Будапештського меморандуму, прогарантувати безпеку, територіальну цілісність, єдність України. Тоді, коли підписували меморандум.., – зазначив А. Яценюк, – було визначено, що країни-гаранти, а це Росія, США і Великобританія, візьмуть на себе відповідальність за те, що вони прогарантують будь-яке уникнення військових конфліктів, і що жодна з країн-сусідів ніколи і ні при яких обставинах не буде втручатися у внутрішні справи України» [570].

Водночас, А. Яценюк визначив і такі нагальні завдання, які стояли перед Українською державою: створити Національне антикорупційне бюро; запровадити судову реформу, забезпечивши незалежність судів²⁶; провести чесні й прозорі президентські вибори. Відповідаючи на запитання народного депутата М. Катеринчука щодо перспектив підписання угоди з Європейським Союзом, А. Яценюк відзначив необхідність термінових консультацій з Європейським Союзом, адже «підписання Угоди передбачає конституційну

²⁶ Звернімо увагу, завдання, до яких привертає увагу А. Яценюк, далі хрестоматійні; як ми вже писали в підрозділі 3.1., 28 січня 1992 р. Президент України Л. Кравчук, виступаючи з трибуни Верховної Ради, наголошував на необхідності чіткого поділу вдали в Україні, зокрема, забезпечення незалежності судової гілки влади. Це скидається на нонсенс, але за четверть століття державного будівництва ефективний поділ влади так і не відбувся.

процедуру... Якщо Європейський Союз буде готовий підписувати Угоду, ми готові підписувати Угоду з Європейським Союзом», в якій, наголосив А. Яценюк, має бути передбачено «введення безвізового режиму для громадян України»²⁷ [570]. У свою чергу, народний депутат О. Тягнибок поставив питання про необхідність люстрації – усунення з державних посад усіх осіб, які пов'язані з режимом В. Януковича [570].

Верховна Рада схвалила Програму діяльності Кабінету Міністрів²⁸ [572], у якій окреслювалася суспільно-політична й соціально-економічна ситуація в постреволюційній країні, а також визначались основні пріоритети діяльності уряду. «Україна, – констатується в програмі, – перебуває у найглибшій за всю історію своєї незалежності економічній, політичній і соціальній кризі. Держава доведена до межі банкрутства, суспільство – до соціальної і гуманітарної катастрофи. Реальною стала загроза втрати Україною суверенітету і територіальної цілісності» [573]. Автори Програми відзначали невтішність фінансово-економічної ситуації: у 2012–2013 рр. українська економіка перебувала в стагнації; дефіцит державного бюджету в 2013 р. становив 65 млрд грн, а з урахуванням усіх зобов'язань уряду – понад 80 млрд грн; станом на лютий 2014 р. залишок коштів на Єдиному казначейському рахунку становив лише 4,3 млн грн, а несплачені платіжні доручення – майже 10 млрд грн; сукупний зовнішній борг на кінець 2013 р. досяг 140 млрд доларів, або близько 80% ВВП, зокрема, короткостроковий борг – 65 млрд доларів, що більше, аніж в 4 рази перевищує золотовалютний запас держави, який становив лише 15 млрд доларів [573].

Як зазначається в Програмі уряду, в Україні 1) до критичного рівня погіршився діловий та інвестиційний клімат, іноземні компанії і банки йдуть з

²⁷ Мусимо нагадати, що питання про запровадження безвізового режиму між Україною та ЄС порушувалося ще під час першого візиту В. Януковича до Брюсселя, 1 березня 2010 р., про що йшлося в підрозділі 5.2.

²⁸ 27 лютого, у день ухвалення Постанови Верховної Ради про прийняття Програми Кабінету Міністрів України, народні депутати не були ознайомлені з текстом Програми, а ухвалили її «за скороченою процедурою». Текст Програми був оприлюднений тільки 1 березня в офіційному виданні «Урядовий кур'єр»; отже, в Реєстрі законів і підзаконних актів України Програма значиться як така, що набула чинності саме 1 березня 2014 р.

України; 2) співробітництво з міжнародними фінансовими інститутами зруйноване; 3) країна фактично позбавлена потенціалу економічного відновлення, депресивний стан економіки унеможливує підтримання належних соціальних стандартів для переважної більшості населення; 4) зберігаються мільярдні заборгованості із зарплат, соціальних виплат і допомог, мільйони українських сімей поставлені на межу виживання; 5) відбулася майже повна правова делегітимізація державної влади, її вихід з-під контролю суспільства, замість свого конституційного призначення – служити інтересам українського суспільства – державна влада її головними суб'єктами використовувалася з метою самозбереження і збагачення; б) корупція стала системним елементом державного управління й «основним способом вирішення життєвих питань»; 7) зруйновано правоохоронну та судову системи держави: «суд, прокуратура та інші правоохоронні органи стали елементами єдиного репресивного механізму, спрямованого на захист влади, її свавілля і безкарності» [573].

Серед інших, Програмою визначено ряд завдань: підписання Угоди про асоціацію з ЄС, налагодження співпраці з МВФ, проведення реформ, які необхідні для імплементації європейських норм і стандартів, тощо. Привертає увагу й завдання з приведення цін і тарифів до економічно обґрунтованого рівня й запровадження адресної допомоги малозабезпеченим громадянам²⁹ [573]. Становить інтерес і згадка про «розвиток всебічних добросусідських відносин з РФ» (і це в умовах, коли вже тиждень розгорталася воєнна агресія РФ у Криму); утім, важливим є те, що попри агресію РФ – спробу воєнним шляхом запобігти євроатлантичному векторові розвитку України, – європейський вибір і перспектива членства України в ЄС оголошені незворотними. Нагадаємо, що попередній уряд, очолюваний М. Азаровим,

²⁹ У Програмі уряду це завдання сформульоване так: «Прийняття (у короткостроковій перспективі) необхідних непопулярних рішень щодо цін і тарифів, із запровадженням відповідних компенсаторних механізмів адресного характеру». Як на наш погляд, це формулювання дещо недолуге, адже прийняття «непопулярних рішень» оголошено безпосередньою та єдиною метою. Утім, процитоване формулювання точно відображає подальшу політику уряду у сфері ЖКГ.

пішов на поглиблення співробітництва з Митним союзом ЄАЕС одразу після торговельного ембарго, введеного РФ. Тоді ж, у представленій Програмі уряду А. Яценюка, ми бачимо іншу позицію: незважаючи на російську агресію, євроатлантичний вектор розвитку України, на захист якого стали учасники Революції гідності, залишився непохитним. І треба сказати, що уряд А. Яценюка досяг помітних успіхів у співробітництві з ЄС, зокрема, 21 березня 2014 р. підписано політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (про що йтиметься далі).

Характеризуючи діяльність уряду А. Яценюка, мусимо відзначити також очевидні невдачі. Гостру критику викликала політика уряду у сфері цін і тарифів (прийняття «непопулярних» заходів було одним із завдань уряду, визначених Програмою його діяльності). Уряд удався до суто механічного підняття цін і тарифів на житлово-комунальні послуги, забезпечивши тим самим додаткові прибутки монополістам – отримувачам ренти за постачання населенню та підприємствам газу й електроенергії. У попередніх підрозділах ми вже аналізували рентний аспект олігархічного режиму в Україні. Отже, можна бачити, що зазначені рішення уряду А. Яценюка цілком відповідали інтересам українського олігархату.

На адресу уряду А. Яценюка лунали й жорсткі звинувачення в корупції. Зокрема, голова Комітету економістів України А. Новак заявляв: «Влада використовує війну для збагачення»; а також нарікав, що «Україна за останніх півроку отримала від міжнародних інституцій 6,5 млрд доларів США позики, однак уряд неефективно використовує кошти і навіть не може стабілізувати гривню, яка девальвувала на 70%, оскільки зайнятий самозбагаченням» [574]. За словами І. Шевченка, міністра економіки з 2 грудня 2014 р. по 2 липня 2015 р., «частина Кабміну повністю працює на маніпулятивні схеми Яценюка», «пропозиції Яценюка часто мають лобістський характер з елементами корупції» [575]. Звинувачення в корупційній діяльності були висунуті колишнім головою Державної фінансової інспекції України М. Гордієнком [576]. Показово, що жодне зі згаданих звинувачень не було спростоване

А. Яценюком, зокрема, він не вдався до захисту власної честі та гідності в судовому порядку. Вже згадані, а також інші нарікання були підставою для європейських та американських партнерів України вважати українських високопосадовців корумпованими, наголошуючи на несумісності корупційних практик із подальшим європейським розвитком нашої країни.

Одразу зазначимо, що проолігархічна політика уряду зумовила карколомне падіння рейтингу А. Яценюка. За даними «Соціологічної групи "Рейтинг"», у березні 2014 р., коли розпочалася діяльність уряду, 43% респондентів повідомили про довіру А. Яценюку, хоча недовіряв йому – 51%. Максимуму довіра до А. Яценюка сягнула в грудні 2014 р. – 56%, перевищивши антирейтинг – 40%. Далі почалося стрімке падіння довіри: вже в квітні 2015 р. довіряли А. Яценюку 25% респондентів (не довіряли 70%), у червні 2015 р. довіряли 13% (не довіряли 77%), у серпні співвідношення довіри/недовіри становило 11% щодо 85%, у жовтні – 9% щодо 84%, у січні 2016 р. – 7% щодо 88% [577].

Важливою подією державного будівництва в постреволюційний період стало проведення 25 травня 2014 р. позачергових президентських виборів, у яких переміг П. Порошенко, здобувши 54,70% голосів [578]. Інавгурація п'ятого Президента України відбулася 7 червня 2014 р.

Становить інтерес аналіз інавгураційної промови Президента П. Порошенка [579], оскільки вона чітко відображає не так бачення внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації, в якій опинилася Україна в постреволюційний період (очікувати від діючого політика відвертих оцінок – звісно, марно), як ступінь прийнятної артикуляції з приводу ситуації. Тобто, промова Президента дає нам можливість побачити – про що саме (і як саме) П. Порошенко вважав за можливе говорити, а що оминати мовчанням. Задля аналізу тексту, ми виокремимо ключові тези. Утім, треба сказати, текст вкрай метафоричний, складається з коротких висловлювань-гасел, а тому й виокремлювати ключові тези у вигляді цитат – майже неможливо. Отже, в інавгураційній промові висловлено такі тези:

1. *Єдність з Європою – природний стан України.* Повалення диктатури, яке відбулося завдяки народному повстанню, відзначив П. Порошенко, уможливило повернення України до її природного стану – єдності з Європою.

Висловлюючись на цю тему, Президент використав щодо поваленого режиму максимально жорсткі й негативно конотовані характеристики – «диктатура» та «тиранія». Революція ж гідності трактується Президентом в історичному контексті; увага акцентується на природності для України європейського способу буття.

2. *Війна – перепона європейській модернізації України.* «На заваді колосальних можливостей, які з падінням тиранії відкрилися для європейської модернізації України, – зазначив Президент, – стала справжня війна, спланована і розв’язана на українському Донбасі». Також П. Порошенко провів історичну паралель між сьогочасною збройною боротьбою за незалежність і боротьбою початку ХХ ст., згадавши героїв Крут. Українська незалежність здобута кров’ю, наголосив П. Порошенко, – борців за незалежність України та загиблих на Майдані повстанців.

У розкритті цієї теми П. Порошенком привертає увагу знову-таки історичний контекст мовлення про сучасність. Завдяки цьому фактично вибудовується історична канва боротьби за національно-державне самовизначення: герої Крут – Небесна сотня – учасники бойових дій на Донбасі. Разом із тим, очевидним є риторичне мовчання щодо «справжньої війни»: призвідники війни й агресор – не названі. Війна є фактом, Президент навіть робить акцент, це – «справжня війна»; але війна не існує сама по собі: з ким війна, проти кого, хто агресор, хто ворог, яка наша мета, які наші завдання в цій війні? – відповідей щодо цього Президент уникає.

3. *Я – Президент миру.* Президент декілька разів повторив одну й ту саму риторичну фігуру: «Я не хочу війни. Я не прагну помсти». Відтак Президент представив свій «мирний план», який включав такі «пропозиції»:

а) заклик до всіх, «хто незаконно взяв до рук зброю», скласти її;

б) звільнення від кримінальної відповідальності осіб, «на чиїх руках немає крові українських воїнів та мирних людей», і тих, «хто не причетний до фінансування тероризму»;

в) надання контрольованого коридору «для російських найманців, які захочуть повернутися додому»;

г) «мирний діалог». Президент уточнив, «ідеться про діалог з мирними громадянами України» [579], а не з російськими бойовиками. Удавшись до російської мови, Президент звернувся до мешканців Донбасу: по-перше, він звинуватив В. Януковича у соціально-політичних негараздах на Донбасі та фінансуванні проросійських бойовиків; по-друге, наголосив на легітимності чинної державно-політичної влади; по-третє, виступив з ініціативою «децентралізації влади», надання гарантій всебічного вжитку та розвитку російської мови. Також Президент запевнив, що він не має наміру ділити українців «на правильних і неправильних», поважатиме специфіку регіону, ставитиметься з повагою до «місцевих нюансів» у визначенні політики пам'яті, «пантеону героїв», релігійних традицій.

Характеризуючи «мирний план П. Порошенка», передусім відзначимо використання російської мови. Уперше такий риторичний прийом був використаний В. Януковичем під час передвиборчих дебатів із В. Ющенком; заключне слово В. Янукович виголосив російською, акцентувавши, що він звертається саме до мешканців Південного-Сходу країни. На наш погляд, використання в інавгураційній промові російської мови було недоречним, бо тим самим Президент офіційно дав зрозуміти: я згоден із тим, що для мешканців Донбасу українська мова або незрозуміла (чужа), або є символом ворожої влади. Однак зазначимо, що ЗМІ, загалом, позитивно оцінили використання в інавгураційній промові російської мови. Недоречною, вважаємо, була й поіменна згадка лідерів російських бойовиків; завдяки інавгураційній промові ці особи ввійшли в історію України.

Мирний план П. Порошенка був би цілком виправданим і ефективним, якби «справжня війна» (за висловом Президента) почалася з проросійськими

сепаратистами. Одначе ця віна велася проти України спецпідрозділами РФ. Отже, «мирний план» не мав адекватної предметної спрямованості; тож, як наслідок, він виявився абсолютно неефективним.

4. *Мир не буде тривалим без зміцнення безпеки.* Президент акцентував увагу на необхідності оснащення та фінансування Збройних сил України.

Зазначимо, що Президент знову-таки оминає увагою питання ведення «справжньої війни», яка й визначає актуальні, а не абстрактні заходи з розвитку Збройних сил.

5. *Міжнародні гарантії безпеки України.* Президент повідомив про необхідність підписання «міжнародного договору, який прийшов би на заміну Будапештському меморандуму» [579]. «Такий договір, – уточнив П. Порошенко, – має надати прямі та надійні гарантії миру та безпеки – аж до військової підтримки в разі загрози територіальній цілісності» [579].

Президент оминув увагою питання невиконання Будапештського меморандуму. Якщо підписанти – наддержави світу – відмовилися виконувати умови наявного меморандуму, то чи стануть ці наддержави учасниками нового договору?

6. *Крим є українським.* Президент наголосив на тому, що питання належності Криму не підлягає обговоренню: Крим був і є українським.

Ця заява П. Порошенка була однозначною і категоричною; засвідчила незмінність української позиції.

7. *Справедливість – вимога часу.* Завершуючи промову, Президент звернувся до економічних питань, зазначивши, що вони лежать у сфері компетенції уряду. Президент засвідчив свою відданість принципам вільного підприємництва і наголосив, що справедлива соціальна політики – це те, що посправжньому зміцнить безпеку та єдність України, й наблизатиме країну до стандартів європейського життя.

Зазначимо, що такі риторичні пасажі – традиційні для українських політиків. Президент висловся в рамках культурної норми – очікувань громадськості.

Узагальнюючи, зазначимо: по-перше, Президент оминув мовчанням тему російської воєнної агресії. Навіть кажучи про Крим, вдався до слова «анексія», однак не назвав її воєнною агресією, вочевидь вважаючи, що уникання мови про війну є способом запобігання війні. По-друге, заявлений «мирний план» і теза про доцільність нових міжнародних гарантій національній безпеці України – ґрунтувалися на оцінках ситуації, в яких не враховувався фактор прямого воєнного втручання РФ; при чому, воєнного втручання, яке вже відбулося і в Криму, і на Донбасі. По-третє, позитивним в інавгураційній промові є представлення Революції гідності та збройної боротьби на Донбасі (проти, на жаль, не названого ворога) в історичному контексті, як етапу повернення України до її природного стану – єдності з Європою.

Задля простеження еволюції дискурсу влади варто звернутися до наступної ключової промови Президента – його Посланням до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2015 році» [580], виголошеного 4 червня 2015 р. У цій промові П. Порошенко, фактично, підсумував рік свого перебування на посту Президента і визначив основні пріоритети подальшої діяльності.

Президент розпочав промову з емоційної ремарки, характеризуючи стан, у якому перебувала Україна на час самоусунення від влади В. Януковича, як катастрофічний. Президент вдався до особистісно-рефлексивних дієслів: уявляєш, подумаєш, здригнешся та ін., що, загалом, свідчить про щирість його висловлювання. Звертаючись до ситуації 2014 р., Президент використав описові речення: «Анексовано Крим. Російські бойовики захопили більшу частину Донбасу. Підбурювані Москвою сепаратисти розпалюють проросійські повстання в Харкові, Одесі, Миколаєві, Херсоні, в багатьох інших містах. Кремль готувався до розчленування України... В березні 2014 р. до виконання завдань було готово трохи більше 5000 вояків».

Процитований фрагмент відображає характерні особливості публічного мовлення П. Порошенка. Кажучи про анексію Криму, він не називає того, хто здійснив цю анексію, і мовчить про спосіб анексії; кажучи про «російських

бойовиків» на Донбасі та «проросійські повстання», не називає ці дії прямою воєнною агресією. Прикметне й висловлювання про «5000 вояків»; по суті, це цитата з промови О. Турчинова, який пояснював, чому Україна не змогла протистояти російській агресії. Утім, мусимо зазначити, що після анексії Криму тільки з території півострова на континентальну Україну вийшли понад 4000 військовослужбовців. Тож, є достатні підстави сумніватись у тезі, ніби в Україні на 2014 рік, фактично, не було армії. Та й далі Президент зазначає: «Зараз у зоні антитерористичної операції боронять країну більше 50 тисяч українських героїв, а загальну чисельність Збройних сил України ми довели до 250 тисяч, і сьогодні нам є чим боронити Батьківщину». Цілком очевидно, що в надкороткий термін створити з нуля армію чисельністю 250 тисяч бійців – неможливо. І наступний аспект, фраза Президента: «нам є чим боронити Батьківщину». Сама побудова висловлювання спонукає до запитання: проти кого боронити? І тут ми знову спостерігаємо риторичне мовчання. Як і в інавгураційній промові, мовчання про війну, напевно, вважається способом запобігання війні.

Звернувшись до внутрішньополітичної ситуації, Президент наголосив на необхідності «продовжити деолігархізацію» державно-політичної системи та почати демонополізацію економіки. Як на наш погляд, коли Президент країни відверто називає державно-політичну систему олігархічною, то це характеризує його або як революціонера, готового кинути виклик панівній касті, або як циніка, який використовує поширені в суспільстві судження, не дуже переймаючись їх суттю і змістом.

Наступні завдання, які визначив Президент, дають підстави сподіватися, що він усе ж має намір увійти в історію України саме в статусі реформатора. Адже пріоритетом діяльності влади, як наголосив Президент, має стати «створення інфраструктури для боротьби з корупцією», аби мати можливість «перейти в тотальний наступ на неї. Почати очищення суддівської касті і прокуратури». Президент позитивно оцінив формування Національного антикорупційного бюро, відзначив, що подальше реформування прокуратури та

системи судочинства мають перебувати в пріоритеті для парламентаріїв та уряду.

Звернувшись до питань міжнародної політики, Президент зазначив, що вже в 2016 р. потрібно «отримати безвізовий режим з ЄС», виконавши всі необхідні для цього умови. Розвиваючи тему співпраці з ЄС, висловився за впровадження посади віце-прем'єр-міністра з питань євроінтеграції України.

Актуальною для України, за словами Президента, є й конституційна реформа. Однак, наголосив Президент, Україна залишиться унітарною державою; децентралізація немає нічого спільного з федералізацією: «Україна була, є і буде унітарною державою! І є коло питань, яких децентралізація не торкнеться жодним чином, де, навпаки, роль центру збільшиться. Це стосується оборони, національної безпеки, зовнішньої політики та боротьби з корупцією, дотримання законності, прав та свобод громадян, територіальної цілісності. Відтак децентралізація може стати реальністю вже після осінніх виборів органів місцевої влади та місцевого самоврядування» [580].

Оцінюючи інавгураційну промову Президента та його наступне Послання до Верховної Ради, можна простежити наскрізні теми, до яких звертається П. Порошенко. По-перше, це тема воєнної агресії РФ. І якщо в інавгураційній промові ми бачимо доволі ілюзорні уявлення про мирне врегулювання, то у Посланні 2015 р. – розлогі міркування про неготовність України в 2014 р. протидіяти агресії. По-друге – це тема боротьби з корупцією. І треба сказати, що стратегічні завдання, які були визначені в 2015 році, – розбудова антикорупційних інститутів, фактично були реалізовані. І попри труднощі, з якими зіткнулись у своїй роботі нові антикорупційні органи, початок їхнього функціонування є позитивним зрушенням. Третя тема, до якої звертався Президент, – це отримання безвізового режиму з країнами ЄС. Мусимо зазначити, що, як на наш погляд, сподівання Президента на скоре надання українцям безвізового режиму були надто оптимістичними; адже марно вважати, ніби країни ЄС ігноруватимуть безпековий аспект ситуації в Україні.

Найважливішим завданням діяльності Президента П. Порошенка стала протидія військовій агресії РФ. АР Крим і Севастополь стали першими об'єктами військового вторгнення РФ. Дії РФ в Криму (а згодом і на Донбасі, а також в Одесі, Харкові та ін. містах) цілком відповідають дефініції агресії, яка зафіксована у Конвенції ООН «Про визначення агресії» [581]. Зокрема, ст. 1 Конвенції визначає: «Агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави» [581]. Ця дефініція деталізується в ст. 3, якою передбачено: «Будь-яка з наступних дій, незалежно від того, чи має місце оголошення війни.., кваліфікуватиметься як акт агресії:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не мала б, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або частини її;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

в) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

г) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили, або морські і повітряні флоти іншої держави;

д) засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, що мають настільки серйозний характер, що це рівносильне переліченим вище актам» [581]. Звернімо увагу на процитоване формулювання ст. 3: кожна з перелічених дій є актом військової агресії, «незалежно від того, чи має місце оголошення війни».

Ми вдалися до такого розлогого цитування Конвенції ООН тільки з тієї причини, що факт неоголошеності війни, яку веде РФ проти України, використовується (і в промовах політиків, і в наукових, і в публіцистичних текстах) з суто спекулятивною метою – задля заперечення самого факту війни; а термін «гібридна війна», який набув популярності, слугує не для уточнення

багатоплановості війни, зокрема, значущості інформаційного та психологічного факторів, а для витіснення самого факту воєнної агресії РФ. Утім, іще раз значимо, виходячи з Конвенції ООН, дії РФ і в Криму, і на Донбасі мають кваліфікуватися саме як пряма воєнна агресія.

Політологи висловлюють різні міркування щодо того, коли саме розпочалася російська агресія. Ми схилиємося до думки російського політичного аналітика А. Ілларіонова, який доводить, що агресія РФ проти України розпочалася 20 лютого 2014 р., з розстрілу російськими спецпідрозділами маніфестантів на київському Майдані³⁰, адже саме ця дата зазначена на медалі «За повернення Криму», виготовленій на замовлення Міністерства оборони РФ. «На цій медалі, – зазначає А. Ілларіонов, – чітко визначений час початку воєнної операції з захоплення Криму». Воєнна агресія РФ розпочалася «за дві доби до того, як Янукович підписав угоду з трьома лідерами опозиції і трьома міністрами закордонних справ європейських країн³¹». Таким чином, наголошує А. Ілларіонов, вся пропагандистська кампанія, яку вела Росія, намагаючись представити заколот у Криму як буцімто реакцію на вигнання Януковича бандерівцями, фашистами та націоналістами в Києві «повністю спростована російським міністерством оборони, котре розповіло, що операція почалася раніше, а розстріл Небесної сотні був частиною операції з захоплення Криму» [582].

³⁰ Процитовані міркування А. Ілларіонова про причетність російських спецслужб до загибелі протестувальників і правоохоронців під час Революції гідності поділяються й іншими експертами. Зокрема, про участь співробітників ГРУ РФ в організації розстрілів на Майдані повідомляв іще 24 лютого 2014 р. народний депутат, голова парламентської тимчасової слідчої комісії з розслідування тих трагічних подій Г. Москаль, який, звинувативши МВС і СБУ в протидії діяльності парламентської ТСК, оприлюднив низку документів [584; 585], котрі свідчать про те, що розстріл маніфестантів у середмісті Києва – наслідок дій, які мають очевидні ознаки злочинного умислу. А вже 20 лютого 2015 р. В. Наливайченко, перебуваючи на посаді Голови СБУ, повідомляв про причетність В. Суркова – помічника президента РФ – до керівництва групами снайперів під час масових акцій протесту в лютому 2014 р. [586]. Однак й донині в розслідуванні цих злочинів не поставлено крапку.

³¹ У цьому висловлюванні А. Ілларіонова має місце незначна неточність: тільки двоє із трьох міжнародних посередників, Ф.-В. Штайнмаєр (Німеччина) та Р. Сікорський (Польща) були очільниками МЗС своїх країн, а Е. Фурньє обіймав посаду Голови департаменту континентальної Європи МЗС Франції.

22 лютого збройні сили РФ, а також угруповання так званих «козаків» почали окупацію Кримського півострова. В ніч на 27 лютого були захоплені приміщення парламенту й уряду Криму. Депутати Верховної Ради АРК ухвалили рішення про призначення референдуму щодо статусу Криму. За словами одного з лідерів російських бойовиків І. Гірка, голосування депутатів Верховної Ради АРК за відставку тодішнього прем'єр-міністра Криму А. Могильова та проведення «референдуму» проводилося під прямим тиском російських військових; «я особисто, – запевняв І. Гірка, – "заганяв" депутатів у зал для голосування»; головним фактором швидкої спецоперації в Криму була російська армія, а не нібито прагнення кримчан, аби Крим увійшов до складу Росії, запевнив І. Гірка [583].

З території півострова розпочалась евакуація Збройних сил України. За даними Міністерства оборони України, із 18 тисяч військовослужбовців, які дислокувались у Криму, з окупованої території півострова вийшли тільки 4 тисячі [587]. Майже всі співробітники СБУ, міліції, МНС, судді, прокурори перейшли на службу до російських окупантів.

16 березня 2014 р. окупаційною владою було проведено «референдум» про незалежність АР Крим. 18 березня у Москві Президентом РФ В. Путіним, Головою Ради Міністрів АРК С. Аксьоновим, спікером Верховної Ради АРК В. Константиновим і головою Севастопольської МДА О. Чалим підписано Договір про прийняття Республіки Крим до складу РФ. Про невизнання анексії Криму заявили Генеральна Асамблея ООН, ПАРЄ, ОБСЄ та Венеціанська комісія. Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Кримський півострів вважається тимчасово окупованою територією. 14 квітня 2014 р. було оголошено про початок антитерористичної операції (АТО). Зоною проведення антитерористичної операції було охоплено Донецьку і Луганську області.

Попри численні викривальні матеріали у ЗМІ, РФ заперечувала участь своїх військових у воєнних діях на Донбасі. Трагічною подією, яка вразила світ і засвідчила той факт, що РФ веде на Донбасі неоголошену війну проти

України, стала катастрофа малайзійського Боїнга (рейс МН 17). Тоді, 17 липня 2014 р., загинуло 298 осіб – усі пасажери та члени екіпажу. Одразу зазначимо, що 28 вересня 2016 р. Об'єднана слідча група представила перші результати кримінального розслідування причин катастрофи авіалайнера рейсу МН 17. Згідно з висновком Міжнародної слідчої групи, причиною катастрофи стало влучення в авіалайнер ракети ППО системи «Бук». Як довели експерти, ракета була доставлена на Донбас з РФ і застосована російськими військовими [588]. Результати цього розслідування стали незаперечним доказом російської агресії на Донбасі.

Попри протиправний й авантюрний характер дій РФ в Криму та на Донбасі в них чітко простежуються такі цілі: по-перше, зберегти Україну у сфері власного геополітичного впливу; по-друге, ослабити Україну настільки, щоб вона вже ніколи не змогла відновити свій державницький, економічний і культурний потенціал, а відтак і втратила здатність кинути виклик російській гегемонії в регіоні; по-третє, скомпрометувати, виставити деструктивними й антисоціальними будь-які громадянські дії проти авторитаризму, будь-які зусилля спрямовані на побудову демократичної та правової держави [589].

Воєнна агресія РФ розгорталася під прапором так званої «Новороссії»: ставилася стратегічна мета – окупувати й відколоти від України увесь Донбас і Причорномор'я (загалом вісім областей). Окупована територія – «Новороссія» – мала ввійти до складу РФ, забезпечивши таким чином суходільний коридор до Криму та вихід до проросійської невизнаної республіки Придністров'я. ЗСУ та добровольчі батальйони зупинили просування агресора. Хоча окремі райони Донецької та Луганської областей опинилися під окупацією, агресор був вимушений відмовитися від проекту «Новороссія». Однак РФ не полишила надії, тепер уже дипломатичним шляхом у рамках «мирного врегулювання ситуації на Донбасі», зберегти Україну у сфері свого геополітичного впливу.

Очевидною спробою такого дипломатичного маніпулювання є стаття В. Медведчука ще від 3 березня 2014 р., в якій містився перелік питань для переговорів між центральною владою України та проросійськими

заколотниками; це, зокрема: «а) виборність глав місцевих влад і передача обласним радам повноважень місцевих адміністрацій; б) право регіонів залишати у себе більшу частину зібраних на їх території податків і право ветоувати призначення керівників місцевих правоохоронних структур; в) самостійність гуманітарної політики, в тому числі: визначення регіональних мов, які використовуються нарівні з державною; вибір навчальних програм, за якими провадиться середня освіта; г) право вибору пріоритетних зовнішньоекономічних партнерів» [590].

Не важко помітити, що «мирний план В. Медведчука» згодом відобразився в пунктах Мінських домовленостей. Утім, є рація погодитися з думкою політолога В. Бушанського: «Вдоволення усіх висунутих сепаратистами вимог фактично перетворює Україну на аморфну територію, не здатну провадити ані внутрішню, ані зовнішню політику. Така Україна цілком влаштовує Кремль» [590].

Спробою «мирного врегулювання» за участі міжнародних посередників стало укладання Мінських домовленостей. Мінську тристоронню угоду підписано Л. Кучмою (Україна), М. Зурабовим (Росія) і представником ОБСЄ Г. Тальявіні³² 5 вересня 2014 р. Протокол угоди включає дванадцять пунктів: припинення вогню, амністія, особливий статус Донбасу тощо. 19-го вересня 2014 р. Л. Кучмою, О. Захарченком («ДНР») та І. Плотницьким («ЛНР»), за посередництва представника Росії М. Зурабова, підписаний Мінський меморандум, що деталізує процес демілітаризації. Тристороння угода та Мінський меморандум і є комплексом домовленостей під умовною назвою «Мінськ-1». Переговори в Мінську були відновлені 11–12 лютого 2015 р. в форматі «нормандської четвірки»: П. Порошенко, В. Путін, А. Меркель,

³² Зазначимо, що саме Гайді Тальявіні була Головою комісії ЄС з розслідування причин російсько-грузинської війни 2008 р. Згідно із висновком, представленим комісією 30 вересня 2009 р., «почала війну Грузія, але обидві сторони несуть відповідальність за ескалацію конфлікту» [591]. Таке цинічне виправдання російської агресії викликало гостру критику, зокрема, й збоку російських опозиціонерів. Призначення Г. Тальявіні очільником посередницької місії ОБСЄ для участі в Мінських переговорах свідчило лише про спробу залагодити конфлікт на Донбасі з урахуванням інтересів РФ, точно так само, як був «залагоджений» російсько-грузинський конфлікт.

Ф. Олланд. Нова угода, що стосується знову ж демілітаризації, підписана Л. Кучмою, М. Зурабовим, О. Захарченком, І. Плотницьким і представником ОБСЄ Г. Тальявіні. Умовне найменування нових угод – «Мінськ-2».

Мінські домовленості, здебільшого критично оцінюються українськими політологами. Зокрема, В. Котигоренко відзначає, що «Мінські угоди не виконуються з моменту їх досягнення. Обстріли та інші збройні провокації тривають. За російської допомоги і кураторства сепаратисти розбудовують, озброюють, укомплектовують людьми і навчають власні армії, формують квазідержавні цивільні інститути. Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ констатує факти присутності важкого озброєння в місцях, звідки воно має бути виведене. Робота самої місії блокується бойовиками. Непоодинокі факти нищення техніки СММ. Спостерігачам місії чиняться перешкоди в роботі на ділянках поруч із державним кордоном України з Росією. Вибори до органів місцевого самоврядування у підконтрольних проросійським сепаратистам районах Донбасу відкладаються через неможливість забезпечити належні умови їх безпечного і вільного проведення відповідно до правових демократичних стандартів, Конституції і законів України. Звільнення і обмін заручників та незаконно утримуваних осіб "всіх на всіх" блокується російською стороною і сепаратистами. Бойовики перешкоджають роботі місії Червоного Хреста. Україна позбавлена можливості надавати гуманітарну допомогу своїм громадянам на підконтрольній сепаратистам території та відновити там безпечну роботу регіонального сегмента своєї банківської системи для виплат пенсій і для інших цілей. Через це, зокрема, мають місце масові зловживання у практиці соціальних виплат, що її запровадив український уряд для громадян з непідконтрольних йому територій» [592].

Воєнна агресії РФ, наслідками якої стала анексія Криму й окупація Донецька, Луганська та прилеглих районів, істотним чином змінила ставлення українців до НАТО. В одній зі своїх публікацій ми докладно аналізували динаміку зміни ставлення українців до НАТО [593], наразі ж вважаємо за доцільне привернути увагу лише до даних Фонду «Демократичні ініціативи»

імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова [594], згідно з якими спостерігається зростання частки респондентів, які підтримують вступ України до НАТО (див. табл. 5.7.).

Таблиця 5.7.

**Який варіант гарантування безпеки був би,
на Вашу думку, найкращий для України?
(2007-2015)**

	12. 2007	04. 2012	05. 2014	09. 2014	12. 2014	07. 2015	11. 2015
Вступ до НАТО	18,9	13	32,6	43,6	46,4	35,9	45,7
Військовий союз із Росією та ін. країнами СНД	31,3	26,2	13	14,8	10,1	7,8	8,2
Військовий союз із США	–	–	1,5	–	–	3,2	3,4
Позаблоковий статус України	30,7	42,1	28,3	22,2	20,9	28,9	22,6
Інше	1,6	0,9	1	0,4	1	1,6	2,4
Важко відповісти	17,5	17,8	23,7	19	21,7	22,6	17,6

В іншому соціологічному опитуванні, проведеному Центром Разумкова в березні 2015 р., було поставлене пряме запитання: «Якби наступної неділі відбувався референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували?». Соціологи виявили такий розподіл відповідей: 43,3% проголосували б за вступ до НАТО, 31,6% – проти, 13,5% – не взяли б участі в голосуванні, 11,6% – не визначились із відповіддю [595].

Представимо регіональний розподіл відповідей, отриманих під час згаданого опитування (див. табл. 5.8.) [596].

Таблиця 5.8.

**Якби наступної неділі відбувався референдум
щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували?
(регіональний розподіл)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
За вступ до НАТО	73,4	48,8	22,8	29	21,5
Проти ступу до НАТО	8,3	28,2	33	53,5	42,9
Не голосував би	5,5	8,6	29,3	9,9	28,7
Важко відповісти	12,8	14,4	14,9	7,5	6,9

Попри порівняно високі показники підтримки вступу до НАТО, в українському суспільстві все ж немає інфантильних сподівань на зовнішню підтримку. Звернімо увагу на такі дані, оприлюднені Центром Разумкова, що були отримані в листопаді 2015 р.: 53% респондентів вважають, що «у разі збройного нападу (воєнної агресії)» Україна має розраховувати лише на власні сили, 11,6% – на «широку міжнародну підтримку», 1,6% – на підтримку країн СНД і країн, що входять до Ташкентського договору, 2,2% – допомогу Росії, 15,8% – допомогу ЄС і НАТО, 2,9% – допомогу США, 13% – не визначились із відповіддю [597]. Поставлене респондентам запитання було сформульоване у формі гіпотетичного припущення. Утім, станом на листопад 2015 р., коли проводилося опитування, російська агресія вже тривала. Відповідно, сама форма запитання (гіпотетичне припущення) була провокативною: соціологи Центру Разумкова виявили, що є частка респондентів (принаймні 1,6%), які витісняють (відмовляються усвідомити) сам факт російської агресії проти України.

У надскладних умовах воєнної агресії РФ Україна здійснила низку реформ, спрямованих на подолання корупції та забезпечення справедливого судочинства. Антикорупційну складову містять і започатковані владою реформи органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ та судової системи. Зокрема, 14 жовтня 2014 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про прокуратуру», яким визначено зміст, обсяг та строки реформування, механізми становлення прокурорського самоврядування, формування Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів та Ради прокурорів України. Для вирішення кадрових питань, як і в здійсненні контролю за прокурорською діяльністю, значна роль відводиться представникам юридичної спільноти – науковцям, адвокатам, іншим фахівцям у галузі права. Зазначимо, що в пояснювальній записці до законопроекту, представленої 31 жовтня 2013 р., акцентується увага на необхідності «вдосконалення правового статусу, функцій і повноважень прокуратури України та приведення їх у відповідність із міжнародними стандартами. Сучасний стан розвитку суспільних відносин та

адаптація національного законодавства до європейських норм, – зазначали автори законопроекту, – потребує переосмислення ролі прокуратури у захисті інтересів держави та суспільства» [598]. Згодом до Закону від 14 жовтня 2014 р. були внесені численні зміни та доповнення, спрямовані на реальне становлення незалежності прокурорів під час виконання службових обов'язків та, у підсумку, підвищення ефективності прокурорської діяльності щодо захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [599].

Впродовж 2014-2015 рр. у суспільстві жваво обговорювалися питання повернення довіри населення України до правоохоронних органів, насамперед, викорінення корупції та беззаконня з судової та правоохоронної систем. 26 квітня 2015 р. був ухвалений Закон України «Про очищення влади» [600]. Утім, мусимо зазначити, що Венеціанська комісія вкрай критично оцінила цей Закон, констатує, що законодавцями не була врахована низка зауважень, висловлена Комісією ще на стадії його підготовки. Комісія відзначила, що люстрація не повинна підмінювати «структурні реформи, спрямовані на зміцнення верховенства права та боротьбу з корупцією», а мусить лише «доповнити їх як надзвичайний захід самозахисту демократії у тій мірі, в якій вона поважає європейські стандарти в галузі прав людини та верховенства права» [601].

У рамках політики боротьби з корупцією та з метою повернення довіри населення до влади було прийняте рішення про реорганізацію діючої за радянськими нормами міліції в Національну поліцію. Відповідний законопроект «Про національну поліцію» 21 травня 2015 р. пройшов перше, а 2 липня того-таки року – друге читання у Верховній Раді України і вступив у силу 7 листопада 2015 р. Проте робота над Законом була продовжена, до нього були внесені зміни та доповнення, спрямовані на визначення системи та структури Національної поліції, функцій її підрозділів: кримінальної поліції, патрульної поліції, органів досудового розслідування, поліції охорони та поліції особливого призначення. Цим Законом запроваджено призначення керівників поліції на контрактній основі, створено Поліцейську комісію при Національній

поліції, 3/5 членів якої становлять правозахисники й інші цивільні особи. Поліцейські комісії проводять призначення на посади в поліції через конкурс, суттєві права щодо формування та діяльності поліції надаються місцевим радам [602]. Паралельно 19 січня 2015 р. розпочалося реформування Державної автоінспекції. До реорганізованої патрульної служби відбувся конкурсний підбір працівників. Цей етап реформ поліції тривав упродовж липня 2015–травня 2016 рр.

І, нарешті, після багатьох років безплідних дискусій про беззаконня та корумпованість судової гілки влади Верховна Рада 2 червня 2016 р. ухвалила два Закони: «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [603], ч. 5 ст. 124 якого передбачено «можливість визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду», та «Про судоустрій та статус суддів» [604], у преамбулі якого зазначається, що Закон «функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів» [604]. Реформу судочинства в Україні вже на стадії обговорення двох згаданих законопроектів активно підтримала Венеціанська комісія, відзначивши, що правові новели стануть «важливим кроком на шляху до створення справді незалежної судової системи в Україні» [605]. Реформа скасовує систему вищих спеціалізованих судів – господарського, адміністративного, цивільних та кримінальних справ. Їх має замінити реорганізований Верховний Суд, судді якого будуть набрані на конкурсній основі. Головну роль у судовій системі, вирішуючи питання призначення та звільнення суддів, відіграватиме Вища рада правосуддя (реформована Вища рада юстиції). Визначено процедуру переатестації суддів, низку антикорупційних механізмів, зокрема, зобов'язання кожного року подавати декларації про власні доходи та статки родини, запроваджується механізм постійного моніторингу способу життя суддів та рівня витрат, частково скасовується суддівська недоторканність. Крім того, пропонується запровадити європейський досвід адвокатської служби у

вітчизняних судах. Водночас, разом з переатестацією та реорганізацією судових органів передбачено суттєве збільшення посадових окладів усіх суддів.

Важливим кроком у боротьбі з корупцією стало створення 16 квітня 2015 р. Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) – правоохоронного органу з широкими силовими повноваженнями, на який покладається запобігання, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів [606], та Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) – центрального органу виконавчої влади України зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики, що був створений 18 березня 2015. Зокрема, на НАЗК покладено обов'язок ведення Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення [607]. Зазначимо, що Закони України, які регулюють діяльність НАБУ та НАЗК, були прийняті Верховною Радою 14 жовтня 2014 р. [606; 607].

Революція гідності та проєвропейська позиція нової української влади уможливили продовження курсу на підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. За даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова, громадяни України підтримують євроінтеграційний вектор розвитку України [608] (див. табл. 5.9.).

Таблиця 5.9.

Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?
(динаміка, 2011–2015)

	10. 2011	12. 2012	05. 2013	04. 2014	05. 2014	03 2015
Інтеграція до ЄС	43,7	42,4	41,7	52,4	50,5	52
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану	30,5	32,1	31	18	21,4	12,6
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу з РФ	9,3	10,5	13,5	20,8	17,4	22,6
Важко відповісти	16,4	15	13,7	8,9	10,6	12,8

Як можна бачити з табл. 5.9., підтримка громадянами України євроінтеграційного вектору розвитку країни досить стабільна. Однак, якщо у попередні 2011–2013 рр. цей курс підтримували 40% респондентів, то з 2014 р. за інтеграцію з ЄС висловлювалися вже понад 50% громадян. Власне, саме відмова Януковича–Азарова від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС викликала масовий протест молоді Києва на Майдані Незалежності. А розправа силовиків над студентами-протестувальниками породила вибух народного гніву – Революцію гідності. Ці події черговий раз засвідчили, що українське суспільство не сприймає авторитаризм і беззаконня влади, що воно готове до радикальних дій заради справедливості, демократії, гарантії прав і свобод громадянина, європейських стандартів життя.

Переговори між Україною та ЄС щодо укладення нової посиленої угоди на заміну Угоди про партнерство та співробітництво розпочалися ще в березні 2007 р. відповідно до Плану дій Україна–ЄС. На Паризькому саміті Україна–ЄС у вересні 2008 р. сторони досягли домовленості, що нова посилена угода називатиметься Угодою про асоціацію. Протягом 2007–2012 рр. відбулися 21 раунд переговорів щодо Угоди про асоціацію та 18 раундів переговорів щодо розділу Угоди про створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі. 19 грудня 2011 р. на саміті Україна–ЄС оголошено про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Ця Угода стала наймасштабнішою, порівняно з аналогічними угодами, укладеними ЄС з країнами Центральної та Східної Європи. 30 березня 2012 р. на рівні очільників переговорних делегацій відбулося парафування Угоди про асоціацію, а 19 липня 2012 р. парафовано розділ Угоди щодо створення зони вільної торгівлі. З кінця 2012 р. до середини 2013 р. здійснювався офіційний переклад проекту Угоди українською та мовами держав-членів ЄС. 15 травня 2013 р. колегія Європейської комісії прийняла рішення рекомендувати Раді ЄС підписати Угоду й дозволити її тимчасове застосування до завершення процедур ратифікації державами-членами ЄС [609]. 9 серпня 2013 р. проект Угоди був

оприлюднений на Урядовому порталі. За пропозицією ЄС було уточнено назву Угоди, і за згодою України вона отримала офіційну назву – «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [610].

Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС уже після Революції гідності та втечі В. Януковича відбулося в два етапи. 21 березня 2014 р. під час Позачергового саміту Україна–ЄС було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт саміту, які від імені України підписав Прем'єр-міністр А. Яценюк. Зокрема, підписані Преамбула, Стаття 1, Розділи I «Загальні принципи», II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» і VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» Угоди. На саміті Українською стороною була зроблена заява, що зобов'язання України, які випливають зі статті 8 Угоди про асоціацію стосовно ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. будуть виконані після внесення відповідних змін до Конституції України.

27 червня 2014 р. в ході засідання Ради ЄС Президентом України П. Порошенком і керівництвом Європейського Союзу й главами держав та урядів 28 держав-членів ЄС була підписана економічна частина Угоди – Розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством», які разом з рештою тексту Угоди становлять єдиний документ. 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Українська сторона передала до депозитарію ратифікаційні грамоти і завершила таким чином всі внутрішньодержавні процедури [609].

Угода про асоціацію за своїм обсягом і тематичним охопленням є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та

найбільшим міжнародним договором із третьою країною, коли-небудь укладеним Європейським Союзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції» і слугує стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні. Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС, договір про яку є частиною Угоди про асоціацію, визначає правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і (частково) робочої сили між Україною та ЄС, а також регуляторного наближення економіки України до спільного ринку ЄС. Відповідно до статті 486 Угоди з 1 листопада 2014 р. здійснюється її тимчасове застосування до моменту набрання нею чинності [610].

Повністю Угода про асоціацію між Україною та ЄС набере чинності після її ратифікації усіма сторонами, в перший день другого місяця, що настає після дати здачі на зберігання до Генерального секретаріату Ради Європейського Союзу останньої ратифікаційної грамоти або останнього документа про затвердження. Угода вже ратифікована Україною та Європейським парламентом 16 вересня 2014 р. [609]. Нині Угоду про асоціацію ратифікували всі парламенти країн ЄС, окрім парламенту Нідерландів. 6 квітня 2016 р. відбувся референдум, на якому 61% громадян Нідерландів висловився проти ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, вважаючи, що це спричинить погіршення економічних відносин між їхньою країною та РФ. Позиція Нідерландів дисонує із загальною позицією країн ЄС, які вже підтримали Угоду про асоціацію. Тож, є підстави поділяти думку, що інтереси збереження єдності ЄС, які, безумовно, важливі для Нідерландів, стануть визначальними під час волевиявлення нідерландських парламентаріїв. Утім, попри зволікання нідерландських парламентаріїв, з 1 січня 2016 р. вже діє зона вільної торгівлі між Україною та ЄС. Наразі ми, насамперед, вважаємо за потрібне констатувати, що євроатлантичний вектор розвитку України визначається не позицією тієї чи тієї європейської країни, а лише українським

народом. І нині ми з усією очевидністю бачимо, що євроатлантичний напрям розвитку України набув незворотності.

Висновки до п'ятого розділу

Досліджуваний період, 2005–2016 рр., – це, відповідно до нашої періодизації, окремий етап національно-державного самовизначення України, вирізнявальною рисою якого є поляризація ідентичностей. Завдяки такій поляризації відбувалося оформлення політичних поглядів і партійних преференцій громадськості. Поляризація ідентичностей стала феноменом, який спершу відобразив ставлення громадськості до політичного протистояння під час Помаранчевої революції. А згодом, це ставлення, маючи соціокультурний базис, набуло рис, власне, політичної ідентичності. Відзначимо, що саме ідентичність визначає попередні установки в процесі оцінювання політичних і соціокультурних феноменів, а також параметри можливої політичної поведінки.

2005–2016 рр. – це період, у який до політичного життя в країні були залучені найширші верстви. Причиною цього було те, що у попередній період, 1996–2004 рр., в Україні сформувався чітко виражений олігархічний режим, специфіка якого полягала в рівновазі впливу кількох промислово-фінансових груп. Боротьба між політичними партіями, які представляли інтереси промислово-фінансових груп, потребувала активного апелювання до громадської думки, а отже, й до форм революційного протистояння. Залучення громадськості до політичного протистояння відбувалося шляхом актуалізації базових міфологем: захист рідної мови (української чи російської, залежно від регіону), рідної Церкви, історичної пам'яті, вектора цивілізаційного розвитку України тощо. Наголосимо, що поляризація ідентичностей стала наслідком Помаранчевої революції й була пов'язана з ідеологічним розмежуванням між протиборчими політичними силами. Вкрай деструктивним вплив на суспільно-політичну ситуацію в Україні справляла й РФ, яка намагалася використати

проросійські ідентифікаційні преференції громадян Сходу та Півдня з метою з метою утримування України у сфері власного геополітичного впливу.

Революційні події в Україні (Помаранчева революція та Революція гідності) засвідчили наявність істотних суперечностей у суспільно-політичній системі України, а також кризу демократичних інститутів і процесів. Бо ж революція як така є непотрібною, якщо суспільно-політичні протиріччя можуть бути розв'язані за допомогою демократичного волевиявлення. Цей-таки період відобразив слабкість державних інститутів, адже однією із функцій держави є арбітражна функція – врегулювання конфліктів між соціальними групами. Подальша ж воєнна агресія РФ виявила невтішний стан Збройних сил і безпекових структур України.

Здійснене дослідження дає підстави для висновку, що головною причиною, яка зумовила революційний розвиток політичних процесів, є наявність олігархічної системи, яка ґрунтується на рентній економіці й забезпечується за допомогою контролю над ЗМІ, політичними партіями, парламентськими фракціями та групами, органами виконавчої влади та президентською владою. Боротьба олігархічних груп за контроль над рентними галузями економіки є домінантним чинником політичної боротьби як такої. Рентна економіка зумовлює крайнє зубожіння українського суспільства, а відповідно, й поширення протестних настроїв. Конкуренція між олігархічними групами повсякчас накладається на революційні тенденції в українському суспільстві. Однак кожна з революцій завершувалася лише зміною домінування тих чи тих олігархічних груп, не зачіпаючи олігархічної суті політичної системи України. Оскільки олігархат проявляється як корупційна за своїм характером державно-політична система, то принципові зміни можливі тільки на шляху антикорупційної боротьби.

Нерозв'язані суспільно-політичні суперечності, а також економічний і політичний тиск РФ – це ті фактори, що зумовили втрату українським суспільством довіри до політики В. Ющенка. Період президентства В. Ющенка, попри правильно визначені завдання національно-державного самовизначення,

обернувся встановленням політичного режиму В. Януковича, що мав тенденцію до переростання в цілковитий авторитаризм. Революція гідності, яка завершилася відстороненням від влади В. Януковича, мала й ту особливість, що розгорталася під проєвропейськими гаслами, визначила вектор подальшого національно-державного самовизначення України. Завдяки Революції гідності та наступному активному протистоянню війсьній агресії РФ на Донбасі Україна відкинула як неприйнятні пострадянські політичні практики; в країні почалася радикальна та послідовна імплементація європейських норм і стандартів. Попри агресивну реакцію РФ на вихід України зі сфери російського геополітичного впливу, євроатлантичний вектор національно-державного самовизначення українського народу залишився незмінним. Таким чином, саме революційна боротьба проти політичного режиму В. Януковича й опір агресії РФ уможливили початок подолання поляризації ідентичностей і консолідацію Української нації на основі проєвропейських суспільно-політичних цінностей.

У дискурсі публічної політики Мінські домовленості трактуються як безальтернативний спосіб мирного врегулювання «ситуації на Донбасі». Однак ми схилиємося до висновку, що Мінські домовленості – це лише форма невизначеного за часом відкладання проблеми протидії РФ, що здійснила анексію Криму й окупацію окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Мінські домовленості стосуються тільки ситуації на Донбасі й жодним чином не сприяють врегулюванню кризи, яка являє собою ніщо інше, як російсько-українську війну. Цілі Росії в цій війні: по-перше, легітимізувати анексію Криму (домогтися українського та міжнародного визнання російської належності Криму); по-друге, ліквідувати Україну як унітарну державу, створивши в її складі автономні анклави, налаштовані проти євроінтеграції та входження країни в НАТО. Повноваження ОРДЛО, які закладені в Мінських домовленостях: власні суди, прокуратура, міліція (армія, перейменована на міліцію, що формуватиметься з амністованих убивць), право на зовнішньоекономічну діяльність, – перешкоджатимуть подальшому європейському розвитку України, спричиняючи дестабілізацію

внутрішньополітичної ситуації. Реалізація цього проекту – це продовження попередніх проектів Партії регіонів з федералізації України. Помилковим є й судження, ніби Мінські домовленості – це шлях до, хоча й непевного, але миру, оскільки РФ зацікавлена в постійній дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні, зокрема, в підриві довіри до влади. Отже, оскільки Україна не може визнати правомірність анексії Криму, а визнання легітимності «ДНР» і «ЛНР» є згубним для України, то й Мінські домовленості втрачають будь-який раціональний ґрунт.

Попри воєнну агресію РФ, Україна продовжила курс на підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Угода про асоціацію є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором, що коли-небудь укладався Європейським Союзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС. Передбачене нею надання громадянам України безвізового режиму, що включає їх вільний в'їзд в Європу, розширення контактів у всіх сферах життєдіяльності, а також принципи «політичної асоціації та економічної інтеграції» слугують стратегічним орієнтиром соціально-економічних реформ в Україні. Передбачена Угодою поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС, яка вступила в дію вже з 1 січня 2016 р., сприятиме інтеграції економік України та ЄС, а здійснювані реформи – впровадженню європейських політико-правових і соціально-економічних стандартів.

Відносини між Україною та євроатлантичними структурами (насамперед – ЄС і НАТО), а також провідними Західними демократіями (США, Німеччина, Франція та ін.) мають тенденцію до набуття якісно нового розвитку. Починаючи зі здобуття Україною незалежності, а особливо в період після Помаранчевої революції, проєвропейськи налаштована частина українського суспільства сприймала відносини з євроатлантичними структурами як надзвичайно актуальні, з огляду на необхідність: по-перше, протистояти реваншистським і проросійським політичним силам (КПУ, Партія регіонів тощо), по-друге – запозичувати стандарти та взірці державно-політичного та

соціально-економічного розвитку, імплементація яких сприяла б подоланню пострадянських практик й активній модернізації України. У масовій свідомості таке, по суті, ідилічне й некритичне сприйняття Західного світу відобразилось у невизначеній формулі «жити по-європейськи». Однак російсько-українська війна (анексія Криму й окупація окремих районів Донецької та Луганської областей), а також зволікання провідних Західних демократій із наданням Україні ефективної воєнно-політичної підтримки (відмова продавати Україні летальну зброю, затягування з наданням громадянам України безвізового режиму з країнами ЄС, спроба парламенту Нідерландів заблокувати ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС) – це є фактори, які спонукають ту ж таки проєвропейськи налаштовану частину українського суспільства до висновку, що національно-державне утвердження України, і навіть саме існування Української держави, можливе тільки завдяки актуалізації й активізації внутрішніх ресурсів. Отже, криза, спричинена воєнно-політичною агресією РФ, і невиправданість надмірних очікувань щодо військової й економічної допомоги з боку Західних демократій ведуть до більш реалістичного оцінювання євроатлантичних структур і тих завдань, які нині стоять перед Україною.

ВИСНОВКИ

Системний аналіз феномену національного самовизначення України, дослідження його розвитку й особливостей на різних етапах державотворення дає підстави зробити ряд наукових узагальнень та теоретико-методологічних висновків.

Джерельним підґрунтям цих висновків стали наукові та публіцистичні праці вітчизняних і зарубіжних авторів, нормативно-правові акти органів державної влади та ратифіковані Україною міжнародні угоди, програми та дані про діяльність політичних партій, громадських організацій України, результати соціологічних досліджень з внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем.

Опрацювання зазначених джерел та власні умовиводи уможливають низку висновків за результатами дослідження українського національно-державного самовизначення.

Доведено існування трьох типів національного самовизначення, які проявляються в політичному житті. Перший тип є суто реактивним і властивим спільнотам, що позбавлені як формальних, так і неформальних політичних інститутів, коли реакція суб'єкта на середовище є неусвідомленою. Другий тип – усвідомлена негативна чи позитивна реакція, що має здебільшого ірраціональний характер. Третій тип національного самовизначення опосередковується рефлексією політичного ідеалу й потребою в політичній суб'єктності та інституалізації. В Україні ключову роль у цій суб'єктності та інституалізації відіграє держава, а сам процес самовизначення, зорієнтований на ідеалізовані норми європейського співжиття, належить до третього типу самовизначення і набуває характеру національно-державного.

Національно-державне самовизначення є цілісним суспільно-політичним явищем, що змінюється й розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників державно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного змісту і має характер утвердження власної суб'єктності. Тобто,

національно-державне самовизначення завжди розгортається на тлі певних викликів і реалізується за посередництва тріади: «політичний ідеал – політичні практики – політична творчість». У цьому сенсі політична рефлексія являє собою синтез культурно-історичних, мотиваційно-сміслових і поведінкових чинників, які в підсумку виражаються у формі національно-державного самовизначення.

Концепт національно-державного самовизначення безпосередньо включений до поняття «нація» як результат процесу самовизначення етносу за посередництва політичної діяльності. Відповідно, якщо належність особи до етносу може і не усвідомлюватися нею або ж не вважатися підставою для політичних дій, то вже усвідомлення належності до нації – завжди спричиняє певну форму етико-політичного відношення. Отже, національне самовизначення за своєю суттю є актом національно-політичного самовизначення. Разом із тим, суспільно-політичний розвиток є можливим лише в рамках національно-державного самовизначення.

Національно-державне самовизначення – тривалий, украй суперечливий історичний процес, що має складну природу і полягає у формуванні національної свідомості, становленні та розвитку політичної культури, громадської й політичної активності. Необхідними умовами процесу національно-державного самовизначення є, по-перше, становлення нації (засвоєння етносом національної ідеї), по-друге, втілення цієї ідеї (мети) за допомогою актуальних політичних засобів. Суспільно-політичний розвиток і його прояв у національно-державному самовизначенні набуває послідовної та логічної стадіальності, оскільки являє собою розгортання суспільно-політичних суперечностей.

Тож, національно-державне самовизначення, як процес, має певні етапи – найважливіші політичні події, які символічно відмежовують один етап національно-державного самовизначення від іншого. На підставі аналізу суспільно-політичних процесів і феноменів політичного життя виокремлено п'ять загальних етапів національно-державного самовизначення України:

- перший етап – суверенізація України (1985–1991 рр.);
- другий етап – національно-державне становлення України в умовах суспільно-політичної та соціально-економічної невизначеності (1992–1996 рр.);
- третій етап – усталення олігархату як деструктивного прояву демократичного режиму в Україні (1996–2004 рр.);
- четвертий етап – поляризація ідентичностей (2005–2014 рр.);
- п'ятий – нинішній етап, який ми суто формально визначили як «постреволюційний».

Кожен із цих етапів доволі чітко окреслюється значущими суспільно-політичними подіями та нормативно-правовими актами. Не менш істотне значення для запропонованої періодизації мали суспільно-політичні суперечності (насамперед, соціокультурного характеру), які й визначали розгортання політичних процесів, відображаючись у тих чи тих державно-політичних рішеннях, набували правової формалізації. Тобто, національно-державне самовизначення розкривається змістом суспільно-політичних процесів, визначених інтересами, цілями, раціональними й ірраціональними мотивами соціальних груп і політичних суб'єктів.

Процес національно-державного самовизначення України має як універсальні, властиві іншим пострадянським і постколоніальним державам стадії розвитку, так і особливості, властиві саме українському суспільно-політичному й історичному розвитку: багатовекторність зовнішньої політики, олігархічний характер політичного режиму, поляризація ідентичностей, суспільний запит на імплементацію європейських норм і стандартів тощо. Конкретизація такої стадіальності має істотне значення для пояснення та розуміння політичної історії незалежної України, прогнозування подальшого суспільно-політичного розвитку, визначення актуальних завдань та ефективних шляхів сучасного етапу державотворення.

Суттєвий вплив на формування національної самосвідомості мали суспільно-політичні трансформації доби Перебудови в СРСР. Цей етап національно-державного самовизначення став періодом переоцінки цінностей, формування

нової системи поглядів на життя і суспільство, усвідомлення політичних інтересів і цілей, набуття нового досвіду громадської активності й політичної діяльності.

Процеси національної консолідації та зростання громадсько-політичної активності в Україні посилилися після аварії на Чорнобильській АЕС. Ця техногенна катастрофа не тільки сформувала реальні підстави для розрізнення загальносоюзних і республіканських проблем, але й увиразнила тенденції локалізації суспільно-політичного життя в Україні. Невдоволеність результатами перебудовчих процесів, ідеологічна неспроможність Компартії України стимулювали об'єднання національно-демократичних сил, розширення їх соціальної бази та створення в Україні широкого демократичного руху.

На основі аналізу суспільно-політичних процесів упродовж доби Перебудови виокремлено три основні періоди національно-державного самовизначення України: культурно-просвітницький (1986–1988 рр.); громадсько-політичний (1988–1990 рр.) і політичний (1990–1991 рр.). Доведено, що національно-державне самовизначення набуло свого правового та політичного статусу саме у період Перебудови – у процесі демократизації суспільного життя та активізації громадських і політичних рухів.

Із проголошенням незалежності розпочався новий етап національно-державного самовизначення – етап державного будівництва. Визначились основні складові державно-політичної системи: державні й політичні інститути, форми їх взаємодії; міжнародно-політичне позиціонування України як незалежної держави і її міжнародне визнання; формування самостійної політики у фінансово-економічній і соціальній сферах тощо. На динаміку національно-державного самовизначення в рамках конституційного процесу впливали внутрішньополітичні чинники, передусім – фінансова й соціально-економічна кризи, політичний популізм партій лівого спрямування, посилення конкурентної боротьби в лавах національно-демократичних сил, загострення історичних і культурно-ціннісних суперечностей між Україною та Російською Федерацією.

Цей етап національно-державного самовизначення України проходив під впливом істотних трансформацій глобальної системи міжнародної безпеки. Приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стало одним із результатів цієї трансформації і зовнішньополітичних поступок нашої держави. Зовнішньополітичні впливи з боку Російської Федерації позначилися на процесах розподілу Чорноморського флоту, дестабілізували суспільно-політичну ситуацію на Кримському півострові.

Встановлено взаємозв'язок і охарактеризовано процес національно-державного самовизначення у міжнародно-політичному контексті. Зокрема, спроби Російської Федерації надати СНД статусу нового наддержавного утворення; інтеграційні процеси в Європі та створення ЄС; розвиток безпекових механізмів та нових форм реалізації норм міжнародного права. Доведено, що політика багатовекторності спричиняла загрози національно-державному самовизначенню України.

Продуктивнішими у цьому сенсі були: участь України у складі органів ООН; формат самітів Україна–ЄС; залучення дипломатичних та правових ресурсів для відстоювання державних інтересів у конфліктах з Румунією і Росією; встановлення режиму особливого партнерства з НАТО й декларація стратегії приєднання до Альянсу; спроби протистояння російському впливу на пострадянському просторі шляхом утворення ГУАМ – регіональної організації за демократичний та економічний розвиток.

Ухваленням Конституції (Основного закону) нашої держави ознаменовано новий етап суспільно-політичного розвитку й національно-державного самовизначення України, адже в Основному законі втілено національну ідею українського державотворення, окреслено подальший розвиток українського суспільства і держави. Водночас, розвиток соціальних, політичних, економічних, культурних та правових процесів актуалізував проблему реалізації задекларованих принципів, упровадження конституційних приписів у реальне життя.

Разом з тим, унормована Конституцією модель народовладдя, демократії, поділу владних повноважень, розвитку місцевого самоврядування мало позначилася на політичних й управлінських практиках, що визначалися впливом на суспільно-політичні процеси потужних фінансово-промислових груп, що сформувалися наприкінці 1990-х рр. Усталення олігархату як форми поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки та кримінального світу, як домінування номенклатурно-корпоративних кланів уможливило утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур, утворило своєрідний симбіоз олігархії та авторитаризму. Опосередкований, але досить значний негативний вплив мав цей симбіоз на діяльність політичної опозиції й загалом на стан національно-демократичного руху. Певну маргіналізацію цього руху вдалося подолати лише внаслідок народного спротиву – Помаранчевої революції, яка визначила нові орієнтири суспільного розвитку, актуалізувала процеси формування української політичної нації на основі демократичних політичних цінностей.

Характерними й системотворчими ознаками національно-державного самовизначення як процесу та результату реакції на внутрішньо- і зовнішньополітичні виклики та загрози є його суб'єктність і конструювання образу-проекту майбутнього. Їх наявність уможливлює, з одного боку, національну консолідацію та розбудову демократичного політичного режиму, з другого – позиціонування країни на міжнародно-політичній арені за умов сучасного цивілізаційного розвитку. Обмеження ж процесу національно-державного самовизначення лише реагуванням на внутрішньо- та зовнішньополітичні виклики спричиняє автаркію політичних еліт і може мати наслідком встановлення недемократичних політичних режимів.

Доведено, що головною причиною, яка зумовила революційні події 2004–2005 рр. і 2013–2014 рр, є наявність олігархічної системи, яка ґрунтується на рентній економіці, забезпечується впливом підконтрольних їй ЗМІ, політичними партіями, парламентським та урядовим лобізмом. Домінантним

чинником політичної боротьби стає конкуренція олігархічних груп за контроль над рентними галузями економіки.

Рентний характер економіки зумовлює зубожіння українського суспільства й поширення протестних настроїв, а боротьба олігархічних груп накладається на істотні суспільно-політичні суперечності, посилює революційні тенденції. Оскільки ж олігархічна державно-політична система присутньо є корупційною за своїм характером, принципові її зміни можливі тільки шляхом антикорупційної боротьби.

У всі роки незалежності процес становлення та розвитку України супроводжувався протистоянням політичних сил, що відстоювали різноспрямовані вектори цивілізаційного розвитку. Одні були зорієнтовані на реінтеграцію України з РФ, вступ у Митний, а згодом – у Євразійський союз, другі – виступали за інтеграцію України з Європейським Союзом та НАТО. Результати соціологічних досліджень і революційні події 2013–2014 рр. свідчать про переважне прагнення громадян до європейського шляху розвитку: протягом останніх п'яти років кількість прихильників вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану зменшилася втричі, а вступу до Європейського Союзу – збільшилася на третину й становила більшість опитаних. За той самий час кількість прибічників військового союзу з Росією зменшилася у чотири рази, натомість – кількість прихильників вступу України в НАТО зросла втричі й становила більшість громадян.

Доведено, що анексія Криму й окупація РФ окремих районів Донецької та Луганської областей – це реакція на вихід України із зони російського геополітичного впливу, на євроатлантичний вектор національно-державного самовизначення українського народу. За рішенням Ради національної безпеки і оборони, 19 березня 2016 р., Україна розпочала процедуру виходу з СНД. Показано, що напрям цивілізаційного розвитку України підтверджується синхронною ратифікацією 16 вересня 2014 р. Угоди про асоціацію України з ЄС Європейським парламентом та Верховною Радою України, імплементацією

європейських норм права у вітчизняне законодавче поле; інтенсифікацією співробітництва Української держави з НАТО у галузі безпеки.

Попри воєнну агресію РФ, Україна продовжує курс на асоціацію з ЄС, який є стратегічним орієнтиром суспільно-політичного розвитку, спрямованим на впровадження європейських політико-правових і соціально-економічних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рафальський І. О. Феномен українського національного самовизначення : Монографія / І. О. Рафальський. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 237 с.
2. Рафальський І. Основні віхи національно–державного самовизначення України в добу незалежності / І. Рафальський // Гілея : Наук. вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – 2016. – Вип. 105. – С. 363–369.
3. Рафальський І. О. Орієнтири самовизначення в умовах державної незалежності України / І. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 1 (57). – С. 330–344.
4. Рафальський И. А. Феномен национального самоопределения и XXI век / И. А. Рафальський // Российский исторический журнал «Родина». – М. : 2013. – № 12. – С. 19–20.
5. Сміт Е. Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт, республіка / Ентоні Сміт ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
6. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт ; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбалаї. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1994. – 150 с.
8. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт ; [пер. з англ.]. – К. : «К.І.С.», 2004. – 170 с.
9. Hobsbawm E. The Invention of Tradition / E. Hobsbawm, T. Ranger (ed.). – Cambridge; New York, Port Chester; Melbourne; Sydney : Cambridge University Press, 1983. – 428 p.
10. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Б. Андерсон ; [пер. з англ. В. Морозов]. – К. : Критика, 2001. – 270 с.
11. Дальберг-Актон Дж. Очерки становления свободы [Електронний ресурс] / Дж. Дальберг-Актон ; [пер. с англ.]. – London : Overseas Publications International Ltd, 1992. – Режим доступу : http://yuri-kolker.narod.ru/articles/Acton_3.htm
12. Тьоніс Ф. Спільнота і суспільство / Ф. Тьоніс. – К. : Дух і літера, 2005. – 259 с.
13. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасової ідентичності / Ч. Тейлор ; [пер. з англ. А. Васильченка]. – К. : Дух і літера, 2005. – 696 с.
14. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении / А. Н. Майборода. – К. : Генеза, 1993. – 215 с.
15. Картунов О. Вступ до етнополітології : Наук.-навч. посіб. / О. Картунов. – К. : ІЕУГП, 1999. – 300 с.
16. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
17. Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центральных и восточноевропейских странах / М. Хрох // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе : в 3-х т. Т. 1. Неудавшийся национализм

многонациональных и частичных национальных государств. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 107–122.

18. Gellner E. Encounters with Nationalism / E. Gellner. – Oxford, England; Cambridge, USA : Blackwell, 1994. – 416 p.

19. Kohn H. The Idea of Nationalism: A study in Its Origins and Dackgrounde / H. Kohn (2nd ed.) – New York : Collier Books, 1967. – 735 p.

20. Ermacora F. The Protection of Minorities Before the United Nations / F. Ermacora // C.A.D.A. – 1983. – Т. IV. – №.182. – P. 294–295.

21. Heckmann F. Towards the Development of the Typology of Minorities / F. Heckmann // Minorities: Community and Identity. ed C.Fried. – Dahlem Conferenzen 1983. Berlin, New York, Tokyo : Springer-Verlag. – P. 11–20.

22. Kymlichka W. The Rise and Fall of Multiculturalism? New Debates on Inclusion and Accommodation in Diverse Societies / W. Kymlichka. – Taylor and Francis Books Ltd, 2010. – 320 p.

23. Kymlichka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights / W. Kymlichka. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 280 p.

24. Perekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. 2nd Edition / B. Perekh. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2000. – 452 p.

25. Бушанський В. В. Естетика політичної влади : Монографія / В. В. Бушанський. – К. : Парапан, 2009. – 360 с.

26. Левенець Ю. А. Політика в Україні: символізація змісту / Ю. А. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 5–10.

27. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : Монографія / Ю. Ж. Шайгородський ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.

28. Шевченко О. О. Симулятивні ціннісні утворення в пострадянських державах як показник глобальної ціннісної кризи / О. О. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 5 (49). – С. 73–82.

29. Фуко М. Археологія знання / М. Фуко ; [пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой ; вступ. ст. А. С. Коесникова]. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2012. – 416 с.

30. Дейк ван Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. ван Дейк. [пер. с англ. Е. А. Кожемякина, Е. В. Переверзева, А. М. Маматова]. – М. : Книжный дом «Либриком», 2013. – 344 с.

31. Филлипс Л. Дж., Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен и др. ; [пер. с англ.]. – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2004. – 354 с.

32. Гриньов В. Нова Україна: якою я її бачу / В. Гриньов. – К. : Абрис, 1995.

33. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні / В. Кулик. – К. : Центр досліджень національної безпеки при НаУКМА, 1999. – 64 с.

34. Himka J.-P. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology / J.-P. Himka // *Harvard Ukrainian Studies*. – 2006. – No. 1–4. – P. 483–500.
35. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine / S. Shulman // *Slavic Review*. – 2005. – No. 1. – P. 59–87.
36. Політичні ідентичності в сучасній Україні / За ред. М. С. Кармазіної. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 288 с.
37. Красівський О. Я. Галичина у першій чверті ХХ ст. : Проблеми польсько-українських стосунків / О. Я. Красівський ; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України, Львівск. філ-л. – Л., 2000. – 415 с.
38. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) : Монографія / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.
39. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
40. Панчук М. І. Політологічні розвідки / М. І. Панчук. – К. : Парлам. вид-во, 2012. – 424 с.
41. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : Монографія. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.
42. Рябчук М. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки / М. Рябчук : автореф. ... дис. канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.05 – етнополітологія та етнoderжавознавство ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – 18 с.
43. Deutsch K. The Impact of Communications Upon International Relations Theory / K. Deutsch. – N.Y., 1978. – 334 p.
44. Deutsch K. The Analysis of International Relations / K. Deutsch. – Englewood Cliffs, N.Y. : Prentice-Hall, 1968. – 124 p.
45. Tadjman F. Nationalism in Contemporary Europe. / F. Tadjman. – N.Y. : Distributed by Columbia University Press, 1981. – P. 290–293.
46. Castells M. The power of identity: The information age : Economy, society, and culture (Vol. 2.) / M. Castells. – Malden, Oxford, Carlton: Wiley-Blackwell, 2004. – 584 p.
47. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению / К. Хюбнер ; [пер. с нем.]. – М. : Канон+, 2001. – 400 с.
48. Ортега-і-Гасет, Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К. : Основи, 1994. – 424 с.
49. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політологічний концепт / В. О. Котигоренко // НАН України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
50. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності / Л. Лойко // Наукові записки

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 33. – С. 256–273.

51. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.

52. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України : Монографія / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України ; Ін-т археол. – К. : ТОВ УВПК "ЕксОб", 2005. – 632 с.

53. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. – К. : Вид-во «Криниця», 1999. – 324 с.

54. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХІХ століття / В. Єленський. – Л. : Вид-во УКУ, 2013. – 504 с.

55. Войналович В. А. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. / В. А. Войналович, Н. І. Кочан. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 303 с.

56. Михальченко М. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії : в 2-х т. Т. 1. / М. Михальченко, В. Андрущенко. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 490 с.

57. Михальченко М. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії : в 2-х т. Т. 2. / М. Михальченко, В. Андрущенко. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 458 с.

58. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.

59. Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз : дис. ... д-ра політ. наук за спеціальністю: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / О. Д. Бойко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2003. – 472 с.

60. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2002. – 306 с.

61. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації політичного життя України у світлі уроків угорської революції 1956 р. та української революції 2004 р. / О. В. Бабкіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 201–209.

62. Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку / А. Аслунд ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2003. – 636 с.

63. Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С. О. Телешун, Л. Є. Шкляр ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2000. – 516 с.

64. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : Монографія. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.

65. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. ; НАН України ; Інт. політ. і етнонац. досліджень. – К. : Парлам. вид-во, 2009. – 536 с.
66. Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ–першої чверті ХХ століть / Т. Горбань. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 381 с.
67. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців / М. І. Обушний. – К. : Ред.-вид. центр «Київ. ун-т», 1999. – 40 с.
68. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І. Обушний. – К. : Укр. Центр духов. культури, 1998. – 203 с.
69. Розумний М. Сучасний етап самовизначення України: виклик тоталітарної мобілізації / М. Розумний // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С. 50–60.
70. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К. : ДрУк, 1999. – 446 с.
71. Шіммельфенніг Ф. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр ; [пер. з англ.]. – К. : Юніверс, 2010. – 288 с.
72. Appel H. Expansion of NATO and the European Union / H. Appel. – N.Y. : Keck Strategic Studies, 2007. – 129 p.
73. Lasas Ainius. European Union and NATO Expansion: Central and Eastern Europe / Ainius Lasas. – London : Palgrave Macmillan, 2010. – 226 p.
74. Bukkvoll T. Ukraine and European Security / T. Bukkvoll. – London : Royal Institute of International Affairs, 1997. – 129 p.
75. Копійка В. В. Європейський Союз: історія та засади функціонування / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К. : Знання, 2009. – 751 с.
76. Посельський В. Розширений Союз та розширена Європа: етапи і засади об'єднання / В. Посельський // Україна на шляху до Європи ; [упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко]. – К. : Етнос, 2006. – С. 21–63.
77. Вакулич В. М. Компаративно-політичні виміри та глобалізаційні імперативи протидії міжнародному тероризмові : дис. ... д-ра політ. наук за спеціальністю: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2007. – 400 с.
78. Зеленюк Г. Політична динаміка в країнах Центрально-Східної Європи в умовах кризи в Європейському Союзі / Г. Зеленюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 1 (57). – С. 49–57.
79. Цепенда І. Проблема «першої хвилі» розширення НАТО в суспільно-політичній думці країн Альянсу та країн-кандидатів / І. Цепенда // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 5 (49). – С. 152–160.
80. Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин / Ф. Рудич // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 40–44.

81. Смолянук В. Ф. Десуверенізація сучасних держав: необхідність теоретичного осмислення / В. Ф. Смолянук // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2014. – № 1. – С. 170–187.

82. Смолянук В. Ф. Духовна різниця України та Росії (на прикладі патріотичних стратегій) / В. Ф. Смолянук // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2016. – № 1–2. – С. 116–130.

83. Смолянук В. Ф. Військова могутність сучасної Української держави (політологічний аналіз) : дис. ... д-ра політ. наук за спеціальністю: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / В. Ф. Смолянук ; Національна академія оборони України. – К., 2001. – 468 с.

84. Коментар до Закону України «Про громадянство України» / Ю. С. Шемшученко, П. Ф. Чалий, О. І. Майданник, С. П. Бритченко, В. Д. Андрієнко, В. П. Суботенко, С. Б. Чехович. – К., 1999. – 303 с.

85. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10–20.

86. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. : теоретико-методологічний аспект / О. М. Мироненко ; ред.: І. Б. Усенко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 258 с.

87. Коваленко А. А. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні / А. А. Коваленко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 461 с.

88. Hannum H. *Autonomy, Sovereignty, And Self-Determination: The Accommodation Of Conflicting Rights* / H. Hannum. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1996. – 534 p.

89. Sureda A. *Rigo The Evolution of the Right of Self-Determination: A Study of United Nations Practice* / A. Sureda. – Leiden : Sijthoff, 1973. – 397 p.

90. Бромлей Ю. Очерки теории этноса / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.

91. Рафальський І. О. Суб'єкти права на самовизначення / І. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 4 (66). – С. 136–146.

92. Rafalsky I. *Integracja europejska i samostanowienie narodowe w rowojennej Europie* / I. Rafalsky // *Zeszyty naukowe*. – Kwartalnik nr 3 (92). – Warszawa, 2013. – S. 288–301.

93. UN General Assembly Resolution 2625 (XXV), Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. 1883rd plenary meeting, October 24, 1970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>

94. Євтух В. Теорії нації / В. Євтух // Політична енциклопедія ; редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 808 с.

95. Римаренко Ю. Нація / Ю. Римаренко, О. Картунов // Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
96. Северенюк В. Політична поведінка: проблеми теорії та методології : Монографія / В. Северенюк. – Київ–Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – 432 с.
97. Психологічні закономірності розвитку громадської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. Т. 1. / За заг. ред. М. Й. Боришевського. – К. : Дніпро, 2001, – 244 с.
98. Бушанський В. В. Рефлексивна структура ідентичності / В. В. Бушанський // *Politikus*. – Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. – 2015. – № 2. – С. 113–117.
99. Гоббс Т. О гражданине / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. ; [пер. с лат. и англ., сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов]. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 270–505.
100. Локк Джон. Цілі політичного суспільства та врядування / Джон Локк // *Лібералізм : антологія* [упор. : О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – 621 с.
101. Білошицький С. В. Ліберальна демократія в ХХІ столітті: ресурси, виклики, перспективи / С. В. Білошицький : дис. ... д-ра політ. наук за спеціальністю: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – 453 с.
102. Кара-Мурза С. Г. Опять вопросы вождям / С. Г. Кара-Мурза. – К. : Оріяни, 1998. – 496 с.
103. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
104. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право : автореф. дис. ... д-ра юридичних наук за спеціальністю: 12.00.11 – міжнародне право. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2003. – 27 с.
105. Рафальський І. О. Український національний проект і його цивілізаційний контекст / І. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 2 (64). – С. 223–232.
106. Deutsch K. Political Community at the International Level. Problems of Definition and Measurement / K. Deutsch. – N.Y., 1954. – 70 p.
107. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area / K. Deutsch. – Princeton, 1957. – 228 p.
108. Мак-Люен М. Галактика Гуттенберга: становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен ; [пер. з англ.]. – К. : Ніка-Центр, 2001. – 464 с.
109. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / Дж. Вико. – М.–К. : «REFL-book» – «ИСА», 1994. – 618 с.

110. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Избранные произведения. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
111. Старовойтова Г. Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев / Г. Старовойтова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Starovoit/_01.php
112. Аристотель. Политика / Аристотель // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля ; [пер. с лат. и древнегреч.]. – М. : ООО Изд-во «АСТ» ; Х. : «Фолио», 2003. – С. 439–699.
113. Платон. Государство / Платон // Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля [пер. с лат. и древнегреч.]. – М. : ООО Изд-во «АСТ»; Х. : «Фолио», 2003. – С. 91–440.
114. Зиновьев А. А. Запад / А. А. Зиновьев. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 509 с.
115. Коллон М. Нефть, PR, война. Глобальный контроль над ресурсами планеты / М. Коллон. – М. : «Крымский мост-9Д»; НТЦ «Форум», 2002. – 416 с.
116. Миллс Р. Властвующая элита / Миллс Р. ; ред. Л. Я. Розовский, предисл. В. Е. Мотылева ; [пер. с англ. Е. И. Розенталь и др.]. – М. : ИИЛ, 1959. – 543 с.
117. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль ; [пер. с фр., предисл. Гарольда Дж. Ласки]. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.
118. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения / М. Вебер ; [пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко]. – М. : Прогресс, 1990.
119. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё ; [пер. с фр. ; Сост., общ. ред., предисл. Н. А. Шрамко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
120. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ.]. – М. : АСТ. – М. : Хранитель, 2006. – 730 с.
121. Попов Є. О. Недержавні центри політичної аналітики в Україні: досвід діяльності та перспективи розвитку / Є. Попов : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». – О., 2015. – 21 с.
122. Паршев А. Почему Америка наступает / А. Паршев. – М. : ООО Изд-во «АСТ» ; ООО Изд-во «Астрель», 2002. – 370 с.
123. Шарп Дж. От диктатуры к демократии: концептуальные основы освобождения / Джин Шарп ; [пер. с англ. Н. Макаровой]. – Екатеринбург : Культура, 2005. – 84 с.
124. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик – М. : «Рефл-бук»; К. : «Ваклер», 2002. – 480 с.
125. Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. А. Георгиева]. – М. : АСТ; АСТ МОСКВА; ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 282 с.
126. Яковлев А. Н. От Трумэна до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века / А. Н. Яковлев. – М. : «Молодая гвардия», 1985. – 416 с.

127. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М. : ООО Изд-во «АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.
128. Зиновьев А. А. Глобальный человек / А. А. Зиновьев. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 459 с.
129. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 495–496.
130. Нейсбит Д. Мегатренды / Д. Нейсбит ; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : ООО Изд-во «АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.
131. Кревельд Мартин ван. Расцвет и упадок государства / Мартин ван Кревельд ; [пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева]. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 544 с.
132. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн ; [пер. с англ. под ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
133. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ.]. – М. : АСТ; Хранитель, 2007. – 220 с.
134. Fukuyama F. «Les Américains veulent une Europe entreprenante et compétitive» / F. Fukuyama, A. Lacroix // Le Figaro. – 2005. – 16 mars.
135. Baudrillard Jean. La fracture cache / Jean Baudrillard // Le Nouvel Observateur. – 2005. – 9 December.
136. Baudrillard Jean. Au royaume des aveugles / Jean Baudrillard // Liberation. – 2002. – 18 mai.
137. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Ж.-Ф. Ревель ; пер. з фр. – К. : СП Часопис «Критика», 2004. – 592 с.
138. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. – М. : Прогресс, 1991. – 319 с.
139. Гоббсбаум Е., Рейнджер Т. Винайдення традиції / Е. Гоббсбаум, Т. Рейнджер; [пер. з англ. Микола Климчук] – К. : Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
140. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К. : Наукова думка, 1992. – 118 с.
141. Мосійчук В. Українська національна ідея / В. Мосійчук. – Л. : Вид-во Мосейчука В. В., 2007. – 80 с.
142. Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення : Монографія / А. Фартушний. – Л. : Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2000. – 308 с.
143. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний. – Х. : Майдан, 2006. – 340 с.
144. Майборода А. Национальная идея: от украинской мечты к новой парадигме развития / А. Майборода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page72-1216.html>
145. Гердер Й. Г. Идеи к философии истории человечества / Й. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 704 с.
146. Гегель Г. В. Ф. Философия истории // Г. В. Ф. Гегель // Сочинения. Т. 8. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1935. – 470 с.

147. Рафальський І. О. Самовизначення та сепаратизм / І. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4–5 (72–73). – С. 78–93.
148. Романенко С. Типология процессов национального самоопределения / С. Романенко // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 66 – 74.
149. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. – СПб. : Серп, 1909. – 600 с.
150. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ.]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
151. Rafalsky I. Identyfikacja zewnętrzna ukraińskiego samostanowienia narodowego / I. Rafalsky // Polityka i Bezpieczeństwo. – Tom IV. – Piotrków Trybunalski. – 2013. – S. 177–185.
152. Rafalsky I. Zewnętrzna identyfikacja ukraińskiego samostanowienia narodowego / I. Rafalsky // Nowy prometeusz. Numer 4. – Październik 2013. – Warszawa, 2013. – S. 47–57.
153. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – 470 с.
154. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 352 с.
155. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : Монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
156. Schermerhorn R. Comparative Ethnic Relations: a framework for theory and research / R. Schermerhorn. – Chicago : University of Chicago Press, 1978. – 228 p.
157. Headley J. The Problem with Multiculturalism: The Uniqueness and Universality of Western Civilization / J. Headley. – New Brunswick, N.Y. : Transaction Publishers, 2012. – 106 p.
158. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К. : Основи, 2001. – 822 с.
159. Brubaker R. Ethnicity without Groups / R. Brubaker // Arch. Europ. Sociol., XLIII, № 2, 2002. – P. 163–189.
160. Бенхабиб С. Притязання культури. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб. – М. : Логос, 2003. – 480 с.
161. Кімліка В. Лібералізм і права меншин / В. Кімліка. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 2001. – 176 с.
162. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль ; [пер. с англ. под ред. М. В. Ильина]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
163. Бек Ульрих. Национальное государство утрачивает суверенитет / Ульрих Бек // Сумерки глобализации. Настольная книга антиглобалиста : сб. – М. : ООО Изд-во «АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 46–53.

164. Зандшнайдер Эберхард. Новый мир, старое мышление / Эберхард Зандшнайдер // Internationale Politik. – 2005. – 31 may. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inosmi.ru/translation/220005.htm>
165. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. Доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин ; пер., з англ. Л. Л. Лещенко. – К. : Основи, 1993. – 238 с.
166. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський ; [пер. з англ.]. – Львів–Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
167. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : ООО Изд-во «АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
168. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.
169. Mueller Richard. Vergesst die UNO! / Richard Mueller // Der Standard. – 2003. – 20 August.
170. Kuntz Joelle. Si le Conseil de securite ne parvient pas a dire le droit, le monde fera sans lui / Joelle Kuntz // Le Temps. – 2008. – 12 février.
171. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
172. Врублевський В. Український шлях. Начерки: геополітичне ставновище України та її національні інтереси / В. Врублевський, В. Хорошковський. – К. : Демократична Україна, 1997. – 425 с.
173. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи / М. С. Горбачев. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1987. – 510 с.
174. Яковлев А. Н. Горькая чаша / А. Н. Яковлев. – Ярославль : Ярославское книжное изд-во, 1994. – 464 с.
175. Яковлев А. Н. «Я говорил про обновление социализма, а сам знал, к чему дело идет». Интервью / А. Н. Яковлев. // Независимая газета. – 2003. – 2 декабря.
176. XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февр. – 6 марта 1986 г. Стенографический отчет. [В 3 т.]. Т. 1. – М. : Политиздат, 1986. – 654 с.
177. Парето В. Социалистические системы / Вильфредо Парето // Теоретическая социология : Антология : в 2 ч. ; [пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской]. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 112–144.
178. Ашин Г. Зміна еліт / Геннадій Ашин. часопис «І». – 2006. – Число 45. – С. 174–183.
179. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 ; Н. Верт [пер. с фр.]. – М. : Прогресс–Академия, 1992. – 480 с.
180. Заславская М. Д. История экономики : учебн. пособ. для бакалавр. – М. : Изд-во Дашков и К, 2013. – 296 с.
181. Самыгин П. С. История / П. С. Самыгин [изд. 18-е, перераб. и доп.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2011. – 474 с.

182. Лановик Б. Історія України : навч. посіб. / Б. Лановик, М. Лазарович. – 2-ге., вид., вип. і доп. – К. : Знання–Прес, 2003. – 733 с.
183. Історія України / керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Л. : Світ, 1996. – 488 с.
184. Коріненко П. С. Курс лекцій з історії України : у 4 ч. Ч. 4. Новітня історія України (1939–2007) / П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко, М. В. Бармак. – Тернопіль : Вид-во Астон, 2007. – 400 с.
185. Історія України : нове бачення : у 2 т. – Т 2. / за ред. В. А. Смолія. – К., 1996. – 484 с.
186. Страницы истории Украины: учеб. пособ. для студентов / руковод. автор. кол. П. Т. Фиров. – Севастополь : Сев. ГТУ, 1997. – 303 с.
187. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) / В. К. Баран. – К. : Альтернативи, 1999. – 359 с.
188. Шайгородський Ю. Стратегія суспільного розвитку: світоглядні та інституційні чинники формування / Ю. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 6 (68). – С. 13–27.
189. Абалкин Л. И. Советское общество: революционное обновление / Л. И. Абалкин. – М. : Профиздат, 1989. – 96 с.
190. Аганбегян А. Г. Советская экономика – взгляд в будущее / А. Г. Аганбегян – М. : Экономика, 1988. – 256 с.
191. Бурлацкий Ф. М. Новое мышление: Диалоги и суждения о технологической революции и наших реформах / Ф. М. Бурлацкий. – М. : Политиздат, 1988. – 334 с.
192. Волобуев О. В. Очищение. История и перестройка: публицистические заметки / О. В. Волобуев, С. В. Кулешов. – М. : Издательство Агентства печати Новости, 1989. – 288 с.
193. Майборода О. М. Національна політика як суспільне явище: сумні підсумки «критики» західних концепцій / О. М. Майборода. – Препринт № 8 (20). – Інститут історії Академія наук Української РСР ; Центр національних відносин. – К., 1990. – 32 с.
194. Прокоп М. Передмова / Мирослав Прокоп // Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні. – Мюнхен, 1990. – С. 3–8.
195. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні / Анатоль Камінський. – Мюнхен, 1990. – 624 с.
196. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та політичних партій України / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 198 с.
197. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / Володимир Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
198. Литвин В. М. Украина: политики, политика, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин. – К. : Издательский дом «Альтернативы», 1997. – 334 с.
199. Томенко М. В. Проблема державності в програмних документах та діяльності сучасних політичних партій України (історико-політичний аналіз) :

- дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.02 – вітчизняна історія / М. В. Томенко ; Київ. держ. університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1992. – 187 с.
200. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К. : Укр. Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.
201. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. Михальченко, В. Журавський, В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 178 с.
202. Русначенко А. М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. / А. М. Русначенко. – К. : Academia, 1995. – 376 с.
203. Горбачев – Ельцин: 1500 дней политического противостояния / сост. Л. Н. Доброхотов. – М. : Терра, 1992. – 464 с.
204. Горбачев М. С. Декабрь–91. Моя позиция. – М. : Новости, 1992. – 224 с.
205. Ельцин Б. Н. Исповедь на заданную тему / Б. Н. Ельцин. – М. : Ассоциация «Новый стиль», 1990. – 112 с.
206. Иоффе Ю. Один на один с системой / Ю. Иоффе. – Луганск : Лугань, 1995. – 272 с.
207. Кравчук Л. М. «Є така держава – Україна»: матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Л. М. Кравчук. – К. : Глобус, 1992. – 224 с.
208. Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе / Виталий Андреевич Масол. – К. : Молодь, 1993. – 150 с.
209. Мороз О. Тема для роздумів / О. Мороз. – К. : Злагода, 1995. – 239 с.
210. Новодворская В. М. По ту сторону отчаяния / В. М. Новодворская. – М. : Новости, 1993. – 272 с.
211. Попов Г. Что делать? / Г. Попов. – М. : Издание газеты «Позиция», 1991. – 94 с.
212. Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств / Н. И. Рыжков. – М. : Новости, 1992. – 400 с.
213. Сахаров А. Мир, прогресс, права человека : статьи и выступления / А. Сахаров. – Л. : Советский писатель, 1990. – 128 с.
214. Алексеев Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) : навч. посібн. / Ю. М. Алексеев, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : ЕксОб, 2000. – 296 с.
215. Калінічева Г. І. Головні історичні етапи державного будівництва в Україні : навч.-метод. розробка / Г. І. Калінічева – К. : ІПК ДСЗУ, 2010. – 44 с.
216. Овчар І. В. Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985 – 1991 рр.) : дис. ... канд. політ. наук. : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / І. В. Овчар ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – 239 с.
217. Сорокин П. А. Социальное время : опыт методологического и функционального анализа / П. А. Сорокин, Р. К. Мертон // СОЦИС. – 2004. – № 6. – С. 112–119.

218. Шайгородський Ю. Українська політична еліта: стереотипні практики і виклики сучасності / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – Вип. 29. – С. 311–334.

219. Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть : автореф. дис. ... д-ра політ. наук за спеціальністю: 23.00.05 / Т. Ю. Горбань ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 40 с.

220. Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень – грудень 1991 р.) : Монографія / О. Д. Бойко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – 224 с.

221. Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР [Електронний ресурс] : Закон СССР от 1 декабря 1988 г. № 9853-ХІ . – Режим доступу : [http : //constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/zakony/185466/](http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/zakony/185466/)

222. О выборах народных депутатов СССР [Електронний ресурс] : Закон СССР от 1 декабря 1988 г. // Агитклуб. – Режим доступу : [http : //www.agitclub.ru/vybory/gor89/gor04.htm](http://www.agitclub.ru/vybory/gor89/gor04.htm)

223. Выступление Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева на 43-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (7 декабря 1988 г.) : аудиозапись [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : //www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/60834/](http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/60834/)

224. Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності : автореф. дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю: 07.00.01 – історія України / Я. П. Секо ; Чернів. нац. університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

225. Ющенко В. Недержавні таємниці : нотатки на берегах пам'яті / В. А. Ющенко ; худож.-оформл. Л. П. Вировець. – Х. : Фоліо, 2014. – 511 с.

226. Рафальський І. О. Роль неформальних громадських об'єднань у національно-державному самовизначенні України періоду Перебудови в СРСР // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 4 (78). – С. 73–86.

227. Україна: хронологія розвитку. Новітня історія. 1917–2010 рр. Том VI. Книга 2. 1945–2010 рр. [ред. : В. А. Смолій, О. П. Ресент, В. М. Горобець, О. В. Комар, С. В. Кульчицький]. – К. : Кріон, 2012. – 768 с.

228. Горбачова О. С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку : автореф. дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю: 07.00.01 – історія України / Ольга Сергіївна Горбачова ; Київ. наці. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 16 с.

229. Гордіна Н. Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986–1991): окремі аспекти / Н. Гордіна // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – 03/2010. – Вип. 100. – С. 6–10.

230. Доній О. Історія УСС мовою документів і фактів (1989–1999) / О. Доній, О. Синельников. – К. : Смолоскип, 1999. – 321 с.

231. Доній О. Покоління оксамитової революції. (Як нам дожити до 2009 року?) / О. Доній. – К. : Смолоскип, 1999. – 24 с.
232. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / кер. авт. кол. Ю. Шаповал. – К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. – 211 с.
233. Зварич Р. Або/Або: про кольори в політиці / Р. Зварич. – Нью-Йорк : Фенікс : Товариство Української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського (ТУСМ), 1990. – 115 с.
234. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / В. П. Землюк ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – 18 с.
235. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989 – 1991 рр.) / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 5. – С. 330–351.
236. Молодіжний рух України : історія та сучасність : зб. матеріалів / ред.: В. А. Головенько ; Укр. нац. ком. молодіж. орг. – К. : НВФ «Студцентр» / НІКА-Центр, 1998. – 116 с.
237. Литвин В. Молодёжные общественно-политические организации / В. Литвин // Политика и время. – 1991. – № 3. – С. 53–58.
238. Політичні структури і процеси в сучасній Україні : політологічний аналіз / редкол. Ф. М. Рудич (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 266 с.
239. Харахаш Б. Національне самовизначення: принцип і практика / Богдан Харахаш. – К., 1999. – 52 с.
240. Багмет М. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови» / М. Багмет, С. Сорока // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – № 5. – С. 164–181.
241. Каганов Ю. О. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-х – 1991 рр. : Монографія / Ю. О. Каганов. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 252 с.
242. Баран В. К. Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985–1991 рр. / В. К. Баран, О. А. Буравський // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Вип. 9–10. – С. 133–137.
243. Гончарук Г. І. Національна ідея і Народний Рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. – О. : Астропринт, 2004. – 170 с.
244. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія: 1989–1996 рр. / Григорій Іванович Гончарук. – Видання друге, доповнене. – О. : Астропринт, 2014. – 336 с.
245. Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України / В. Г. Ковтун. – К. : Факт, 1999. – 408 с.
246. Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009) : матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення

Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 156 с.

247. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали шостої Всеукр. наук. конф. 16–17 вересня 2005 р., м. Одеса. – О., 2005. – 160 с.

248. Народний Рух України: місце в історії та політиці : тези доповідей третьої Всеукр. наук. конф. 10–11 вересня 1998 р., м. Одеса. – О., 1998. – 72 с.

249. Чорновіл В'ячеслав Максимович. Твори : в 10 т. / В. М. Чорновіл ; голова редкол. А. Пашко ; Міжнародний благодійний фонд В'ячеслава Чорновола. – К. : Смолоскип, 2002. – Т. 1 : Літературознавство. – Критика. – Журналістика / упоряд. та комент. В. Чорновіл ; відп. ред. М. Коцюбинська. – [Б. м.] : [б. в.], 2002. – 640 с.

250. Герасимова Г. П. Руденко Микола Данилович // Енциклопедія історії України ; Інститут історії України НАН України / Г. П. Герасимова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.history.org.ua/?termin=Rudenko_M](http://www.history.org.ua/?termin=Rudenko_M)

251. Руденко М. Шлях до хаосу (з приводу економічної реформи М. Горбачова) / Микола Руденко. – Детройт : Українські Вісті, 1988. – 77 с.

252. Абакумова В. І. Діячі культури України в період системних змін 1985–1991 рр. : автореф. дис. ... д. і. наук за спеціальністю: 07.00.01 – історія України / В. І. Абакумова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2011. – 39 с.

253. Смольніков Ю. Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): теоретичний аналіз : автореф. дис. ... канд. і. наук за спеціальністю: 07.00.01 – історія України / Ю. Б. Смольніков ; Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 19 с.

254. Kuzio T. Ukraine: Perestroika to Independence. Edmonton / T. Kuzio, A. Wilson. – Toronto : CIUS, 1994. – 260 p.

255. Кулик В. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиції всередині режиму» перших років перебудови / В. Кулик // Сучасність. – Ч. 1. – 1998. – С. 54–79.

256. Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 831 с.

257. Гончаренко В. Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 2. – С. 85–95.

258. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 31, ст. 429 // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws/show/55-12](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/55-12)

259. Шемшученко Ю. Державний суверенітет і правова держава (до 20-річчя Декларації про Державний суверенітет України) // Віче. – 2010. – № 16. – С. 2–3.

260. Про економічну самостійність Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 3 серпня 1990 року // Верховна Рада

України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/142-12](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/142-12)

261. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 24 жовтня 1990 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1554-12/print1445366631210244](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1554-12/print1445366631210244).

262. Декларація – вирішальний крок до незалежності (до ухвалення Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України – 1990 р.) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Бібліотечно-бібліографічні ресурси. – Режим доступу : [http : // lib.rada.gov.ua/static/excursion/deklaraz-14.html](http://lib.rada.gov.ua/static/excursion/deklaraz-14.html)

263. Про проголошення незалежності України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, № 38, ст. 502. – Режим доступу : [http : // gska2.rada.gov.ua/site/postanova/akt_nz.htm](http://gska2.rada.gov.ua/site/postanova/akt_nz.htm)

264. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР [Електронний ресурс] : Закон України від 17.09.1991 № 1554-ХІІ // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1554-12](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1554-12)

265. Кульчицький С. Українська революція 2004 р. / С. Кульчицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.

266. Кузьменко Ю. В. Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР / Ю. В. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С. 113–126.

267. Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К., 2002. – 392 с.

268. Социальный облик молодежи (на материалах Украинской ССР) / отв. ред. А. И. Вишняк, Н. Н. Чурилов ; Институт философии АН УССР. – К. : Наук. думка, 1990. – 216 с.

269. Європейська Хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036)

270. Закон «Про мови в Українській РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1989, Додаток до № 45, ст. 631 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8312-11](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8312-11)

271. Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради Української РСР // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon1.rada.gov.ua/laws/show/402-12](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/402-12)

272. Муравський О. Молодіжний рух в Україні на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. : політологічний аспект / О. Муравський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – № 18. – С. 139–143.

273. Выборы в Советском Союзе в 1989–1991 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.agitclub.ru/vybory/result3.htm](http://www.agitclub.ru/vybory/result3.htm)

274. Крамар О. Подолати невизначеність / О. Крамар // Тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // tyzhden.ua/Society/18904/PrintView](http://tyzhden.ua/Society/18904/PrintView)

275. Про проект Договору про Союз Суверенних Держав, представлений Президентом СРСР [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради Української РСР від 27 червня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1272-12](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1272-12)

276. Про проект Договору про Союз Суверенних Держав [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 30 вересня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1457-12](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1457-12)

277. Виступ Джорджа Буша у Верховній Раді УРСР 1 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http : // for-ua.com/analytics/2009/08/21/092615.html](http://for-ua.com/analytics/2009/08/21/092615.html)

278. Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 27 жовтня 1989 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [\[http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/8303-11\]](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/8303-11)

279. Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 18 квітня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws/show/983-12](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/983-12)

280. Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР у зв'язку з вдосконаленням системи державного управління Закон Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 21 травня 1991 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1048-12/print1445366631210244](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1048-12/print1445366631210244)

281. Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР Закон Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 19 червня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12/print1445366631210244](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12/print1445366631210244)

282. Про всеукраїнський та місцеві референдуми [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 3 липня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/print1443606037642040](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/print1443606037642040)

283. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української РСР від 17 вересня

1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1554-12/print1445366631210244>.

284. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6.

285. Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України № 1660–ХІІ від 11 жовтня 1991 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 48, ст. 663. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1660-12>

286. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії / Т. Гундорова. – К. : Факт, 2008. – 284 с.

287. Гундорова Т. Проявлення слова: дискусія раннього українського модернізму / Т. Гундорова ; вид-ня друге, переробл. та доп-не. – К. : Критика, 2009. – 447 с.

288. Чегодаев А. Д. Наследники мятежной вольности: Пути творчества от Великой французской революции до середины XIX века / А. Д. Чегодаев. – М. : Искусство, 1989. – 303 с.

289. Про громадянство України [Електронний ресурс] : Закон України від 8 жовтня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>

290. Про військові формування в Україні [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1431-12>

291. Про концепцію оборони і будівництва Збройних сил України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1659-12>

292. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України від 6 грудня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

293. Про збройні сили України [Електронний ресурс] : Закон України від 6 грудня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>

294. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР від 3 серпня 1992 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_020

295. Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту від 17 червня 1993 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_046

296. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 9 червня 1995 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_082

297. Про утворення Ради оборони України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1658-12>

298. Про правонаступництво України [Електронний ресурс] : Закон України від 12 вересня 1991 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>

299. Стенограма пленарного засідання. 28 січня 1992. Засідання перше. Сесійний зал Верховної Ради України. 28 січня 1992 року. 11 година [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4657.html>

300. В войне с Украиной у Путина есть два мотива, – российский политолог [Електронний ресурс.] // News.online.ua. – 27 июля 2016 года. – Режим доступу : <http://news.online.ua/748497/v-voyne-s-ukrainoy-u-putina-est-dva-motiva-rossiyskiy-politolog/>

301. Стенограма пленарного засідання. 28 січня 1992. Засідання друге. Сесійний зал Верховної Ради України. 28 січня 1992 року. 16 година [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4658.html>

302. Маковська Н. В. Декларація про Державний суверенітет України [Електронний ресурс] // Унікальний документ. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/15.pdf

303. Про Державний гімн України [Електронний ресурс] : Указ Президії Верховної Ради України 15 січня 1992 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2042-12>

304. Про Державний герб України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 19 лютого 1992 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2137-12>

305. Про Державний гімн України [Електронний ресурс] : Закон України від 6 березня 2003 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/602-15>

306. Мороз О. Політична анатомія України / О. Мороз. – К. : Парлам. вид-во, 2004. – 388 с.

307. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80/page>

308. Шаповал Т. Президент України і виконавча влада (конституційний аспект) / Т. Шаповал // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 2. – С. 44–49.
309. Конституція незалежної України: у 3 кн. – Книга перша: документи, статті / відп. ред. С. П. Головатий. – К. : Право, 1997. – 432 с.
310. Про об'єднання громадян [Електронний ресурс] : Закон України від 16 червня 1992 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>
311. Про вибори народних депутатів України [Електронний ресурс] : Закон України від 11 листопада 1993 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3623-12>
312. Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации : сб. науч. трудов / редко Л. Ю. И. Игрицкий (отв. ред.) и др. – М. : РАН. ИНИОН, 2010. – 198 с.
313. Про доповідь Президента України про основні засади економічної та соціальної політики [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 19 жовтня 1994 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80>
314. Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання [Електронний ресурс] : Постанова Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1519-12>
315. Кучма Л. Д. Україна: Поступ у ХХІ століття: Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки : Послання Президента України до Верховної Ради України [Представлене 22 лютого 2000 р.] / Л. Д. Кучма // Народна армія, 2000. – 1 березня. – С. 4–6.
316. Костицький В. Політичні партії в системі «громадянське суспільство і держава» / В. Костицький // Право України. – 1995. – № 12. – С. 32–35.
317. Історія українського парламентаризму : у 3 т. Т. I–III / ред. рада: В. М. Литвин (голова ред. ради), В. О. Зайчук, В. Б. Яловий ; Ін-т історії НАН України. – К. : Дніпро, 2010. – 636 с.
318. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації : аналітична доповідь / за ред. д. політ. наук, професора Г. І. Зеленько. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 164 с.
319. Шаповал Ю. Кравчук Леонід Макарович / Ю. Шаповал, М. Михальченко // Політична енциклопедія / редко Л. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парлам. ви-во, 2011. – С. 371–372.
320. Кучма Л. Д. Про найголовніше / Л. Д. Кучма. – К. : [б.в.], 1999. – 351 с.
321. Кучма Л. Вірю в український народ : вибрані статті, виступи: 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000 / Леонід Кучма ; упоряд. В. М. Литвин, В. А. Смолій. – К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2000. – 504 с.
322. Семиноженко В. П. Рік політика : статті, інтерв'ю, коментарі / В. П. Семиноженко. – Х. : Майдан, 1999. – 176 с.

323. Матвієнко А. Є партія, яка хоче усіх нас ошчасливити. Таку мету ставить перед собою Голова Народно-демократичної партії / А. Матвієнко // Високий Замок. – 1996. – 27 квітня.

324. Украинский политический и экономический индекс // SOCIS-Gallup International, Report 15. – 1995. – Июнь.

325. Про грошову реформу в Україні [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 25 серпня 1996 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/762/96>

326. Гальчинський А. С. Обраним шляхом / А. С. Гальчинський ; ред. С. Головка. – К. : Либідь, 1999. – 63 с.

327. Конончук С. Г. Розвиток демократії в Україні: 2000 рік / С. Г. Конончук ; ред. Н. Лисюк ; Укр. незалеж. центр політ. студій. – К. : Агентство «Україна», 2001. – 316 с.

328. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз : Монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 448 с.

329. Кулик Р. Вплив міграційних процесів на європейський ринок праці: український аспект / Р. Кулик // Економіка та держава. – 2009. – №11. – С. 117 – 120.

330. Угода Глав держав Співдружності Незалежних Держав про власність колишнього Союзу РСР за кордоном від 30 грудня 1991 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_236

331. Угода про доповнення до Договору про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів Союзу РСР від 13 березня 1992 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_161

332. Угода про розподіл всієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном від 6 липня 1992 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_022

333. Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР від 13 березня 1992 року; набуття чинності для України – 4 грудня 1992 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_155

334. Про основні напрями зовнішньої політики України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України 2 липня 1993 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

335. Про статус Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] : Закон України від 29 квітня 1992 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2299-12>

336. Про зупинення дії Закону Республіки Крим «Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим» [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 20 травня 1994 р. // Верховна Рада

України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/15/94-%D0%B2%D1%80>

337. Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] : Закон України від 17 березня 1995 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/95-%D0%B2%D1%80>

338. Про Автономну Республіку Крим [Електронний ресурс] : Закон України від 17 березня 1995 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80>

339. Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною від 14 червня 1994 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012т

340. Про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною [Електронний ресурс] : Закон України від 10 листопада 1994 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/237/94-%D0%B2%D1%80>

341. Муравйов В. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / Віктор Муравйов, Наталія Мушак // Віче. – 2013. – № 8. – С. 12–18.

342. Заява про без'ядерний статус України від 24 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-12>

343. Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 9 квітня 1992 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2264-12>

344. Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_086

345. Соглашение между государствами-участниками Содружества Независимых Государств о статусе Стратегических сил от 14 февраля 1992 года [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_104

346. Крапівін О. В. Політика США щодо України на початку її незалежності / О. В. Крапівін // Вісник Донецького університету. – Серія: гуманітарні науки. – 2008. – Вип. 1. – С. 124–133.

347. Нариси з історії дипломатії України / В. Смолій (кер.) та ін. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.

348. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К. : РІЦ УАННП, 1997. – 688 с.

349. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 августа 1975 года, Хельсинки [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_055
350. Тарасюк Б. Головна складова забезпечення національної безпеки України / Борис Тарасюк // Голос України. – 1993. – 5 січня.
351. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України / Ю. Костенко. – К. : Ярославів вал, 2015. – 464 с.
352. Зленко А. Дипломатія і політика / А. Зленко. – Х. : Фоліо, 2003. – 348 с.
353. Кто лоббировал Будапештский меморандум? // Retrans. – 13 мая 2016 года [Електронний ресурс.] – Режим доступу : <http://retrans.in.ua/?p=2311>
354. Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. [Електронний ресурс] : Закон України від 16 листопада 1994 р. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80>
355. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_098
356. Співробітництво України з НАТО в рамках програми «Партнерство заради миру» (інформаційна довідка) // Наука і оборона. – 1998. – № 4. – С. 23 – 32.
357. Храбан І. А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур / І. А. Храбан : Монографія. – К. : Варта, 2005. – 544 с.
358. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
359. Джерелознавчий та історіографічний огляд видань, присвячених історії розвитку українського конституціоналізму (до 15-ліття прийняття Конституції України) ; Держкомархів України ; Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства ; Галуз. центр наук.-тех. інформації з архів. справи та документознавства ; уклад.: А. А. Майстренко, Р. В. Романовський, С. С. Артамонова, Л. П. Одинока. – К., 2011. – 68 с.
360. Україна: історія великого народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/utverdzhennya-nezalezhno-ukra-ni/ukhvalennya-konstituts-ukra-ni/>
361. Гетьман В. П. Як приймалась Конституція України: Нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. П. Гетьман. – К., 1996. – 127 с.
362. Касьянов Г. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Георгій Касьянов. – Український історичний журнал. – 2009. – Вип. 1, (№484). – С. 160–180.
363. Вишняк О. І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006 / О. І. Вишняк. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 203 с.

364. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.
365. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.
366. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
367. Колодій А. Національний вимір суспільного буття / Антоніна Колодій. – Л. : Астролябія, 2008. – 368 с.
368. Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні / С. Кульчицький ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – 160 с.
369. Михальченко М. Україна доби межичасся: блиск та убозтво куртизанок / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 287 с.
370. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу) / Р. Офіцинський. – К. : Інститут історії України НАН України – Ужгород : Гражда, 2005. – 468 с.
371. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) : енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.
372. Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність : Монографія / кер. кол. авт. і наук. ред. д. політ. наук, проф. І. Д. Дудко ; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2014. – 478 с.
373. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку : Монографія / О. Г. Чувардинський. – К.–Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект–Поліграф», 2006. – 276 с.
374. Шайгородський Ю. Роль громадського суспільства у становленні нової політичної реальності / Юрій Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 3 (71) – С. 136–152.
375. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посіб. / Ю. Шведа. – Л. : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
376. Сучасна політична лексика : навч. енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за наук. ред. Хоми Н. М. – Л. : Новий Світ–2000, 2015. – 394 с.
377. Гальчинський А. С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – 581 с.
378. Кучма Л. Д. Вибрані статті, виступи : у 2 т. / Л. Д. Кучма ; упоряд.

В. М. Литвин, В. А. Смолій. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. Т. 2 : Україна – європейська держава. 1999–2001. – К., 2001. – 367 с.

379. Кучма Л. Д. Своїм шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні / Л. Д. Кучма. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 379 с.

380. Кучма Л. Д. Україна: європейський вибір : вибрані виступи / Л. Д. Кучма ; упоряд. В. В. Медведчук. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 393 с.

381. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення 90-ті роки ХХ ст. / В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2001. – 560 с.

382. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 03 грудня 1999 року № 1529/99 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>

383. Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 3 липня 1998 р. № 727/98 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/727/98>

384. Державна реєстраційна служба України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.drсу.gov.ua/party>

385. Шайгородський Ю. Міфи української багатопартійності / Ю. Шайгородський // Борисфен. – 2009. – № 9 (219). – С. 29–31.

386. Ishiyama J. T., Kennedy R. Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan // Europe-Asia Studies. – 2001. – Vol. 53. – № 8. – P. 1177–1191.

387. Про затвердження Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 червня 2000 р. № 915. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/915-2000-%D0%BF>

388. Яковлев М. В. Явище інституційного ізоморфізму у процесах демократичної трансформації постсоціалістичних держав (теорія питання) : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / М. В. Яковлев ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – 16 с.

389. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : автореф. дис. ... д-ра політ. наук за спеціальністю: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / М. В. Томенко ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України – К., 2010. – 30 с.

390. Зельницький А. Політичні партії і вибори : довідник партійного працівника / А. Зельницький, П. Удовенко. – К. : ІУЕП «Гарант квалі», ФКП «НДІСЕП», ВПЦ «Тираж», 2003. – 600 с.

391. Центральна виборча комісія України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/>

392. Вибори'98: документи, статистичні дані, аналіз / за ред.

Ю. Шайгородського. – Х. : Форт, 1998. – 736 с.

393. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз : Монографія / Лілія Гонюкова ; за наук. ред. д-ра політ. наук Л. Є. Шкляра. – К. : НАДУ, 2009. – 392 с.

394. Діденко Ю. В. Історіографія дослідження державотворчої діяльності Народного Руху України / Ю. В. Діденко // Інтелігенція і влада. – 2007. – Вип. 9. – С. 292–304.

395. Шайгородський Ю. Трансформація політичних цінностей у світлі української багатопартійності / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичні партії України : в 3 т. / укл. Ю. Шайгородський. – К. : Укр. центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – С. 6–31.

396. Про вибори народних депутатів України [Електронний ресурс] : Закон України // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : [http : // zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1665-15](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1665-15)

397. Державний комітет статистики України. Громадська активність в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2015/1-1_10_00_01_2015.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2015/1-1_10_00_01_2015.htm)

398. Калініченко М. Влада громадянського суспільства : Монографія / М. Калініченко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 175 с.

399. Андрусечко П. Кучма – Гонгадзе: Привиди минулого чи тіні майбутнього / П. Андрусечко // Український журнал. Інформаційний культурно-політичний місячник. – 2011. – Вип. 4 – С. 34–38.

400. Глазунов В. В. Олигархические трансформации : Монографія / Владимир Владимирович Глазунов ; Клас. приват. ун-т. – Запорож'є : КПУ, 2011. – 363 с.

401. Головатий М. Національна самосвідомість як засаднича умова формування державності [Електронний ресурс] / Микола Головатий // Персонал. – 2007. – № 11. – Режим доступу : [http : // personal.in.ua/article.php?ida=606](http://personal.in.ua/article.php?ida=606)

402. Лісничук О. В. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? : Монографія / О. В. Лісничук, О. В. Сушко. – К. : Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. – 76 с.

403. Національно-державне будівництво : концептуальні підходи, сучасна наукова література / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; редкол.: Ю. І. Римаренко (ред.), І. Ф. Курас та ін. – К. : Довіра, 1999. – 559 с.

404. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка, Ю. С. Шемшученка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.

405. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник / ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін, упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

406. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.] ; за заг. ред.

Хоми Н. М. – Л. : Новий Світ–2000, 2015. – 492 с.

407. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2.

408. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40–44, ст.356 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : [http : // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15)

409. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика : Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль : Джура, 2011. – 224 с.

410. Побережець Г. С. Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості : Монографія / Г. С. Побережець, В. П. Шкварець. – Миколаїв : Іліон, 2012.

411. Центральна Виборча Комісія. Вибори–2002. Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V](http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V)

412. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 656 с.

413. Сафонік Л. Україна: шлях до громадянського суспільства за умов глобалізму / Лідія Сафонік : зб. наук. праць (3-й вип.) ; підгот. за дослідн. програмою каф-ри філософ. «Громадянське суспільство як здійснення свободи» / за ред. А. Карася. – Л. : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 280 с.

414. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі : за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009 / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.

415. Лемак В. Законодавство про національні меншини в Україні: питання вдосконалення / В. Лемак, О. Лемак // Вісник виборчої комісії. 2014. – № 1 (28) – С. 70–73.

416. Рамкова конвенція про захист національних меншин (Страсбург, 1 лютого 1995 р.). Ратифікована Законом № 703/97-ВР від 09.12.97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_055](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_055)

417. Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин : Закон України від 9 грудня 1997 року № 703/97–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 14. – С. 56.

418. Свящук А. Л. Феномен маргінальності у генезисі сільового суспільства : автореф. дис. ... канд. філософ. наук за спеціальністю: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / А. Л. Свящук ; Харк. ун-т повітр. сил ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – 20 с.

419. Шульга Н. Маргинальность как кризис идентичности / Н. Шульга // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3.– С. 166–179.

420. Якою бачить Україну міжнародна спільнота? // Український Центр економічних і політичних досліджень імені Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : //](http://)

www.razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD3_ukr.pdf

421. Бойко О. В. Зовнішньополітичний образ України та чинники його формування в друкованих англomовних ЗМІ в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / О. В. Бойко ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2001. – 22 с.

422. Яхно О. М. Україна в сучасному геополітичному просторі (політико-медійний аспект) : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю: 23.00.03 – політична культура та ідеологія / О. М. Яхно ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2006. – 20 с.

423. Суший О. В. Державотворення чи держава, яка не склалася, – український контекст? / О. В. Суший // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4–5. – С. 65–78.

424. Нагорна Л. «Війни ідентичностей» : сценарії і ризики / Л. Нагорна // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2007. – № 2. – С. 47–54.

425. Верховна Рада України. Міжнародні документи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/ru/c/stru3/spi?lang=uk>

426. Постійне представництво України при ООН : Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://un.mfa.gov.ua/ua>

427. Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки [Електронний ресурс] : Закон України № 613–XIV від 23 квітня 1999 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/613-14>

428. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.

429. Юрчишин В. В. Проблеми і перспективи посткризового відновлення : глобальна економіка та Україна : Монографія / В. В. Юрчишин. – К. : Заповіт, 2012. – 228 с.

430. Коржов Г. Територіальні ідентичності : концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С.107–124.

431. Про усунення загрози територіальної цілісності України, що виникла в результаті будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1672.html>

432. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1235-15>

433. Острійчук О. П. Історико-правовий аспект проблеми належності острова Тузла / О. Острійчук // Розвиток української правової системи за роки

незалежності : тези доповідей та наук. повідомлень всеук. студ. наук. конфер. / за заг. ред. проф. І. Панова. – Х. : Національна Юридична академія України, 2006. – 301 с.

434. Служинська І. Геополітичні й екологічні проблеми Тузли / І. Служинська // Регіональна історія України : зб. наук. ст. ; Ін-т історії України НАН України ; Сектор теоретико-методолог. проблем іст. регіоналістики. – К. : Інститут історії України НАН України. – 2010. – Вип. 4. – С. 135–146.

435. Безега Т. М. Українсько-румунські територіальні суперечності: історичний аналіз та сучасний стан / Т. М. Безега // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – 2012. – Вип. 29. – С. 36–42.

436. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 09.07.1997 // Голос України, 11 липня 1997 р., № 127 (1627) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_002

437. Про Воєнну доктрину України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15.06.2004 № 648/2004 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>

438. Україна та проект «руського мира» : аналіт. доповідь / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман, А. О. Астаф'єв, О. Л. Валевський ; Нац. ін-т стратег. досліджень ; за заг. ред. В. М. Яблонського, С. І. Здіорук. – К. : НІСД, 2014. – 77 с.

439. Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю: 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Ж. О. Панченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 19 с.

440. Снігир О. В. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу : динаміка «об'єкт-суб'єктивних» відносин : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спеціальністю: 21.01.01 – основи національної безпеки держави / О. В. Снігир ; Нац. ін-т стратег. дослідж. ; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К., 2004. – 16 с.

441. Кучма Л. Д. Пропоную створення взаємопідтримки з Росією / Л. Д. Кучма // Народна армія. – 1994. – 23 червня. – С. 1.

442. Кучма Леонид: «Украина должна стать мостом между Западом и Востоком» : Программа канд. на пост Президента Украины // Всеукр. ведомости. – 1994. – 28 мая. – С. 3.

443. Угода про формування Єдиного економічного простору. (Угоду ратифіковано із застереженням Законом 1683–IV (1683–15) від 19.09.2003 р.) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_990

444. Ялтинська Хартія ГУУАМ : Міжнародний документ від 07.06.2001 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/888_008

445. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого : Монографія / Ольга Воляннюк ; Укр. інститут нац. пам'яті. – К. : Пріоритети,

2013. – 169 с.

446. Удовенко Г. Й. В ім'я України: збудуймо українську державу в Україні / Г. Й. Удовенко // Діаспора як чинник утвердження Держави Україна у міжнародній спільноті : Перша міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р. : тези доп. – Л., 2006. – 368 с.

447. Саміти Україна – ЄС [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України : Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/Ukraine-EU-Summits>

448. Бадан А. А. Зіставлення національних та глобальних культурних норм: Захід і Україна / А. А. Бадан // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2003. – №2. – С. 75–86.

449. Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі : Монографія / Є. Б. Тихомирова. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 489 с.

450. Резолюція 53/243 Генеральної Ассамблеї ООН Декларация и Программа действий в области культуры мира от 13 сентября 1999 г. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної ради України. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_617

451. У кольорах «помаранчевої революції» / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України ; Центр історичної політології ; заг. ред. та упоряд. Ю. Шаповал. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – 308 с.

452. Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – № 2. – С. 19–36.

453. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський ; Інститут стратегічних оцінок. – К. : Либідь, 2005. – 367 с.

454. Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори–2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / С. Макеєв та ін. ; ред. С. Макеєв ; НАН України, Інститут соціології. – К., 2005. – 88 с.

455. Кресіна І. До питання поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2005. – № 6 (15). – С. 3–6.

456. По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції : за матеріал. міжнар. наук. семінару «Перед визнанням: Україна та Європа після Помаранчевої революції», Київ, НаУКМА, 30 вересня 2005 р. : зб. наук. ст. / заг. ред. Г. Флікке, С. Кисельов. – К. : Атіка, 2006. – 227 с.

457. Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр. / ред.: І. Д. Пасічник. – Острого, 2008. – 264 с. – (Наук. зап. Нац. ун-ту «Остроз. акад.». Сер. Політ. науки; Вип. 3).

458. Активізація структур громадянського суспільства для вибору на користь демократії: Україна–2004 [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/project.php?news_id=75

459. Події Помаранчевої революції в оцінках експертів [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим

доступу : http://www.dif.org.ua/ua/archive/press_releases_archive/gtrhtyj7i.htm

460. Засоби масової інформації та брудні виборчі технології: президентські вибори 2004 року в Україні : аналітичний звіт / В. В. Фесенко та ін. ; Інститут прикладних гуманітарних досліджень. – Х. : ППГД, 2005. – 68 с.

461. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Еберта ; за ред. Г. Курта та ін. – К. : Заповіт, 2005. – 148 с.

462. Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К. : KAS policy paper, Фонд Конрада Аденауера, 2010. – 45 с.

463. Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15.07.2002 № 640/2002 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/640/2002>

464. Про Програму захисту прав споживачів на 2003–2005 роки [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 11.12.2002 № 1148/2002 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1148/2002>

465. Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 25.10.2002 № 948/2002 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/948/2002>

466. Про Концепцію державної промислової політики [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12.02.2003 № 102/2003 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/102/2003>

467. Про Державну програму перетворення військ Цивільної оборони України, органів і підрозділів державної пожежної охорони в Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту на період до 2005 року [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 19.12.2003 № 1467/2003 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1467/2003>

468. Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 28.09.2004 № 1148/2004 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1148/2004>

469. Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 28.12.2004 № 1560/2004 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004>

470. Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12.01.2004 № 28/2004 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/28/2004>

471. Про Програму заходів щодо завершення вступу України до Світової організації торгівлі [Електронний ресурс] : Указ Президента України від

05.02.2002 № 104/2002 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/104/2002](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/104/2002)

472. Про Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 27.08.2003 № 913/2003 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/913/2003](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/913/2003)

473. Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004–2007 роки [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 13.12.2003 № 1433/2003 // Офіційний веб-портал Верховної ради України. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1433/2003](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1433/2003)

474. Про Концепцію адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 05.03.2004 № 278/2004 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/278/2004](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/278/2004)

475. Національний екзит-пол'2004. – К. : Центр «Демократичні ініціативи», 2005. – 196 с.

476. Архіви Форумів «Майдану» [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Майдан». – Режим доступу : [http : // maidan.org.ua](http://maidan.org.ua)

477. Помаранчева революція в Україні : Тематичний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.pomaranch.org.ua](http://www.pomaranch.org.ua)

478. Майборода О. М. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / за ред. д.і.н. О. М. Майбороди. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 184 с.

479. Українська Гельсінська група з прав людини [Електронний ресурс] : Офіційний сайт – Режим доступу : [http : // helsinki.org.ua/index.php](http://helsinki.org.ua/index.php)

480. Влада Тьми і Темників. Хрестоматія з політичної цензури в Україні. 2001–2004 / упоряд. В. Кіпіані ; худож.-оформлювач Я. Зень. – Л. : Видавнича спілка «Просвіта»; Х. : Харк-ка правозах. група, 2005. – 308 с.

481. Резолюція Всеукраїнського студентського віча 16 жовтня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // smoloskyp.org.ua/component/content/article/111--10111--2004.html?start=2](http://smoloskyp.org.ua/component/content/article/111--10111--2004.html?start=2)

482. Зливков В. Психологія перемоги: віртуальні та реальні чинники / В. Зливков // Соціальна психологія : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2005. – № 3. – С. 33–42.

483. Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу : [http : // www.ukrcensus.gov.ua](http://www.ukrcensus.gov.ua)

484. Перший всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. Н. С. Власенко, Е. М. Лібанова, О. Г. Осауленко та ін. ; Наук. ред. акад. І. Ф. Курас, акад. С. І. Пирожков ; Держ. комітет статистики України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.

485. Грицак Я. Що залишилося після Помаранчевої революції? : [інавгурац. лекція] / Ярослав Грицак. – К. : Києво-Могилянська академія, 2010.

– 31 с.

486. Бжезінський З. В Україні – вибух самосвідомості [Електронний ресурс] / З. Бжезінський // День. – 2004. – 4 грудня. – Режим доступу : [http : // www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/zbigniev-bzhezinskiy-v-ukrayini-vibuh-samosvidomosti](http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/zbigniev-bzhezinskiy-v-ukrayini-vibuh-samosvidomosti)

487. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє : доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин ; упоряд. В. Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.

488. Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.

489. Федорченко С. Н. Технологии создания политической символики «цветных революций»: мировой опыт / С. Н. Федорченко // Вестник Московского государственного областного университета. – 2012. – № 4. – С. 135–155.

490. Бевз Т. А. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців : Монографія / Т. А. Бевз. – К. : ІПЕНД, 2012. – 176 с.

491. Розумний М. М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації : автореф. дис. ... д-ра політ. наук за спеціальністю: 23.00.03 – політична культура та ідеологія / М. М. Розумний ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 36 с.

492. Про День Свободи [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 19.11.2005 № 1619/2005 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : [http : // zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1619/2005](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1619/2005)

493. Передвиборча програма Ющенка. Повний текст // Українська правда. – 9 липня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2004/07/9/3001064/>

494. Михальченко М. Від демократії до авторитаризму. Аналіз президентства Віктора Ющенка / М. Михальченко, В. Бушанський // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – № 1 (40). – С. 3–18.

495. Перший візит Ющенка. Погляд з Москви // Українська правда. – 25 січня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/25/3006452/>

496. Ющенко В. Стратегічна мета – членство в ЄС : [Виступ Президента України на сесії Парламентській Асамблеї Ради Європи в Страсбурзі] / В. Ющенко // Президентський вісник. – 2005. – 28 січня. – С. 1–2.

497. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для перехода к проблеме / С. П. Поцелуев // Полис. – 1999. – № 5. – С. 62–75.

498. Рафальський І. О. Політика євроінтеграції та її роль в процесі національного самовизначення / І. О. Рафальський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» : зб. наук. праць. Політологія. Соціологія. Право. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2011. – №4 (12) – С. 67–72.

499. Рафальський І. О. Національне самовизначення в контексті розширення Європейського союзу / І. О. Рафальський // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 601–607.

500. Рафальський І. О. Європейська колективна суб'єктність та ідентичність. / І. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 2 (58). – С. 203–215.

501. Бушанський В. Структура російської імперської ідеології / В. Бушанський // Politikus. – Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. – 2015. – № 1. – С. 63–67.

502. Скандальна прес-конференція Зінченка // Українська правда. – 5 вересня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/09/5/3012998/>

503. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України шостого скликання [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 4 грудня 2007 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/4-17>

504. Иванов В. Ядерно-энергетическая держава / В. Иванов // Известия. – 20 марта 2006 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izvestia.ru/news/312142>

505. Гройсман заявив, що контракт з «Газпромом» в 2009 році підписали «за гроші» // Дзеркало тижня. – 21 червня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/groysman-zayaviv-scho-kontrakt-z-gazpromom-v-2009-roci-pidpisali-za-groshi-211730_.html

506. Выступление президента России Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности 10 февраля 2007 года // Известия. – 12 февраля 2007 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izvestia.ru/news/321595#ixzz4FX9c8etP>

507. Терешко С. Під знаком Путіна. Про те, що відбулося на Мюнхенській конференції з питань безпеки 2007 року / С. Терешко // Євроатлантична Україна. – 16 лютого 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ea-ua.info/main.php?parts_id=5&news_id=5298&news_show_type=1

508. Чи підтримуєте Ви процес розширення НАТО на Схід? // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=751

509. Виступ Володимира Путіна на саміті НАТО (Бухарест, 4 квітня 2008 року) // УНІАН. – 18 квітня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/110949-vistup-volodimira-putina-na-samiti-nato-buharest-4-kvitnya-2008-roku.html>

510. Как вы в целом относитесь сейчас к Украине? // Левада-центр. Аналитический центр Юрия Левады [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.levada.ru/indikatory/otnoshenie-k-stranam/>

511. Бухарестський саміт НАТО завершився // Майдан. – 4 березня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://maidan.org.ua/arch/arch2008/1207231649.html>

512. Перепелиця Г. Підсумки Бухарестського саміту та перспективи отримання ПДЧ для України / Г. Перепелиця // European structures of security. – К. : Інститут стратегічних досліджень, 2008. – С. 31–37.

513. Грузія підтверджує вивод російських військ // Політ.ру. – 13 вересня 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.ru/news/2008/09/13/151/>

514. Яка модель забезпечення національної безпеки є найбільш оптимальною для України? (часова динаміка, 2006-2012) // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=698

515. Політична нестабільність в Україні позбавляє її шансу отримати ПДЧ щодо НАТО в грудні // Фонд «Демократичні ініціативи». – 23 жовтня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2008.dif.org.ua/ua/events/hihi>

516. Білан І. Чергова піррова перемога України / І. Білан // Українська правда. – 2 березня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/03/2/3771977/>

517. Порошенко П. Зовнішня політика України: здобутки, проблеми, перспективи / П. Порошенко // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2. – С. 2–5.

518. Тимошенко хоче, щоб НАБУ довело нелегітимність Януковича // Українська правда. – 14 червня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/14/7111800/>

519. Про ліквідацію Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України. Указ Президента України від 2 квітня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2010. – № 26. – С. 19.

520. Про ліквідацію Міжвідомчої комісії з питань підготовки України до вступу в НАТО. Указ Президента України від 2 квітня 2010 року // Офіційний вісник України. – 2010. – № 26. – С. 20.

521. Світове українство засуджує угоду Януковича-Медведєва // Galinfo. – 26 квітня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://galinfo.com.ua/news/svitove_ukrainstvo_zasudzhuie_ugodu_yanukovychamedvedieva_67088.html

522. Яценко А. Мітинг опозиції: Тимошенко оголосила «газават» Януковичу / А. Яценко // УНІАН. – 24 квітня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/351199-miting-opozitsiji-timoshenko-ogolosila-gazavat-yanukovichu.html>

523. «Наша Україна» закликає до опору // УНІАН. – 22 квітня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/350467-nasha-ukrajina-zaklikae-do-oporu.html>

524. Луценко каже, що Янукович оголосив війну // УНІАН. – 23 квітня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/350644-lutsenko-kaje-scho-yanukovich-ogolosiv-viynu.html>

525. «Наша Україна» вимагає імпічменту для Януковича // Радіо «Свобода». – 21 квітня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/2020563.html>

526. Про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [Електронний ресурс] : Закон України від 27 квітня 2010 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2153-vi>

527. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30 вересня 2010 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>

528. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 6 квітня 2010 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10>

529. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) : Монографія / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. – 552 с.

530. Перший закордонний візит Януковича // ВВС. Мій світ. – 1 березня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/03/100301_brus_yanuk_voropaev_is.shtml

531. Рафальський І. О. Європейський вибір як фактор українського національного самовизначення: передумови, зміст і основні чинники / І. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 4 (60). – С. 36–49.

532. Рафальський І. О. Вектори національного самовизначення / І. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 5 (61). – С. 71–79.

533. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої

статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 9 квітня 2010 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/nb11d710-10/paran2#n2>

534. Фесенко В. и др. Первый месяц президентства Януковича. Итоги (часть 2) / В. Фесенко, И. Попов, Н. Новакова, А. Леонов // Главком. – 1 апреля 2010 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/publications/395-pervyj-mesjats-prezidentstva-janukovicha.-itogi-chast-2.html>

535. Янукович заявив у Страсбурзі, що Голодомор не можна визнавати геноцидом // УНІАН. – 27 квітня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/352136-yanukovich-zayaviv-u-strasburzi-scho-golodomor-ne-mojna-viznavati-genotsidom.html>

536. Бушанський В. Історична пам'ять: поняття і феноменологія / В. Бушанський // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 93–113.

537. Кулик В. Регіональна хартія мовного компромісу / В. Кулик // Критика. – 2006. – Червень. – С. 2–3.

538. Бушанський В. Невизначеність і об'єктивність у мовній політиці / В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 2 (58). – С. 97–108.

539. Національний суверенітет України в умовах глобалізації : Національна доповідь ; НАН України. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 112 с.

540. Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України / М. Панчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 5 (67). – С. 13–31.

541. Донбас в етнополітичному вимірі : Монографія [В. Котигоренко (кер.), О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук, О. Рафальський]. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.

542. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.

543. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №2. – С. 72–98.

544. Євсєєв К. В. Дискурс політики історичної пам'яті в Україні / К. В. Євсєєв : автореф. дис... канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова – К., 2015. – 20 с.

545. До якої саме православної Церкви Ви себе відносите? // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=883

546. Рафальський І. А. Славянська ідея як проєкт наднаціональної інтеграції / І. А. Рафальський // Російський історический журнал «Родина». – 2013. – № 6. – С. 64–66.

547. Коваленко Г. Учення Патріарха про «Руський світ»: перезавантаження-2010 / Гліб Коваленко // Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс]. – 06. 11. 2010 року. Режим доступу : http://risu.org.ua/article_print.php?id=38797&name=comments&_lang=ua&

548. Чи чули Ви про доктрину «Русского мира» патріарха Кирила? // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ucersp.org/ukr/poll.php?poll_id=884

549. У яких випадках Ви могли б взяти участь у законних акціях протесту (мітингах, демонстраціях, пікетуваннях)? // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ucersp.org/ukr/poll.php?poll_id=584

550. Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? // Громадський сектор. – 17 липня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.civic.ua/calendar/view.html?q=2054515>

551. Таких низьких показників довіри до влади, які має Україна, в Європі просто не спостерігається // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/djowjdgowopgipwergprijhp.htm

552. Віталій Захарченко про ситуацію в Україні : Інтерв'ю // Сайт міста Умань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://04744.info/novyny-ukrainy-ta-svitu/item/9931-vitalij-zaharchenko-pro-sytuatsiyu-v-ukrayini>

553. Опитування: все більше українців готові вийти на вулиці // Тиждень.ua. – 11 червня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/81849>

554. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднатись? (Преференції населення за два тижні до вільнюського саміту) // Київський міжнародний інститут соціології. – 26 листопада 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=13>

555. Європейський вибор України в контексте українсько-російських отношень // Research & Branding Group. – 4 вересня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rb.com.ua/ukr/projects/omnibus/8813/>

556. Уряд прийняв розпорядження про призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію з ЄС // Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – 21 листопада 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246864953&cat_id=244276429

557. Азаров каже, що від ЄС його відігнав МВФ, тому він пішов до Росії // Українська правда. – 22 листопада 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002718/>

558. ПАРЄ прийняла жорстку резолюцію щодо ситуації в Україні // Українська правда. – 30 січня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/30/7012032/>

559. Інформація про постраждалих у сутичках в центрі Києва станом на 06.00 год. 23 лютого 2014 року [Електронний ресурс] // Міністерство охорони здоров'я України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pre_20140223_b.html

560. Священний Синод визначив припинити поминання влади за богослужінням [Електронний ресурс] // Українська Православна Церква–Київський Патріархат. Офіційний веб-сайт. – 20 лютого 2014 року. – Режим доступу : <http://www.cerkva.info/uk/synod/4448-rishennia-20-02-14.html>

561. Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 20 лютого 2014 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/740-18>

562. Опозиція підписала з Януковичем угоду про подолання кризи // Радіо «Свобода». – 21 лютого 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/25272405.html>

563. Угода про врегулювання кризи в Україні // Українська правда. – 21 лютого 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533/>

564. Дехтяренко А. Как война изменила религиозные взгляды украинцев: инфографика. Агрессия России на Донбассе пошатнула позиции УПЦ Московского патриархата / А. Дехтяренко // Апостроф. – 19 апреля 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apostrophe.ua/ua/article/society/2015-04-09/kak-voyna-povliyala-na-religioznyie-vzglyadyi-ukraintsev/1557>

565. РПЦ розкритикувала прохання Ради про автокефальну церкву // ВВС. – 16 червня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://web.archive.org/web/20160617163328/http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/06/160616_rada_church_or?ocid

566. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/757-18>

567. Про звільнення від виконання обов'язків Міністра внутрішніх справ України Захарченка В.Ю. [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 21 лютого 2014 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/744-VII>

568. Про тимчасове виконання обов'язків Міністра внутрішніх справ України Аваковим А. Б. [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/754-VII>

569. Про звільнення з посад членів Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 27 лютого 2014 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/801-VII>

570. Стенограма пленарного засідання. 27 лютого 2014. Засідання сьоме (продовження). Сесійний зал Верховної Ради України 27 лютого 2014 року, 10 година [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5179.html>

571. Про формування складу Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 27 лютого 2014 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/802-18>

572. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 27 лютого 2014 року // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/799-18>

573. Програма діяльності Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] : Програма від 01.03.2014 // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-14>

574. Власть использует войну для обогащения. – Эксперт // Взгляд. – 06.10.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vz.ua/news/39699-vlast-ispolzuet-voynu-dlya-obogascheniya-ekspert>

575. Что происходит за дверями Кабмина и как ведет себя за ними премьер, – рассказывает бывший министр Игорь Шевченко // Новое время. – 3 июля 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://m.nv.ua/publications/chto-proishodit-za-dveryami-kabmina-i-kak-vedet-sebya-za-nimi-premer-rasskazyvaet-byvshiy-ministr-igor-shevchenko-57504.html>

576. Екс-чиновник Гордієнко, який звинувачує уряд Яценюка в корупції, заявив, що його переслідують // Zaxid.net. – 8 квітня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?ekschinovnik_gordiyenko_yakiy_zvinuvachuye_uryad_yatsenyuka_v_koruptsiyi_zayaviv_shho_yogo_peresliduyut&objectId=1347193

577. Довіра: Арсеній Яценюк // Соціологічна група «Рейтинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.ua/>

578. Протокол Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер. – 2 червня 2014 року. – Режим доступу : http://cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_25052014.pdf

579. Промова Президента України під час церемонії інавгурації [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – 7 червня 2014 року. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-pid-chas-ceremoniyi-inavguraciyi-32967>

580. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році» [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – 4 червня 2015 року. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412>

581. Определение агрессии [Електронний ресурс] : Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года // Организация Объединенных Наций. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml

582. Андрій Ілларіонов: «Нова світова війна уже почалася» // Тиждень.ua. – 24 травня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/World/110600>

583. Роковини путінського аншлюсу Криму: Як це було // Еспресо. – 16 березня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/article/2015/03/16/rokovyny_putinskooho_anshlyusu_krymu_yak_ce_bulo

584. Москаль обнародовал планы спецоперации по разгону Майдана // Ліга. Новости. – 24 февраля 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.liga.net/news/politics/988089-moskal-obnarodoval-plany-spetsoperatsii-po-razgonu-maydana.htm>

585. У справі про криваві події на Майдані починаються незрозумілі ігрища й намагання вигородити окремих злочинців // Геннадій Москаль: офіційний сайт. – 24 лютого 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moskal.in.ua/?category=news&news_id=997

586. Глава СБУ: Помічник президента РФ причетний до керівництва снайперськими групами на Євромайдані // Interfax-Україна: інформаційне агентство. – 20 лютого 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.interfax.com.ua/news/general/251694.html> –

587. В Криму осталося около 14 тыс. украинских военных, – Селезнев // Пульс Киева. – 17 марта 2015 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://society.puls.kiev.ua/incident/314422.html>

588. Міжнародна слідча група: рейс МН-17 був збитий ракетою ЗРК «Бук», випущеною з району смт Первомайське // Служба безпеки України. Офіційний веб-сайт. – 28 вересня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/1954#sthash.fG263C6N.dpbs>

589. Бушанський В. В. Аморфна територія як план Росії / В. В. Бушанський. // Українська правда. – 5 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/03/5/7017594/>

590. Медведчук предложил программу выхода из кризиса // Экономические известия. – 3 марта 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.eizvestia.com/news_politics/full/177-medvedchuk-predlozhit-programmu-vyhoda-iz-krizisa

591. Доклад комиссии ЕС: войну начала Грузия // BBC. Русская служба. – 30 сентября 2009 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bbc.com/russian/international/2009/09/090930_eu_georgia_report

592. Котигоренко В. Чи можливе життя поза Мінськом? / В. Котигоренко // Дзеркало тижня. – 24 червня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/chi-mozhlive-zhittya-poza-minskom-_.html

593. Рафальський І. Национально-государственное самоопределение Украины и сотрудничество с НАТО / И. Рафальський // Scientific works. The international scientific and theoretical journal. – 2016. – № 1 (26). – С. 124–129.

594. Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України? (2007-2015) // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1082

595. Якби наступної неділі відбувався референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували? // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1035

596. Якби наступної неділі відбувався референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували? (регіональний розподіл) // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1039

597. У разі воєнної загрози (збройного нападу) Україна може розраховувати, насамперед, на... // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1075

598. Проект Закону про прокуратуру [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48935

599. Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України від 5 жовтня 2016 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

600. Про очищення влади [Електронний ресурс] : Закон України від 26 квітня 2015 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>

601. Щодо Закону України «Про очищення Влади» (Закону «Про Люстрацію») [Електронний ресурс] : Остаточний висновок Європейської комісії «За демократії через право» (Венеціанська комісія) від 19 червня 2015 року // Верховний Суд України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3)

602. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 5 жовтня 2016 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

603. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) [Електронний ресурс] : Закон України від 2 червня 2016 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>

604. Про судоустрій і статус суддів [Електронний ресурс] : Закон України від 2 червня 2016 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

605. Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя [Електронний ресурс] : Проміжний висновок Європейської комісії «За демократії через право» (Венеціанська комісія) від 24 липня 2015 року // Верховний Суд України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/229B826C8AC787DEC2257D87004987C3)

606. Про Національне антикорупційне бюро України [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовтня 2014 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>

607. Про запобігання корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовтня 2014 року. // Верховна Рада України [Офіційний веб-портал]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>

608. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? (динаміка, 2011-2015) // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=865

609. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс] // Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – 24 грудня 2015 року. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631

610. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] // Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – Режим доступу : [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf)

Наукове видання

Рафальський Ігор Олексійович

**НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ
САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ:
ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ТА ЗОВНІШНІ ВПЛИВИ**

Монографія

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8.
Тел. (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Підписано до друку 07.07.2016 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 27,9. Обл.-вид. арк. 24,1.
Тираж 300 прим. Зам. № 1318

Видавець та виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20.
Тел. : (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.